T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
COĞRAFYA ANA BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNDE KÜLTÜR TURİZMİ

Recep AKSU
2502110558

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Suna DOĞANER

İSTANBUL-2017

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı	:	Recep AKSU	**Numarası**	:	2502110558
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı	:	Coğrafya	**Danışmanı**	:	Prof.Dr.M.Suna DOĞANER
Tez Savunma Tarihi	:	30.10.2017	**Saati**	:	10:30
Tez Başlığı	:	"Diyarbakır ve Çevresinde Kültür Turizmi "			

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin **50. Maddesi** uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Prof.Dr. M. Suna DOĞANER		Kabul
2-Prof.Dr. Nurten GÜNAL		Kabul
3-Prof.Dr. Barbaros GÖNENÇGİL		Kabul
4-Doç.Dr. Mehmet BAYARTAN		Kabul.
5-Doç.Dr. Sabri KARADOĞAN		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Prof.Dr. Cemalettin ŞAHİN		
2-Doç.Dr. Hüsniye DOLDUR		

ÖZ

DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNDE KÜLTÜR TURİZMİ

Recep AKSU

"Diyarbakır ve Çevresinde Kültür Turizmi" başlıklı bu tez çalışmasında, kültürel turizm açısından büyük bir potansiyeli bulunan Diyarbakır'ın kültür turizminde marka bir kent olmamasının nedenleri bütüncül bir coğrafi bakış açısıyla araştırılmıştır. Çalışma kapsamında; *i)* tez sahasındaki kültürel öğelerin tasnifinin ve mekânsal dağılımlarının yapılması, *ii)* kültürel turizm alt tiplerine ait mekânsal düzenlemelerin ortaya konulması, *iii)* sahip olduğu potansiyele rağmen Diyarbakır'ın kültürel turizm mekânları arasında ön plana çıkan bir kent olmasına engel teşkil eden sorunların saptanması ve bu sorunlara yönelik çözüm önerileri sunulması hedeflenmiştir. Söz konusu çözüm önerilerini geliştirmeye yardımcı olabilmesi için araştırmada Diyarbakır ve çevresine düzenlenen tur hatlarının mevcut güzergâhları belirlenerek alternatif kültürel turizm rotaları oluşturulmuş, tur operatörleri ile seyahat acentelerinin tez sahasına yönelik bilgi ve imajları incelenmiş ve arz-talep analizleri yapılmıştır.

Araştırmada Diyarbakır ve çevresine yönelik haritaların hazırlanmasında ve mekânsal ağ analizlerinde ArcGIS/ArcInfo 10 yazılımı kullanılmıştır. Ağ (Network) analizleri yapılarak daha önce belirlenen rotalar üzerinde alternatif yol ağları oluşturulmuş ve bu sayede en uygun güzergâhlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada tur operatörleri ve seyahat acentelerinin görüşlerini incelemek amacıyla araştırmacı tarafından açık uçlu ve çoktan seçmeli sorulardan oluşan bir anket hazırlanmış ve anket yardımıyla elde edilen veriler betimsel analize tabi tutulmuştur. Ayrıca her bölümün sonunda, Diyarbakır'ın kültürel turizme ilişkin güçlü ve zayıf yanlarını, sahip olduğu fırsatları ve karşı karşıya kaldığı olası tehditleri ortaya koymak amacıyla SWOT analizi yapılmıştır.

Çalışmada prehistorik, arkeolojik, tarihi, askeri ve dini miras turizmine yönelik 868 alan sınıflandırılmış ve en büyük ölçekte mekânsal dağılımları yapılmıştır. Ayrıca, çalışmadan elde edilen verilerin tümü bir arada değerlendirilerek alana yönelik alternatif kültürel turizm rotaları çizilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kültürel Turizm, Kültürel Miras, Diyarbakır

ABSTRACT

CULTURE TOURISM IN DİYARBAKIR AND IN THE VICINITY OF DIYARBAKIR

Recep AKSU

This thesis entitled "Culture Tourism in and in the Vicinity of Diyarbakır" researches the reasons why the city of Diyarbakır, which has great potential for tourism, has not become a brand city in cultural tourism from a holistic geographical perspective. This study aims i) to classify the cultural elements within the area of the thesis and to display the spatial distribution of them, and ii) to describe spatial regulations about the sub-types of cultural tourism, iii) to determine the problems hindering Diyarbakır from becoming an outstanding city among locations of cultural tourism despite its potential and to recommend solutions to the problems. The existing routes to tour lines in Diyarbakır and in the neighbourhood of Diyarbakır were determined, alternative routes were formed for cultural tourism, tour operators' and travel agents' knowledge of the field of the thesis was evaluated and supply and demand analyses were done in order to be help to develop the solutions to the problems.

ArcGIS/Arc Info 10 software was used in preparing the maps and in spatial network analyses. Road networks were formed in routes which had been determined before and thus efforts were made to determine the most appropriate routes. A questionnaire of open-ended questions and multiple-choice questions was prepared by the researchers so as to examine the views held by tour operators and travel agents, and the data collected with the questionnaire were put to descriptive analysis. In addition to that, the strengths and weaknesses in relation to cultural tourism in Diyarbakir and threats as well as opportunities of the field were analysed through SWOT analysis at the end of each chapter.

This study classifies 868 areas of pre-historical, archaeological, historical, military and religious heritage tourism and shows the spatial distribution in the large scale. It also forms alternative routes for cultural tourism for the area by considering all the data collected in the study altogether.

Key Words: Cultural Tourism, Cultural Heritage, Diyarbakır

ÖNSÖZ

Araştırma alanını oluşturan Diyarbakır ve çevresi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin, Dicle Bölümü'nde, Diyarbakır – Siirt yöresinde, çoğunlukla Yukarı Dicle havzasında yer almaktadır. Ayrıca Diyarbakır kenti etki alanı içerisinde veya günübirlik gidiş dönüş mesafesindeki bazı alanlar da çalışma alanına dâhil edilmiştir. Bismil ilçesi ile Batman arasında kalan, Dicle nehri havzasındaki Ilısu baraj gölü kurtarma kazıları bünyesinde arkeolojik kazıların yapıldığı alan bu duruma örnektir.

Kadim Mezopotamya bölgesi içerisinde kalan tez sahası, binlerce yıllık bir kültürel miras birikimine sahiptir. Bu alanda birbiri ardına gelen her medeniyet mekâna kendi izlerini bırakmıştır. Diyarbakır ve çevresi yoğun bir kültürel peyzaj öğesi varlığına rağmen, Türkiye'deki benzer özelliklere sahip Şanlıurfa, Konya ya da Hacıbektaş şehirleri gibi kültürel turizmde marka şehirlerarasında değildir. Bu durum tezin ana araştırma amacı ve gerekçesi olmuştur. Bu amaçla tez sahasının kültürel turizm alt tiplerine göre arz ve talep analizleri yapılmıştır.

Son olarak çalışmalarım boyunca yönlendirme, öneri ve yol göstericiliği ile en büyük desteği veren, tez danışmanım Prof. Dr. Suna DOĞANER'e en içten teşekkürlerimi sunarım. Yine sağladıkları kolaylıklar, öneri ve yardımlarından dolayı Prof. Dr. Nurten GÜNAL'a, Prof. Dr. Barbaros GÖNENÇGİL ve Doç. Dr. Mehmet BAYARTAN hocalarıma çok teşekkür ederim. Özellikle çalışmada bazı haritaların hazırlanmasında desteğini ve zorlandığım bazı anlarda yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Sabri KARADOĞAN hocama çok teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZ iii
ABSTRACT iv
ÖNSÖZ v
İÇİNDEKİLER iii
FOTOĞRAFLAR LİSTESİ viii
GRAFİKLER LİSTESİ xvi
ŞEKİLLER LİSTESİ xviii
TABLOLAR LİSTESİ xx
KISALTMALAR LİSTESİ xxii
GİRİŞ 1
YÖNTEM 8
DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNDE UYGARLIKLAR VE KÜLTÜREL MİRAS 12

BİRİNCİ BÖLÜM

PREHİSTORİK MİRAS VE TURİZM

1.1. Paleolitik Turizm Açısından Mağaralar ve Kaya Sığınakları 39
1.1.1. Kayaaltı Mağarası 40
1.1.2. Paleolitik Turizme Ait Diğer Mağaralar ve Kaya Sığınakları 43
1.2. Mağaraların Turizm Açısından Düzenlenmesi 45
1.3. Paleolitik Turizmde Mekânsal Planlama 48
1.4. Neolitik Miras ve Turizm 50
1.5.Neolitik Turizme Yönelik Alanlar: Taş Devri Köyleri/Höyükler 54
1.5.1. Çayönü Höyüğü 61
1.5.2. Körtik Tepe Höyüğü 66
1.5.3. Ziyaret Tepe Höyüğü 68
1.5.4. Giricano Höyük 71
1.5.5. Üçtepe Höyüğü 72
1.6. Müzelerde Neolitik Turizm 74
1.7. Neolitik Turizmde Mekânsal Planlama 78

İKİNCİ BÖLÜM

ARKEOLOJİK MİRAS VE TURİZM

2.1. Araştırma Alanında Arkeolojik Turizm: Uygulamalar ve Olanaklar 86
2.1.1. Arkeolojik Miras Turizmine Yönelik Mağara ve Kaya Sığınakları..... 89
2.1.1.1. Hassuni Mağaraları 89
2.1.1.2. Birkleyn Mağaraları 94
2.1.1.3. Hilar Mağaraları 104
2.1.2. Kaya Mezarları..... 108
2.1.3. Kaleler ve Surlar 113
2.1.3.1. Diyarbakır Kalesi ve Surları..... 114
2.1.3.2. Eğil (Ekil) Kalesi 117
2.1.3.3. Silvan Kalesi 123
2.1.3.4. Hasankeyf Kalesi ve Mağaraları 130
2.1.4. Araştırma Alanında Antik Tapınaklar: Mithras Tapınağı..... 134
2.1.5. Araştırma Alanında Asur Uygarlığı İzleri..... 137
2.2. Arkeolojik Turizmde Mekânsal Planlama 142

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TARİHİ MİRAS VE TURİZM

3.1.Diyarbakır ve Çevresinde Tarihsel Yapılar ve Turizm..... 160
3.1.1. Köşk ve Konaklar..... 162
3.1.1.1. Erdebil Köşkü 165
3.1.1.2. Cemil Paşa Konağı (Kent Müzesi)..... 166
3.1.2. Hamamlar..... 168
3.1.3. Diyarbakır ve Çevresinde Tarihi Konutlar ve Turizm 170
3.1.3.1. Kent Dokusu ve Mimari..... 171
3.1.3.2. Diyarbakır Sur İçi Sokakları (Küçe'ler)..... 176
3.1.3.3. Diyarbakır Sur İçi Evleri..... 180
3.1.3.3.1. Cahit Sıtkı Tarancı Evi (Kültür Müzesi) 185
3.1.4. Tarihsel Turizmde Kaleli Kentler: Diyarbakır Kalesi ve Surları 187
3.1.5. Diyarbakır ve Çevresinde Anıtsal Tek Yapılar..... 195
3.1.5.1. Han ve Kervansaraylar..... 195

3.1.5.1.1. Deliller (Hüsrev Paşa) Hanı 198
3.1.5.1.2 Hasan Paşa Hanı 199
3.1.5.1.3. Sülüklü (Kazancılar) Han 200
3.1.5.2. Köprüler 200
3.1.5.2.1. Dicle (On Gözlü) Köprüsü 202
3.1.5.2.2. Malabadi (Batman Su) Köprüsü 203
3.1.5.2.3. Haburman Köprüsü 206
3.2. Tarihi Turizmde Mekânsal Planlama 208

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ASKERİ MİRAS VE TURİZM

4.1.Araştırma Alanında Askeri Miras ve Turizm: Uygulamalar, Olanaklar 220
4.1.1. Askeri Turizmde Ordu Yolları 220
4.1.2. Askeri Turizmde Kaleler ve Surlar 222
4.1.3. Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşında Diyarbakır ve Çevresi ... 225
4.1.3.1. Kulp Muharebeleri 226
4.2. Askeri Turizmde Müzeler 233
4.2.1. Atatürk Müze Evleri 233
4.2.1.1. Gazi Köşkü (Semanoğulları Köşkü - Diyarbakır Atatürk Köşkü) 234
4.2.1.2. Komutan Atatürk Müzesi 236
4.2.1.3. Silvan Atatürk Evi 237
4.3. Anıtlar ile Askeri Günler ve Kutlamalar 239
4.4. Askeri Turizmde Mekânsal Planlama 240

BEŞİNCİ BÖLÜM

DİNİ MİRAS VE TURİZM

5.1. Araştırma Alanında İnanç Turizmi: Olanaklar ve Uygulamalar 252
5.1.1. Diyarbakır Kentinde Dini Miras 252
5.1.1.1. Kiliseler ve İnanç Turizmi 254
5.1.1.1.1. Meryem Ana Süryani Kadim Kilisesi 257
5.1.1.1.2. Saint George Kilisesi 260
5.1.1.1.3. Surp Giragos Ermeni Kilisesi 261
5.1.2. Araştırma Alanında İslam Dini Yapıları ve İnanç Turizmi 263

5.1.2.1. Diyarbakır Ulu Cami 269
5.1.2.2. Dört Ayaklı Minare (Şeyh Mutahhar Camii) 275
5.1.3. Türbeler 276
5.1.3.1. 27 Sahabe Türbesi (Hz. Süleyman Camii) 281
5.1.4. Diyarbakır Kentinde Diğer Dini Mekânlar 286
5.1.4.1. Kırklar Dağı 286
5.2. Diyarbakır Çevresinde Dini Miras 289
5.2.1. Selahaddin Eyyubi Camii – Silvan 289
5.2.2. Diyarbakır Çevresinde Peygamber Makam ve Kabirleri 293
5.2.2.1. Nebi Zülkifl (a.s.) Kabri ve Makamı 294
5.2.2.2. Hz. Elyesa Peygamber Kabri 299
5.2.2.3. Nebi Harun-ı Asafi (a.s.) ve Kabri 301
5.2.2.4. Nebi Zennun Kabri ve Yunus Peygamber Makamı 303
5.2.2.5. Nebi Enûş (a.s.) ve Kabri 305
5.2.2.6. Nebi İlyas (a.s.) ve Makamı 306
5.2.2.7. Hz. Danyal (a.s.) Kabri 308
5.2.2.8. Nebi Hallak ve Kabri 309
5.2.3.Diyarbakır Çevresinde Diğer Kutsal Mekânlar 309
5.2.3.1. Ashab-ı Kehf Mağarası 310
5.3. İnanç Turizminde Mekânsal Planlama 316

ALTINCI BÖLÜM
DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNDE KÜLTÜR TURİZMİNİN GELİŞİMİ

6.1. Kültür Turizminin Tarihçesi 324
6.2. Araştırma Alanının Ulaşım Olanakları 330
6.3. Araştırma Alanında Konaklama Olanakları 337
6.4. Araştirma Alaninda Kültürel Turizm Arzi, Tur Operatörü İle Turizm Acentelerinin Etkisi 343
6.5. Araştırma Alanında Alternatif Tur Hatlarının Oluşturulması 358
TARTIŞMA VE ÖNERİLER 369
KAYNAKÇA 378

EKLER 399
Ek 1: Araştırma Alanında Dönemlerine Göre Arkeolojik Turizme Yönelik Alanlar 399

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Fotoğraf 1-2: Sinek Çayı Boğaz Vadisinden Görünüm 42
Fotoğraf 3-4: Sinek Çayı Mağaraları ve Sinek Çayı Vadi 42
Fotoğraf 5-6: Kaya Resimlerinden Yakın Plan Çekimler 43
Fotoğraf 7-8: Çüngüş Düden Mağarasından Görünüm 44
Fotoğraf 9-10: Lice'de Atak Köyü Mağaralarının Giriş Kısımlarından Görünüm .. 45
Fotoğraf 11-12: Ashab-ı Kehf Mağarasında Halk Tarafından Sonradan Yapılan Düzenleme ve Merdivenler 47
Fotoğraf 13-14: Çayönü Kazı Alanının Üstten Görünümü 62
Fotoğraf 15-16: Çitlerle Çevilmiş Çayönü Höyüğü ve Üstte Kalmış İç Kısım 64
Fotoğraf 17-18: Çayönü'nde İlk Konut Tipi Restitüsyonu 65
Fotoğraf 19-20: Kortik Tepe Kazısında Bulunan Malzemelerden Bazıları 68
Fotoğraf 21-22: Körtik Tepe Kazılarında Bulunan Hocker Tarzı Gömülmüş Bir Ceset ve Süs Eşyaları 68
Fotoğraf 23-24: Dr. Macginnis ve Matney'in Ekibi Ziyaret Tepe Kazısında ve Çıkarılan Buluntulardan Bazı Parçalar 69
Fotoğraf 25-26: Ziyaret Tepe'deki Tunç Saray Tasviri ve Assur Steli 70
Fotoğraf 27-28: Ziyaret Tepe'de Bulunan Assur Stelleri 70
Fotoğraf 29-30: Giricano Höyük Uzaktan Görünüm 71
Fotoğraf 31-32: Giricano'da Bulunan Kil Tabletler ve Höyüğün Üstten Görünüşü 72
Fotoğraf 33-34: Üçtepe Höyüğü'nün Görünümü, Mezar Hediyeleri ve Boncuklar. 73
Fotoğraf 35-36-37: British Museum'a Götürülen Kurh Monolitleri 74
Fotoğraf 38-39: İç Kale Müze Alanı, A: Arkeoloji Müzesi, B: Kafeterya ve C: Kent Müzesi ve Valilik Kabul Makamı 77
Fotoğraf 40-41-42: Müze İlk Katında Arkeolojik Eserlerin Sergilendiği Odalara Açılan Koridor ve Salat Tepe Höyüğünden Çıkartılan Eserlerin Bulunduğu Bir Oda, Dönem Yerleşmesinin Benzetildiği Model Alan 77
Fotoğraf 43-44: Atatürk Müzesi ve St. George Kilisesi (Sanat Galerisi) 80
Fotoğraf 45-46: İç Kale Alanı Karşısı, Bazı Kaynaklarda Var Olduğu Söylenen 2. Etap Proje Alanının 2017 Yılı Öncesi Görüntüsü 81
Fotoğraf 47-48: Hassuni Mağaralarından Karayoluna Bakış ve Mağaralar 90

Fotoğraf 49-50: Vadi Yamaçlarında Mağara Yerleşmeleri 92
Fotoğraf 51-52: Mağara Odaları ve Geçitler..... 92
Fotoğraf 53-54: Hassuni Mağara Alanında Su Sarnıcı ve Mağara Kaya Merdivenleri 93
Fotoğraf 55-56: Kaya Kilisesinden Görünüm..... 93
Fotoğraf 57-58: Mağara Yerleşmelerinden Görünüm 94
Fotoğraf 59-60: Birkleyn Suyu ve Dipni Çayı..... 95
Fotoğraf 61-62: Mağaralardan Lice-Bingöl Karayoluna Bakış..... 96
Fotoğraf 63-64: Birkleyn Suyu ve Büyük Mağara Girişi 96
Fotoğraf 65-66: Mağara Girişleri..... 97
Fotoğraf 67-68: Kanyon İçinde Tünel'de Birkleyn Suyu 97
Fotoğraf 69-70: Tünel Çıkışından ve Kanyondan Görünüm..... 98
Fotoğraf 71-72: Mağara İçinde Farklı Renk ve Tonlarda Sarkıt, Dikit ve Sütunlar. 99
Fotoğraf 73: Birkleyn Mağarası ve III. Salmanassar'ın Tasviri 100
Fotoğraf 74-75: Büyük Mağara Girişi ve İç Kısmından Bir Görünüm 101
Fotoğraf 76-77: Büyük Mağara Girişi ve Karayolundan Mağaralara Çıkıştaki Taş (Kaya) Merdivenler..... 101
Fotoğraf 78-79: Salmanasar 3 ve Tiglat Plaser'e ait Kabartma ve Kitabeler 102
Fotoğraf 80-81: Asur Krallarına Ait Relief ve Kitabelerin Tahrip Edilmiş Durumu 103
Fotoğraf 82-83: Mağara Girişindeki Karakol Bina Kalıntısı ve Girişi..... 103
Fotoğraf 84-85: Birkleyn Suyu Vadisinden Görünümler 103
Fotoğraf 86-87: Hilar (Han Mağarası) Kayalıkları Yakınındaki Kaya Yerleşmelerine Bakış..... 105
Fotoğraf 88-89: Kaya Sığınakları, Yerleşmeleri..... 106
Fotoğraf 90-91: Hilar Mağaraları Kabartma ve Petroglifler..... 106
Fotoğraf 92-93: Kaya Sığınaklarının İç Kısımları..... 107
Fotoğraf 94-95: Kaya Mezarı ve Yerleşim Alanının Ön, Giriş Kısmı 107
Fotoğraf 96-97: Kayalık Alandaki Mağara Yerleşmeleri..... 108
Fotoğraf 98-99: Eğil İç Kale'de Arkeolojik Araştırmaların Yapılması Gereken Yapı Kalıntılarından Biri ve Kaya Mezarları..... 112

Fotoğraf 100-101: Kral Kaya Mezarlarının Pencereleri ve Eğil Asur Kalesinin Sur Kalıntılarından Dicle Vadisine Bakış 112
Fotoğraf 102-103: Ergani'de ve Çermik-Çüngüş Karayolu Kenarındaki Kaya Mezarlarının Giriş Kısımlarından Görüntüler..... 113
Fotoğraf 104: Diyarbakır Surları ve Genel Görünüm..... 115
Fotoğraf 105-106-107: Diyarbakır Surlarından Görüntüler 116
Fotoğraf 108-109: Eğil Kalesi'nden Dicle Baraj Gölü'ne Bakış..... 118
Fotoğraf 110-111: Eğil Kalesi ve Kral Kaya Mezarlarının Dicle Nehri Üzerinden Görünüşü..... 118
Fotoğraf 112-113: Eğil Kalesi'nden Dicle Vadisine İnen Tünellerin Görünüşü.... 119
Fotoğraf 114-115: Vadiye İnen Tünelin Yakın Plan Çekimi ve Kalenin Doğu Uç Kısmında Bulunan Depolardan Biri..... 119
Fotoğraf 116-117: Eyvan Şeklinde İnşa Edilmiş Seyir Terası 120
Fotoğraf 118-119: Kral Figürü ve Çivi Yazılı Kitabenin Bulunduğu Taş Levha... 121
Fotoğraf 120-121: Eğil Kalesi'ndeki Asur Kral Kaya Mezarlarının Görünümü.... 123
Fotoğraf 122-123: Çoğunlukla Tahrip Edilip, Kaderine Terk Edilmiş Silvan Kale'si Surlarından Görünüm..... 125
Fotoğraf 124-125: Silvan İlçe Merkezinde Üzerine Mesken Yapılmış Bir Sur Kalıntısı ve Üzerindeki Kitabe ile Yakınında Bulunan Bir Başka Yazıt..... 126
Fotoğraf 126-127: Silvan Kent Merkezinde Üzerine Konut İnşa Edilmiş Sur Kalıntıları 127
Fotoğraf 128-129: Kulfa Kapısı ve Kale Surlarından Görünüm (Silvan İlçe Merkezi) 127
Fotoğraf 130-131: Arslanlı Burç ve Zembilfroş Burcu 129
Fotoğraf 132-133: Hasankeyf'te Yıkılmış Eski Köprü ve Hasankeyf İlçe Görünümü 131
Fotoğraf 134-135: Hasankeyf Mimarisi ve Kaleye Çıkan Merdivenler ve Kale Kapısı 131
Fotoğraf 136-137: Hasankeyf'te Birçoğu Halen Kullanılan Mağara Yerleşmeleri 132
Fotoğraf 138-139: Hasankeyf Kalesi ve Mağara Yerleşmeleri 133
Fotoğraf 140-141: Kaleden Nehir Kıyısına İnen Gizli Tünel ve Hasankeyf Kalesi 134

Fotoğraf 142: Zerzevan Kalesi hava fotoğrafı 135
Fotoğraf 143-144: Zerzevan Kalesi Mithraeum Tapınağı 136
Fotoğraf 145-146: Birkleyn Mağaraları ve Eğil Kalesi'nde Asur Krallarına Ait Olduğu Belirtilen Çizimler ve Kitabeleri 141
Fotoğraf 147-148: Proje Kapsamında Yapılan Tesis ve Otoparktan İki Görünüm 143
Fotoğraf 149-150: Proje Kapsamında Yapılan Bilet Satış Gişesi ve Otopark Alanı ile Görevlisi 145
Fotoğraf 151-152: Mağaralardan Çayönü Höyüğü'nün Bulunduğu Alanın Yakınına Kadar Yapılan Parke Taşlı Yol ve Tellerle Çevrilmiş Çayönü Höyüğü 145
Fotoğraf 153-154: Keçi Burcu'ndan Kırklar Dağı'nın ve Hevsel Bahçeleri'nin Bir Kısmının Görünüşü 150
Fotoğraf 155-156: Sur Diplerinin Eski ve Proje Sonrası Yeni Görüntüleri..... 151
Fotoğraf 157: Diyarbakır Surları (Dağ Kapı Civarı) 151
Fotoğraf 158-159: Gazi Köşkü Ön Cephesi ve Mesire Alanı..... 164
Fotoğraf 160-161: Erdebil Köşkü 165
Fotoğraf 162-163: Düzenleme Sonrası Cemil Paşa Konağı 167
Fotoğraf 164-165: Düzenleme Sonrası Cemil Paşa Konağı 167
Fotoğraf 166-167: Sur İçi'nde Kadı ve Paşa Hamamı'ndan Görünüm 170
Fotoğraf 168-169: Diyarbakır Sur İçi Eski Sokak Yapısı..... 177
Fotoğraf 170-171: Örtme, Kantırma (Kabaltı) Örnekleri 178
Fotoğraf 172-173: Küçe Çıkmaz (Çıkmaz Sokak) ve Şahnişin (Cumba) Örneği .. 179
Fotoğraf 174-175: Bazalt Taşından İnşa Edilmiş Bir Diyarbakır Evinde Eyvan ... 182
Fotoğraf 176-177: Çeşitli Şekillerde Demirden Yapılmış Kapı Tokmakları 182
Fotoğraf 178-179: Diyarbakır Geleneksel Evlerinde Eyvan ve Avludan Görünümü 183
Fotoğraf 180-181: Esma Ocak Evi ve Behram Paşa Konağı Avlusu 184
Fotoğraf 182-183: Cahit Sıtkı Tarancı Evi Avlusundan Görünüm..... 185
Fotoğraf 184-185: Cahit Sıtkı Tarancı Evi'nde Beyaz Renkli Süslemeler..... 186
Fotoğraf 186-187-188: 1. Yedi Kardeş Burcu 2. Keçi Burcu 3. Evli Beden Burcu194
Fotoğraf 189-190: Deliller Hanı Dış Kapı ve İç Kısım 198
Fotoğraf 191-192: Hasan Paşa Hani Avludan Gece ve Gündüz Görüntüsü..... 199
Fotoğraf 193-194: Sülüklü Han Avlu Görünümü..... 200

Foto: Recep AKSU 200
Fotoğraf 195-196: Kırklar Dağı, On Gözlü Köprü ile Hevsel Bahçeleri ve On Gözlü Köprü'den Surlara Bakış 202
Fotoğraf 197-198: Farklı Yönlerden Malabadi Köprüsü 204
Fotoğraf 199-200: Her İki Yönden Köprü Yolu Görünümü 205
Fotoğraf 201-202: Odalara İnen Merdivenler ve Oda İçinden Görüntü 206
Fotoğraf 203-204: İki Farklı Yönden Haburman Köprüsü 207
Fotoğraf 205-206: Restorasyon Sonucunda Düzenlenen Çevre ve Köprü Yolundan Görüntü 208
Fotoğraf 207-208: Çatışmalar Sonrası Tahrip Olan Kurşunlu Camii 209
Fotoğraf 209-210: Çatışmalar Sonrası Sur İçi Sokakları 209
Fotoğraf 211-212: Gazi Caddesi Proje Öncesi ve Sonrası Görünüm 211
Fotoğraf 213-214: Melik Ahmet Caddesi Proje Öncesi ve Sonrası Görünüm 212
Fotoğraf 215: Cahit Sıtkı Tarancı Kültür Merkezi 213
Fotoğraf 216: Cahit Sıtkı Tarancı Müzesi 214
Fotoğraf 217-218: Proje Öncesi ve Sonrasında İskender Paşa Konağı 215
Fotoğraf 219: Haburman Köprüsü Çevresinde Oluşturulan Rekreasyon Alanları ve Karşısında Termal Turizm İnşaat Alanı 216
Fotoğraf 221-222: Cumhurbaşkanı Atatürk Diyarbakır'da, 16 Kasım 1937 231
Fotoğraf 223-224: Gazi Köşkü ve Ön Kısmında Günübirlik Rekreasyon Alanı 234
Fotoğraf 225-226: Gazi Köşkü'nde Atatürk'ün Kullandığı Odalardan Görünüm . 235
Fotoğraf 227-228: Gazi Köşkü'den Dicle Vadisine Bakış ve Köşkün Giriş Kısmı 235
Fotoğraf 229-230: İç Kale'de Atatürk Müzesi'nin Ön Cepheden Görüntüsü 236
Fotoğraf 231-232: Tarihi Artuklu Kemeri'nden İç Kale'ye Giriş 237
Fotoğraf 233-234: Silvan Atatürk Evi'nin Dış Cepheden Görünümü 238
Fotoğraf 235-236: Silvan Atatürk Evi Hol ve Yatak Odası 238
Fotoğraf 237-238: Anıtpark'ta Farklı Yönlerden Çekilmiş Atatürk Anıt 239
Fotoğraf 239-240: Atatürk Anıtı'nın Farklı Yüzlerinde Milli Mücadele Gazilerinin İsimlerinin Bulunduğu Levhalar 240
Fotoğraf 241-242: Proje Sonrası ve Öncesi Eski Kolordu Binası 244
Fotoğraf 243-244: Müze Eser Deposu ve Bölge Laboratuarı'na Dönüştürülen Eski Cezaevi Binasının Önce ve Sonraki Durumu 244

Fotoğraf 243-246: Müze Müdürlüğü Eğitim Binası Olarak İşlevlendirilen Eski Cephanelik Binasının Önceki ve Sonraki Durumu 245
Fotoğraf 247-248: İç Kale Vadisi Kentsel Tasarım Alanının Bir Kısmı Ve Karşısındaki Diyarbakır Müze Kompleksinin Görünümü 246
Fotoğraf 249-250: İç Kale Vadisi Kentsel Tasarım Alanının Bir Kısmı 246
Fotoğraf 251-252: Meryem Ana Kilisesi Avlusundan Görünüm 259
Fotoğraf 253-254: Meryem Ana Süryani Kilisesi Basık Kemerli Ana Kapı ve Apsis Alanı 260
Fotoğraf 255-256: Proje Öncesi ve Sonrası Saint George 261
Fotoğraf 257-258: Surp Giragos Kilisesi Ayin Alanı 261
Fotoğraf 259-260: Surp Giragos Kilisesi Üç Dilimli Niş İçine Alınmış Basık Kemerli Kapı ve Ayinden Görüntü 262
Fotoğraf 261-262: Ulu Cami Yapılar Topluluğunun Avlusundan Görünümü 269
Fotoğraf 263-264: Üç Bölüme Ayrılmış Olan İç Kısımdan Görünüm 270
Fotoğraf 265-266: Ulu Cami Taş İşçiliği 271
Fotoğraf 267-268: Güneş Saatinin Bulunduğu Alandan Avlunun Görünümü ve Giriş Kapısı Üzerindeki Kitabe 273
Fotoğraf 269-270: Dışarıdan Ulu Cami Avlusuna Giriş ve Minare Görünümü 274
Fotoğraf 271-272: Mesudiye ve Zinciriye Medreselerinden Görünüm 274
Fotoğraf 273-274: Dört Ayaklı Minareden Görüntü 275
Fotoğraf 275-276: Hz. Süleyman Camiinin Dış Cephesinin Görünümü 282
Fotoğraf 277-278: Cami Girişine Asılan, Cami Haziresinde Kabirleri Olan Sahabelerin İsimlerinin Yazıldığı Levha ve Cami Üst Kısmında Defnedilen Osmanlı Paşalarının Kabirleri 282
Fotoğraf 279-280: Kesme Bazalt Taştan İnşa Edilen Caminin Kare Planlı Minaresi ve Sur Ve Cami Duvarına Bitişik Yapılan Avlu İçindeki Küçük Türbe 284
Fotoğraf 281-282: Üzeri Yapılaşmaya Açılmadan Önce Kırklar Dağı'ndan Görünüm 287
Fotoğraf 283-284: Selahattin Eyyubi Camii Kuzey Cephesinden Bir Bölümünün Görünümü 290
Fotoğraf 285-286: Selahattin Eyyubi Camisinin Farklı Dış Cephelerden Bir Kısmının Görünümü 291

Fotoğraf 287-288: Selahattin Eyyubi Camisinde Taş İşçiliği 291
Fotoğraf 289-290: Selahattin Eyyubi Camisi İç Kısımdan Görünüm..... 292
Fotoğraf 291-292: Konyar'ın Fotoğrafladığı Eski Türbedeki Kitabe ve Eğil'deki Yeni Türbesinde Hz. Zülkifl Peygamberin Kabrinden Görünüm 296
Fotoğraf 293-294: Eğil'de Nebi Harun Tepesinde Hz. Zülkifl ve Elyesa Peygamberlerin Türbesinden Görünüm 297
Fotoğraf 295-296: Makam Dağındaki Hz. Zülküfl Peygamberin Bir Süre Kaldığı Makamı ve Makam Dağından Ergani Ovasına Bakış 297
Fotoğraf 297-298: Vali Kurt İsmail Paşa Döneminde Yapılan Su Sarnıcının Üst ve İç Tarafının Bir Kısmından Görünüm 298
Fotoğraf 299-300: Makam Dağında Yeni Düzenlenen Yürüyüş Parkurundan Hz. Zülkifl Makamının Görünümü 299
Fotoğraf 301-302: Eğil'de Tarihi Asur Kalesinin Karşısında Bulunan Nebi Harun Tepesindeki Hz. Elyasa ve Zülkifl Peygamberlerin Kabirlerinin Bulunduğu Alan ve Elyesa Peygamberin Kabri 300
Fotoğraf 303-304-305: Gazete Küpürleri ve Görgü Tanığı Mehmet Kılıç..... 301
Fotoğraf 306-307: Harun-ı Asafi ve Ömer-i Pirican'ın Türbesi ve Peygamber Kabirlerinin Olduğu Alanın Girişinden Görünüm 302
Fotoğraf 308-309: Türbe Kitabesi ve Harun-I Asafi ile Ömer İbn Pirican Kabirlerinin İç Kısmından Görünüm 302
Fotoğraf 310-311: Hz. Yunus Peygamberin Bir Süre Kaldığı Makamı Olan Fis Kaya Mağaralarından Görünüm 304
Fotoğraf 312-313: Eğil'de Bulunan Nebi Zünnun Kabrinden Görünüm 304
Fotoğraf 314-315: Enüş Peygamber Türbesinin Dış ve İç Kısmından Görünüm... 305
Fotoğraf 316-317: Sinagog Kalıntısından Görünüm 307
Fotoğraf 318-319: Eğil İlçe Emniyet Müdürlüğü Bahçesinde Hz. Danyal (a.s.) Peygambere Ait Olduğu Söylenen Kabir 308
Fotoğraf 320-321: Nebi Hallak (a.s) Kabrinden Görünüm..... 309
Fotoğraf 322-323: Ashab-ı Kehf Mağarasından Fis Ovasının Görünümü ve Mağaraya Çıkan Merdivenler 311
Fotoğraf 324-325: Mağaranın Bir Dönem Yıkılmış Olan Diğer Kısmı ve Bu Mağara Ağzından Fis Ovası Görünümü..... 313

Fotoğraf 326-327: Mağara İç Kısmından Görünüm 314
Fotoğraf 328-329: Mağaranin Melik Adil Döneminde Tamir Gördüğünü Belirten Kitabe, Sonrasinda Mağara Önüne Örülen Duvar 315
Fotoğraf 330-331: Çatışmalarda Zarar Gören Dört Ayaklı Minare..... 317
Foto 332-333: Sur İçi Bölgesinde Zarar Gören Eserlerden Görünüm 318
Fotoğraf 334-335: Surp Giragos Kilisesinin Proje Öncesi ve Sonrası Görünümü . 318
Fotoğraf 336-337: Ulu Cami Yapılar Topluluğunda Proje Esnasında Çalışmalar . 319
Fotoğraf 338-339: Hz. Süleyman Caminin Proje Esnasında Görünümü ve Eğil'de Nebi Harun Tepesinde Peygamber Kabirlerinin Yapımı 320
Fotoğraf 340-341: Kırklar Dağı'nın Yapılaşmaya Açılmış Halinin Tarihi On Gözlü Köprü Üzerinden Yeni Görüntüsü 321
Fotoğraf 341-342: Yeni Diyarbakır Havaalanı Apron ve Dış Kesiminin Görünümü 336

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1: Araştırma Alanındaki İlçelere Göre Buluntu Yerleri Sayısı 34
Grafik 2: Diyarbakır ve Çevresinde Neolitik ve Sonrası Dönemlere Tarihlenen Prehistorik Yerleşim Alanları Sayısı 52
Grafik 3: Diyarbakır ve Çevresinde Neolitik ve Kalkolitik Dönemlere Tarihlenmiş Buluntu Yeri Sayısı 53
Grafik 4: Araştırma Alanında Dönemlerine Göre Arkeolojik Turizme Yönelik Alanlar 86
Grafik 5: Kaya Mezarlarının Türleri 109
Grafik 6: Araştırma Alanındaki Mezar Türlerinin Oransal Dağılımı 110
Grafik 7: Araştırma Alanındaki Kaya Mezarlarının İlçelere Göre Dağılımı 111
Grafik 8: 2010-2014 Yıllarında Diyarbakır'a Gelen ve Giden Yolcu Sayıları 333
Grafik 9: 2009-2015 Yılları Arasında Diyarbakır'a Havayolu İle Gelen Yolcu Sayıları 337
Grafik 10-11: "Diyarbakır ve Günübirlik Gidiş Dönüş Yapılabilen Yakın Çevresine Tur Düzenliyor Musunuz" ve "Yakın Zamanda Diyarbakır ve Günü Birlik Gidiş Dönüş Mesafesindeki Alanları Tur Güzergâhlarınız Arasına Almayı Düşünüyor Musunuz", Sorularına Verilen Cevapların Oranı 348
Grafik 12: "Diyarbakır ve Yakın Çevresinin Tur Güzergâhlarınız Arasında Olmamasının Nedenleri Aşağıdakilerden Hangisidir, Sorusuna Verilen Cevapların Oranı 349
Grafik 13: "Diyarbakır ve Yakın Çevresinde Kültürel Turizmin Gelişme Göstereceğine İnanıyor Musunuz", Sorusuna Verilen Cevapların Oranı 350
Grafik 14: "Diyarbakır ve Yakın Çevresindeki Hangi İllere Kültürel Turizmi Kapsamında Tur Düzenliyorsunuz", Sorusuna Verilen Cevapların Oranı 351
Grafik 15: "Aşağıdaki Prehistorik Turizm Alanlarından Hangilerine Tur Düzenliyorsunuz", Sorusuna Verilen Cevapların Oranı 352
Grafik 16: "Aşağıdaki Arkeolojik Turizm Alanlarından Hangilerine Tur Düzenliyorsunuz", Sorusuna Verilen Cevapların Oranı 353
Grafik 17: "Aşağıdaki Tarihi Turizm Alanlarından Hangilerine Tur Düzenliyorsunuz", Sorusuna Verilen Cevapların Oranı 355

Grafik 18: "Aşağıdaki Askeri Turizm Alanlarından Hangilerine Tur Düzenliyorsunuz", Sorusuna Verilen Cevapların Oranı 356
Grafik 19: "Aşağıdaki İnanç Turizmi Alanlarından Hangilerine Tur Düzenliyorsunuz", Sorusuna Verilen Cevapların Oranı 357

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Çalışma Alanının Lokasyon Haritası 7
Şekil 2: Araştırmanın İşlem Akış Şeması 9
Şekil 3: Büyük Bir Kısmını Yukarı Dicle Havzasının Oluşturduğu Diyarbakır ve Çevresinin 3 Boyutlu Blok-Diyagramı. 33
Şekil 4: Araştırma Alanında Prehistorik Turizme Yönelik Alanlar 36
Şekil 5: Araştırma Alanı Sınırları İçerisindeki Yukarı Dicle Havzasında Paleolitik Döneme Tarihlenen Buluntu Alanları 38
Şekil 6: Ilısu Baraj Gölü Kurtarma Kazılarında Ortaya Çıkartılan (Bismil ve Çevresi) Neolitik Döneme Tarihlenen Yerleşme Alanları 54
Şekil 7: Ilısu Baraj Gölü Kurtarma Kazılarında Ortaya Çıkartılan (Bismil ve Çevresi) Kalkolitik Çağ'a Tarihlenen Yerleşim Alanları 58
Şekil 8: Yukarı Dicle Havzasında, Ilısu Baraj Gölü İnşaatının Yakınındaki Höyük Yerleşimlerinin Konumu 66
Şekil 9: Çermik, Eğil ve Diyarbakır'da Arkeolojik Turizme Yönelik Alanlar 88
Şekil 10: Hassuni Mağaraları Lokasyonu 91
Şekil 11: Birkleyn Mağaraları Lokasyon Haritası 95
Şekil 12: Diyarbakır Kale ve Surları İçinde Somut Arkeolojik Miras Öğe ve Alanları 117
Şekil 13: Silvan Kent Merkezinde Bulunan Silvan Kalesi'nin Lokasyon Haritası . 124
Şekil 14: Hasankeyf Lokasyon Haritası 130
Şekil 15: Diyarbakır Tarihi Sur İçi Kent Planı Üzerinde Tarihi Yapıların Lokasyonel Dağılımı 161
Şekil 16: Tarihi Sur İçi Yerleşmesinde Tarihi Dört Kapı ve Dört Ana Yol 172
Şekil 17: Diyarbakır'da Tarihi Turizm Kapsamında Ziyaret Edilebilecek Turizme Yönelik Düzenlemeler Yapılmış Bazı Mekânlar 175
Şekil 18: Diyarbakır ve Sur İçi Yerleşim Alanı Lokasyon Haritası 189
Şekil 19: Surlar Üzerinde Bulunan Kitabelerin Dönemlerine Göre Dağılımı 190
Şekil 20: Kanuni Sultan Süleyman'ın İran Seferinden Dönüş Rotası 221
Şekil 21: Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesi 227
Şekil 22: Silvan ve Diyarbakır Merkezdeki Askeri Turizm Alanları 232

Şekil 23: Diyarbakır Merkez Sur İçi Bölgesindeki Inanç Yapılarının Kent Planı Üzerindeki Dağılımları..... 253
Şekil 24: Sur İçi ve Silvan'da İnanç Turizmine Yönelik Bazı Alanlar 265
Şekil 25: Eğil İlçesi Ziyaret Tepesinde bulunan peygamber kabirlerinin yerleri 294
Şekil 26: Rota 1'in İlk Gününde İzlenecek Rota Üzerinde Bazı Önemli Noktalar . 361
Şekil 27: Rota 1'in İkinci Gününde (Silvan ve Hassuni Antik Yerleşmesi) Gezilecek Bazı Lokasyonlar 362
Şekil 28: Rota 1 Üzerinde Hassuni Antik Yerleşmesi ve Malabadi Köprüsü 363
Şekil 29: Rota 2'de İlk Gezilecek Diyarbakir Merkez'deki Kültürel Turizm Alanları 364
Şekil 30: Eğil İlçesinde Rota 2 Dâhilinde İkinci Gün Gezilecek Alanlar 365
Şekil 31: Rota 2'nin Son Gününde (Ergani-Çermik) Gezilecek Alanlar 367

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Pleistosen ve Holosen Dönemleri Korelasyon Tablosu 31
Tablo 2: Araştırma Alanında Bulunan Mağara Yerleşmeleri..... 40
Tablo 3: Paleolitik Turizme Yönelik SWOT Analizi: Alanın Güçlü ve Zayıf Yanları ile Tehdit ve Fırsatları 48
Tablo 3: (devam) Paleolitik Turizme Yönelik SWOT Analizi: Alanın Güçlü ve Zayıf Yanları ile Tehdit ve Fırsatları 49
Tablo 4: Neolitik Turizme Yönelik SWOT Analizi: Alanın Güçlü ve Zayıf Yanları ile Tehdit ve Fırsatları 82
Tablo 5: Araştırma Alanı Sınırları İçerisinde Yer Alan Kaleler/Surlar 114
Tablo 6: Arkeolojik Turizme Yönelik SWOT Analizi: Alanın Güçlü ve Zayıf Yanları ile Tehdit ve Fırsatları 154
Tablo 7: Diyarbakır ve Çevresinde Dönemlerine Göre Hüküm Süren Devletler ... 158
Tablo 8: Araştırma Alanında Bilinen Saray, Köşk ve Konaklar..... 163
Tablo 9: Araştırma Alanı Sınırları İçerisindeki Hamamlar..... 169
Tablo 10: Araştırma Alanında Bilinen Han ya da Kervansaraylar 197
Tablo 11: Araştırma Alanı Sınırları İçerisindeki Tarihi Köprüler 201
Tablo 12: Tarihi Turizme Yönelik SWOT Analizi: Alanın Güçlü ve Zayıf Yanları ile Tehdit ve Fırsatları 217
Tablo 13: Diyarbakır Kale ve Surlarının Geçirdiği Belli Başlı Kuşatmalar 223
Tablo 14: Askeri Turizme Yönelik SWOT Analizi: Alanın Güçlü ve Zayıf Yanları ile Tehdit ve Fırsatları 247
Tablo 15: Araştırma Alanında Kiliseler 256
Tablo 16: Araştırma Alanında Cami ve Mescitler 267
Tablo 17: Araştırma Alanında Türbe, Zaviye ve Ziyaret Yerleri 279
Tablo 18: Dini Turizme Yönelik SWOT Analizi: Alanın Güçlü ve Zayıf Yanları ile Tehdit ve Fırsatları 321
Tablo 19: Araştırma Alanında 2010-2014 Yılları Arasında Faaliyet Gösteren Tesislerin Oda ve Yatak Sayısı 339
Tablo 20: Araştırma Alanında 2015 Yılında İlgili Kurumlardan Veri Elde Edilebilen Konaklama İşletmeleri, Sınıfları, Oda ve Yatak Sayıları..... 340

Tablo 21: Araştırma Alanında Konaklama Tesislerine Geliş ve Geceleme Sayısı, Ortalama Kalış Süresi ile Doluluk Oranları 341
Tablo 22: Araştırma Alanında Dört veya Beş Yıldızlı Otellere Geliş ve Geceleme Sayısı, Ortalama Kalış Süresi ile Doluluk Oranları 342
Tablo 23: Araştırma Alanında Belediye Belgeli Otel İşletmeleri 342

KISALTMALAR LİSTESİ

DÇ	**:** Demir Çağı
DİB	**:** Diyanet İşleri Başkanlığı
GB	**:** Güneybatı
GÖ	**:** Günümüzden Önce
IATA	**:** Uluslararası Hava Taşımacılığı Birliği
İKV	**:** İktisadi Kalkınma Vakfı
İTÇ	**:** İlk Tunç Çağı
KD	**:** Kuzeydoğu
MÖ	**:** Milattan Önce
MS	**:** Milatttan Sonra
SWOT	**:** Strengths-Güçlü, Weaknesses-Zayıf, Opportunities-Fırsat, Threats-Tehdit
TAY Project	**:** Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri Projesi
TÇ	**:** Tunç Çağı
TURSAB	**:** Türkiye Seyahat Acentaları Birliği
UNWTO	**:** Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü

GİRİŞ

Farklı mekânlarda farklı kültürlerin var olması sonucu oluşan değişik mekânsal-coğrafi görünümler, kültür ve coğrafyayı buluşturan ve insanları turistik seyahatlere yönlendiren etkenler arasındadır. Mekânsal özelliği nedeniyle çok sayıda kültürel peyzaj öğesine sahip olan Diyarbakır ve çevresi önemli bir turizm destinasyonu olmaya aday olduğundan çalışma sahası olarak belirlenmiştir. Bu bakımdan "Diyarbakır ve Çevresinde Kültür Turizmi" başlıklı çalışma, beşeri coğrafya ana bilim dalı içinde, turizm coğrafyası kapsamında ve kültürel turizm uzmanlık alanında hazırlanmıştır.

Araştırma alanını oluşturan Diyarbakır ve Çevresi, Diyarbakır etki alanı içerisinde veya günübirlik gidiş dönüş mesafesindeki alanlar ile Yukarı Dicle havzasında, kadim Mezopotamya bölgesinin kuzey kısmında yer almaktadır. Dolayısıyla bu alanda binlerce yıllık somut kültürel öğe birikimi söz konusudur. Bu kültürel öğe ve alanların turizme bakan yönleriyle incelenmesi araştırmanın konusunu oluşturmuştur. Öncelikle araştırma konusu olarak kültür turizmi seçilmiştir. Turizm kavramına ilişkin çekiciliklere ya da turistik ürünlere her geçen gün yenisinin eklendiği günümüzde, uluslararası turizm pazarındaki rekabet hızlanmaktadır. Bu nedenle egzotik, doğal ve kültürel çekiciliklere sahip mekânlar ön plana çıkmaktadır (Emekli, 2005: 101). Turistlerin gezme ve öğrenme isteği sonucu, tüm dünya ülkelerinde, özellikle de Türkiye'ye en fazla turist gönderen Avrupa ülkelerinde kültürel turizme katılan insan sayısı her geçen gün artmış ve kültürel turizm en önemli alternatif turizm türlerinden biri haline gelmiştir. Araştırma alanı olarak seçilen Diyarbakır ve çevresi ise, sahip olduğu verimli tarım alanları, elverişli iklim şartları ve Dicle Nehri'nin varlığı nedeniyle binlerce yıldır yerleşmelere uygun bir mekân oluşturmuştur. Bunun sonucu olarak otuzdan fazla medeniyetin izlerini barındıran tez sahasının büyük bir kültürel turizm potansiyeli taşıması araştırmanın önemli bir gerekçesidir. Böylece Türkiye kültür mirasının çok önemli bir bölümüne sahip olan araştırma alanının, kültür varlıkları ile ilgili yaklaşım ve uygulamalarına temel teşkil etmesi amacıyla, kültürel peyzaja ait somut öğe ve alanların arz analizlerinin yapılması, döküm ve tasniflerinin tamamlanması hedeflenmiştir. Böylece bütüncül coğrafi bir bakış açısıyla, yani mekânsal, mimari ve tarihi özelliklerin bir arada

verildiği çalışmanın, Diyarbakır ve çevresi için, yapılacak turizm planlamalarına kaynak teşkil etmesi beklenmektedir. Coğrafya bilim dalı dışında hazırlanan birkaç çalışmada sadece Diyarbakır il merkezine ait bazı somut kültürel öğelere değinilmiştir. Bu çalışmaların çok dar bir alanı içerdiği, sistematik bilimsel bir tasnif yapılmadığı, sadece belli öğelere yer verildiği ve kültürel öğelerin kendi bilim dallarına yönelik özelliklerini vurguladığı görülmüştür.

"Diyarbakır ve Çevresinde Kültür Turizmi", başlıklı tez çalışması ilk beş bölümü ile bu anlamda literatür açısından önemlidir. Buna yönelik olarak araştırma alanındaki somut kültürel öğeler, kültürel turizm alt tiplerine göre tasnif edilerek incelenmiştir. Her kültürel turizm alt tipinin incelenmesinden sonra, mekansal planlama bölümleri ile de çalışma salt bir envanter olmaktan çıkarılmıştır. Gerek kamu kurumlarının gerekse de diğer araştırmacıların eserlerindeki, somut kültürel öğe sayıları ile tezde mekânsal dağılımları da yapılan prehistorik, arkeolojik, tarihi, askeri ve inanç turizmine ait kültürel öğe sayıları karşılaştırıldığında, arada oluşan büyük fark çalışmanın önemini ve gereğini göstermektedir. Ayrıca, çalışmada kültürel öğe ve alanların mekânsal dağılımları belirlenmiştir. Bu belirleme bölgesel turizm planlamaları yapılırken, turizm paydaşlarının araştırma alanında birinci, ikinci ve üçüncü derece kültür turizmi ve alt tiplerine ait alanları belirlemesine olanak sağlayacaktır. Bu turizm planlamaları için gereklidir. Aynı zamanda bu çalışma ile özellikle kaderine terk edilenler ile çatışma ortamından dolayı yok olma tehlikesi atlatan eser ve mekânlar kayıt altına alınmış, birçoğunun özgün durumları ilk kez belirtilmiştir.

Sonuç olarak tez çalışmasının, ilk beş bölümünde, Diyarbakır ve etki alanı içerisinde kalan yakın çevresinde, kültürel turizm ve alt tiplerine yönelik somut kültürel öğelerin ulaşılabilen tamamının tasnif edilmesi amaçlanmıştır. Diğer çalışmalarda incelenen kültürel öğe sayısının, var olana göre çok az sayıda olduğu, mekânsal dağılımlarının yapılmadığı, bütüncül coğrafi bir bakış açısıyla incelenmediği düşünülürse çalışmanın gereği anlaşılmış olacaktır. Nitekim 868 alan ve eserin tasnif edilmesi, alanda kültürel turizm bölgelerinin ortaya çıkarılması, mekânsal sorunlar ve çözüm önerilerinin getirilmesi bunu kanıtlamaktadır.

Araştırma alanında daha önce bilinen veya literatüre eklenen kültür kalıntılarının teze alınmasında birkaç faktöre dikkat edilmiştir. Öncelikle, alanda bulunan kültürel öğe

ve mekânların ulaşılabilen ve veri elde edilebilenlerinin tamamı kayıt altına alınıp listelenmiştir. Tez çalışmasının amacına uygun olarak, kültürel turizm alt tiplerine göre tasniflerinin yapılmasının ardından, ilerleyen dönemlerde mekânsal düzenleme yapılabilecek ya da yapılmış olanlar ön plana çıkarılmış, bazıları tarihi, mimari ve mekânsal özellikleriyle detaylı olarak incelenmiştir. Burada güçlü kültürel öğeler barındıran, daha az tahrip olmuş, sunumlarıyla turistik çekicilik oluşturacak alanlar üzerinde yoğunlaşılmıştır.

Çalışmanın bir diğer önemli gerekçesini ise, araştırma alanının kültürel turizmde büyük bir potansiyel taşımasına rağmen bu konuda marka olamamasının nedenlerinin belirlenmesi ve talep analizleri ile sorunların teşhis edilmesi kısmı oluşturmuştur. Çalışmada sadece arz analizlerinin ortaya konulmasıyla yetinilmemiştir. Bir yerin potansiyelini saptama ve kültürel turizm bölgelerini belirleme, var olan ancak bilinmeyen, kullanımda olmayan gizli tarafları ortaya koymak demektir. Aynı zamanda potansiyel,*"güç"* anlamına gelmektedir. Dolayısıyla potansiyel saptama bir gücü açığa çıkarma işlemidir. Konu turizm olunca, turizm potansiyeli saptama ile "bir yerin sahip olduğu kaynakların, değerlerin, zenginliklerin turizme uygunluğu veya yeterliliğinin düzeyini ölçmek" olarak anlaşılmaktadır. Böylece o alanın turistik kapasitesi ve gücü belirlenmiş olmaktadır. Ancak bir yerin turizme açılması öncesinde veya düzenlemeler yapılması gerektiğinde yalnızca arz verilerine dayalı bir potansiyel saptaması eksik kalmaktadır (Soykan, 2004: 32). Buradan hareketle talep analizlerinin belirlenerek sorunların teşhis edilmesi de amaca uygun olacaktır.

Bilindiği üzere araştırma alanı uzun yıllardır çatışmalarla anılmakta ve genellikle olumsuz duygular uyandıran görüntülerle ulusal ve uluslararası medyada kendine yer bulmaktadır. Savaş, terör ve politik istikrarsızlık gibi felaketler ve olumsuzlukların tatillerini planlayan turistler üzerinde çok daha büyük bir etkiye sahip olduğu düşünüldüğünde, (Alaeddinoğlu ve Can, 2007: 50), uzun dönemler boyunca Diyarbakır ve çevresine ait önyargıların arttığı gözlenmektedir. Araştırma alanına ilişkin bu önyargının kırılması için çok fazla çaba sarf edilmesi gerekmektedir. Bu çabayı, aynı zamanda işlerinin bir parçası olduğu için gösterecek olan önemli turizm paydaşı kuruluşlardan biri, tur operatörleri ve seyahat acenteleridir. Müşterileri için bir destinasyonun öncüleri olan bu kuruluşların her yerde olduğu gibi, çalışma sahasında da turizmin geleceğini belirlemede önemli bir faktör olarak karşımıza

çıkacağı düşünülmektedir. Zaten bilindiği üzere, hem turist gönderen hem de turist kabul eden ülkeler için, tur operatörleri ve seyahat acenteleri, belirli destinasyonlara olan uluslararası turizm hareketini yönlendiren kuruluşlardır (Alaeddinoğlu ve Can, 2007: 50). Araştırma alanında süregelen çatışma ortamı da düşünüldüğünde tur operatörleri ve seyahat acentelerinin çalışmamıza konu edilmesi önem arz etmiştir. Bu nedenlerden ötürü, çalışmanın son kısmında talep analizlerinin yapılabilmesi, sorun teşhisinin belirlenmesi için uzman görüşlerinin alınması amacıyla TURSAB'a bağlı ulusal ve uluslararası faaliyet gösteren acentelerin anket yoluyla görüşlerine başvurulmuştur.

Günümüzde büyük oranda turistlerin riskli olarak görülen bölgelerin çevresine veya yakın bölgelerine bile seyahat etme konusunda isteksizliği düşünüldüğünde, araştırma alanı için bahsedilen olumsuzluklar sadece kriz zamanında değil aynı zamanda kriz sonrasında da turistlerin kararlarını etkileyecektir (Cavlek, 2002: 479-480). Ancak tur operatörleri ve seyahat acenteleri paket turlar düzenleyerek, pazar bölümlendirmeleri yaparak potansiyel turistlerin davranışlarını etkilemekte ve turistlerin güvenlik kaygılarını en aza indirmektedir (Öztürk, 2000: 2). Bu etki özellikle Türkiye gibi yabancı tur operatörlerinin doğrudan yatırım yaptığı ülkelerde daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır (Gürsoy, 2006: 64–67). Araştırma Türkiye'de faaliyette bulunan bu kuruluşların alanla ilgili düşüncelerini de bir nebze ortaya koymuştur. Bu kuruluşların araştırma alanına ait zihinlerindeki imajları ve alan hakkındaki bilgilerinin öğrenilmesinin yanında, anket iyi bir tanıtım aracı görevi de yapmıştır. Büyük kuruluşların bir kısmının, huzur ve güven ortamının yeniden sağlanacağını belirterek, ankette yer alan mekânların Türkçe ve İngilizce tanıtımlarını istemeleri bunu göstermektedir. Ayrıca, bu bölümde, tüm turizm paydaşları için alternatif kültür turizmi rotaları da belirlenerek, önerilerde bulunulmuştur.

Aynı zamanda çalışma şu amaçlar dâhilinde şekillendirilmiştir;

a. Kültürel öğelerin tasnif ve mekânsal dağılımlarını yaparak alanın kültürel zenginliğini ortaya çıkarmak,
b. Kültürel turizm alt tiplerine ait yapılan mekânsal düzenlemeleri, sorunları ve çözüm önerilerini belirtmek,

c. Alana düzenlenen tur hatlarının güzergâhlarını belirlemek ve alternatif kültürel turizm rotaları önermek,
d. Tur operatörü ve seyahat acentelerinin tez sahasına yönelik bilgi ve imajlarını belirlemektir.

Bu amaçlar doğrultusunda çalışmanın bölümleri dizayn edilmiştir. Araştırma alanında, kültürel turizmin alt tiplerine göre somut kültürel öğe ve alanların sınıflandırıldığı ilk 5 bölümde ilk olarak ilgili turizm tipinin tanım ve kapsamının belirtilmesi olmuştur. Bu kısımda kültürel turizm alt tiplerinin tanımları ve kapsamı Doğaner'in yaptığı sınıflandırma ve ilgili literatüre bağlı kalarak vurgulanmıştır. Devamında kültürel turizm alt tiplerinin araştırma alanı içindeki tarihçesi anlatılmıştır. Bu kısımda, turizm tipinin kronolojik olarak hangi dönemi/dönemleri kapsadığı belirtilmiş, o dönemlere ait çalışma alanı tarihçesi kısaca ve turizme bakan yönleriyle verilmeye çalışılmıştır. İnanç turizmi bölümünde bu kısmın olmamasının nedeni, bu turizm çeşidinin zaman olarak sınırlanamamasıdır. Birinci bölüm olan prehistorik turizm kısmında tarihçeye yer verilmiş ancak başlık kullanılmamıştır.

İlk 5 bölümdeki, takip eden başlık ise, "Araştırma Alanında Prehistorik, Arkeolojik, Tarihi, Askeri, İnanç Turizmi: Uygulamalar ve Olanaklar", başlığı olmuştur. Bu kısımda çalışma alanı sınırları içerisinde kalan, ilgili dönem medeniyetlerine ait somut kültürel öğe ve alanlar listelenmiş ve mekânsal dağılımları yapılmıştır. Çok sayıda alan ve eser bu bölümler içinde, Diyarbakır ve çevresi için ilk kez literatürde yer bulmuştur. Bahsedilen kültürel öğeler içinde, mimari veya tarihi özellikleriyle ön plana çıkanların bazıları detaylı olarak incelenmiştir.

İlk 5 bölümdeki son başlık ise, çalışmayı salt bir envanter çalışmasından ayıran, "Araştırma Alanında Prehistorik, Arkeolojik, Tarihi, Askeri, İnanç Turizmine Yönelik Mekansal Planlama", başlığıdır. Bu kısımda Karacadağ Kalkınma Ajansı, valilik, kaymakamlıklar, büyükşehir ve ilçe belediyeleri ile Kültür ve Turizm Bakanlığı/Müdürlüğü tarafından mekânsal düzenleme yapılan alanlara ve düzenlemenin içerdiği yeniliklere eski yeni karşılaştırmaları ile yer verilmiştir. Ayrıca potansiyel arz eden ancak mekânsal düzenleme yapılmamış alanlar da belirtilmiştir. Yine, ilgili turizm alt tipi içine giren tüm alan ve eserlerde görülen sorunlar vurgulanmış, SWOT analizleriyle de desteklenerek çözüm önerileri

geliştirilmiştir. Araştırmanın kültürel turizme yönelik yeni bir sınıflandırmanın uygulandığı çalışma olması nedeniyle, ilgili literatür açısından önem arz etmektedir.

Altıncı ve son bölümde ise; turizm alanında uzman olan tur operatörleri ve seyahat acentelerinin anket veri toplama aracıyla görüşlerine başvurulmuş, kısaca Diyarbakır ve çevresinde kültürel turizmin bunca olanağa rağmen neden gelişmediğinin, çalışma alanına ait bilgi ve imajlarının ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Bu anket sonucu yöntem kısmında detaylandırılan alt problemlere cevap aranmış, mevcut tur hatları ortaya çıkarılmış ve alternatif kültürel turizm rotaları önerilmiştir.

Araştırma konusu, gerekçe ve amaçlarından sonra, çalışma alanının sınırları ile çalışma kapsamının belirlenmesi gerekmektedir.

Tez çalışması mekân olarak, Diyarbakır kentini kapsamaktadır (Şekil 1). Ayrıca turistlerin Diyarbakır'da konaklayarak seyahat edebilecekleri, günübirlik gidiş-dönüş gezi mesafesindeki bazı alanlar çalışmaya dâhil edilmiştir. Dolayısıyla araştırma alanı Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin, Dicle Bölümü'nde, Diyarbakır – Siirt yöresinde, çoğunlukla Yukarı Dicle havzasında yer almaktadır. Araştırma alanını Diyarbakır kenti ile kuzeybatısında Çermik ve Çüngüş; kuzeyinde Eğil, Ergani, Dicle, Hani ve Kocaköy; kuzeydoğusunda Hazro, Kulp ve Lice; doğusunda Silvan, Bismil ve güneyinde Çınar ilçe merkezleri oluşturmuştur. Ayrıca bu alanlara giderken güzergâh üzerinde bulunan kültürel turizme yönelik eser ve alanların bulundukları yerler de inceleme alanı içindedir. Örnek olarak Bismil ilçesi ile Batman arasında kalan, Dicle nehri havzasındaki Ilısu baraj gölü kurtarma kazıları bünyesinde arkeolojik kazıların yapıldığı alana ulaşım Diyarbakır üzerinden sağlanmakta ve buradan çıkarılan arkeolojik eserler Diyarbakır Arkeoloji Müzesinde sergilenmektedir. Dolayısıyla bu bölge Diyarbakır kenti etki alanı içerisinde ve günübirlik gidiş dönüş mesafesinde olduğundan çalışmaya dâhil edilmiştir. Burada büyük arkeolojik kanıtlara ulaşılan höyüklerin, ilerleyen dönemde, Türkiye'deki benzer örnekleri gibi doğal ortamında müzeye dönüşme ihtimali bulunmaktadır. Bununla beraber tur operatörleri, Günaydoğu Anadolu Bölgesi'ne düzenlenen kültürel turizme yönelik turlarda güzergâhın çoğunlukla Diyarbakır – Hasankeyf – Mardin şeklinde oluştuğunu belirtmişlerdir. Bu nedenle Hasankeyf'e tezde kısaca değinilmiştir.

Şekil 1: Çalışma Alanının Lokasyon Haritası

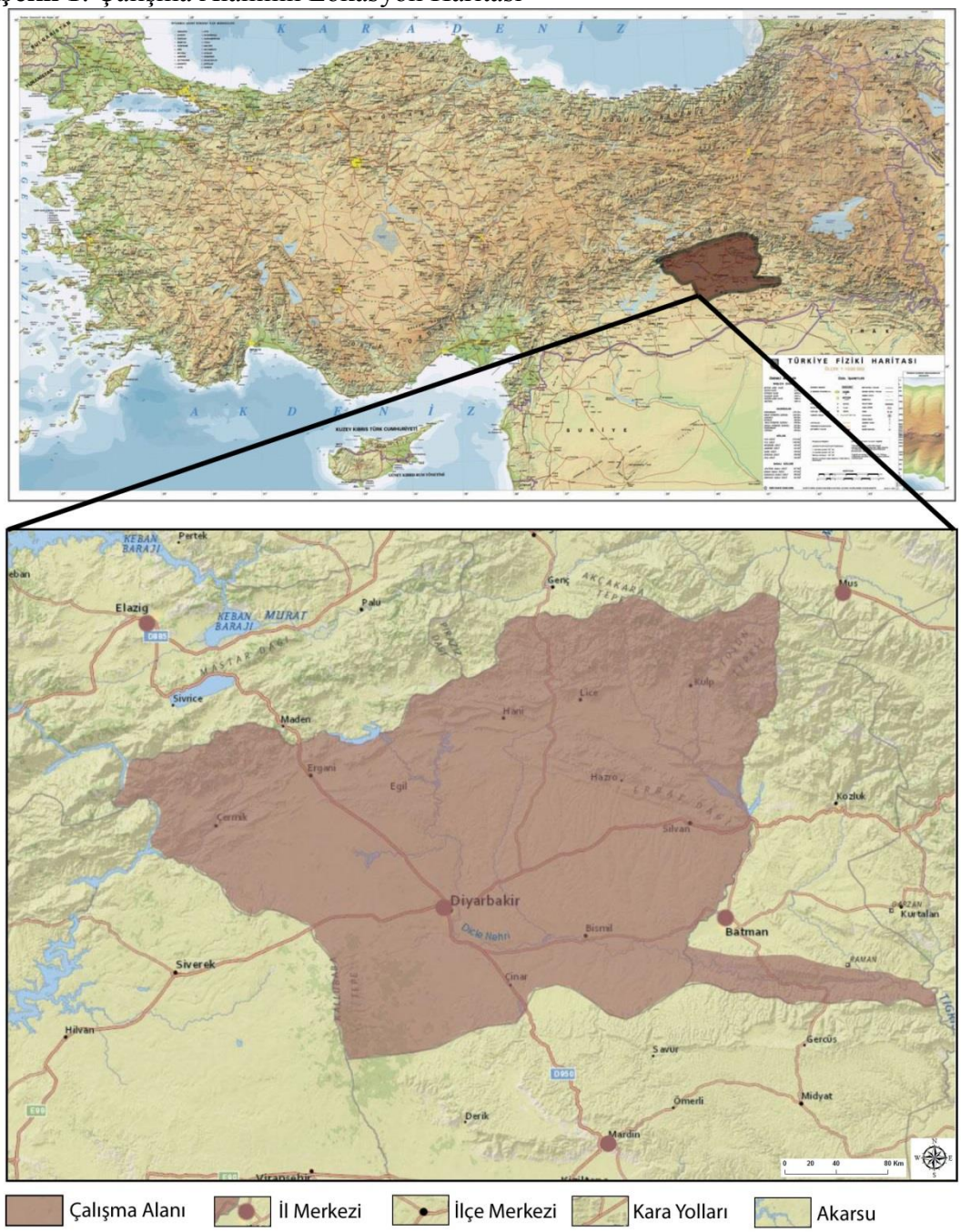

El Cezire'nin (Mezopotamya) kuzey kısmında yer alan tez sahasının, tarihte "Bereketli Hilal" olarak bilinen bu bölgenin üzerinde bulunması, sahip olduğu önemin ilk göstergesidir.

YÖNTEM

Araştırmanın ilk aşamasında, (Şekil 2) işlem akış şemasında da görüldüğü üzere tez danışmanı ile çalışmanın amacı, konusu ve kapsamı belirlenmiştir. Sonrasında araştırma konusu olan kültürel turizm ve araştırma alanını meydana getiren Diyarbakır ve çevresi ile ilgili literatür incelenerek veriler toplanmıştır. Araştırma alanı ile ilgili haritalar; Diyarbakır Valiliği, Karayolları Bölge Müdürlüğü ve Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Tapu ve Kadastro biriminden elde edilmiştir. İstatistikî veriler; Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Devlet Hava Meydanları İşletmesi, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Meteoroloji Genel Müdürlüğü, Orman ve Su İşleri Bakanlığı resmi web sitelerinden ve Karacadağ Kalkınma Ajansı raporlarından sağlanmıştır. Tez, makale, kitap, bildiri, çalışma raporları (özellikle arkeolojik kazı rapor ve notları), web kaynakları ve diğer kaynaklarla birlikte Diyarbakır ve çevresi ve kültür, turizm, kültürel turizm öncelikli olmak üzere ile diğer ilgili çalışmalarla yaklaşık 400 kaynağa ulaşılmıştır.

Elde edilen verilerden sonra, arazi etüt ve araştırma gezilerine çıkılmıştır. Diyarbakır ve çevre ilçeleri ile araştırma alanını oluşturan yerler köy ve mezra ölçeğinde gezilmiştir. Yaklaşık 6 aylık süre zarfında bu geziler tamamlanmıştır. Arazi gezileriyle birlikte, somut kültürel öğe ile alanla ilgili verilerde bazı hatalar tespit edilmiştir. Örneğin; Çermik ilçesinde tüm kaynaklarda var gösterilen "Tekke" olarak kullanılan yapının artık harabe olduğu görülmüştür veya Eğil ilçesinde Kuçek köyünde var olduğu söylenen köşkün tüm yapı taşlarının köy ve mezranın evlerinin yapımında kullanıldığı yerinde tespit edilmiştir. Yine Eğil ilçesinde Mınar köyünde, köyün hemen bitişinde ve yakınındaki tepede üç adet antik yerleşme tespit edilmiş ve fotoğraflanmıştır. Literatürde olmayan çok sayıda arkeolojik özellik taşıyan yer, prehistorik ve arkeolojik turizm bölümlerinde detaylı olarak listelenmiştir. Tüm bu bahsedilenlerle ilgili gerekli düzeltmeler yapılmıştır.

Literatür taramasından ve arazi gezilerinden elde edilen verilerle, Doğaner'in 2013 yılında tematik ve kronolojik olarak sınıflandırdığı, kültürel turizm alt tiplerine göre, araştırma alanı sınırı içerisinde kalan, ulaşılabilen tüm somut kültürel öğeler tasnif edilmiştir. Bu şekilde prehistorik, arkeolojik, tarihi, askeri ve miras turizmine yönelik

868 alan sınıflandırılmış ve detaylı mekânsal dağılımları (ilçe-köy-mezra ölçeğinde) yapılarak ilgili bölümlerde ve "Ekler" kısmında tablo olarak verilmiştir.

Çalışmada kullanılan haritaların hazırlanmasında ise, ArcGIS/Arc Info 10 yazılımı kullanılmıştır. Daha önce belirlenen rotalar üzerinde, yol ağları oluşturulmuş, en uygun güzergâhın belirlenmesi amacıyla Ağ (Network) Analizleri yapılmıştır. Prehistorik ve arkeolojik turizm bölümlerinde somut kültürel öğelere yönelik bazı bilgilere ulaşılmasında Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (TAY Project) Projesinin veri tabanından faydalanılmıştır.

Son bölüme geçilmeden önce, Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği'ne (TURSAB) üye olan tur operatörleri ile turizm seyahat acenteleri belirlenmiş, 2014 yılı itibariyle bahsedilen kuruluşun tüm üyelerinin iletişim adresleri listelenmiştir.

Şekil 2: Araştırmanın İşlem Akış Şeması

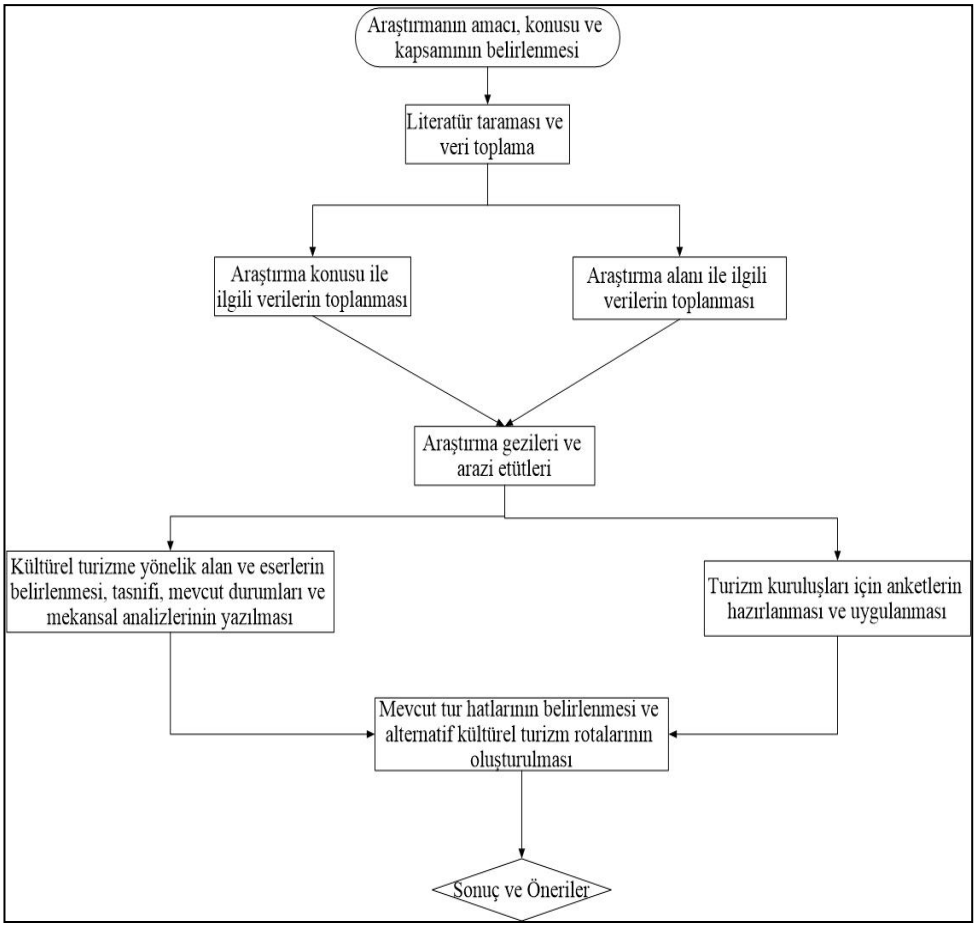

Çalışmanın son bölümü nicel araştırma yönteminde, tarama modeline sahip olup, elde edilen veriler betimsel analize uygun olarak incelenmiştir. Araştırma alanına

yönelik olarak, TURSAB'a bağlı, çoğunlukla uluslararası tecrübeye sahip, tur operatörleri ve seyahat acentelerinin görüşlerine başvurulmak üzere, veri toplama aracı olarak 11 soruluk açık uçlu ve çoktan seçmeli sorulardan oluşan bir anket hazırlanmıştır. Bu anket hazırlanırken aşağıda belirtilen sıra takip edilmiştir.

Öncelikle anketin amaçları belirlenmiştir, amaçlara ulaşılabilmesi için ankette şu sorulara cevap aranmıştır;

a. Araştırma alanına kültürel turizm turu düzenleyen tur operatörü ve seyahat acentelerinin oranı nedir?
b. Araştırma alanında kültür turu hatları nerelerden geçmektedir?
c. Araştırma alanına tur düzenlemeyen firmaların nedenleri nelerdir?
d. Tur operatörü ve seyahat acentelerinin araştırma alanına yönelik bilgi ve imajları nedir?
e. Bahsedilen kuruluşlara göre, araştırma alanında kültürel turizmin gelişememesinin önündeki engeller nelerdir?

Çalışmanın amaç ve kapsamına uygun bir anket hazırlamak için literatür taraması yapılmıştır. Buna yönelik çok sayıda tez, kitap ve makaleler ile diğer yayınlar gözden geçirilerek aynı zamanda arazi çalışmaları ve gözlemleriyle desteklenerek teorik alt yapı oluşturulmuştur. Bu şekilde çalışmanın alt problemleri belirlenmiştir, bunlar:

i. Kültürel turizme yönelik tur düzenleyen ve düzenlemeyen firmaların oranı,
ii. Alan hakkında bilgi ve imajları
iii. Hangi alanlara yönelik turlar gerçekleştirdiklerinin belirlenmesi, oluşturmuştur.

Tüm bu alt problemlere yönelik olabilecek sorular ve somut kültürel öğeler listelenmiş, bu öğeler DOĞANER'in (2013), "Türkiye Kültür Turizmi" kitabında kullanılan sınıflandırma yöntemine göre tasnif edilmiş, uygun görülenler seçilerek gruplanmıştır. Böylece anket uzman görüşlerinin alınmasına uygun hale getirilmiştir.

Anket soruları üç alan uzmanı, ölçme değerlendirme uzmanı ve Türk Dili uzmanı tarafından incelenmiş, görüşleri alınmış, gelen sonuçlara göre anket yeniden düzenlenmiştir.

Uzman görüşleri alınarak yeniden düzenlenen anket formuna, kim tarafından, hangi amaçla yapıldığı ve elde edilen sonuçların nerelerde kullanılacağını belirten bir kapak sayfası ile soruların nasıl cevaplanacağını belirten bir yönerge eklenmiştir. Sonrasında ön uygulama amacıyla, benzer özellikte başka bir gruba anket formu

gönderilmiştir. Gelen 53 dönüte göre, anlaşılamayan veya anlaşılmasında zorluk çekilen sorular ile tur firmalarının hiçbirinin gitmediği bazı alanlara yönelik sorular formdan çıkarılıp, gerekli düzeltmeler tekrar uzman görüşü alınarak yapılmıştır.

Araştırma evrenini oluşturan tüm kuruluşların e-posta adreslerine Google Drive programı kullanılarak anket formu gönderilmiştir. Bu nedenle belirli bir örnekleme yöntemine gidilmemiştir. Kuruluşların yönergeye bağlı kalarak formu cevaplamaları istenmiştir. Araştırma alanına tur düzenleyen firmalar ile uluslararası kuruluşların tamamına ulaşılmıştır. Bu çalışmaların sonucunda ise 209 adet anket formunun yanıtlanarak geri dönüşü sağlanmış ve elde edilen veriler analiz edilmiştir.

Tez sahasında kültürel turizmin geliştirilmesi hem sektör içi faktörlerden kaynaklanan güçlü ve zayıf yönlerin, hem de dış çevresel durumların oluşturduğu tehdit ve fırsatların analizinin yapılmasını (SWOT analizi) gerekli kılmaktadır. Bu amaçla tez sahasında turizm alanında uğraş veren, kamu ve özel sektör turizm paydaşlarından oluşan 11 kişiden oluşan uzman bir grubun görüşlerine başvurulmuştur. Daha önceden belirlenen bu uzman gruba swot analizi yapılacak konu ve alt başlıklar e-posta yoluyla gönderilerek ileri bir tarih için randevu alınmıştır. Belirlenen tarihte bir araya gelinmiş, beyin fırtası yöntemiyle çalışma alanının kültürel turizmine yönelik SWOT analiz tablosu oluşturulmuştur.

DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNDE UYGARLIKLAR VE KÜLTÜREL MİRAS

Tarihi kaynaklar, geçmişte yaşamış insan topluluklarının yaşam biçimlerini, inançlarını, mekân kullanımlarını ve gelişmişlik düzeylerini aksettiren kalıntılardır. Bunlar arasında, sanat tarihi ve mimari bakımdan önem taşıyan bina ve yapılar bulunduğu gibi, arkeolojik kalıntılar ile günlük yaşamda kullanılan önemli unsurlar da yer alabilmektedir. Yerleşme tarihi açısından belirli bir kültürel peyzaj birikimi olan yerlerde, kültürel tarihi çekicilikler az veya çok bulunmaktadır. Geçmişte önemli olayların geçtiği yerler, tarihte iz bırakmış büyük şahsiyetlerin yaşadıkları mekânlar, sanat tarihi ve mimari bakımdan önem taşıyan binalar, geçmişe ait ilginç yapılar, önemli kültürel tarihi çekicilikler arasındadır. Bu nedenle kültürel tarihi kalıntılar, geçmişe merak, öğrenme ve özlem gibi duygularla ziyaret edilmektedir. Geçmiş uygarlıkların farklı yaşam biçimleri, inançları ve mekan kullanımlarına ilişkin kalıntılar turistlere çekici gelmektedir. Turizmde farklı kültürlerin birbirlerine merak ve ilgi duydukları bilinmektedir. Bu durum uluslararası turizm hareketlerinde açıkça görülmektedir. Turistlerin bir kısmı, geçmişteki sanat ve mimariye duydukları hayranlık yüzünden tarihi çekicilikleri ziyaret ederler. Bazı turistlere ise, tarihi yapıların sanat tarihi ve mimari özelliklerinden çok taşıdıkları tarihi anlam çekici gelmektedir (Yılmaz, 2013: 68). Dolayısıyla tez sahasının binlerce yıllık tarihinde mekânı nasıl şekillendirdiğini ve turistik öneme haiz hangi kültürel peyzaj ürünlerinin günümüze ulaştığını bu sınırlı sayfalarda anlatmak imkânsız olsa da kısaca bir ön bilgilendirme yerinde olacaktır.

Lewis (1996: 191), Dünyanın en eski kültür bölgelerinden biri olarak Ortadoğu'yu tanımlarken, bölgenin kültürel çeşitliliği ve süreksizliği üzerinde durarak, Çin ve Hint gibi kadim diğer eski uygarlıklardan farklılığını belirtmiştir. Çin ve Hint uygarlıkları, Antik dönemden bugüne, aynı din ve felsefenin çeşitlerini izlemektedirler. Buna karşın, Eski Ortadoğu'da böyle bir bütünlük ve süreklilik yoktur. Bunun en önemli nedeni, Anadolu'yu ve Mezopotamya'yı kapsayan Ön-Asya coğrafyasının, tarih boyunca medeniyetlerin yerleşim çeşitliliğine ve ayrıca coğrafî geçişkenliklerine ev sahipliği yapmış olmasıdır. Ön-Asya'da, Antik Anadolu ve Helen uygarlıklarının ardından; Roma, Bizans, Pers, Arap, Türk uygarlıkları ve bu

kapsamda birçok kültür, bu coğrafya üstünde mekânı şekillendirmişlerdir. Burada sağlanan, kültürlerin mekânsal birliği, ne Ortaçağ'da ne de daha sonra, Hıristiyan dünyasında asla elde edilememiştir (Lewis, 1996: 182). Avrupa tarihinde görülemeyen genişlikte imparatorlukların, daha İlkçağ'da Ön-Asya'da peşi sıra ortaya çıkışları ve modern çağa dek varlıklarını sürdürmüş olmaları, bu durumu kanıtlamaktadır. Bu uygarlıklar bileşiminden oluşan kültürel çeşitlilik mirası, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Türkiye'ye yönelik kültür ve inanç turizminin ana güzergâhından birini oluşturmasının (Günal vd. 2009: 282, 285; Koçal, 2014: 12-22) tarihsel kaynağıdır.

Araştırma alanının büyük bir kısmını meydana getiren Diyarbakır kenti, Antik dönemden günümüze birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış olan Ön-Asya coğrafyasının merkezî yerleşim alanlarından biri olarak, bu kültürel çeşitlilik ve süreklilik mirasını yansıtmaktadır. Beysanoğlu (1998: 30-50), yöredeki insan varlığının tarihsel köklerinin M.Ö. 10.000 - 10.600 yıllarına, bir başka deyişle Neolitik çağa dek uzandığını belirtse de, son arkeolojik veriler birçok alanda paleolitik bulguların olduğunu göstermiştir. Örneğin, Belli'nin (2006: 28) Sinek Çayı vadisi içindeki petrogliflerin (mağara duvarlarındaki resim yazıları) 13.000 yıl öncesine ait olduğuna dair arkeolojik kanıtı, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde vurgulanmıştır. Ayrıca Hilar (Ergani), Malaliki ve Solteni (Silvan) mağaraları gibi paleolitik döneme tarihlenen 135 alan araştırma alanında kültürel peyzajın insanlık tarihi kadar eski olduğunu göstermesi açısından çarpıcıdır. Yine bu döneme ait, sınırları içinde yer alan 36 alanla (Şekil 4) Bismil ilçesi en fazla Paleolitik dönem buluntusunun olduğu mekân olurken, 25 buluntu yeri ile Silvan ilçesi onu takip etmektedir. Paleolitik döneme ait buluntuların çok geniş alanlara yayılması, insanların açık alanlarda göçebe olarak yaşadıklarının kanıtı niteliğindedir. Paleolitik dönemden itibaren insan faaliyetlerine mekân olan araştırma alanında sonraki dönemlerde, özellikle de yerleşik hayata geçilen Neolitik dönemle birlikte, iskân hareketleri artarak devam etmiştir. Tarıma ve yerleşmeye uygun hafif dalgalı jeomorfolojik yapı, verimli alüvyal araziler, su kaynakları, kayaç varlığı, ormanlar gibi zengin yer üstü ve yer altı kaynaklarının varlığı vb. sebepler bu yerleşme faaliyetlerini açıklamaktadır. Neolitik ve sonraki dönemlere tarihlenen 213 buluntu yeri bunu kanıtlar niteliktedir. Çayönü, Körtik Tepe, Ziyaret Tepe, Üçtepe gibi

önemli höyüklerden elde edilen birçok arkeolojik bulgu, yerleşik düzene geçişi, M.Ö. 12.000 - 8.000 yılları arasına tarihlendirmektedir. Kısaca bu dönemler boyunca ve sonrasında araştırma alanında hâkimiyet kuran medeniyetleri, bıraktıkları kültürel mirasa değinerek incelemek yerinde olacaktır.

Yazının bulunmasından itibaren bilinen, yazılı kaynaklarda, özellikle Sümer-Akad metinlerinden elde edilen bilgilere göre M.Ö. 3.000'li yıllarda bugün Dicle ve Fırat ırmakları arasındaki Subartu adıyla anılan bölgede, kendilerine de Subarular denilen birçok savaşçı topluluk bulunmaktaydı (Günaltay, 1987: 263). M.Ö. 2000'lerde ise Subaru yerine, bahsedilen gruplar için Hurriler adı kullanılmaya başlamıştır (Demirtaş, 2007: 35).

Sümerlerin Khurri=Kurri dedikleri Güneydoğu Anadolu'daki Hurriler, M.Ö. 3.000'de Zagros dağlarından Anadolu'nun Güneydoğusundaki Fırat ve Dicle arasından, Asi Irmağı havzasına kadar uzanan alanda hâkimiyet kurmuşlardır (Kırzıoğlu, 1953: 27; Demirtaş, 2007: 36). Geniş anlamda ise Hurri egemenlik sahası, kuzeyde Kafkaslardan, güneyde Suriye ve Yukarı Mezopotamya'ya, batıda Toroslardan doğuda Zagros dağlarının doğusunda Urmiye Gölü'ne kadar uzanmıştır (Memiş, 1995: 32; Aşan, 1993: 87). Dolayısıyla Hurriler araştırma alanının büyük bir kısmını oluşturan, Diyarbakır'a da hâkim olmuşlardır. Tez sahasının en önemli somut kültürel öğesini oluşturan Diyarbakır Kalesi'nin ilk defa Hurriler tarafından yapıldığının söylenmesi bu hâkimiyetin kanıtıdır.

Sonrasında araştırma alanını da kapsayan çok geniş bir coğrafyada tarihi M.Ö. 4000'li yıllara kadar dayanan Akadlar (Kalde) egemenlik kurmuşlardır (Konyar, 1936: 23). Aynı zamanda ilk Sami İmparatorluğu olan Akadlar (Bilgiç, 1967: 18), M.Ö. 2400- 2350 yılları arasında kurucuları ve Sargon adıyla tarihe geçen krallarının liderliğinde yayılmaya başlamış, sayısız seferler sonunda Kuzey Mezopotamya'yı ve Amanos ile Toros dağlarıyla Akdeniz'in kuşattığı Kapadokya'yı da egemenliği altına almışlardır (Sever, 2008: 41-42; Demirtaş, 2007: 37). Tarihin ilk emperyalist devleti olarak bilinen Kalde'liler, araştırma alanının da içinde olduğu, Basra Körfezinden Akdeniz'e kadar olan alandaki Lübnan sedir ağacı ormanlarını ve mermerini, Toroslardan çıkarılan gümüşü, Ergani'nin bakır madeni gibi yer altı ve yerüstü kaynaklarını işletmişlerdir (Demirtaş, 2007: 37). Ayrıca, Eğil ve Hasankeyf

Kalesi'nde bulunan Dicle vadisine inen gizli geçit şeklindeki merdivenlerin yapılış tarzları itibariyle Kalde eseri olduğu da tahmin edilmektedir.

Sonraki dönem Kalde krallarından Naram-Sin, ayrıca, verimli topraklarıyla bir buğday ambarı olan şimdiki Diyarbakır Alibardak Köyü, Pir Hüseyin mezrasına kadar olan sahayı ülkesine katmıştır (Beysanoğlu, 2003: 51-52). Tez sahasındaki önemli kültürel öğelerden biri de Naram-Sin'e ait olan steldir. Pir Hüseyin'de bulunan ve 1893 yılında İstanbul Müzesine nakledilen Akad kralı Naram-Sin'e ait bu stel büyük öneme sahiptir. Stel üzerinde, kralın kabartma tasviri ile adını ve bazı unvanlarını veren bir çivi yazılı kitabe vardır (Sever, 2008: 17-18). Bu kitabe, Anadolu'nun en eski yazılı belgelerinden birisi olarak kabul edilmektedir (Güney, 1991: 28). Sağ elinde bir tür balta tutmakta olan Akad kralı burada uzun sivri sakallıdır. Mağlup bir kralın başını vurmakta olan Naram-Sin, kitabede, SAG-GIS-RA, ölüyü vuran diye anlatılmaktadır (Günaltay, 1987: 304; Beysanoğlu, 2003: 52; Demirtaş, 2007: 38).

M.Ö. 1500'den sonra Doğu'dan (Orta Asya üzerinden) gelerek Hurri egemenliğine son verip, bugünkü Res'ülayn'ın yerinde olduğu tahmin edilen Vassuganni merkez olmak üzere Babil'in kuzeyinde Dicle – Fırat arasındaki bölgede devlet kuran kavim, Ari asıllı Mitanni'lerdir (Bilgiç, 1967: 43; Günaltay, 1987: 268-269). Mitanniler'in etki sahası güneyde Kuzey Suriye üzerinden Kenan iline, kuzeyde Fırat'ın Toros silsilesindeki dar geçitlerine kadar uzayan dağlık alana ve Malatya bölgesine kadar yayılmıştır. Kargamış, Harran, Urfa, Halep, Tunip (Kadeş'in kuzeyinde), Kadeş, Antakya gibi şehirler, Mitanni hâkimiyetine girmiştir (Günaltay, 1987: 268-269). Mitanni şehirlerinden Alse'nin, Ergani – Maden ile Kulp arasında yer aldığı sanılmaktadır (Kırzıoğlu, 1953: 33; akt: Demirtaş, 2007: 44).

Araştırma alanında özellikle son dönemde yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen verilerle birlikte yazılı belgeler ışığında önemli kültürel ve tarihi izler bırakan antik dönem medeniyeti, Diyarbakır ve çevresinde yaklaşık 650 yıl hüküm süren Asur uygarlığıdır.

Asur'lar, Nil Vadisi ve Basra Körfezi'nden Anadolu içlerine kadar uzanan bir imparatorluk kurmuşlardır. Asur halkı, adını ülkenin baş tanrısı Asur'dan almıştır. İlk kurulan kent devletinin de adı Asur'dur. Burası daha sonra imparatorluğun merkezi olmuştur (Sever, 1996: 21). Günaltay'a göre son asra kadar Samiler'den ibaret

zannedilen ve tarihte Asurlular adıyla anılan kavim, hakikatte Orta Asyalı "Subari" boylarıyla Akad ve Amuru (Sami) boylarının karışıp kaynaşmalarından doğmuş melez bir kavimdir. Son dönemde bulunan tabletlerde görülen eski Asur krallarına ait isimlerin Orta Asyalı "Subari" boylarından Mitanniler'e mahsus isimler olması, Asurluların Orta Asyalılar ile Samiler'in karışmasından doğmuş melez bir kavim oldukları yolundaki antropolojik verileri teyit etmektedir (Günaltay, 1987: 545; akt: Demirtaş, 2007: 44).

Asurlar, araştırma alanında tarıma dayalı olarak geliştirdikleri sistem ile özellikle Dicle havzası boyunca kurulmuş antik yerleşimleri kolonileştirmişlerdir. Dicle Nehri üzerinde tarım ürünlerinin ve insanların naklini yapabilen uygarlık, yine vadi boyunca önemli merkezler meydana getirmiştir. Amedi (Diyarbakır İç Kale Amida Höyük), Tuşhan (Üçtepe Höyük), Tidu (Tepe Höyük), Sinabu (Murattaşı-Pornak höyük), Damdammusa (Kazıktepe ya da Tavşantepe höyükleri), Madara (Matar höyük) ve Pitura (Salat Tepe, Karaçalı ya da Gre Dimse höyükleri) önemli merkezlerden bazılarıdır. Ayrıca, Ziyaret Tepe, Şükürlü, Kavuşan, Hakemi Use, Sıhratepe, Aktepe höyükleri ile Birkleyn Mağaraları ve Eğil Kalesi başta olmak üzere araştırma alanı içerisinde toplam 85 farklı arkeolojik buluntu yerinde Asur dönemine ait veriler elde edilmiştir. Bu durum, Asur Uygarlığının araştırma alanın kültürel peyzajının oluşmasında önemli bir etkiye sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Asur uygarlığına ait steller, monolitler, kitabeler, şehir kalıntıları, saray gibi anıtsal eser kalıntıları araştırma alanını prehistorik ve arkeolojik turizm açısından çekici kılmaktadır.

Asurlar değişik zamanlarda ilerleme ve gerileme dönemleri geçirmişlerdir. Bu nedenle Asur İmparatorluğu'nun gelişmesi, düzenli bir şekilde gerçekleşmemiştir. Bunun nedeni ise, özellikle Kuzey Afrika kökenli Aramilerin Doğu Akdeniz, Kuzey Suriye, Diyarbakır ve çevresinin içinde bulunduğu Mezopotamya'ya olan göçleridir. Bu göçler kitleler halinde kısa sürede değil, sızıntı şeklinde yüzyıllarca devam etmiştir. Özellikle M.Ö. X. ve XI. yüzyıllar tam manasıyla bir Arami yüzyılı olmuştur denilebilir. Bu asırlar içinde Aramiler'den Bit (Beth[1]) – Zamani kabilesi, Doğuda Diyarbakır civarına yerleşmiştir (Kınal, 1998: 233).

[1] İbranice "ev" (בית)anlamına gelmektedir, "Zamani" ise devlet başkanının adıdır.

M.Ö. 900'lerden itibaren, adı Amida olan Diyarbakır'ı merkez yapan Bit-Zamani Beyliği, Hurriler'den kalma şehir surlarını onarıp kuvvetlendirerek Asur ve Urartu saldırılarına karşı koymaya çalışmıştır (Kırzıoğlu, 1962: 11; Bilgiç, 1967: 19163). Asur belgelerinde birçok yerde Bit Zamani beyliği üzerine yapılan seferler anlatılmış, Amida ismi de ilk kez Asur hükümdarı Adad Nirari'nin (M.Ö. 1310-1281) bir kılıç kabzasında, Bit Zamani krallığından şehri aldıktan sonra Amidi veya Amedi olarak yazılmıştır. Bu beylik döneminde Diyarbakır, çok gelişmiş, zengin ve bayındır bir kent olmuştur (Beysanoğlu, 2003: 62).

Asur ve Bit Zamani egemenlik dönemlerinde, araştırma alanına komşu, en güçlü uygarlıklardan bir diğeri de Urartulardır. Urartu Devleti'nin sınırları M.Ö. 800-733 tarihleri arasında Urmiye Gölü'nden, Malatya ve Halep'e, Erivan-Erzurum-Erzincan hattı kuzeyinden Musul'un 100 km. yakınına kadar yayılmıştır. Tez sahasının içinde bulunduğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi kesintilere uğramakla birlikte yaklaşık 300 yıl Urartu idaresi altında kalmıştır (Bilgiç, 1967: 19; akt: Demirtaş, 2007: 64). Urartular, araştırma alanını Şupria, Kumkuh, Ergani çevresini de Hubuşna olarak adlandırmışlardır (Kınal, 1998: 258-259; Yurt Ansiklopedisi, 1982: 2232).

Araştırma alanında dönemin etnik yapısını değiştiren kavimlerden biri İskitlerdir. Perslerin "Saka", Grekler'in "Skythai" adını verdikleri İskitler (Çay ve Durmuş, 2002: 576-577) komutanları Protathyes'in oğlu Madiyes (Günaltay, 1948: 112), diğer bir kaynağa göre Protothyes adıyla anılan Parati'nin oğlu Maduva, Heredot tarihinde Madyes (Kırzıoğlu, 1962: 77), Türk destanlarında "Alp Er Tunga", İran destanlarında Afrasyab (Tarhan, 2002: 605) idaresi altında Azerbaycan'a, ardından araştırma alanını da içine alan Ön Asya'ya ulaşmışlardır. Bu, özellikle Kimmerleri'de göçe zorlayan kavimlerin hareketi, Yakın Doğu'da büyük değişimlere sebep olmuştur. Asurlar'ı zayıflatarak kesin yıkılışını hazırlamıştır. Med kralı Keyaksar'ı mağlup ederek Medya'yı yakıp yıkan İskitler, tez sahasının da içinde bulunduğu El-Cezire, Suriye, Fenike ve Filistin bölgelerini baştanbaşa yağma etmişlerdir. İskitlerin Diyarbakır ve çevresinde hâkimiyetleri ise 28 yıl sürmüştür (Günaltay, 1948: 112-113).

Asur İmparatorluğu'nu yıkan Medler ile sonrasında kurulan Persler de araştırma alanında hüküm süren uygarlıklardır. Özellikle Persler, araştırma alanını da içine alan geniş bir coğrafyada ticaret yollarına çok iyi bakmışlar ve ülkenin her yerini ağ

gibi birbirine bağlamışlardır. Bu yolların bilinenlerden birisi Sard, Militen (Malatya), Amida (Diyarbakır), Nezip, Erbil üzerinden Sus şehrine giden ticaret güzergâhıdır. Bu yolda her 22 – 30 kilometrede hanlar ve bahçeli duraklar yapılmıştır (Konyar, 1936: 110).

Arbela (Erbil) yöresinde Gavgamela ovasında Pers kralı III. Darius'u yenerek, İndus boylarından Marmara Denizi'ne, Hazar ve Kafkas eteklerinden Basra Körfezi'ne, Arabistan yarımadasına, Nil havzasına, Ceyhun boylarından Ege Denizi'ne kadar uzanan alanı ülkesine katarak muazzam bir imparatorluk kuran Büyük İskender M.Ö. 331 yılında Diyarbakır bölgesini egemenliği altına almıştır (Mansel, 1995: 445; Beysanoğlu, 1998: 88).

İskender'in ölümünden sonra, M.Ö. 312'de Diyarbakır'ın da içinde bulunduğu çok geniş bir coğrafya Selevkos egemenliğine girmiştir (Günaltay, 1948: 64). Kral Selevkos, ülkesinin Doğu ile Batı arasındaki ticaretini canlandırmak için Dicle nehri üzerinde Selevkiye şehrini kurup ve başkentini buraya nakletmiştir (Beysanoğlu, 2003: 90). Bu şehrin Dicle vadisi yakınında, araştırma alanına yakın bir bölgede, İdil ilçesi civarında olduğu söylenmektedir. Günümüzde hala Cizre'nin 45 km batısında, İdil'e bağlı Selevkon (Selekon) adlı bir köyün varlığı (Bozkurt, 2011: 41) toponimik açıdan güçlü bir kanıt olacak niteliktedir. Ancak tek başına bu yeterli değildir. Arkeolojik araştırmalarla desteklenerek kesin sonuçlara ulaşılması durumunda bilimsel nitelik kazanacaktır. Araştırma alanına yakın alanlarda da arkeolojik çalışmalarla bu tür antik şehirlerin ortaya çıkarılması, yörede kültürel turizm arzının ve çekiciliğinin artırılması adına önem arz etmektedir.

M.Ö. 1.yüzyıla kadar bölgede egemenliğini sürdüren Selevkosların (Sever, 2008: 156) yıkılıp dağılmasıyla birlikte, araştırma sahası kısa bir dönem, Arami halkının kendi yönetiminde kalmıştır (Günaltay, 1948: 100). Sonrasında Part kralı Mitridat, araştırma alanının da içinde bulunduğu Fırat Nehrine kadar bütün Mezopotamya'yı alarak, burada Part egemenliğini sağlamıştır (Beysanoğlu, 2003: 94). Diyarbakır ve çevresinde yaklaşık 55 yıl devam eden Part egemenliği, Arsaklıların gelerek, Yukarı Dicle vadisine Arsaklı göçmenleri yerleştirmesiyle son bulmuştur (Güney, 1990: 28). Devamında bazı kaynaklara göre M.Ö. 85-69 yılları arasında Diyarbakır ve çevresi Ermenilerin Büyük Tigran krallığının elinde bulunmuştur (Sözen, 1971: 17; Kırzıoğlu, 1962: 12; Beysanoğlu, 2003: 95). Büyük Tigran döneminden kalan

önemli kültürel izlerden birisi Tigran'ın inşa ettirdiği Tigranocerta şehridir. Bu şehir Roma-Tigran mücadelesi sırasında, Roma ordu komutanı Lukillas tarafından tahrip edilmiş ve halkı da eski yurtlarına geri gönderilmiştir. Burası için iki yerin adı geçmektedir. İlkinin, Mardin yakınında Tur-Abdin tepesi eteğinde kurulduğu söylenmektedir. Diğeri ise, Beysanoğlu'nun Lehmann Haupt'tan aktardığı şekilde şimdiki Silvan (Meyyafarikin) ilçesidir. Bu durum, Haupt'un 1899 yılında ilçeyi gezerken bulduğu, çevirdiği ve yorumladığı kitabeye dayandırılmaktadır (Beysanoğlu, 2003: 99; Demirtaş, 2007: 81). Bu dönemden kalma bir diğer kültürel öğe ise, Diyarbakır Üçtepe höyüğünde Armenia kralı Tigran'a ait oldukları belirlenen dört adet sikkedir (Soyukaya, 199: 35).

Araştırma alanında hüküm süren ve kültürel izler bırakan bir diğer uygarlık ise şüphesiz Roma İmparatorluğudur. Diyarbakır ve çevresi, özellikle Part-Roma ve Roma-Sasani mücadelesinde kısa aralıklarla el değiştirmesine rağmen M.Ö. 69 yılından, İslam halifesi Hz. Ömer'in ordusunca ele geçirildiği M. S. 639 yılına kadar Roma ve Bizans İmparatorluğu hâkimiyetinde kalmıştır. Roma ve Bizans İmparatorluklarının araştırma alanındaki etkisi, en önemli kültürel öğe olan Diyarbakır Surlarını onarmak, eklemeler yapmak suretiyle geliştirmek şeklinde olmuştur.

Dıştakinin yıkıldığı, içtekinin büyük ölçüde ayakta durduğu çift suru, (Gabriel, 1940: 108-Nasır-ı Hüsrev, 1985: 12-14) merkezde kesişen kuzey-güney ve doğu-batı doğrultulu iki ana yolu, sur duvarlarına açılmış bu yollarla bağlantılı dört ana kapısı ve gizli geçitleri bulunan Diyarbakır, zaman içinde yıkılan ve yeni yapılan binalarla biçimlenerek günümüz dokusuna kavuşmuştur (Parla, 2004).

"Kent surlarına Roma müdahalelerinin M.S. 330 yılı civarıyla, 338 ve 346 yıllarında gerçekleştiği yolunda üç ayrı bilgi vardır. 341 yılında Roma imparatoru II. Constantius (337-362), 297 yılında Ermenilerden alınarak Romalılara verilen bölgenin batısında yer alan Amida şehrini (Diyarbakır) daha sağlam hale getirmiştir (Toynbee, 1970: 123; Parla, 2004: 249-250). Constantius, bu şehri inşa edip güçlendirdikten sonra Roma Mezopotamya'sını ikiye ayırmış ve Amida'yı asıl Mezopotamya'nın başkenti durumuna getirmiştir (Beysanoğlu, 2003: 109). Diğer kaynakların hemen hepsi, şehrin surlar ile çevrilerek savunma sağlamlaştırılmasının 349 yılında yapıldığı konusunda hemfikirdir (Göyünç, 1968: 76-77). Diyarbakır

surlarına bir diğer önemli ekleme de, Nisibis (Nusaybin) halkının buraya yerleştirilmesi sırasında olmuştur. Sasani – Roma hâkimiyet mücadelesinde, ateşe tapan Farslar yönetiminde yaşamak istemeyen Nisibis (Nusaybin) şehrinin Hıristiyan halkı, kendi şehirlerinden çıkarak Romalılarda kalan Amida (Diyarbakır) şehrine göç etmişlerdir. Dağ Kapı ile Mardin Kapı çizgisi batısında kalan varoş (sur dışındaki mahalle) kesimine yerleştirilen Nisibis halkının yeni bir Pers saldırısından korunması amacıyla Romalılar, Dağ Kapı – Mardin Kapı çizgisi batısında kalan bugünkü surları yaptırmışlardır. Dönemin Roma İmparatoru Valantiyanus ve saltanat ortakları adına 367-375 yıllarında yazılan sekiz satırlık Latince bir kitabe, bu olay üzerine Dağ Kapısı üzerine yerleştirilmiştir ve bugün de burada bulunmaktadır (Kırzıoğlu, 1958: 63-64). İç kalede bulunan erken tarihli iki kiliseden (Sami, 1308: 2202) Nesturilere ait Manastır Kilisesi (Berchem,-Strygowski, 1910: 173, Parla, 1990: 29) ile Rum Kilisesi'nin ve Urfa Kapı yakınlarındaki Meryem Ana Kilisesi'nin ilk yapısı, bu yüzyıla ait eserlerdir (Parla, 1990: 29)".

"Diyarbakır tarihi, kentin çoğunluğu savaş, çok azı anlaşmayla olmak üzere sıklıkla hâkimiyet değiştirdiğini göstermektedir. Kente egemen olanların, ilk olarak sur duvarlarının onarılmasıyla ilgilendikleri duvar ve burçların üzerine yerleştirilen kitabelerden anlaşılmaktadır. Tarih boyunca sürekli olarak el değiştiren kentin sur duvarları ile burçları üzerinde tespit edilen 637 kitabesinden altısı Bizans dönemine aittir. Dördü Yunanca, biri Latincedir. Diğerleri İslam dönemine aittir. İslam dönemi öncesinin kitabeleri, Dağ ve Mardin Kapı ile Mardin Kapı'nın doğusundaki 50. ile 53. burçlar arasında kalan bölümde yer almaktadır (Parla, 2005: 57-84)".

Kent tarihi, surlarının tarihi ile örtüşen Diyarbakır'ın tanımlanabilmesi, öncelikle kent restitüsyonu yapmayı gerektirdiğinden, Diyarbakır'ın, birbirine yakın tarihlerde, iki aşamada surla çevrilerek büyütüldüğünün ileri sürüldüğü kent restitüsyonu (Gabriel, 1940: 180-181) genel olarak kabul görmektedir. Bu restitüsyona göre kentin ikinci kez büyütülerek bugünkü surların çevrelediği alana kavuşturulması, Dağ Kapı'nın doğu burcunda bulunan 4. yüzyıla ait bir kitabe verisi (Gabriel, 1940: 136, 181-182) ile Diyarbakır'ın Bizanslılarda kaldığı, Nusaybin'in Perslere verildiği 363 yılı barış anlaşmasının (Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir-1302: 19) ardından, Nisibis (Nusaybis) halkının kente taşınmasına dayandırılmaktadır (Gabriel, 1940: 181-182, Parla, 2004). Hesaplar (Parla, 2004: 251-252), kent surunun kalkan balığı

biçimini almasında kesin rol oynadığı anlaşılan topoğrafik yapısının yanı sıra, nüfus-arazi ilişkisinin de, İç Kalede yer aldığı genel kabul gören Hurri kentinin aşağı yukarı bugünkü Diyarbakır kentini kapsayacak biçimde Konstantius tarafından tek seferde büyütülerek surla çevrildiğini göstermektedir (Parla, 2004: 256)". Bu tarihten çok sonra İmparator Anastasius, kenti yeniden imar etmeye ve henüz tamamlanmamış surunu sağlam biçimde tamamlamaya devam ederek, 518 yılında Nesturi Manastır Kilisesi'ni onartmış (Berchem-Strygowski, 1910: 173) ve İç Kalede kışlalar inşa ettirmiştir (Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir, 1319: 33; Parla, 2005).

Bizanslılarla Sasaniler arasında hemen her yıl savaş olması, 528 yılında İmparator Justinianus'un, Diyarbakır surunu yeni duvarlarla destekleyerek sağlamlaştırmasına ve Mardin – Dara ile Diyarbakır arasına birkaç kale ile şato yaptırmasına neden olmuştur (Procopius, 1961: 123-131). Piskopos Simeon döneminde konsilin izniyle kentte yeni kiliseler yapılmış olması kuvvetli bir olasılıktır. 544 yılında Ayn-ı Ze'ura kaynak suyu civarına inşa edilen Mar Zuoro Kilisesi (Dolapönü, 1956-58: 349), Ayn-ı Ze'ura kaynak suyu Urfa Kapı yakınında olduğundan bu bölgede olmalıdır (Parla, 1990: 32). 520 yılında yapılan ve yeri bilinmeyen Mar-Şilo Kilisesi ile (Dolapönü, 1956-58: 349), Meryem Ana Kilisesi'nin güneydoğusunda bulunan Mar-Kozma ve Damyana Kiliseleri bu döneme ait eserlerdir (Parla, 1990: 34, 127).

Sasanilerin tahrip ettikleri kent sinagogunun yerine, 6. yüzyıl başlarında yenisinin yaptırıldığı bilinmektedir (Berchem-Strzyyygowski, 1910: 166). Sasanilerden kaldığı ileri sürülen sarayın (İzgil, 1939: 12-13) ise, yeri ve inşa tarihi hakkında hiçbir veri yoktur. Bizans İmparatoru Heraklius'un 628-629 yılında bugünkü Ulu Cami'nin yerinde kilise yaptırdığı tarihte, Meryem isimli bir hanımın (627-638) kent yöneticisi olduğu ve Rum Kapısı yakınlarında bir kilise inşa ettirdiği ileri sürülmektedir (Beysanoğlu, 1987: 154-155).

Urfa Kapı'nın güneyindeki 22. burcun güneyinden başlayarak kente doğru sokulan kesimiyle Mardin Kapı arasında yer alan burç kitabeleri, Büyük Selçuklu ve Artuklu dönemlerine tarihlenmekle birlikte, burçlar haricindeki sur duvarlarının Bizans dönemine ait olabileceği ileri sürülmektedir (Gabriel, 1940: 179, Parla, 2004).

7.yüzyılla birlikte araştırma alanında hâkimiyet tamamen değişerek, yöre çok farklı bir kültürle tanışmıştır. 639 yılında İslam halifesi Hz. Ömer döneminde ele geçirilen bölgede, artık İslam medeniyetine ait kültürel izler oluşmaya başlamıştır. Dolayısıyla

Anadolu coğrafyasının ilk mescit, cami ve türbeleriyle mekân şekillendirilmeye başlanmış, öncekilerden tamamen farklı bir kültürel peyzaj, coğrafi görünüm meydana gelmiştir. Diyarbakır'ın Araplarca fethi sırasında ölenler, Sahabeler Türbesi'nin (Berchem-Strzyygowski, 1910: 51; El-Balâzuri, 1987: 247) bulunduğu alana defnedildiklerinden, Halifeler döneminde camiye çevrildiği ve İç Kalede yer aldığı ileri sürülen Rum Kilisesi'nin, camiye çevrilen ilk yapı olduğu akla gelmektedir. Bu savaşta yaralanarak ölen komutanlardan Sa'saa ise, kendi adına yaptırılan caminin türbesine gömülmüştür (Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir-1302: 32; Beysanoğlu, 1963: 202; Parla, 2005: 76).

741-742 yılında Emevi Halifesi Hişam, Dicle Köprüsü'nü yaptırmıştır. Kentin, bir ayaklanmayla el değiştirmesinin ardından sur duvarlarının büyük bölümünü tahrip ederek Diyarbakır'ı 898 yılında tekrar almayı başaran Halife Mu'tezid, muhtemel ayaklanmalara karşı surun Dağ Kapı civarındaki bir bölümünü yıktırmıştır. Kitabeler, 909-910 yılında bu bölümün yeniden inşa edildiğini göstermektedir (Berchem-Strzyygowski, 1910: 32-34; Parla, 2004: 261-262).

II. Abbasi döneminde, Halife Ebu Muhammed Ali el-Muktefi adına (902-907) Diyarbakır'da kesilmiş altın sikke, kentte bir darphanenin bulunduğunu kanıtlamaktadır (Parla, 2004: 261). Darphanenin en iyi korunan yer olan İç Kalede bulunduğu düşünülmektedir.

997 yılında İbn Dinme adında bir kişinin yönetimi ele geçirmesiyle Diyarbakır'da, 1085 yılına kadar sürecek Mervanoğulları dönemi başlamıştır. İbn Dimne, Büveyhilerin tahrip ettiği surları tamir ettirmiş ve alçak duvarlarını yükselttirmiştir (Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir-1302: 67; İbn al Azraq al-Fariqi, 1959: 82-83). Ayrıca kentin doğu suru üzerine, Dicle'ye bakan bir saray yaptırarak sur duvarına sarayla ilişkili Dicle Kapı'sını açtırmıştır (Beysanoğlu, 1987: 186).

Türklerin bölgede görünmeye başlamasıyla Mervanoğulları'nın sur tahkimine giriştiklerini gösteren dört kitabe, 46., 49., 54., ve 56. burçlar üzerinde bulunmaktadır. Bu dönemde, kentin iki yüz sütunlu bir Ulu Camii ile bu caminin yakınında çok özenilerek taştan yapılmış bir kilisesinin bulunduğu, kent ortasındaki bir kaynak suyu ile Diyarbakır'ın bahçelerinin sulandığı anlatılmaktadır. Ayrıca 8. yüzyılda Emevi Halifesinin yaptırdığı fakat sonradan yıkılan Dicle Köprüsü (On Gözlü Köprü), Mervanoğlu Nizam-üd-Devle tarafından yeniden yaptırılmıştır

(Berchem-J. Strzygowski, 1910: 32-34, Nasır-ı Hüsrev, 1985: 12-14; Parla, 2004: 263-264).

1086 yılında Büyük Selçuklular'ın kenti almasıyla, aradaki 42 yıllık farklı egemenlikler sayılmayacak olursa, kentte günümüze kadar sürecek olan Türk Dönemi başlamıştır. Diyarbakır Ulu Camii avlusunun batı cephesinde yer alan 1117-1118 tarihli Melik Şah oğlu Ebu Şucâ Muhammed'in adının bulunduğu kitabe, Ulu Caminin Büyük Selçuklular döneminde büyük ölçekte yenilendiğini göstermektedir. Diyarbakır Ulu Camii'nin 1140-1141 tarihli kitabesinden, avlunun üst kat ve revakların bu dönemde yaptırıldığı anlaşılmaktadır. İnaloğulları da ayrıca Ulu Cami avlusunda Şafilere ait bir bölüm yaptırılmış olabilecekleri ileri sürülmektedir (Gabriel, 1940: 191; Parla, 1990: 53; Parla, 2004: 219-222).

Mardin Kapı'nın batı açıklığının örülmüş bölümü üzerinde bulunan 1145-1155 tarihli kitabe, Nisanoğulları döneminde (1142-1183) bu kapının üstüne Hz. Ömer Camii'nin yaptırıldığını belirtir. Nisanoğlu Ebu'l Kasım Ali'nin, Kale Camii'ne bitişik mekânın penceresi üzerinde yer alan kitabesinde ise, kiliseden çevrilen bu caminin yerine 1162-1163 tarihinde yenisinin inşa edildiğini göstermektedir (Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir, 1302: 75; Parla, 2004: 214-215, 267-268).

Nisanoğulları tarafından, 12. yüzyılın ikinci yarısında, artan Eyyubi baskıları nedeniyle sur duvarlarının sağlamlaştırma işine girişildiği 14., 51., 55., ve 61. burçlarda bulunan kitabe metinlerinden anlaşılmaktadır. Eyyübilerin Diyarbakır'ı alma niyetleri karşısında surları güçlendirdiklerini gösteren kitabeler, 9. ve 29. (Evli/Ulu Beden) burçları üzerinde bulunmaktadır (Parla, 2004: 269-270-271).

1183 yılında Eyyubilerin yardımıyla Diyarbakır'a hâkim olan ve araştırma alanında çok önemli kültürel izler bırakan (Beysanoğlu, 1987: 298-301) Artuklular (1183-1232), ilk iş olarak Şiraz halıları ile boy ölçüşebilecek kalitede üretim yapan bir halı atölyesi kurmuşlardır (Ritter, 1844: 36). Artuklu Sarayı da önemlidir. İç kalede Viran-Kal'a denilen tepede bulunan sarayın, Artuklu Mahmud tarafından yaptırıldığı kesinleşmiş (Aslanapa, 1961: 10-18) ve burada bulunan su kaynağının, 1202-1206 yıllarında Artuklular tarafından tonoz örtülü büyük bir havuz içerisine alındığı tespit edilmiştir (Sözen, 1971: 226). 1208 tarihli çeşme kitabesine göre günümüze gelmeyen Şücaiye Medresesi de bu dönemde inşa edilmiştir (Sözen, 1972: 189-190). 1156 yılında Diyarbakır'da doğan, 1233 yılında Şam'da ölen bilgin Seyfeddin-i

Amidi'ye mal edilen ve 12. yüzyıl sonu 13. yüzyıl başında yaptırılmış olabileceği ileri sürülen medrese, günümüze gelemeyen bir diğer Artuklu yapısıdır (Sözen, 1971: 135).

1202-1203 tarihinde Eyyubilere tabi olmak zorunda kalan Artuklular (Turan, 1973: 176), bu tarihten sonra İç Kaledeki höyük üstünde yer alan sarayın bulunduğu bölgeyi içine alacak biçimde beşgen planlı küçük bir kale inşa etmişlerdir. İç kale surunun kuzeybatı yüzündeki, kapı kemerinde yer alan 1206-1207 tarihli kitabeye göre, İç kaleyi kuzeybatısından sınırlayan sur duvarıyla höyük üstündeki küçük korunaklı beşgen kaleyi, Artuklu sarayı ile ilintili olarak, Artuklu dönemine tarihlemek doğru olacaktır. Ayrıca beşgen kalenin yapıldığı sırada, İç Kaleyi kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayırarak 68. burcun daha güneyine saplanan sur duvarının da bu dönemde inşa edildiğini ileri sürmek mümkündür (Parla, 2004: 272). Yedi Kardeş Burcu, 1223-1224 tarihli kitabe, günümüze gelemeyen Ambar Çay'ı köprüsü, 1334-1335 yılları arasında yaptırıldığı söylenen İskender Paşa ile Ulu Camii Mahalleleri arasında bulunan günümüze gelememiş İmadiye Mescidi ile aynı adla anılan mahallede yer alan günümüze ulaşamamış Hüsameddin Camii, Mardin Artukluları döneminde (1298-1393) yapılmışlardır (Beysanoğlu, 1963: 202-203).

Diyarbakır, medreselerle Artukoğulları döneminde tanışmıştır. İlk kuruluşu Halifeler dönemine dayandırılan şehit mezarlarının dışında, İnal ve Nisanoğulları Dönemi'nde olduğu gibi, Artuklular zamanında da türbe inşası olmamıştır. Artuklular, İç Kale'deki saraylarının ve askerî birliklerin emniyeti için bu alanı küçülterek kontrol altına almışlardır. Kurdukları halı atölyeleri ve şehirlerarası yollar üzerine inşa ettikleri köprülerle ticari faaliyetleri canlandırdıkları görülmektedir (Parla, 2005: 79).

1231-1232 yılında Diyarbakır'ı alan Eyyubi Sultanı Melik Kamil, kenti çevreleyen dış suru yıktırarak taşlarını içteki surun kuvvetlendirilmesinde kullanmıştır (Beysanoğlu, 1987: 52). 9. ve 10. burçların kitabeleri, ilki 1235, ikincisi 1236 yılında gerçekleştirilen ard arda iki Anadolu Selçuklu kuşatmasının ardından Eyyubilerin surları tahkim ettiğini göstermektedir (Ebû'l Ferec, 1987: 535; Parla, 1990: 191-192). 1240 yılında yapılan bir anlaşma ile Diyarbakır'ı Eyyubi'lerden alan Anadolu Selçuklularının Nebi Camii yakınında, Şafiler için günümüze gelemeyen bir camiyi yaptırılmış olabilecekleri ileri sürülmektedir (Sözen, 1971: 43-47).

Akkoyunlularla birlikte inşa edilen tekke, zaviye, tarikat yapıları ile cami ve mescitlerin etrafında küçük ölçekli mahalleler oluşmuştur. Bu mahallelerde yaşayanların başlangıçta merkezle ilişkileri çarşı ve pazar ihtiyaçlarıyla sınırlıdır. Akkoyunlular'ın çarşı bölgelerine yaptıkları hamamların, bir yandan esnafın ihtiyacına cevap verirken diğer yandan halkın bu bölgeye çekilmesine yardımcı olmakla birlikte iki işlevi birden yüklendikleri düşünülmektedir. İç kaledeki Sahabeler Türbesi hariç tutulursa, ilk kez yine bu dönemde cami avlularına bani (kurucu, bir kurumu veya eseri yapan kimse) türbelerinin yapıldığına tanık olunur. Akkoyunlu döneminde özellikle kentin kuzeybatı kesiminde, sur duvarlarına yakın kısımlarda yapılaşmanın arttığı görülmektedir.

Akkoyunlu öncesinde küçük ölçekli mahalle oluşumuna rastlanmayan kentte Akkoyunlularla birlikte mescit, zaviye ve camilerin etrafında aynı adla anılan yeni mahalleler kurulmuş ve çarşı bölgelerine hamamlar yapılmıştır. 1392-1393 yılında Diyarbakır'ı alan Timur, tüm ev ve sur duvarlarının yıkılmasını emrederek kenti yağmalatır (Yinanç, 1945: 621). Timurlu döneminin (1394-1404) ardından Diyarbakır, Akkoyunlu hâkimiyetine (1404-1508) girer (Sümer, 1967: 34). 73. burç ile 74. burç arasında yer alan 1449-1450 tarihli iki kitabe metninden sur duvarlarının Akkoyunlular tarafından onarıldığı anlaşılmaktadır (Parla, 1990: 134; Parla, 2004: 276-277).

Ulu Camii'nin Şafiler bölümünde yer alan 1469-1470 tarihli kitabe, ilkin İnaloğulları döneminde yapıldığı kabul edilen bu caminin, Akkoyunlu döneminde yenilendiğini göstermektedir (Parla, 1990: 69; Parla, 2004: 237-238). Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan, bugünkü Hindi Baba Kapısı'nın güneyindeki kaynak suyu civarına Balıklı Mescidi inşa ettirmiştir (Beysanoğlu, 1963: 203). Ayni Minare (Hoca Ahmet), Safa, Şeyh Matar (Kasım Padişah), Şeyh Yusuf, Lala Bey ve Nebi Camii, Hamza Bey, İbrahim, İzzeddin, Taceddin, Kaçık Budak ve Hacı Büzürk Mescidi gibi pek çok cami ve mescit Akkoyunlu döneminde inşa edilmiştir (Sözen, 1971: 52-55). Yine, Muslihiddin Lâri (İpariye) Medresesi (Sözen, 1970: 151-153) ile Uzun Hasan ve İpariye Tekkelerinin Uzun Hasan tarafından yaptırıldığı ileri sürülmektedir (Beysanoğlu, 1987: 466). Kuyumcular çarşısı yakınındaki Mirza Hamamı ile Dağ Kapı yakınındaki Sunakiye Hamamı günümüze gelemeyen Akkoyunlu dönemi hamamlarındandır.

Araştırma alanına kültürel damgasını vuran Akkoyunlu döneminden sonra 1516 yılında Osmanlı dönemine girilmiştir. Osmanlı döneminde daha önceki tüm dönemlerde inşa edilenden çok daha fazla cami, mescit ve hamam inşa edilmiş, bunların etraflarında kendi adlarıyla anılan küçük mahalleler oluşmuştur (Yılmazçelik, 1999: 195-210). Zamanla harap olan söz konusu sur duvarları da, Osmanlı Dönemi'nde, eski temelleri üzerinde yeniden inşa edilerek yükseltilmiş olmalıdır. Kitabelerine ve yapısal özelliklerine dayanılarak, İç Kale'yi 67. burca kadar batısından yay gibi çevreleyen sur duvarının Osmanlı döneminde yapıldığı öne sürülmektedir (Gabriel, 1940: 180; Parla, 1990: 121).

İlk Osmanlı Camisi olarak, Fatih Camii inşa edilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle İç Kale'ye Küpeli ve Saray Kapı'nın da bulunduğu, 16 burçlu bir bölüm eklenerek (Beysanoğlu, 1990: 520-525, 535), İç Kale alanı büyütülmüş (Parla, 2004: 253), 27 gözlü bir su kemeriyle 9. ve 10. Burçlar arasından kente Hamravat suyu getirilmiştir (Beysanoğlu, 1990: 542). Deva, Çardak, Küçük, Paşa, Melek Ahmet Paşa, Vahap Ağa hamamları ile Deliller, Hasan Paşa, Çifte, Eğiller, Ketenciler, Salos, Vakıf, Pamukçular, İpekoğlu, Abacılar ve Kilimciler Hanları inşa edilmiştir (Beysanoğlu, 1990: 547, 550-551, 580, 598, 618, 651-657). 17. yüzyıla gelindiğinde, Devegeçidi Çayı üzerinde IV. Murad, Pamuk Çayı üzerine Dilaver Paşa Köprüleri yaptırılmıştır (Beysanoğlu, 1990: 658).

Kent merkezinde bulunduğu bilinen Roma ve Bizans dönemi sarayının (Nasır-ı Hüsrev, 1985: 12-14) aksine, Mervanoğulları, İnaloğulları, Artuklu ve Osmanlı Sarayları İç Kale'de yer almıştır.

Günümüzde dahi, Buğday Pazarı, Sipahi Pazarı gibi çarşı, pazar ve hanların yer aldığı günümüz ticari dokusunun, kentin eski dönemlerinden itibaren varlığını koruduğu, Ulu Camii'nin doğusunda bulunan meydanın ise, muhtemelen Roma dönemi forumunun üzerinde yer aldığı akla yatkındır. Kent merkezi, ana yollar, çarşıların bulunduğu kesimler, Meryem Ana Kilisesi'nin bulunduğu güneybatı kısımdaki kiliselerin arasında kalan bölge ile ızgara planlı Hasırlı Mahallesi'nin bulunduğu alanda kent hâlen eski dokusunu korumaktadır (Parla, 1990: 131-2004: 280-282).

Emevi (661-750), Abbasi (750-869), Şeyhoğulları (869-898), II. Abbasi (898-930), Hamdani (930-980), Buveyhi (978-982), Mervanoğlu (984-1085), Büyük Selçuklu

(1086-1093), Suriye Selçukluları (1093-1097), İnaloğlu (1097-1183), Nisanoğlu (1142-1183), Artuklu (1183-1232), Eyyubi (1232-1240), Anadolu Selçuklu (1240-1277), İlhanlı (1277-1298), Mardin Artukluları (1298-1393), Timurlu (1394-1404), Akkoyunlu (1404-1508), Safavi (1508-1511) ve Osmanlı dönemlerini (1516-1923) yaşayan Diyarbakır ve çevresinde binlerce yıllık kozmopolit yapı meydana gelmiştir. Bu yapısını halen azalarak da olsa sürdürmektedir. Toplumsal yapıda oluşan bu heterojen durum araştırma alanının kültürel görünümünü de etkilemiş ve kültürel turizm arzı çok yüksek bir destinasyon meydana getirmiştir.

Diyarbakır, uzak geçmişten beri süregelen bu çok kimlikli yapısı itibarıyla, çok dinli bir kültürel yaşamın da yerleşim yeri olagelmiştir. Tüm medeniyetlerde, şehirlerin ortak noktası, kendilerine kimlik kazandıran sembollere sahip olmalarıdır. Büyük şehirlerin kimliklerini oluşturan semboller ise genellikle mabetlerdir (Şeriatî, 2006: 41). Cami, kilise ve sinagoglarda, Türkçe – Arapça – Ermenice – Kürtçe – Süryanice – Keldanice – Rumca ibadet eden renkler (Şimşek, 2003) alanın en önemli soyut ve somut kültürel peyzajıdır.

Araştırma alanı, Anadolu coğrafyasında Hıristiyanlar için önemli bir merkez olmuştur. Diyarbakır, eski adıyla Amid, 325 yılında toplanan ve Hıristiyan inancının kutsal kitabı İncil'in halen kullanılan dört biçiminin geçerliliğine karar verildiği İznik Konsülü'ne katılan Metropolit merkezlerinden birisidir (Beysanoğlu 1998: 130; Şimşek, 2013: 55). Tuncer (2002), Diyarbakır kent merkezinde, sekizi Ermeni, altısı Süryanî, beşi Nesturî, ikisi Rum, biri Keldanî olmak üzere, en az yirmi iki kilisenin varlığından söz etmektedir. Tez çalışmamızda, araştırma alanını sınırları içinde çoğu artık ayakta olmayan 75 kilise literatür verilerinden çıkarılarak listelenmiştir. Günümüzde bu kiliselerden Meryem Ana Süryanî Kadîm, Ortodoks Surp Sarkis, Surp Giregos, Katolik Saint George, Katolik ve Protestan kiliseleri varlıklarını sürdüren belli başlı kilise yapılarıdır (Aykal, 2013: 328).

Yahudilerle ilgili olarak da, Diyarbakır şehir merkezindeki bir Osmanlı yapısı olan camiinin (Arap Şeyh Camii) hemen arkasında bulunan ve İlyas Peygamber'in bir süre yaşadığına inanılan, inşa tarihi bilinmeyen Havra da (günümüze ulaşmamış olsa bile) 1840 tarihinde onarım görmüştür. Ayrıca, Çermik ilçe merkezinde, günümüze ulaşan eski bir binanın, 15.yüzyıl başlarında inşa edildiği sanılan bir Havra olduğu, girişindeki kitabeden anlaşılmaktadır (Bali, 1999: 368, 384; Koçal, 2014: 12-22).

Yine Çüngüş ve Eğil gibi bazı yerleşim yerlerinde Havra kalıntıları bulunurken, yakın çevrelerinde İbranice (Şabuga vb. gibi) isimli kır yerleşmelerinin olması da kozmopolit yapının kanıtlarıdır. Avrupa'da, başta 'Otuz Yıl Savaşları' olmak üzere, mezhep savaşları yaşanırken, bir İslâm teokrasisi olan Osmanlı İmparatorluğunda, çeşitli mezheplerden Hıristiyanlar ile Musevîlerin ibadetleri için yeni ibadethaneler inşa edilmiş, daha eski olanlar ise çalışmanın ilerleyen bölümlerinde detaylandırıldığı üzere onarılmıştır. Böylece, Diyarbakır'daki eski ibadethaneler, varlıklarını, yüzyıllar boyunca birlikte, aynı mekânda sürdürmüştür.

Bir Müslüman tapınağı olarak halen ibadete açık bulunan Ulu Camii de, araştırma alanının çeşitli kültürler ile şekillendiğinin en iyi örneklerinden biridir. Evliya Çelebi, üzerinde İbranice bir kitabenin varlığından bahisle bir Musevî ibadethanesi olduğunu ve Musa Peygamber zamanından kaldığını belirtmiştir (Konyar, 1936: 41). Ayrıca bir dönem pagan ibadet hanesi olarak da kullanıldığı vurgulanmaktadır. Tüm bu uygarlık geçmişinin ve birikiminin izleri, bugün bile, Ulu Camii'nin yapısı içerisinde varlığını sürdürmektedir. Yüzyıllardır olduğu gibi, Şafi ve Hanefi ibadet alanlarını (daha önceki dönemlerde Maliki ve Hanbelî mezheplerine ait kısımlar da kullanılıyordu) aynı çatı altında birleştirmektedir (Dağtekin ve Hillez, 2013: 199-201). Sonuç olarak, Diyarbakır, birçok örneği günümüze kalan ve bu bakımdan bir açık-müze kent özelliği gösteren (Güneli, 2001: 30) kültürel mirasıyla çok kimlikli-çoğulcu kültürel birikimini yaşatmaya devam etmekte ve yine bu şekilde mekân şekillendirilmektedir (Küçükdoğu, 2011; Koçal, 2014: 12-22).

Ne var ki, geleneksel kültürlerden modern kent yaşamına geçilirken, Diyarbakır için de sosyo-politik bir değişim düşünülmüş ve uygulanmıştır (Arslan,1999: 94). Günümüzde insanlığın kültürel miras envanteri içine alınan ve tarihsel kökleri belirsiz geçmişe uzanan Diyarbakır surlarının 1930'lu yıllarda yıkılmaya başlanması, surların önemli bir öğesini oluşturan Ulu Beden Burcu'nun 1932'de taş ocağı olarak kullanılması (Gabriel ve Sauvager'den, 1940, aktaran, Şimşek 2013: 65-72), kentin Müslüman Araplar tarafından fethinden hemen sonra inşa edildiği sanılan Sultan Sa'saa Camii ve türbesinin 1926'da yıkılarak bahçeye çevrilmesi, şimdi ise yerine bir mescit aynı adla tekrar inşa edilmiştir, (Melek ve Demit, 2009: 173-4; Koçal, 2014: 12-22), Sur İçi'ndeki birçok türbe ve mezarlığın 1930'lardan itibaren kaldırılarak taşlarının kanalizasyon inşaatında kullanılması (Haspolat, 2013: 138), antik

dönemden kalan Mar Kozma Kilisesi'nin 1930'da yıktırılması (Şimşek, 2013: 53), bu durumun sayısız örneklerinden birkaçıdır (Çatalbaş, 2012: 48-53; Koçal, 2014: 12-22). Ancak son dönemde umut verici gelişmeler de yaşanmıştır. Sur İçi'nde birçok anıtsal yapı yenilenerek, güçlendirilerek ya asli hüviyetine uygun olarak kullanıma açılmış ya da yeniden işlevlendirilerek korumaya alınmıştır. Ne var ki, 2015-2016 yıllarında başlayan ve uzun süre devam eden çatışmalara mekân olan Sur İçi, tarihin en ağır yıkımına ve tahribine maruz kalmıştır. Binlerce yıllık bir kültürel birikimin ürünü olan surlar ve yüzlerce yıllık anıtsal eserler yanarak ya da silahlarla tahrip olmuş, bazıları da tamamen yıkılmıştır. Sur İçi'nin aslına sadık kalınarak, ekonomik kaygılardan uzak bir şekilde yeniden inşa edilmesi insanlık tarihi açısından bir gerekliliktir.

1. BÖLÜM

PREHİSTORİK MİRAS VE TURİZM

İnsanlığın dünyadaki varlığı hakkındaki süre, bilimsel araştırmalarla değişse de yaklaşık 3 milyon yıllık bir süredir. Bu sürenin neredeyse tamamında insan mağarada yaşamış M.Ö. 12.000'li yıllarda mağaradan çıkarak günümüzde höyük adı verilen, köyleri kurmuştur. Bilimsel olarak paleolitik (eski taş devri), mezolitik (orta taş/yontma taş devri) ve neolitik (yeni taş/cilalı taş devri) olarak üçe ayrılan bu çağ, aletlerin taştan yapılmasıyla Taş Çağı olarak da adlandırılmıştır (Doğaner, 2013: 19). Prehistorik dönemde yaşayan insanların, barınma mekânları, kullandıkları silahlar, ev aletleri, dini objeler ve kaya resimleri günümüzde ilgi çeken kalıntılardır. Bu dönem insanlarının kullandıkları aletler müzelere taşınsa da, yaşadıkları mekânlar taşınamaz özelliktedir ve bu durum ziyaretçileri bu noktalara hareket ettiren coğrafi bir unsurdur (Doğaner, 2013: 20).

Türkiye turizm terminolojisinde kültür turizminin alt tiplerinin adlandırılmasında "tarih turizmi" ve "arkeolojik turizm" şeklinde bir sınıflama yapıldığını belirten Doğaner (2013), tarih turizminin çok geniş bir içeriği kapsayan ölçütlere göre değil de, turistlerin anlayabileceği şekilde alt tiplere ayrılması gerektiğini vurgulamıştır. Bu dönemin kapsamını bilimsel gelişmelerle değişse de insanların mağara ve höyüklerde yaşadığı yaklaşık 2.8 milyon yıllık bir süre olarak belirten Doğaner (2013), paleolitik (eski taş devri), mezolitik (orta taş/yontma taş devri) ve neolitik (yeni taş/cilalı taş devri) dönemlerinden oluşan Taş Çağı yerleşme ve buluntularını prehistorik turizme haiz alanlar olarak sınıflandırmıştır.

Doğaner'in Prehistorik dönem olarak adlandırdığı, bu dönemler jeolojik olarak dördüncü jeolojik zamanın (Kuaterner), Pleistosen ve Holosen dönemlerine denk düşmektedir. Süresi yeni araştırmalara göre, 4 milyon yılı bulmayan Pleistosen (Diluvium ve Holosen), insan ırkının ortaya çıkması ve çok şiddetli glasiye (buzul) olaylarının yaşanmasıyla ön plana çıkan dönemdir (Erinç, 2000: 244). Pleistosen sırasında iklim değişmeleri bir değil, birkaç defa buzullaşmaya yol açmış ve bu soğuk (glasiyal) dönemler ile bunlar arasında kalan daha sıcak (interglasiyal) dönemler nöbetleşmişlerdir. Bu buzul dönemleri ve ara daha sıcak jeolojik

dönemlerin karşılık geldiği prehistorik dönemleri Erinç (2010: 252) özetle şu şekilde tablolaştırmıştır.

Tablo 1: Pleistosen ve Holosen Dönemleri Korelasyon Tablosu

Jeolojik Dönemler	Karşılık Geldiği Prehistorik Dönem	Süre
Postglasiyal (Holosen)	Mezolitik, Neolitik, Bronz, Demir ve Tarihi Devirler	10 bin yıl
Würm	Orta ve Yeni Paleolitik	1.600.000 yıl
Riss-Würm ara dönem	Orta Paleolitik	
Riss	Eski (Alt) Paleolitik	
Mindel-Riss	Eski (Alt) Paleolitik	
Mindel	Eolitik	
Günz-Mindel	Eolitik	
Günz	Eolitik	

Kaynak: Erinç, 2010'dan değiştirilerek alınmıştır.

Paleolitik dönem, özellikleri ve kültürleri nedeniyle alt, orta ve üst olmak üzere üç evreye ayrılmıştır (Tablo 1). Alt Paleolitik; Paleolitik'in en eski ve en uzun evresidir. Tarihi kesin olmamakla birlikte yaklaşık olarak 2,5 milyon yıl önce başlayıp 100 bin yıl öncesine kadar devam etmiştir. Buna göre Alt Paleolitik jeolojik devirlerde Alt Pleistosen'in başlangıcından Orta Pleistosen'in sonuna kadar sürmüştür (Memiş, 1995: 7). Alplerdeki buzullarla karşılaştırdığımızda Günz Buzullaşması ile başlamış (bazı araştırmacılara göre Günz–Mindel buzul arasında başlamıştır), Günz –Mindel buzul arasını da içine alarak Mindel buzulunun sonuna kadar devam etmiştir (Ayla, 2006: 13). Dolayısıyla, bu devir insanları, avcılık ve toplayıcılık ile yaşamlarını sürdürürken, mağara ve ağaç kovuklarını kendilerine barınma yeri yapmışlardır (Memiş, vd., 1998: 286). Paleolitik Devir insanları, bulundukları yerlerde besinler tükenince, yiyecek bulabilecekleri alanlara göç ettikleri için tüketici besin ekonomisini oluşturan toplum olarak adlandırılmışlardır (Esin, 1978: 3).

Paleolitik'te insan ırkının meydana getirdiği kültürü ve bu kültürün günümüzdeki izlerini anlayıp, yorumlayabilmemiz, bu dönemlerde etkili olan belli başlı doğal çevre (iklim, bitki örtüsü, su ve yer şekilleri) şartlarını bilmemize bağlıdır. Çünkü Paleolitik'teki insan yaşamı çoğunlukla iklim şartlarına bağlı olarak biçimlenmiştir. Bilindiği üzere bu dönemde Türkiye'de de dört buzul ve buzul arası dönem yaşanmıştır. Ancak, topografik açıdan da bazı alanlar insanlar için yaşam sahasını daraltıp sınırlandırırken, bazı yerler elverişli imkânlar sunmaktadır (Tonbul ve Karadoğan: 2001: 342). Bu durum günümüzde de etkisini sürdürmektedir, hususiyle

de Alt ve Orta Paleolitik dönemlerde iklim ve topografya şartlarının etkisi insan yaşamı için çok daha fazla önem arz etmektedir. Dolayısıyla yerleşme sahalarının yeryüzündeki dağılışına baktığımızda, zaman içindeki ihtiyaçlara göre doğal ortamın elverişliliğine paralel bir seyir izlediği gözlenir. İnsan toplulukları ancak barınabildikleri, suyu kolayca bulabildikleri, ekstrem iklim şartlarından rahatsız olmadıkları, diğer yerlerle kolayca ulaşımlarını sağlayabildikleri veya kendilerini dış tehlikelerden koruyabildikleri alanlara yerleşmişlerdir. Bu şartlara ilerleyen dönemlerde tarım yapabilme de eklenmiştir (Tonbul ve Karadoğan: 2001: 341). Buna göre iklimin ve vejetasyon süresinin uygun olduğu, yakınında deniz, göl ve akarsu gibi bir hidrografik ünitenin bulunduğu, genellikle düşük yükselti kademesindeki ova tabanları ile çevreleri Türkiye'de en uygun yerleşme alanları olmuştur (Özdemir ve Karadoğan, 1996).

Yapılan araştırmalara göre Paleolitik'e ait buluntular çoğunlukla yer üstünden ve yüksek alanlardan toplanmıştır. Bu durum daha önce de belirtildiği gibi Paleolitik insanının daha çok açık alanlarda dolaşmak, barınmak ve avlanmak imkânını bulduğunu göstermektedir. Öyleyse Alt Paleolitik'e denk gelen devrenin buzul arası sıcak ve insanların açık havada yaşayabilmelerine uygun bir ortam olduğu söylenebilir (Tonbul ve Karadoğan: 2001: 345). Aynı zamanda Anadolu'da Alt Paleolitik döneme ait bulguların ve iki yüzeyli aletlerin büyük bir çoğunluğunun yüzeyden toplanması ve bunların çok geniş bir alana yayılmış olması, o dönem insanının genellikle açık alanlarda ve avcılık nedeniyle konar-göçer biçimde yaşadığının bir kanıtı olmaktadır (Kansu, 1991: 172).

Avcı ve toplayıcı olan insan, ilk başlangıç ile alt ve orta paleolitik (Yontma Tas) dönemlerde (Çambel, 1975: 25), günlük işler için kullandıkları araç gereç ve silahlarını taştan, kemikten yaparken (Memiş, 1995: 7), üst paleolitik adı verilen teşkilatlı dönemde ise "alet yapan alet" yapımına geçerek teknolojik bir aşama göstermiştir (Çambel, 1975: 25).

Araştırmalar, Anadolu ölçeğinde Pleyistosen'de ekolojik açıdan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin diğer bölgelere göre Paleolitik insanın yaşaması için daha uygun şartlar taşıdığını göstermektedir. Bu bölgedeki buluntular çoğunlukla yüzeyde, özellikle çakıllar ya da kumlu tabakalar arasından sekiler ve vadi yamaçlarından ele geçmiştir. Bu da bize Anadolu'da kültürlerin geliştiği, nisbeten ılıman bir iklimin hüküm

sürmüş olabileceği izlenimini vermektedir. Böylece Paleolitik insanı Anadolu'da özellikle bazı bölgelerde kolayca avlanabilme, aletlerini işleyebilme ve hatta açık havada yaşayabilme imkânlarına sahip olmuştur (Tonbul ve Karadoğan: 2001: 345). Würm Glasyali sonunda (Orta ve Yeni Paleolitik) iklimde meydana gelen ısınma ve nemlilik şartlarının artmasına bağlı olarak bu insanlar, günümüzden yaklaşık 11.000-7000 yılları arasında Güneybatı Anadolu ve İç Anadolu'da çekilen göllerin kenarında ve Basra Körfezi'nden başlayarak Güneydoğu Anadolu Torosların eteklerinde "Verimli Hilal" in Anadolu bölümünde yerleşmişlerdir (Atalay, 1996).

Şekil 3: Büyük Bir Kısmını Yukarı Dicle Havzasının Oluşturduğu Diyarbakır ve Çevresinin 3 Boyutlu Blok-Diyagramı.

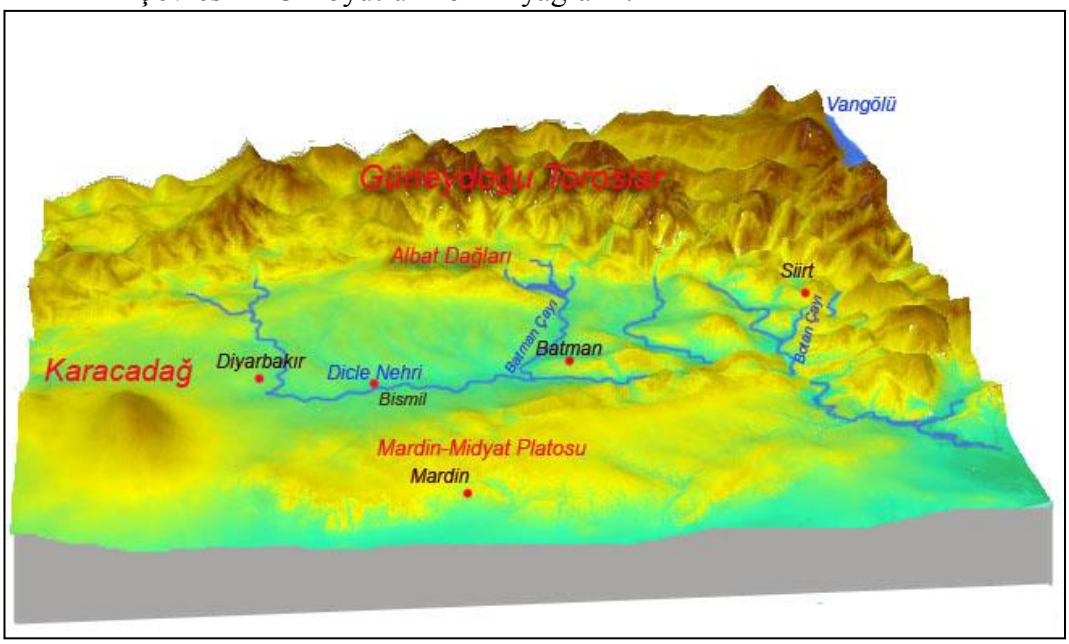

Kaynak: Karadoğan ve Kozbe'den (2013) alınmıştır.

Jeomorfolojik bulgular, buzul sonrası dönemde Diyarbakır ve çevresinde (Şekil 3), daha nemli çevre koşullarına günümüzden 5000-7000 yıl öncesine rastlayan kurak bir ara dönemle belirlenen bazı dalgalanmalar ile geçildiğini ortaya koymaktadır. Bu dönemde su bilançosu pozitif olarak artmış, bölge nemli ve sıcak iklimler kuşağı içine girmiştir. Bu görüşü destekleyen en önemli kanıt Dicle nehri kenarındaki kalın dolgu taraçaları, kuru vadiler, göl taraçaları ve geçmişin orman kalıntılarıdır. Dolayısıyla ısının birkaç derece düştüğü, nemin ve su bilançosunun arttığı günümüzden yaklaşık 7000 yıl öncesinde araştırma alanında bugünkü su eksikliğinden kurtulmuş, tarıma elverişli plüviyometrik ve termik koşulların

oluştuğu, av hayvanlarıyla zengin, geniş meşe ormanlarıyla kaplı, yabani tahıl türlerini de içeren zengin otsu türlerinin yaygın olduğu tahıl üretimine elverişli iklim ve topraklarıyla kültürel çevre bakımından çok uygun bir ortam meydana gelmiş olmalıdır (Erinç, 1980). Zaten, Diyarbakır ve çevresi, kalınlığı yüzlerce metreyi bulan klastik depolarla kaplı bir sübsidans sahasıdır. Havza kuzey ve doğuda Toroslar ve kenar kıvrımlar, güneyde Mardin eşiği, batıda ise Karacadağ volkanik kütlesiyle çevrelenmiştir (Şekil 4). Vadiler boyunca uzanan geniş alüvyal düzlükleri, taraçaları ve hidrografik yapısıyla Diyarbakır ve çevresi bu dönemlerde de tarım ve yerleşmeye elverişli yerini, aynı zamanda doğal yolların kavşak noktasını da oluşturmaktadır (Erinç, 1980). Günümüzde yapılan en son araştırma sonuçları da bunu desteklemektedir. Batı Anadolu hatta hemen yakınındaki Fırat Havzasında yapılan araştırmalara göre eksik ve geç kalınmış çalışmalar olsa da araştırma alanında bulunan 152 paleolitik dönem buluntu alanı bunu kanıtlamaktadır.

Grafik 1: Araştırma Alanındaki İlçelere Göre Buluntu Yerleri Sayısı

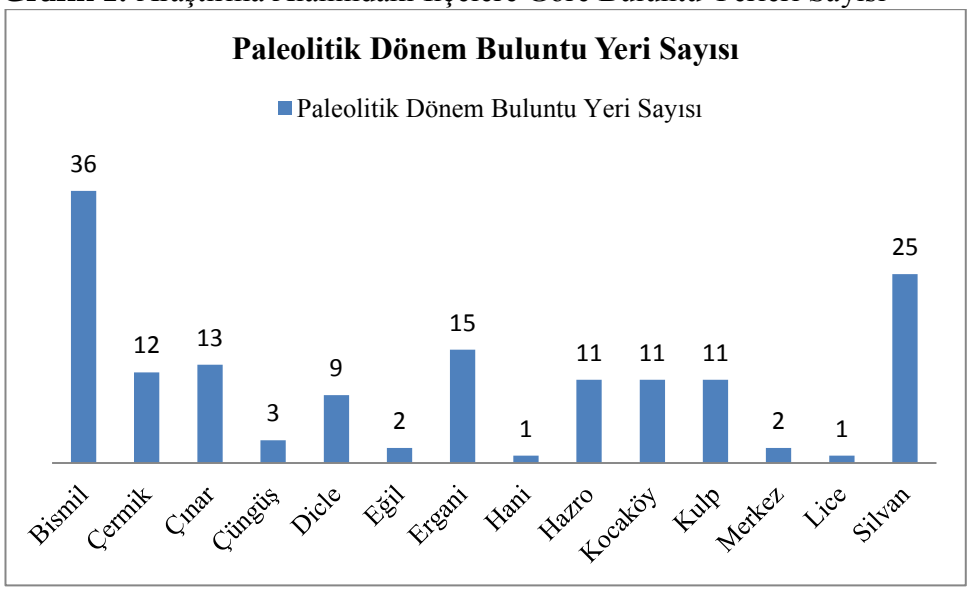

Grafik 1'de görüldüğü üzere Paleolitik döneme tarihlenen buluntu yerlerinin en fazla olduğu alan, yüzey araştırması ve arkeolojik çalışmaların daha fazla yoğunlaştığı Bismil ve Silvan civarıdır. Zira bu alanlarda Ilısu Barajı kurtarma kazıları yapılmaktadır. Ilısu Barajı kurtarma kazılarında saptanan kültür evreleri Alt-Orta ve Üst Paleolitik insanların varlığını ortaya koymaktadır. Bu alan özellikle Alt ve Orta Paleolitik iskânı açısından çok zengin bir görünüm sunmaktadır (Yalçınkaya, 1990:

37-38). Çemik, Çınar, Dicle, Ergani, Hazro, Kocaköy ve Kulp civarında buluntu yerleri sayısı birbirine yakınken, Çüngüş, Eğil, Hani, Merkez ve Lice'de bu sayının çok düşük olmasının sebebi gerekli araştırmaların yapılmamış olmasıdır. Zira bu alanlar da diğerleri gibi Dicle nehri ve kolları tarafından sulanmakta ve aynı iklim koşullarına sahip bulunmaktadır.

Şekil 4: Araştırma Alanında Prehistorik Turizme Yönelik Alanlar

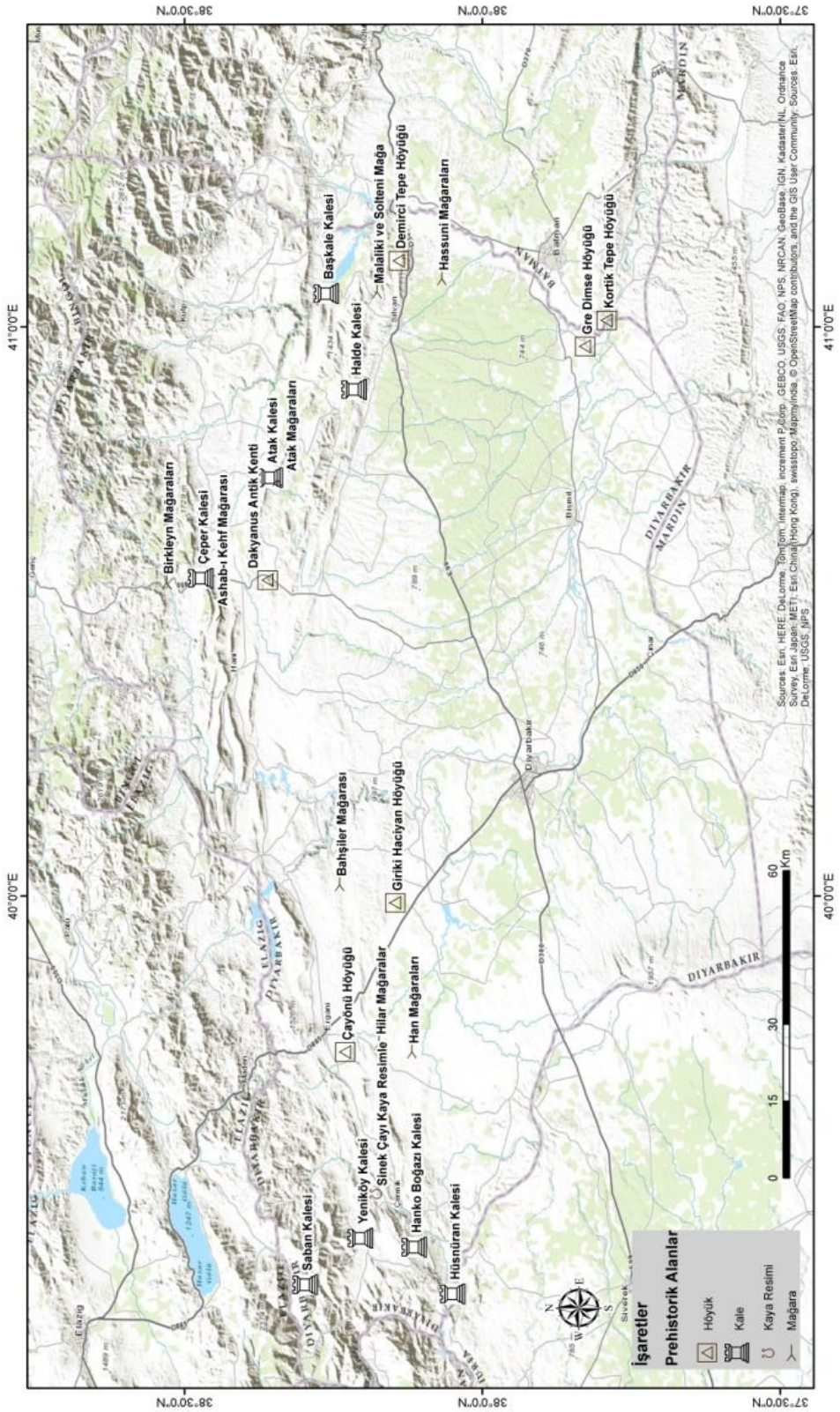

Harita: Recep Aksu (Orijinal)

Araştırma alanı sınırları içerisindeki bölgenin Paleolitik Dönemde elverişli iklim ve çevre koşulları, hammadde kaynakları ve yerleşime uygun alanları nedeniyle paleolitik insanlar tarafından göz ardı edilmediği ve özellikle Dicle Nehri'nin karşı kıyısında çakmaktaşı yataklarının ve hammadde kaynaklarının çok bol olduğu öğrenilmiştir (Taşkıran ve Kartal, 2003: 198-199).

Tez sahasındaki Paleolitik Çağ buluntu yerleri (Şekil 5) genellikle açık hava buluntu yerleridir ve buluntular insitu olmadığından (bulundukları yere ait olmadıklarından) ele geçtikleri yerler çoğunlukla gerçek yerleşme yerleri olarak kabul edilmezler. Başka bir yerden rüzgâr, sel gibi çeşitli dış kuvvetlerin etkisiyle taşınmış olma ihtimalleri nedeniyle bu şekilde sınıflandırılırlar. Dolayısıyla buralar için yerleşme tabiri kullanılmamaktadır.

Şekil 5: Araştırma Alanı Sınırları İçerisindeki Yukarı Dicle Havzasında Paleolitik Döneme Tarihlenen Buluntu Alanları

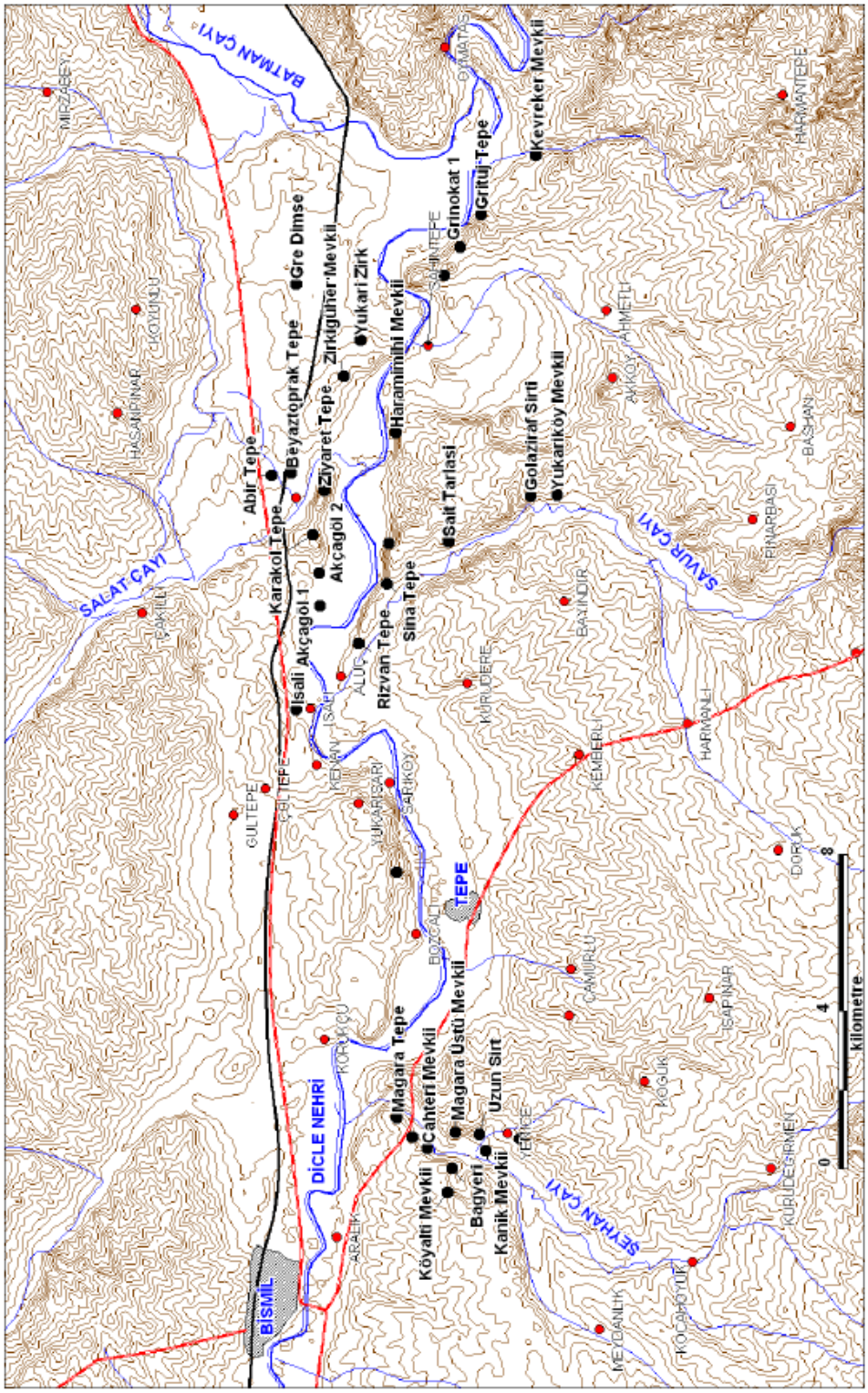

Harita: Karadoğan ve Kozbe 2013'ten alınmıştır.

Tez sahasında varlığı arkeolojik araştırmalarla bilinen 152 paleolitik alan ve eserin korunması, özellikle de potansiyel arz edenlerin turizme açılmasına bağlıdır. Bu turizm çeşidinin destinasyon alanlarını ise "taş devri mağaraları" ve "taş devri köyleri (höyükler)" olarak adlandırmak gerektiğini belirten Doğaner (2014), bu taşınamaz barınma mekanlarının turistler için bir hareket noktası olduğunu vurgulamıştır. Buradan hareketle prehistorik turizmin mekânsal izlerini ve kanıtlarını araştırırken mağara ve höyük yerleşmeleri şeklinde bir ayrım yapılması işlevsellik sağlayacaktır.

1.1. Paleolitik Turizm Açısından Mağaralar ve Kaya Sığınakları

Tarih ve tarih öncesi çağlarda mağaralar hem güvenlik hem de iklimin soğuk etkilerinden korunmak amacıyla yerleşim fonksiyonu üstlenmiştir. Yakın dönemlere kadar, hatta günümüzde bile Anadolu'nun birçok yerinde mağaralar kimi yerde mesken, kimi yerde ise yeniden düzenlenmiş bir eklenti, kışlık yiyeceklerin saklandığı soğuk hava deposu ya da astım hastaları için alternatif tedavi alanı olarak kullanılmaktadır. Ayrıca kullanımı gün geçtikçe azalmakla birlikte depo, sığınak ve hatta zirai üretim (mantar yetiştiriciliği gibi) amaçlı olarak da mağaralar değerlendirilmektedir (Bekdemir ve diğ., 2004).

Araştırma alanındaki mağaraların büyük çoğunluğu, Karadoğan'ın (2008) da belirttiği şekilde, Yukarı Mezopotamya'da yerleşme, mağara, kale ve buluntu yerleri (Adıyaman Keçi Mağarası, Eski Kahta - Arsemlia, Ergani, Çayönü, Eğil, Hassuni, Hasankeyf) gibi Güneydoğu Torosların yay biçimindeki iç bükey kenar kuşağı üzerinde bulunmaktadır. Bu kuşağın bütün tarihi dönemler boyunca önemli coğrafi konumundan kaynaklanan üstünlükleri olmuştur. Bu konumsal üstünlerden bazılarını Karadoğan (2008) şu şekilde sıralamıştır:

a) Kuzeydeki soğuk, güneydeki sıcak iklimler ile karşılaştırıldığında en uygun yerleşme ve tarım alanlarıdır (bağcılık, meyvecilik yapılmıştır). Bu alanların hemen güneyinde ise kalın toprak örtülü verimli havza tahıl alanları başlar.
b) Geçmişte yabani hayvan sürülerinin, günümüzde ise göçebe sürülerin sıcak ve soğuk mevsimler arasında göç ettikleri yollar buralardan geçmektedir.

c) Litolojik özelliklerden dolayı soğuk dönemlerde ve mevsimlerde uygun doğal barınakların bulunduğu alanlardır.
d) Sarp ve arızalı topografyasından dolayı sağlam-sağlamlaştırılmış kalelerin kurulabileceği alanlardır.

Güneydoğu Toros dağ kuşağının güneyinde yer alan araştırma alanı sınırları içerisinde, dolayısı ile sığınak, mesken, mezar ya da daha farklı amaçlarla kullanılan çok sayıda mağara bulunmaktadır. Ancak yerel halkın bildiği birçok mağara henüz keşfedilmeyi ve incelenmeyi beklemektedir. Aşağıda Tablo 2'de araştırma alanındaki bilinen mağaralar ve bulundukları alanlar verilmiştir.

Tablo 2: Araştırma Alanında Bulunan Mağara Yerleşmeleri

	Adı	İlçe-Köy	Dönem
1	Ashab-ı Kehf	Lice-Duru (Deyr-i Rakiym-Derkam)	Bilinmiyor
2	Bahşiler	Eğil-Bahşiler	Bilinmiyor
3	Birkleyn	Lice-Örtülü	Neolitik
4	Büyük/Direkli	Ergani-Hilar	Bilinmiyor
5	Çüngüş	Çüngüş	Bilinmiyor
6	Düden	Çüngüş-Yeniköy	Bilinmiyor
7	Han	Ergani-Hilar	Bilinmiyor
8	Hani	Hani	Bilinmiyor
9	Hilar	Ergani-Sesverenpınar	Paleolitik
10	Hassuni	Silvan-Bahçe	Bilinmiyor
11	Kalecik	Çermik-Kalecik	Bilinmiyor
12	Korkha	Lice	Bilinmiyor
13	Malaliki	Silvan-Kazandağı	Paleolitik
14	Solteni	Silvan-Kazandağı	Paleolitik
15	Atak	Lice-Atak	Bilinmiyor
16	Hasankeyf	Batman-Hasankeyf	Bilinmiyor
17	Kayaaltı	Çermik	Paleolitik

Tablo 2'de listelenen, araştırma alanında bilinen belli başlı mağaraların tamamının iskâna uğradığı, insan topluluklarının buraları değişik amaçlarla kullandığını gösteren kültürel izler mevcuttur. Çoğunlukla Paleolitik dönemde kullanılan bu mağaraların birçoğunda henüz bir inceleme yapılmamıştır.

1.1.1. Kayaaltı Mağarası

Uygarlık döneminin en uzun dönemi olan Paleolitik Çağ'ın, en önemli kültürel kanıtları ise; barınak olarak kullanılan mağaralarla birlikte dönem insanlarının kullandıkları aletler, kaya üstü resimleri ve ayak izi vb. gibi fosil izlerdir (Doğaner, 2013: 20).

Bilimsel olarak "petroglif" olarak adlandırılan kaya üstü tasvirleri ve mağara resimleri yazının olmadığı dönemlerin iletişim araçlarıdır. Aynı zamanda insanlar yaşadıkları dönemlerin, kendi çağlarının bilgilerini kendinden sonraki nesillere bu şekilde aktarmışlardır. Bu resimler, dönem insanlarının kültür ve coğrafyalarını öğrenme ve yorumlama imkânı da vermektedir (Doğaner, 2014: 41).

Araştırma alanı sınırları içerisindeki Çermik ilçesi yakınlarındaki Sinek Çayı kanyon vadisinde de bu petrogliflere rastlanılmıştır. Alan, Diyarbakır İli; Çermik İlçesi'nin 36 km kuzeybatısında yer almaktadır. Sinek Çayı'nı oluşturan asıl kaynağın 35 – 40 m kadar güneyinde; suyun doğu kıyısındadır. Kaya sığınağının kuzeybatı ucu suyun içindedir; bu nedenle alt kısımdaki toprak aşınmış ve kalker kayalık parçalanmıştır (Belli 2006: 28). Vadi üzerindeki **"Kayaaltı Mağarası"** olarak adlandırılan mevkide ilk kez Prof. Dr. Oktay Belli'nin literatüre kazandırdığı M.Ö. 13.000 yıl öncesine dayanan kaya resimlerinde bir av olayı tasvir edilmiştir (Haspolat, 2014: 15). Kaya resimleri ilk olarak; Diyarbakır Çevre Gönüllüleri Derneği ve Dicle Üniversitesi Kuş Gözlem Topluluğu'ndan bir araştırma ekibinin çalışmaları sırasında bulunmuştur (Biricik 2005: 34). Daha sonra Belli tarafından kapsamlı olarak araştırılmıştır. Resimler kayaaltı sığınağının dışında; güneybatı yüzünde yaklaşık olarak 1.6x2.4 m büyüklüğünde bir alana yapılmıştır. Resimlerin yapıldığı alanda kaya yüzündeki çıkıntıların özenle düzeltildiği görülmektedir. Kaya yüzeyinin doğu kısmı cilalanmış gibidir; bu yüzden en çok resim de bu kesime yapılmıştır.

Hayvanların 14 tanesi dağ keçisi; 1 tanesi oğlak olarak belirlenmiştir; 1 tanesinin ise; türü kesin olarak belli olmamaktaysa da; kedigillerden bir hayvan türüne ait olduğu sanılmaktadır. Hayvanların arasına 11 tane avcı insan figürü resmedilmiştir. Hayvan figürleri hep soldan sağa doğru yapılmışken; ok atan insan figürleri her iki yöne doğru da betimlenmiştir. Dağ keçilerinin büyüklüğü ve stilleri Palanlı Mağarası ve Tirşin Yaylası'ndaki hayvanlara benzemektedir. Bu yüzden buradaki resimlerin; henüz ok ve yayın keşfedilmediği Üst Paleolitik Dönem'e ait olduğu akla gelmektedir. Sağ tarafta oldukça hareketli betimlenen av sahnesinde avcıların kullandıkları ok ve yaydan dolayı; bunların da Epipaleolitik'e ait olabileceği düşünülmektedir (Belli 2006: 28-30).

Fotoğraf 1-2: Sinek Çayı Boğaz Vadisinden Görünüm

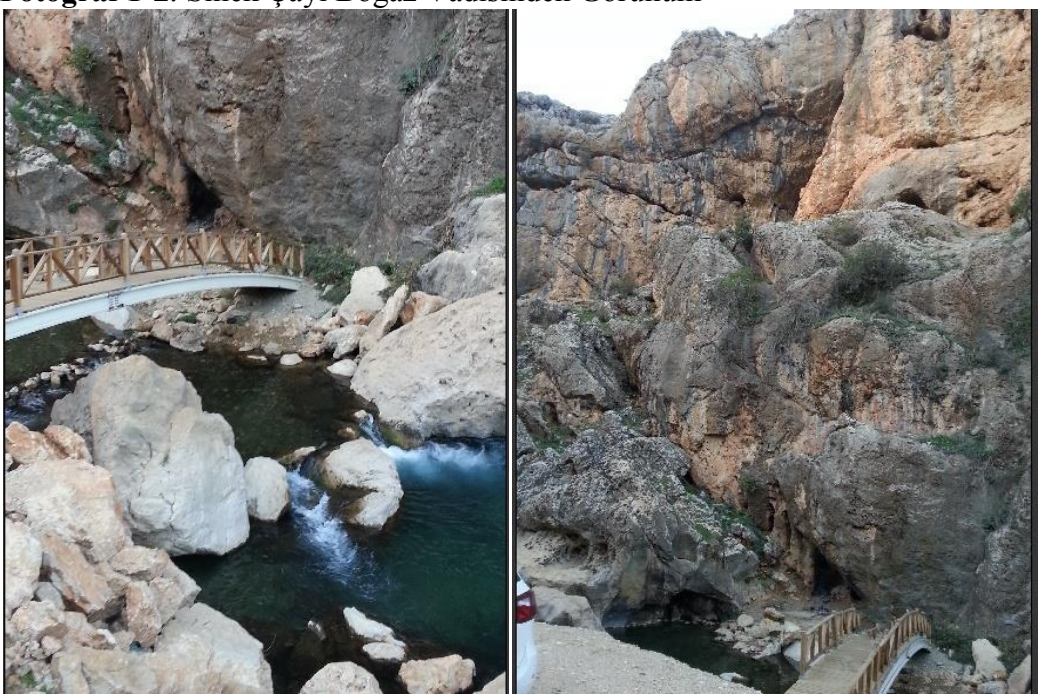

Fotoğraf 3-4: Sinek Çayı Mağaraları ve Sinek Çayı Vadi

Fotoğraf 5-6: Kaya Resimlerinden Yakın Plan Çekimler

1.1.2. Paleolitik Turizme Ait Diğer Mağaralar ve Kaya Sığınakları

Araştırma sahasındaki mağara ve kaya sığınaklarının hemen çoğunda henüz bilimsel bir araştırma yapılmamıştır. Ashab-ı Kehf, Bahşiler, Direkli, Çüngüş, Han, Kalecik, Korkha ve Atak (Tablo 2) mağaraları bilimsel araştırma yapılmayan mağaralardır. Paleolitik dönemde kullanıldıkları düşünüldüğü için tezin bu bölümünde yer verilmiştir. Bu mağaraların bilimsel çalışmaların ardından koruma ve turizme yönelik yapılacak gerekli düzenlemelerle birlikte paleolitik turizme açılması uygun olacaktır.

Paleolitik dönemden itibaren kullanıldığı düşünülen, turizme konu olabilecek mağaralardan biri Büyük/Direkli mağaradır. Bu mağaraya ulaşım Çayönü-Hilar yolu üzerinden yapılmaktadır, çünkü Hilar (Sesverenpınar) Köyü yakınlarındaki Çayönü Tepesi'nin hemen karşısındaki kayalıklarda; Hilar Mağarası'nın yakınında yer almaktadır ve burada da turizme ya da sadece korumaya yönelik herhangi bir düzenleme yapılmamıştır.

Çermik-Çüngüş karayoluna yaklaşık 15 uzaklıktaki Elifuşağı köyü yakınındaki Düden mağarası olarak da bilinen Yeniköy Düdeni yaklaşık 125 m derinliğindedir.

Takriben 80 m derinliğinde iki kola ayrılmaktadır. Bir kol yer altı suyunun kaynağına diğer kol ise Paleolitik dönemde kullanıldığı düşünülen mağara yerleşmesine ayrılmaktadır. Çüngüş ilçesindeki bir diğer mağara da Çüngüş mağarasıdır. 54 m derinliği bulunan Bahşiler mağarası ise Eğil ilçesinin Bahşiler köyü yakınındadır.

Fotoğraf 7-8: Çüngüş Düden Mağarasından Görünüm

Yerel halk tarafından bazen de talan amaçlı olarak, müdahaleler yapılmış olan önemli bir mağara Ashab-ı Kehf mağarasıdır. Romalılar döneminden de yoğun izler taşıyan Ashab-ı Kehf mağarası, Lice'nin 18 km batısında Fis Ovasına hâkim bir tepenin üzerinde kurulmuştur. Lice sınırları içerisinde Hani ilçesi yönüne döndükten sonra karayolu kenarındaki bir tepenin üzerinde yer almaktadır. Tepeye yaya olarak sonradan yapılmış merdivenlerle çıkılmaktadır ve zorlu bir parkur halindedir. Paleolitik dönem yerleşmelerinden olduğu düşünülen Korkha ve Atak mağaraları da Lice'de bulunmaktadır.

Fotoğraf 9-10: Lice'de Atak Köyü Mağaralarının Giriş Kısımlarından Görünüm

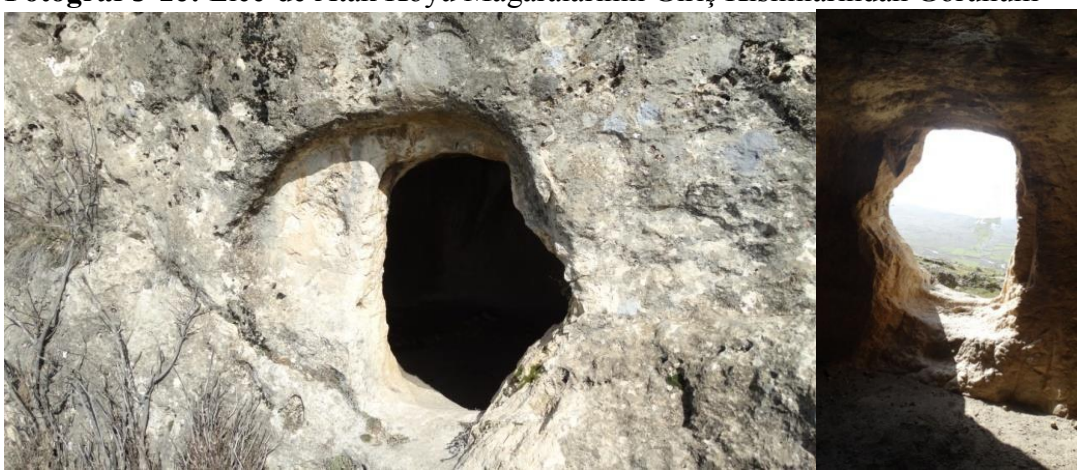

Kalecik Mağarası, Çermik ilçe merkezine 4 km uzaklıkta Çermik- Siverek karayolu yakınında yer alırken; Han Mağarası, Ergani ilçesi, Sesverenpınar köyü yakınında, Hilar kayalıklarının karşısında bulunmaktadır.

Birçoğunda henüz bilimsel araştırmalar yapılmamış, ancak Paleolitik dönem mirası olduğu düşünülen bu mağaralar araştırma alanının en önemli paleolitik turizm potansiyelini oluşturmaktadır.

1.2. Mağaraların Turizm Açısından Düzenlenmesi

Araştırma alanı sınırları içerisinde özellikle son dönemde mağaralar ve kaya sığınaklarına yönelik turistik ve koruma amaçlı düzenlemeler yapılmıştır. Ancak, Neolitik ve sonrası dönemlere tarihlenen bu mağara yerleşimlerine Neolitik ve Arkeolojik turizm kısmında değinilecektir. Zaten, sadece iki yerde yapılan düzenlemeler de yeterli değildir. Bu alanların diğer turizm alanlarıyla birleştirilerek ziyaret edilmesi sağlanmalıdır. Aksi takdirde sadece örneğin Hilar mağara yerleşmelerini görmek adına gelen ziyaretçi sayısı çok düşük seviyelerde kalmaktadır. Tezin son bölümünde belirtildiği gibi bölgeye tur düzenleyen firmaların sadece %4 lük kısmının bu alanları tur güzergâhlarında göstermesi bunun kanıtıdır. Önemli düzenlemeler yapılmasına rağmen firmaların %90'dan fazlasının buraları bilmemesi büyük bir tezat oluşturmaktadır. Ayrıca 17 mağara alanından, Korkha, Çüngüş, Bahşiler, Düden, Kalecik ve Atak ve Ashab-ı Kehf mağaralarına ulaşan karayolu yoktur. Ancak çoğunun yakınlarında bulunan modern dönem köy yerleşmelerinden itibaren yaya ya da bir müddet arazi uygunluğuna bağlı olarak

traktör gibi arazi taşıtlarıyla gidilebilmektedir. Bahsedilen bu mağara alanlarında aynı zamanda hiçbir arkeolojik ve bilimsel çalışma yapılmamıştır. Birkleyn, Malaliki, Solteni ve Büyük-Direkli mağarada arkeolojik yüzey araştırmaları yapılmış, ancak detaylı arkeolojik araştırmalar yapılmamıştır.

Paeolitik turizm kapsamında ele alabileceğimiz mağaralardan yüzeysel de olsa bilimsel araştırma yapılmış olan Malaliki Mağarası, Diyarbakır il sınırları içinde; Silvan İlçesi'nin kuzeybatısında; Batman baraj dolgusunun kuş uçumu 9.5 km kuzeybatısında; Hokan Köyü'nün doğu-güneydoğusunda; Sarim Çayı'nın (Ramdenka Çayı) derelerinden birinin doğu yakasında ve bu dereden yaklaşık 700 m uzakta bulunmaktadır. Mağara içinde bulunan taş aletlerden; mağaranın Orta Paleolitik ve Epipaleolitik çağlarda yerleşildiği tahmin edilmektedir. Solteni Mağarası ise, Diyarbakır il merkezinin kuzeyinde; Batman Baraj gövdesinin kuş uçumu 9 km kuzeybatısında; Hokan Köyü'nün güneyinde; Ramdenka Çayı'nın güneybatı yönünden gelen kolunun batı yakasında; Malaliki kaya sığınağının tam karşısında denilebilecek yamaçtadır. Dicle ve onun kolları üzerinde yapılacak olan bir dizi baraj içinde yer alan Batman Barajı'nın göl suları altında kalacak tarihöncesi yerleşme yerlerinin saptanması sırasında tespit edilmiştir. Bölgedeki yerleşme yerleri arasında Orta Paleolitik Çağ yerleşmeleri içinde gösterilmektedir ve herhangi bir turistik düzenleme de bulunmamaktadır.

Tez sahasında Paeolitik döneme tarihlenen ve önemli petrogriflere sahip bir diğer yer Sinek Çayı vadisinde yer alan Kayaaltı Mağarasıdır. Özellikle Sinek Çayı vadisi örneğinde olduğu gibi Paleolitik döneme ait mağara duvar resimleri, kabartmalar, heykelcikler ve çakmaktaşından yapılmış aletler gibi buluntular korumasız bırakılmamalı, turistik arza sunulmalıdır. Birçok iyi turizm arzı örneğinde, bunlar mağara ya da köy yakınında kurulmuş müzelerde sergilendiği gibi diğer kentlerdeki müzelere de taşınmışlardır. Bu objeler, sergilerle de dolaşarak dünyanın diğer mekânlarına da turist çekerler. Mağara resimleri yerinde korunduğu gibi, fotoğrafları sergilerle dünyayı dolaşmaktadır. Yazının olmadığı dönemler için el yazısı gibi okunması gereken resimler, turist için de bu mekânlarda insanın varlığını gösteren en önemli ve görsel kanıttır (Doğaner, 2013: 21). Bu nedenle, Kayaaltı mağarası hem bahse konu olan binlerce yıllık kültür alanı olması hem de karstik bir alanda oluşmuş derin bir boğaz vadi içerisinde yer alması ile önemli bir turizm destinasyonu olmaya

adaydır. Dar, derin ve beşeri etkilerden henüz korunmuş temiz haliyle Sinek Çayı vadisi, ilçedeki Haburman Köprüsü ve Termal Turizm alanlarıyla birlikte düşünüldüğünde, dinlenmek ve yenilenmek isteyen bir buçuk milyonu aşan büyükşehir nüfusu için önemli bir rekreasyon alanıdır. Yapılacak projelerle bu alan dizayn edilmeli ve turistik arza sunulmalıdır. Araştırma alanındaki mağara resimleri maalesef korumasız doğal ve beşeri tahribatlara açık bir halde bulunmaktadır.

Araştırma alanında, Paleolitik dönemden itibaren kullanıldığı düşünülen, ancak bilimsel araştırma yapılmamış, sadece yerel halk tarafından gelişigüzel müdahalelerle düzenlenmiş bir diğer önemli kültürel peyzaj alanı da Ashab-ı Kehf mağarasıdır. Konusu gereği İnanç Turizmi içinde detaylandırılan mağara alanı, Lice ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır.

Fotoğraf 11-12: Ashab-ı Kehf Mağarasında Halk Tarafından Sonradan Yapılan Düzenleme ve Merdivenler

Foto: Recep AKSU

Büyük bir kültürel turizm potansiyeli arz eden Ashab-ı Kehf mağarasında da koruma ve turizme yönelik düzenlemelerin bir an önce yapılması gerekmektedir. Tez çalışmasının "Diyarbakır ve Çevresinde Diğer Kutsal Mekânlar" başlıklı kısımda

tüm yönleriyle incelenen mağara yerleşmesinin kaderine terk edilmesinin önüne geçilmesi adına yapılacak projeler büyük önem arz etmektedir.

1.3. Paleolitik Turizmde Mekânsal Planlama

İl turizminin geliştirilmesi hem sektör içi faktörlerden kaynaklanan güçlü ve zayıf yönlerin analizini, hem de dış çevresel durumların oluşturduğu tehdit ve fırsatların analizini gerektirmektedir (Yosmaoğlu ve Engin, 2002: 22). Tablo 3'te Diyarbakır ve çevresinin paleolitik turizme yönelik güçlü ve zayıf yönleri ile karşı karşıya kaldığı tehdit ve fırsatlar gösterilmektedir. Bu tabloda verilmiş olan Diyarbakır ve çevresinin paleolitik turizme güçlü ve zayıf yönleri ile fırsatlar ve tehditleri, Diyarbakır'daki bazı turizm paydaşlarına yapılmış olan anket verilerinin sonuçlarına dayanmaktadır.

Tablo 3: Paleolitik Turizme Yönelik SWOT Analizi: Alanın Güçlü ve Zayıf Yanları ile Tehdit ve Fırsatları

GÜÇLÜ YANLAR	ZAYIF YANLAR
Araştırma alanının ilk medeniyetlerin kuruluş alanları arasında gösterilen kadim Mezopotamya bölgesinde yer alması,	Bölgedeki güvenlik sorunları,
Diyarbakır ve çevresinde ilk çağlardan itibaren yerleşilen çok sayıda mağaranın varlığı,	Özellikle 14 adet mağara yerleşmesine yönelik bir mekânsal düzenlemenin yapılmamış olması,
Mağara yerleşmelerinin fazla tahribata uğramadan günümüze kadar ulaşmış olması,	Mekânsal düzenleme yapılmayan paleolitik turizm alanlarına ulaşım zorluğu,
Paleolitik döneme tarihlenen Han ve Direkli mağaralarına yakın alanda bulunan Hilar mağara yerleşmelerine turizm ve koruma amaçlı mekânsal düzenlemelerin yapılmış olması,	Mekânsal düzenleme yapılan kültürel turizm alanlarının çoğunluğunun Paleolitik turizm alanlarıyla bağının kopuk olması,
	Tüm paleolitik turizm alanlarının tanıtım eksikliği, bilinmemesi,
	Turizm için gerekli kalite ve standartta restoranlar ile diğer etkinlik ve hizmet alanlarının yetersizliği,

Tablo 3: (devam) Paleolitik Turizme Yönelik SWOT Analizi: Alanın Güçlü ve Zayıf Yanları ile Tehdit ve Fırsatları

FIRSATLAR	TEHDİTLER
Özellikle Ashab-ı Kehf mağarasına yönelik yapılacak mekânsal düzenlemelere temel teşkil etmesi açısından, Diyarbakır'ın 2023 Türkiye Turizm Stratejisi çerçevesinde "GAP Kültür ve Turizm Geliştirme Alanı"nda yer almış olması ve "İnanç Turizmi Koridoru" içinde bulunması,	Bölgedeki ve Orta Doğu coğrafyasındaki güvenlik sorunları,
Paleolitik turizm alanlarının yakın çevresinde büyük potansiyel arz eden diğer alternatif turizm türlerinin varlığı,	Küresel finansal kriz nedeniyle turizm faaliyetlerindeki azalma,
Turizm sektörüne yönlendirilebilecek genç nüfus oranının yüksek olması,	Araştırma alanında kurumlar arası koordinasyon yetersizliği ve bunun sonucu olarak turizme yönelik faaliyetlerde öncelik belirleme, sorumluluk paylaşımı ve kaynak verimliliği sorunlarının yaşanması,
Yakın çevrede artan turizm bilinci ve faaliyetleri sayesinde Şanlıurfa ve Mardin gibi gelişen destinasyonlara Diyarbakır'ın dâhil edilmesi imkanı,	Çevre düzenlemesi, restorasyon ve renovasyon çalışmalarında, alan ve eserlerin orijinal dokusuna ve özgünlüğüne zarar verecek uygulamaların yapılması,
	Ilısu Barajı nedeniyle bazı kazı alanlarının sular altında kalacak olması gibi, bazı ekonomik yatırımların turizm değerlerine zarar vermesi,
	Çok merkezli bir turizm paketi geliştirmeye engel bir durum olarak, tez sahasının Türkiye'nin gelişmiş turizm merkezlerine mutlak mesafe olarak uzaklığı,

Tez sahasının içinde bulunduğu Yukarı Mezopotamya bölgesinin insanlık tarihine tanıklık ettiği bugün bilimsel çalışmalarla tüm dünyanın kabul ettiği bilimsel bir gerçekliktir. Yukarı Mezopotamya bölgesinde yer alan, Diyarbakır ve çevresinde tez çalışması esnasında ulaştığımız paleolitik döneme tarihlenen 152 paleolitik miras alanı varlığı bunun kanıtıdır. Daha önce belirtildiği üzere, Doğaner'in (2013: 26) "Taş Devri'nin İlk Evleri" olarak belirttiği paleolitik döneme ait mağara ve kaya sığınaklarının dahi henüz araştırılmamış olması, Türkiye'nin yeni hiçbir araştırma yapmadan, Diyarbakır ve çevresi için düzenleme yapabileceği yer sayısının çokluğunu ispatlamaktadır. Tez çalışmasıyla, belki on yıllarca sürede tamamlanabilecek mekânsal düzenleme alanının varlığı bu şekilde ön plana çıkarılmıştır. Burada öncelik, somut bir mekân olarak, mağaralar ve kaya sığınaklarında olmalıdır. Fakat öncelik sıralamasında ilk olarak bilimsel kazılar yer almalıdır. Bu prehistorik mağara alanlarının bilimsel kazılar tamamlandıktan sonra paleolitik turizme açılması gerekmektedir. Bu mağaralarda yapılacak kazılar

sonucunda, bilim dünyasına bilgiler kazandırılırken kültür turizmine de önemli katkılar sağlanacaktır (Doğaner, 2013: 28).

SWOT analizi sonuçlarında görülen (Tablo 3), ekonomik yetersizlikler, finansal krizler, mesafe uzaklığı ya da hatta güvenlik problemleri dâhil birçok sorunun çözülmesine en önemli katkıyı kültürel miras alanlarının turizme açılması verecektir. Çünkü çekiciliklerin artması algılanan mesafeyi kısaltacak, tez sahasına yönelik olarak geliştirilen olumsuz mekân algısı ziyaretçi sayısının artmasıyla değişecek ve turizmin insanları birbirine yaklaştıran özelliği kısa sürede görülecektir.

1.4. Neolitik Miras ve Turizm

"İnsanın iki milyon yılı aşan kültürel evriminde, en hızlı ve önemli değişim Taş Çağı'nın sonunda olmuştur. Yaklaşık 12.000 yıl önce iklim koşullarının uygun olmasıyla insan mağaralardan çıkmış, göl, nehir ve deniz kenarlarında taş, kerpiç ve sazdan evler yapmış, avcı-toplayıcı yaşamdan sonra tohumlardan ürün yetiştirmiş, hayvan evcilleştirmiş günümüz köy hayatının temelini atmıştır. Neolitik çağ olarak adlandırılan, M.Ö. 12.000 – 6000 yılları arasını kapsayan bu süre uygarlık tarihinin en önemli dönüşümü olarak kabul edilmiştir. Yakındoğu olarak adlandırılan, Anadolu ve araştırma alanının da içinde bulunduğu alanda meydana gelen bu dönüşümün dünya kültür tarihini etkileyecek sonuçları olmuştur. Bu dönemde, topluluklar birbiriyle bilgiyi paylaşarak Neolitik dönem kültürünü geliştirmişlerdir (Doğaner, 2013: 30)".

"Tez sahasında da, son buzul çağının bitişiyle iklimde meydana gelen değişim, daha ılıman ortamda yaşayan bitki ve hayvan türlerinin çoğalmasına olanak vermiş, günümüzdekine benzer doğal bir ortam oluşmuştur. Arpa, buğday gibi bitkilerle koyun, keçi ve domuz gibi hayvanların yabani ataları bu ılıman ortamın flora ve faunasının arasına girmiştir (Tonbul ve Karadoğan: 2001: 345).

Neolitik devrim insan topluluklarının binlerce yıl boyunca geçimini sağladığı avcılık ve toplayıcılık yerine üretime başlaması, yani tarım ve hayvancılığı öğrenmesidir. Bu dönem elbette ki dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan değişik insan guruplarınca aynı anda yaşanabilmiş değildir. Elde edilen arkeolojik verilere göre, ilk kez Orta-doğu'da ve M.Ö. 11.000-7000 yılları arasında uzun bir süreç sonunda

gerçekleşmiştir. Bu dönemde Anadolu'nun güney kesimlerinin uygun şartlara sahip olması ve sözü edilen bitki ve hayvan türlerinin doğal yaşama alanı olması nedeniyle Neolitik Çağ'ın ilk kez burada başladığı düşünülmekte ve bu düşünce de arkeolojik verilerle sürekli olarak desteklenmektedir (Tonbul ve Karadoğan: 2001: 345).

Neolitik insanı zaman zaman değişen ve durağan olmayan çevre şartlarına rağmen bulunduğu coğrafî ekosistemi kabullenmiş ve uygun çözümler üretmiştir. Dicle Vadisi'nde görülen ve 30-35 metreyi bulan höyükler bunun en güzel örneğidir. Üst üste kurulmuş höyük kentler her ne olursa olsun bulunduğu yeri terk etmeyen sadık bir mekân ve insan ilişkisi açısından tüm dünya arkeologlarını şaşırtmaktadır (Tonbul ve Karadoğan: 2001: 345)".

Kuaterner'de doğal koşullarda önemli değişiklikler meydana gelmesine rağmen Türkiye'nin güneydoğusu, özellikle Fırat ve Yukarı Dicle Havzası yeryüzünde en eski uygarlıkların ve bunlara bağlı yerleşim alanlarının tarih boyunca kesintisiz devam ettiği alanlardır. Diyarbakır ve çevresini de kapsayan Yukarı Dicle Havzası;

a) Tarım ve yerleşmeye imkân tanıyan hafif dalgalı jeomorfolojik yapısı,
b) Dicle Nehri'nin alçak ve yüksek taraçalarının verimli topraklarına sahip olması,
c) Çevredeki bol yağış alan yükseltilerden kaynaklı zengin yeraltı ve yerüstü su kaynakları,
d) Konut ve malzeme üretiminde kullanılacak kayaç kaynaklarının varlığı (sileks, bazalt, kalker, kil vb.),
e) Uzak mesafelere ulaşım ve ulaştırmaya imkân tanıyan hidrografik yapısı,
f) Havzanın çevresindeki geniş etki bölgeleri arasında ulaşımı sağlayan merkeziliği, kısacası elverişli coğrafi konumu nedeniyle tarih boyunca yoğun ve sürekli yerleşmeye sahne olmuştur (Karadoğan ve Kozbe, 2013: 14).

Tez sahasındaki tüm Neolitik yerleşmelerin ortak özelliği, Dicle Nehri veya ona kavuşan akarsuların nehir yatağına ve kavuşma noktalarına olan yakınlıklarıdır (Karadoğan ve Kozbe, 2013: 18). Özellikle jeomorfolojik süreçlerle topoğrafik anlamda yakın çevresine göre uygun bir yaşam alanı oluşturan tez sahası, diğer elverişli coğrafi faktörlerle (ulaşım, toprak, hidrografya, yer altı ve yer üstü kaynakları) birlikte çevresi için cazip bir alan olmuştur. Bu koşullar, Paleolitik Dönem'den itibaren Diyarbakır ve çevresini sürekli bir yerleşme alanı haline getirmiştir. Holosen'de meydana gelen yerel ya da küresel çevresel değişimlere bağlı

olarak yerleşmelerin karakterinde, fonksiyonelliğinde ve kompozisyonlarında birtakım değişiklikler olmuştur. Yerleşim üniteleri çoğalmış veya azalmış; akarsu yataklarına yaklaşmış veya uzaklaşmıştır.

Bu dönemde araştırma alanının içerisinde yer aldığı Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki iklim koşulları ve su kaynakları yerleşmeye uygun şartları oluşturduğundan, bu bölgede çok sayıda höyük bulunmaktadır. Araştırma alanındaki höyüklerde yerleşme daha uzun sürelidir, bu nedenle en yüksek höyükler de bu bölgede bulunmaktadır (Doğaner, 2013: 31).

Araştırma alanındaki 200'ün üzerinde Neolitik dönem ve sonraki dönemlere (Arkaik Döneme kadar) tarihlenmiş yerleşim alanı bunun en güzel kanıtıdır (Grafik 2-3).

Grafik 2: Diyarbakır ve Çevresinde Neolitik ve Sonrası Dönemlere Tarihlenen Prehistorik Yerleşim Alanları Sayısı

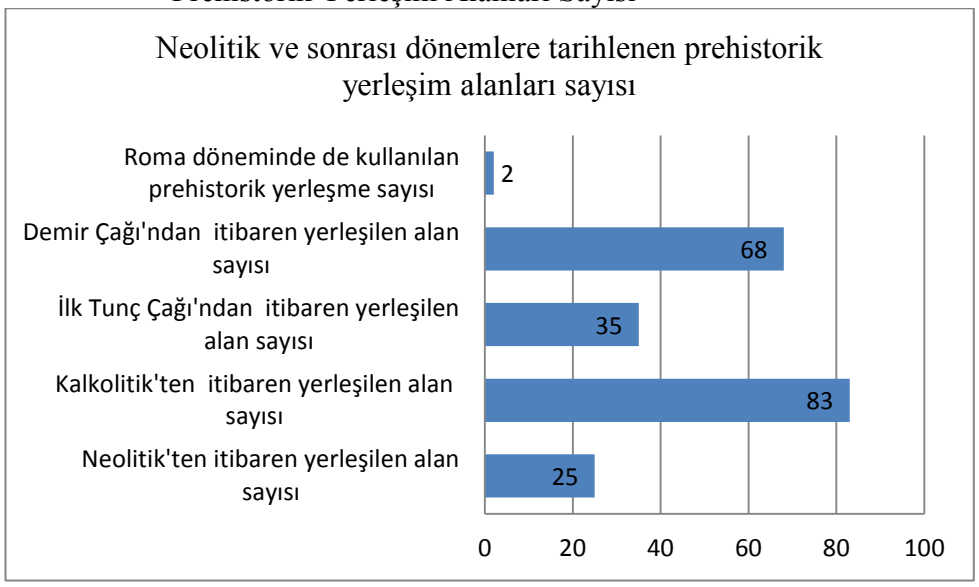

Özellikle bu bölgede yapılan kazılar, insanlığın ilk büyük aşaması olan Neolitik Çağ kültürlerinin bilinen kronolojisini 4 bin yıl daha geriye götürmüş, M.Ö. 10 bin ile 6 bin yılları arasında bölgede var olan kültürlerin görkemini ortaya koymuştur. Bu kazılarla, bilinen en eski tapınakların, anıtsal heykel ve kabartmaların, karmaşık bir sosyal düzenin, en eski madenciliğin Güneydoğu Anadolu'da ortaya çıkıp, başka bölgelere yayıldığı anlaşılmıştır (Tonbul ve Karadoğan: 2001: 347). Ilısu Barajı kurtarma kazılarında ortaya çıkarılan Kortik Tepe, Gre Dimse, Giricano höyükte (Şekil 6) ulaşılan bulgular bu bilgileri teyit eder niteliktedir.

Grafik 3: Diyarbakır ve Çevresinde Neolitik ve Kalkolitik Dönemlere Tarihlenmiş Buluntu Yeri Sayısı

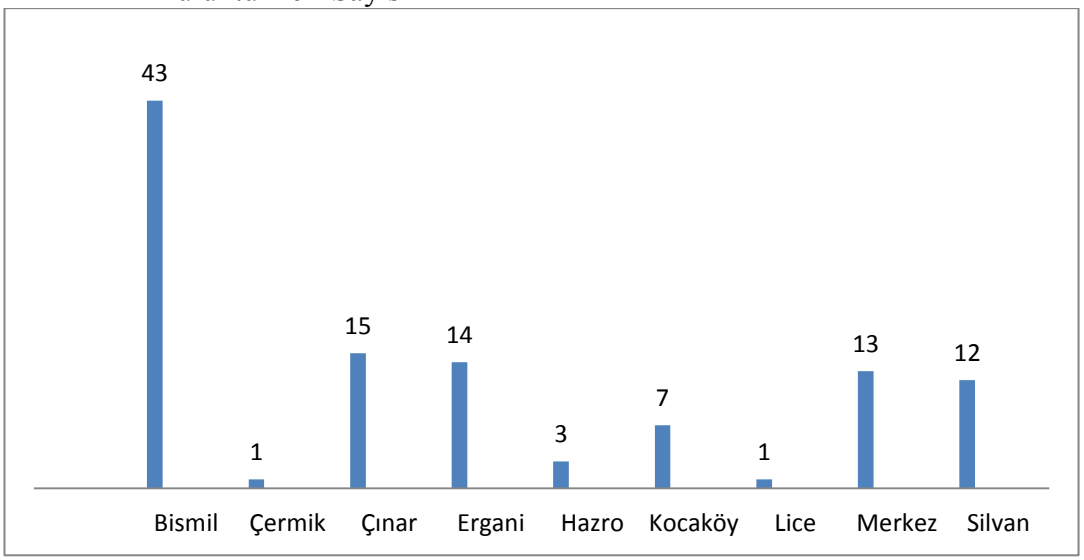

Bu dönemin yerleşim şablonunun temel öğeleri, Üçtepe ve Ziyaret Tepe gibi büyük, sağlam ve fonksiyonel merkezlerin çevresinde Kavuşan Höyük, Hakemi Use ve Boztepe gibi küçük boyutlu tarımsal yerleşmelerin varlığı ve ulaşım fonksiyonu açısından Dicle Nehri'ne sıkı sıkıya bağlılıktır.

Dolayısıyla, uygarlık tarihinin en eski, kadim yerleşim alanlarının arasında olan, Yukarı Mezopotamya sınırları içinde yer alan araştırma sahası, çok yoğun bir şekilde yerleşime uğramıştır. Dicle Nehri ve kolları yakınındaki, günümüzden 12 – 13.000 yıl öncesine dayanan buluntular ile henüz birçoğu yüzey araştırmaları sonucu bulunmuş neolitik turizme yönelik, 15 mağara, 56 dağınık buluntu yeri, 109 höyük, birçok kabartma, petroglif ile nekropol ve toplamda 200'e yakın prehistorik alan bunun en güzel (Ek 1) kanıtıdır.

Şekil 6: Ilısu Baraj Gölü Kurtarma Kazılarında Ortaya Çıkartılan (Bismil ve Çevresi) Neolitik Döneme Tarihlenen Yerleşme Alanları

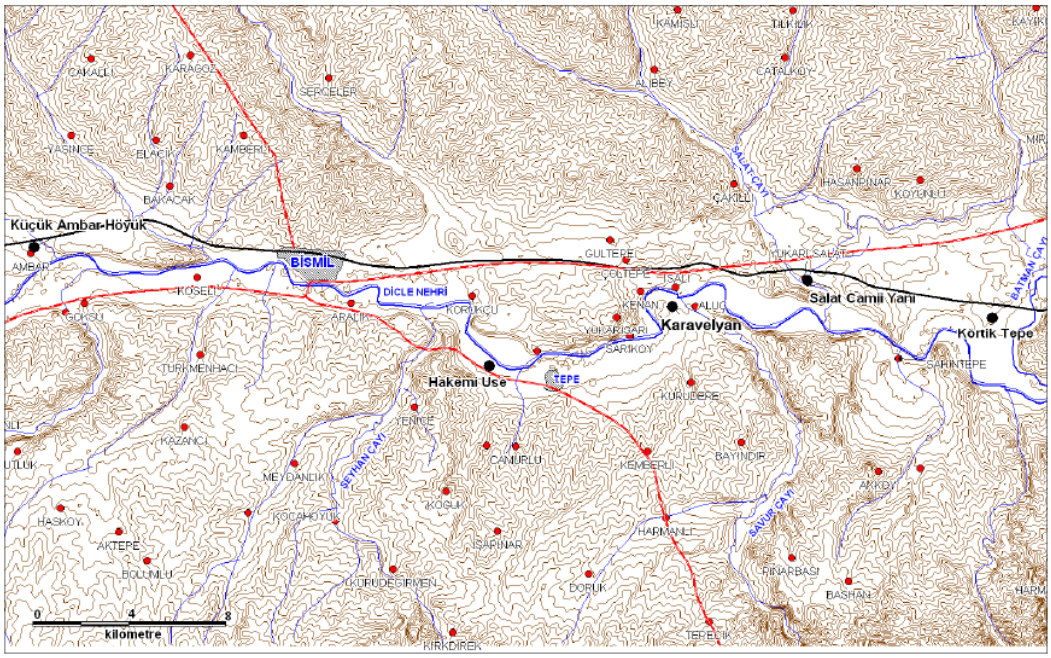

Harita: Karadoğan ve Kozbe 2013'ten alınmıştır.

Doğaner'in (2013: 30) "Türkiye Kültür Turizmi" adlı eserinde prehistorik turizme yönelik uygulama örneği olarak gösterdiği *Cilalı Taş Devrine Yolculuk* turlarının en iyi hayata geçirilebileceği yerlerden biri, bahsedilen diğer özellikleriyle beraber kültür tarihinde çok önemli köşe başlarını tutan, birbirine çok yakın, kısa mesafelerde ulaşılabilecek birçok yerleşme alanını barındıran, araştırma alanıdır. Bu turlara katılacak turistlerin bilmesi gereken önemli noktalardan biri Neolitik Çağ'ın jeolojik devirlerden Holosen'in coğrafi şartlarıdır.

Bu bölümde araştırma sahası sınırları içinde yer alan mekânlarda, yaşayan insan toplulukları, bunların yayılış sahaları ve bıraktıkları eserlerden turizme konu olabilecek olanlar üzerinde durulacaktır.

1.5.Neolitik Turizme Yönelik Alanlar: Taş Devri Köyleri/Höyükler

Tez sahasında büyük çoğunlukla Dicle nehri ve kollarının çok yakınında, birbirlerine yakın mesafede, arkeolojik açıdan önemli, ilerleyen dönemlerde bulundukları mekân içinde müzeleştirilerek turizme açılabilecek çok sayıda höyük yerleşmesi

bulunmaktadır. Bu açıdan bahse konu höyük yerleşmelerinin önemli özelliklerine vurgu yapılarak değinilmesi çalışmanın amacına uygun olacaktır.

Uygarlık tarihinin en önemli dönüşümü olarak kabul edilen Neolitik Çağ'da (M.Ö. 12.000 – 6.000) insanlar iklim şartlarının etkisiyle yaşadıkları mağaralardan çıkıp yakın doğal çevresinde bulunan malzemelerden (taş, kerpiç, saz gibi) evler yapmış, tohumlardan ürün yetiştirmiş ve hayvanları evcilleştirerek ilk köy hayatının temelini atmıştır. Günümüze kadar ulaşan bu arkeolojik alanlar, Anadolu'nun ilk köyleridir. Daha sonraki kültür katmanlarının üst üste birikmesiyle "höyük" olarak adlandırılan tepe görünümünü almışlardır. Höyükler yerleşim süreci açısından birbirinden farklıdır. Bu süreç kazılarla ortaya çıkarılmaktadır. Bir kısmında yerleşme birkaç kültür katı içerir ve terk edilmiştir. Bir kısmında ise yerleşme kesintili veya kesintisiz olarak devam etmiştir. Neolitik dönem bu yerleşme içinde en alt kattır. Bu nedenle kazısı devam eden höyüklerde neolitik dönemin varlığı kazısı tamamlanmadıkça öğrenilemeyecektir. Höyüklerin kazılarak yerleşim katmanlarının ayrılması, bir bilim insanının bütün akademik hayatını kapsayabilir. Bu nedenle Türkiye'deki höyüklerin tümünün kazılması, oluşumları gibi nesiller boyu sürecektir. Bu nedenle özellikle tur hatları üzerinde ve yol kenarında olan, kazısı yapılmamış höyüklerin doğal bir tepe değil, bir *kültür tepesi* olduğu vurgulanmalıdır (Doğaner, 2013: 31).

Öncelikle prehistorik araştırmalara konu olan höyükler fiziki ve beşeri coğrafyanın ilgi alanına çeşitli yönlerden girmektedir. Yerleşmenin yer seçimini etkileyen su kaynaklarına yakınlık, yerleşmenin geçim kaynakları, yerleşmenin sürekliliği ile konumu arasındaki bağ, yerleşmenin sona ermesinin nedenleri, höyüğü şekillendiren erozyon, sel gibi etmenler coğrafyanın konusudur. Tarihi coğrafya ve paleocoğrafya araştırmaları bu alanda birçok soruya cevap vermektedir (Doğaner, 2013: 22-23). Yerleşmenin ilk kanıtları olarak bilimsel önem taşıyan höyükler, kazıldıkça yerleşme tarihi açısından son derece değerli bilgilere ulaşılır ve bir kültür hazinesine dönüşür.

Gezgin toplayıcı ve avcı topluluklar tarıma başlayınca, daimi yerleşmeye en uygun yer olarak geçim faaliyetlerine uygun yerleri seçmişlerdir. Yerleşmeye en uygun yerler, tarım için alüvyal toprakları olan ovalar, avcılık ve toplayıcılık için ormana yakın olan yerler, su ihtiyacı için kaynak yakınları, nehir kenarları, deltalar ve göl kenarlarıdır (Doğaner, 2013: 23). Ancak, yerleşme açısından, ova ünitesi pek çok olumlu özelliklerinin yanı sıra olumsuz şartları da içermektedir. Ovanın merkezi

kesiminde bulunan drenaj ve yeraltı suyu problemleri, taşkın tehlikesi, ova ile dağlık sahaya geçiş kuşağındaki derelerin ağız kesiminde ise sel ve yoğun sediment riski bu dönem insanını söz konusu verimli tarım alanlarından uzaklaştırmamış ve bir takım çözümler üretmeye itmiştir. İnsanlar ya aynı vadi ve ova tabanlarında çevresine göre nispeten yüksek alanlara (25-50 m) yerleşmişler ya da kenardaki akarsu sekilerini daha güvenli yerler olarak tercih etmişlerdir (Tonbul ve Karadoğan: 2001: 342).

Araştırma alanındaki Yukarı Dicle havzasında sekiler üzerinde yer alan, *Hakemi Use* yerleşmesi (Şekil 6-7) havzada geniş subsidans alanlarından biri olan Tepe Depresyonu içinde yer alır. Alçak geniş sekiler üzerinde verimli topraklara sahip bu depresyonda gerçekleşmiş ilk iskân çekirdeği olduğu söylenebilir. Yapılan kazılar sonucunda *Hakemi Use*'nin tarımcı bir köy yerleşmesi olduğu belirlenmesinin yanı sıra Türkiye sınırları içinde kazısı yapılmış ilk ve tek Hassuna/Samarra (Geç Neolitik dönem) yerleşimi olma özelliğini halen korumaktadır (Tekin, 2008).

Hakemi Use'den yaklaşık 15 km uzaklıkta, depresyonun doğu ucunda bulunan *Karavelyan Höyük,* (Şekil 6-7) Dicle Nehri eski yatağı üzerinde, Savur Çayı'nın Dicle'ye kavuştuğu yerde, Alçak Holosen Sekileri üzerinde yer almaktadır. Gerçekleştirilen kurtarma kazıları sonucunda Karavelyan'ın, tek dönemlik (Geç Neolitik-Erken Halaf Dönemi/MÖ 5800-5500) küçük bir yerleşme olduğu anlaşılmıştır (Tekin, 2011). Buradaki Halaf yerleşimi güçlü bir mimariye sahip değildir. Bu da Halaf sakinlerinin burada uzun soluklu bir yaşam sürmedikleri belki mevsimlik iskân ettiklerini akla getirmektedir (www.diyarbakirmuzesi.gov.tr).

Salat Camii Yanı, (Şekil 6-7) Dicle'nin kuzey kollarından olan Salat Çayı'nın Holosen sekisi üzerinde yer almaktadır. Yürütülen kazı çalışmaları sonucunda elde edilen verilere dayanarak Salat Cami Yanı'ndaki yerleşimin Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'ın başlangıcından Proto-Hassuna'ya (Erken Yeni Taş Çağı) kadar uzanan bir sürece ait olduğu tespit edilmiştir (Miyake, 2007-2010).

Ambar Köyü'nün güneyinde ve Ambar Çayı'na 100 m uzaklıkta, neredeyse vadi tabanında bulunan ve alçak bir höyük olan *Küçük Ambar Höyük* (Şekil 9), 2002 yılında B.L. Peasnall (2004) tarafından yapılan yüzey araştırmasında tespit edilmiş olup çok miktarda obsidyen ve çakmaktaşı bulunmuştur. Söz konusu buluntular, Akeramik Neolitik'e (çanak-çömlek öncesi) tarihlenmektedir.

Prehistorik turizmin mağaralar ve neolitik köylerle sınırlı olmadığını belirten Doğaner'e göre (2013: 25) yerleşik yaşamın en alt katı Neolitiği izleyen Kalkolitik Çağ kültürünü yaşamış höyükler de bu turizm tipine dâhildir. Dolayısıyla Kalkolitik dönem yerleşmeleri de bu bölüm içinde yer almalıdır.

Adını taşın yanı sıra bakır kullanımından da alan Kalkolitik Çağ'da gelişkin tarımsal üretim ve hayvancılık faaliyetleriyle insanın sosyal yapısındaki değişimleri giderek hızlanmış; yöneticiler, din adamları, çeşitli zanaatçılar gibi farklı grupların yanı sıra anıtsal mimari, savunma ve sulama sistemleri, uzak mesafe ticareti ile lüks/prestij maddelerinin ticareti de gelişmiştir.

Diğer kültür bölgelerinde olduğu gibi Diyarbakır ve çevresinde de Erken Kalkolitik'le birlikte (Kenan Tepe, Müslüman Tepe, Hirbemerdon Tepe, Karavelyan, Salat Tepe, Yenice Yanı, Boztepe, Giricano, Yapılar Höyük, Karacık, Gültepe, Kaleşadi Tepe, Kardeştepe, Çayırlık Tepe vb.) nüfusta ve yerleşim yerlerinin sayısında bir artış görülmüştür.

Şekil 7: Ilısu Baraj Gölü Kurtarma Kazılarında Ortaya Çıkartılan (Bismil ve Çevresi) Kalkolitik Çağ'a Tarihlenen Yerleşim Alanları

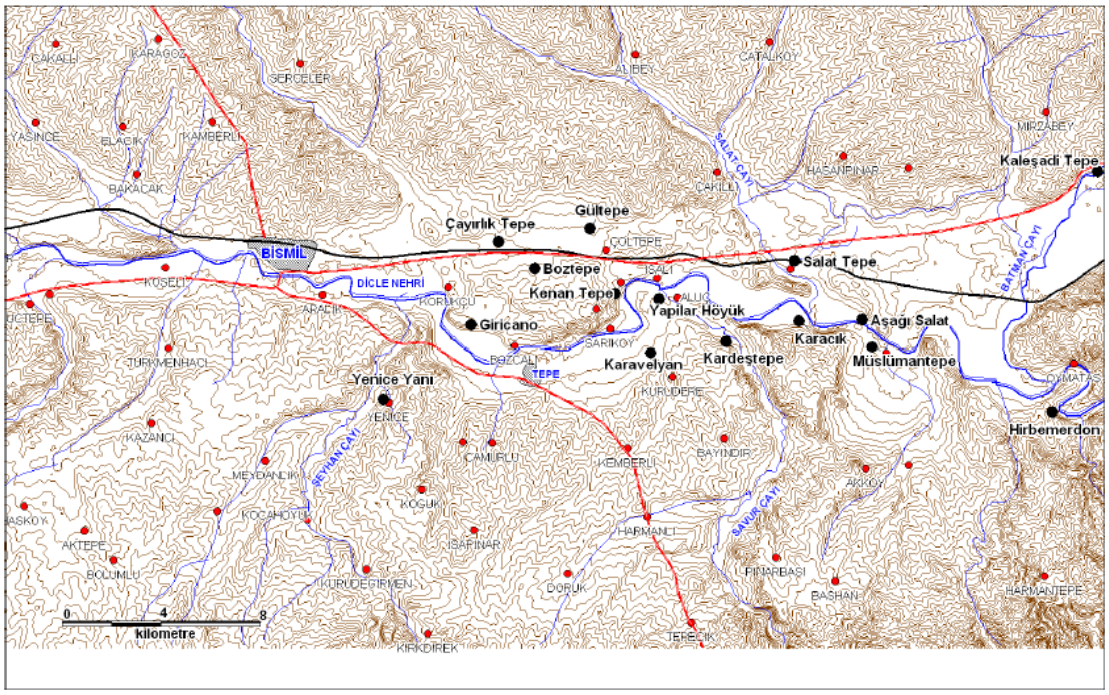

Harita: Karadoğan ve Kozbe 2013'ten alınmıştır.

Bu dönem yerleşmelerinin konum özelliklerine bakıldığında suyun varlığı ve kontrolü önemli olmakla birlikte dikey yönde yükselti kademesinde bir geri çekilme, başka bir deyişle, akarsu vadisine hâkim ve yüksek bir noktada bulunma çabası söz konusudur. Bu dönemde, sonraki dönemlerin fonksiyonel yerleşmelerin ilk çekirdekleri oluşmaya başlamıştır (*Kenan Tepe*, *Salat Tepe* gibi). Ana nehir yatağından uzakta olmakla birlikte bu yerleşmelerin birçoğunun civarında tali bir akarsu veya tatlı su kaynağı ya da tabanında su bulunduran bir çöküntü dolininin varlığı dikkati çekmektedir (*Giricano, Müslüman Tepe, Kardeştepe, Salat Tepe'*de olduğu gibi).

Tez sahasında (Şekil 7) Tunç Çağ öncesi (Neolitik ve Kalkolitik dönemlerde) kurulmuş bazı yerleşmeler (*Kenan Tepe, Müslüman Tepe, Salat Tepe, Aşağı Salat Höyüğü, Giricano, Gültepe ve Çayırlık Tepe gibi*) varlıklarını bu dönemde sürdürmekle beraber, Tunç Çağlar'ın coğrafi koşulları hakkında ipuçları verebilecek Üçtepe, Ziyaret Tepe veya Kavuşan Höyük gibi bazı yerleşmelerin de Tunç Çağlar'ın dönemecinde ilk kez ortaya çıktıkları görülmektedir.

Neredeyse Dicle Nehri'nin hemen kıyısına kurulan ve nehirle sıkı bağları olduğu anlaşılan yukarıda adı geçen yerleşmelerin situasyonları, iklimde kuraklaşmayı veya akarsuyun yatağına gömülerek bugüne göre düşük bir kotta akışını sürdürdüğünü ya da yoğun bir akarsu ulaşım ağının varlığını işaret etmektedir (Karadoğan ve Kozbe, 2013).

Dicle Nehri'ne güneyden ve kuzeyden kavuşan kollar kaynağını, yüksek plato ve dağlık alanlardan alır. Günümüzde olduğu gibi geçmişte de çevredeki tarımsal ürün deseninin farklı olduğunu ve doğal meşe ormanlarıyla kaplı ya da jeolojik hammadde kaynakları bakımından zengin olduğunu düşünürsek, akarsuların ve açtıkları vadilerin doğal oluklar olması nedeniyle ürün nakli güzergâhları olarak kullanıldıkları söylenebilir. Dicle Nehri önceden beri suyolu taşımacılığında önemli bir görev üstlenmiştir. Dolayısıyla bu su kenarı yerleşimlerinden daha doğuya ve güneye, Mezopotamya'ya doğru Dicle Nehri üzerinden bir ürün akışı ve taşımacılığın yapıldığını ve söz konusu höyük yerleşmelerinin depolama ve aktarma görevini üstlenmiş olabileceklerini akla getirmektedir (Karadoğan ve Kozbe, 2013).

Bu dönemin belirgin yerleşmelerinden *Kenan Tepe,* (Şekil 9) Dicle nehrinin kuzey-güney doğrultulu bir fay hattına uyarak ederek menderes yaptığı ve çarpak oluşturduğu yamaçlar üzerinde ortalama 50-60 metre yükseltide bulunmaktadır. Höyük, Dicle Vadisi'ne hâkim bir konumdadır. Ayrica diğer daha alçaktaki kültür dolguları da düşmüş fay basamaklarına kurulmuştur. Höyüğün her iki tarafında da söz konusu faya bağlı gür doğal kaynakların olması, görüş alanının geniş olması, etrafında tarım toprağının bulunması, suya yakın yerde kurulmuş olması ve höyüğün kuzeye açık konumda olması gibi faktörler nedeniyle Kenan Tepe, Kalkolitik Dönemin yanı sıra birçok dönemde yerleşim yeri olarak tercih edilmiştir.

Kenan Tepe buluntuları, MÖ 5. binyıl ortalarından Osmanlı Dönemi'ne kadar süren bir zaman dilimine ait kanıtlar sunarken Kenan Tepe'nin en geniş yayılımına, MÖ 4. binyıl sonu/3. binyıl başında ulaştığı düşünülmektedir. Kenan Tepe'de ortaya çıkarılan en erken yerleşim ise Neolitik-Kalkolitik arası döneme tarihlenmektedir (Parker, 2007). Yukarı Fırat Havzası ve Yukarı Mezopotamya ile karşılaştırıldığında, Kenan Tepe'de Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağ arasındaki geçişin alışılmamış bir şekilde gerçekleştiği görülmektedir (Parker vd, 2003). Adı geçen bölgelerdeki yerleşmelerde Kalkolitik-Tunç Çağ geçişinde önemli kesintiler gözlenirken; yukarıda

belirttiğimiz coğrafi unsurlar nedeniyle Kenan Tepe'de bir devamlılık söz konusudur.

Müslüman Tepe, (Şekil 9) havzanın geniş erime-çökme depresyonlarından biri olan Akköy Depresyonu'nun kuzey kenarında Dicle Nehri tarafından kesilen yüksek bir sırt üzerinde yer alır. Höyük, doğudan Dicle'ye dökülen Çoramezri (Ahmetli) Deresi ile sınırlanmıştır. Dicle Nehri'nin burada temele saplandığı, ana kayaya uyarak çizgisel kanalda aktığı ve menderes yapmadığı gözlenmektedir. Höyük, Kenan Tepe gibi Dicle Vadisi'ne hâkim bir konumdadır.

Müslüman Tepe, Kuzey Mezopotamya ova kültürleri ile Doğu Anadolu dağlık bölge kültürleri arasındaki geçiş bölgesinde yer almasının yanı sıra, stratejik konumu nedeniyle de çeşitli dönemlerde önemli bir yerleşim yeri olarak karşımıza çıkar. Çevresinde yapılan gözlemler sonucunda plato yüzeyinde tarım arazisinin çok fazla olmadığı tespit edilmekle birlikte karstik özellikler nedeniyle genel olarak tarım yapmaya elverişli olmayan bir toprak yapısı dikkat çekmektedir. Kalkolitik Çağ'dan Roma Dönemi'ne kadar yerleşim gördüğü düşünülen Müslüman Tepe'nin, Assur İmparatorluk Çağı kültürlerinin aydınlatılmasında önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir (Ay, 2002). Höyük yüzeyinden Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen çanak çömleklerin toplanmasının yanı sıra (Ay, 2001), bilimsel danışmanlığını Ay'ın yaptığı kazı çalışmalarında tespit edilen mezarlar burada olasılıkla, mezarlardan daha erken bir döneme ait olan mimari kalıntı, Müslüman Tepe'nin hinterlandıyla Kalkolitik Çağ'da da geniş bir yayılım alanına sahip olduğuna işaret etmiştir (www.muslumantepe.com).

Kültürün en eski varlıklarına tanıklık edenler höyükler, 10.000 yıldan fazla süreye dayanan bir köy yerleşmesinin varlığı ile insanları etkilemekte, zaman algılamasını zorlamakta ve kendine çekmektedir.

Araştırma alanı sınırları içerisinde, prehistorik turizm kısmında işlenebilecek, ulusal ve uluslararası tanınırlığı yüksek, dolayısıyla turistik arz açısından daha avantajlı konumda olan bazı yerleşimlerin daha detaylı incelenmesi gerekmektedir. Çayönü, Körtik Tepe, Ziyaret Tepe, Giricano ve Üçtepe Höyükleri bunlar arasında yer almaktadır.

1.5.1. Çayönü Höyüğü

Günümüzdeki kent uygarlığının, köy yaşantısından, avcılık toplayıcılıktan besin üretimine geçtikleri "Neolitik dönem'' olarak bilinen, teknolojik yaşam biçimi, beslenme ekonomisi ve insan-çevre ilişkilerinin tümüyle değiştiği, kültür tarihi ile ilgili buluşlarda birçok ''ilki' de içeren canlı ve ilginç bir dönemdir. Neolitik Çağ'ın Türkiye'deki en önemli yerleşim alanlarından olan Çayönü Höyüğü, tahıl ve hayvan evcilleştirmeye dayalı köy hayatının en eski örneklerinden biri olarak en yoğun dönemini Neolitik Çağ'da yaşamıştır.

Çanak çömleksiz Neolitik Çağ'ın (M.Ö. 10000 – 7000) en iyi ve sürekli izlendiği kazı yeri araştırma alanındaki Ergani'nin 7 km. güneybatısındadır. Bu alan, Hilar (Sesverenpınar) köyünün kuzeyinden akan Dicle Nehri'nin kolu Boğazçay'ın kuzey kıyısındaki Çayönü yerleşmesidir (Özdoğan, 2007: 59; akt: Doğaner, 2013). Çayönü'nde ilk defa Prof. Dr. Halet Çambel ile Prof. Dr. Robert J. Braid Wood tarafından 1963 yılında kazı çalışmalarına başlanmıştır. Sonrasında Prof. Dr. Mehmet Özdoğan tarafından kazı devam etmiş ve çalışmalar 1992 yılına kadar sürmüştür.

Neolitik Çağ yerleşmesi ile ünlenen bu buluntu yeri; 4.5 m yüksekliğinde 160x350 m boyutlarında yayvan bir höyüktür. Tepenin güneyinden Boğazçay geçmektedir. Hem bu kaynak hem de yakın çevresindeki pınarlar burayı yurt yeri olarak seçenlerin su ihtiyacını karşılamıştır (tayproject.org).

Höyükte; Türkiye'deki diğer tarihöncesi yerleşme yerlerindeki kazı sürelerine göre oldukça uzun bir süre; 16 kazı mevsimi çalışılmıştır. Güneydoğu'daki siyasi olaylar yüzünden; Türkiye prehistoryası için çok önemli olan bu yerdeki kazıya 1992 yılında ara verilmek zorunda kalınmıştır. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'dan Ortaçağ'a kadar hemen hemen sürekli yerleşim gören ve olasılıkla orijinal konisinin günümüzden daha yüksek olduğu tahmin edilen höyükte; Çanak Çömleksiz ve Çanak Çömlekli Neolitik Çağ; Kalkolitik Çağ; İlk Tunç Çağı; M.Ö. 2. bin yıl ve Demir Çağı; Ortaçağ kültürlerinin var olduğu; yüzeyde ele geçen çanak çömlek parçaları, maden, cüruf, yontma taş endüstrisi ve 14C örneklerine dayanılarak ileri sürülmektedir (Özdoğan vd., 1991: 78).

Çayönü yerleşmesi Anadolu'nun en eski yerleşme noktalarından biridir. Dönemindeki durumunu hiç bozmadan bugüne kadar korumasını Tonbul ve Karadoğan (2001: 342) alanın batısındaki Doğu Anadolu kısmı yükselirken ve akarsular derin vadiler oluştururken, Çayönü ve çevresinin durağan kalmasına bağlamıştır. Jeomorfolojik açıdan ovaların yarılma derecesi ve durumları ile litolojik karakterleri önemli bir faktördür. Erol (1983)'a göre Ergani güneyi ve Çayönü dolayındaki geniş aşınım düzlükleri Pleyistosen'e ait çok eski düzlük sistemleridir. Çayönü kesiminde süresi en az 2 milyon yılı kapsayan Kuvaterner boyunca yer şekillenmesi çok yavaş olmuş, Pleyistosen de ise yer şekillenmesi adeta durmuştur. Hâlbuki buradan en çok 20-30 km batıda büyük Fırat yarma vadilerinde aynı süre içindeki yarılma bazı kesimlerde 500-800 metreyi bulmuştur. Fırat Nehri'nden uzakta sükûnet içinde gelişmiş olan Çayönü yerleşmesi ortam farklılığını açıkça ortaya koymaktadır (Tonbul ve Karadoğan: 2001: 342).

Eski bir pliyosen gölü olan Ergani ovası, bu dönemde, akarsu, su kaynakları, orman ve çevresinde sulak alanlarla yerleşmeye uygundur. Kerpiç binaların, korunmuş taş temelleri açığa çıkarılmıştır.

Fotoğraf 13-14: Çayönü Kazı Alanının Üstten Görünümü

Kaynak: Diyarbakır Müze Müdürlüğü

Çayönü Höyüğü, 6 evreli bir gelişim gösteren ve 50 yapı katıyla temsil edilen Neolitik dönemi, dal ve kamışlardan yapılan basit yuvarlak kulübeden taş temelli kerpiç yapılara kadar, avcı bir topluluktan, çiftliğe dayalı bir geçiş sürecini bütün ayrıntıları ile tanıtmıştır. Yerleşimin "Esas Çayönü evresi" olarak bilinen kalıntı ve buluntuları, bu dönem insanlık tarihinin en önemli aşamalarından birini, belki de en önemlisini yansıtmaktadır. Aynı zamanda ilk olarak buğdayın tarıma alındığı ve köpeğin evcilleştirildiği yer olarak da önem taşır (Lawrence, 1980: 257-283;

Özdoğan, 1994: 20-23). Çayönü, tahıl ve evcilleştirmeye dayalı köy hayatının en eski örneklerinden olduğu gibi, günümüz uygarlığının da önemli bir basamağını oluşturmaktadır. Çayönü sakinlerinin şimdi kurumuş olan tatlı su kaynağından topladıkları salyangoz kabuklarının, hayvanların ön kesici dişlerinden yaptıkları halka ya da damla şeklinde biçimlendirdikleri boncuklardan süslemeye düşkün oldukları da anlaşılmaktadır. Ayrıca; silindirik biçimli ortadan delikli boncuklar; Çayönü insanlarının taş; maden dışında en kolay bulunabilen; şekillendirilebilen malzeme olan kili; süs gereçlerinde de kullandıklarını göstermektedir. Kilden pullar; bir yere yapıştırılmak için şekillendirilmiş nesneler; misket vazifesi gören kil toplar; oyun taşları ele geçmiştir. Kil nesneler içinde 49 adet insan heykelciği içinde somut; soyut ve karmaşık biçimli heykelcikler bulunmaktadır (Morales, 1990). Hatta Çayönü'nün en ilginç buluntularından bir başkası; kilden yapılmış ev modelleridir. Bunların yanında, Çayönü'nde çok sayıda küçük alet ve eser bulunmuştur (www.anadoluuygarliklari.com).

"Ergani bakır yataklarının dünyanın en eski maden ocakları olması nedeniyle, Çayönü insanı, dünyanın başlıca yerlerinden 2 bin yıl önce bakırı işleyerek alet yapmayı başarmıştır. Çevrelerindeki bakır cevherlerini işlemişler, döverek şekillendirmişlerdir. Hammadde kaynaklarından çakmaktaşı; yerleşme yerinin yakın çevresinde dağlık araziden dereler vasıtasıyla taşınan iyi kalitede çakmaktaşı topanlarından; obsidiyen ise Bingöl veya Van-Nemrud Dağı'ndan sağlanmıştır. 1989 yılında başlayan kazıda; doğu ve batısı; altta taş; üstte kerpiçten yapılmış kalın duvarlarla çevrili; çok odalı; aralarda avluların olduğu bir kompleks bulunmuştur. "Saltaşlı Yapı" olarak bilinen, yaklaşık 10 m genişliğinde, yüzeyleri düzeltilerek parlatılmış, iri kalker bloklarından yapılmış bu anıtsal yapıtı ve ayrıca mimarisiyle dikkat çekmektedir. "Saltaşı Döşemeli Yapı"nın; bu evrenin başında kült binası vazifesi gördüğü sanılır (Özdoğan vd., 1991: 74-77)".

Fotoğraf 15-16: Çitlerle Çevilmiş Çayönü Höyüğü ve Üstte Kalmış İç Kısım

Foto: Recep AKSU

Çayönü; Neolitik Çağ yerleşmeleri arasında Yakındoğu'da en fazla sayıda insan iskeletinin bulunduğu yerdir. 605 adet iskeletin demografik açıdan araştırılması sonucunda üçte ikisinin erişkinlere ait olduğu saptanmıştır. Gene bu araştırmada yaşamın ortalama 29-30 yaşlarında sona erdiği ama buna karşılık beş insanın 50 yaşın; birkaç kişinin ise 60 yaşın üzerinde (Özbek, 1990: 162-165) öldüğü belirlenmiştir. Kafa yapılarına göre Akdeniz ırkına mensuptular. Genellikle Dolikosefal olmakla beraber; Mezosefal ve Brakisefal olanlar da mevcuttur. Ölü gömme Hocker[2] biçimindedir; hemen hemen tümü sıkıca büzülmüş; sağ taraflarına yatırılmışlardır. Çayönü insanı, ölülerini oturdukları evlerin altına gömmüşlerdir. Hemen her yapının altında mezarlara rastlanmıştır. Mezarlarda Hocker tarzda konulmuş iskeletlere rastlanıldığı gibi doğrudan mezara gömülmüş örneklere de mevcuttur. Bu döneme ait ölü kültü yapılarına Yakındoğu'da birçok kazı yerinde rastlanılmasına rağmen, Çayönü yapısı bunların içinde anıtsallığı ve iskelet sayısı ile en önemli olanıdır.

Ölülerin yanlarına kolye gibi günlük hayatta kullandıkları yontma taş aletler ölü hediyesi olarak konulmuştur. Gıda maddeleri ve kemik parçalarının da konulması (olasılıkla etli) bu kişilerin tekrardan dünyaya gelebilecekleri düşüncesiyle; topluluğun "ölümden sonra dirilme" gibi bir inançları olduğunun belirtileridir Cesetlerin birinin kafatasında beyin ameliyatına ait izler saptanmasıyla tıp ilminde de ilerledikleri düşünülmektedir (www.diyarbakirkulturturizm.org).

[2]Ölülerin mezara ana rahmindeki pozisyonda konmasına hocker pozisyonu denir. Genellikle ölümden sonra tekrar dirilmeye inanan daha çok ilk çağ toplumlarında görülen bir ölü gömme geleneğidir.

Fotoğraf 17-18: Çayönü'nde İlk Konut Tipi Restitüsyonu

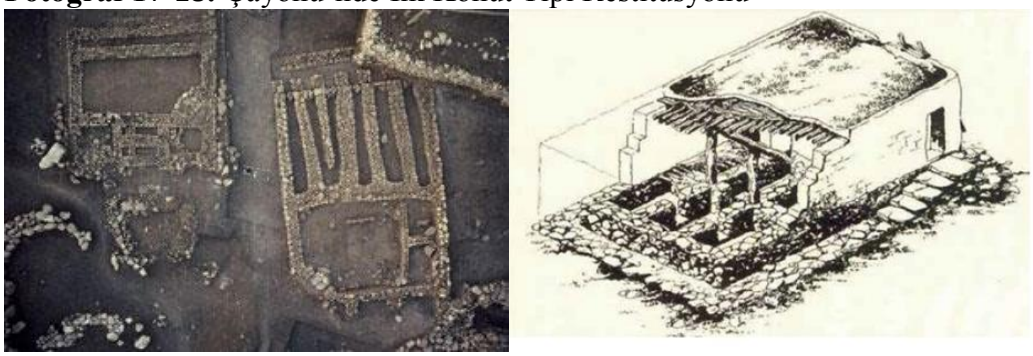

Kaynak: Güneli'den Aktaran Haspolat (2013)

Etrafı dikenli tel ile çevrili durumdaki Çayönü, akarsu tarafından kesilmiştir ve erozyon nedeniyle tahrip olmaktadır. Neolitik dönemi en iyi yansıtan bir "anahtar yerleşme" olarak anılan prehistorik turizm için çok önemli bir destinasyondur. İnsanın yerleşik düzene geçiş sürecini en iyi yansıtan bir prehistorik arkeoloji merkezinin, Doğaner'in (2013: 55) belirttiği gibi, Kalehöyük ya da Çatalhöyük benzeri iyi uygulama örnekleri gibi değerlendirilmesi gerekmektedir. Buna yönelik yapılacak turizm altyapı projelerinin vakit kaybetmeden hazırlanması hem koruma, eğitim ve ekonomik değer haline getirme açısından önem arz etmektedir.

Araştırma alanındaki çoğu höyük için en önemli mekânsal sorun baraj yapımıyla ilgilidir. Doğaner'in (2013: 58) belirttiği gibi, yerleşik yaşamda öncelikle göl kıyılarını seçen insan toplulukları için, plüviyal göller kurumaya başlayarak alanları küçülmeye başlayınca Neolitik Köyler için en uygun alanlar akarsu yakınları olmuştur. Yerleşim katmanlarının ortaya çıkarılması bir bilim insanının bütün hayatını kapsayacak kadar uzun olan höyükler, yapımı buna kıyasla çok kısa süren baraj göllerinin altında kalmaktadır.

Araştırma alanında da Ilısu Baraj Gölü'nün inşasıyla sular altında kalacak alanda yapılan kazılarda başlıcaları Körtik Tepe, Ziyaret Tepe, Giricano Tepe, Üçtepe, Hakemi Use, Salat Tepe olmak üzere toplamda 20 höyük kurtarılmıştır. Ancak yüzey araştırmaları sonucu belirlenmiş ancak sular altında kalmış birçok prehistorik alan da mevcuttur.

Şekil 8: Yukarı Dicle Havzasında, Ilısu Baraj Gölü İnşaatının Yakınındaki Höyük Yerleşimlerinin Konumu

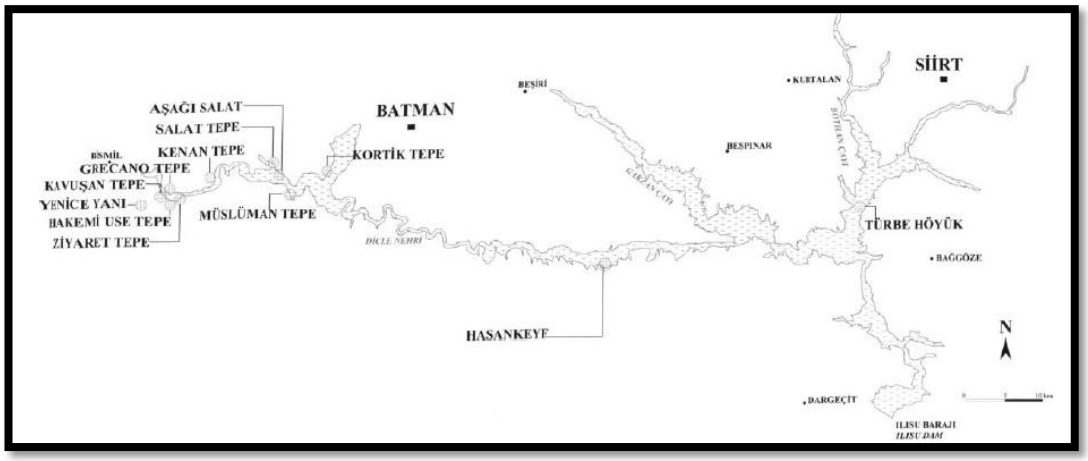

Kaynak: Anonim (Düzenlenerek alınmıştır)

1.5.2. Körtik Tepe Höyüğü

Diyarbakır İli; Bismil İlçesi; Ağıl Köyü ve Aşağı Sazlık mezrası yakınlarında yer almaktadır (Şekil 8). Batman – Bismil arasında; Batman Suyu ve Dicle Nehri'nin kesiştiği bölgede ve Batman İli'nin yaklaşık 14 km güneybatısındadır (Özkaya vd., 2002: 739). Yaklaşık olarak 50x100 m genişliğinde bir alanı kaplamaktadır ve günümüzde tarım alanı olarak kullanılmaktadır.

Kuzeydoğusunda yer alan Ziyaret Tepe ve kuzeyindeki Aşağı Sazlık Mevkii de doğrudan Kortik Tepe ile bağlantılıdır (Özkaya vd., 2002: 739). Höyük; Gre Dimse; Çayönü; Hallan Çemi ve Demirköy yerleşmelerine olan yakınlığıyla da önemli bir konuma sahiptir (www.vonderasien.uni).

1991 yılında başlayan kazı çalışmaları, dönem dönem, 2010 yıllarına kadar devam ettirilmiştir. Bu yıllarda yapılan kazılarda önemli miktarda eser Diyarbakır Müze Müdürlüğü'ne kazandırılmıştır.

"Körtik Tepe, bulguları ve bilimsel sonuçlarıyla Anadolu'nun Akeramik Neolitik (çanak-çömlek öncesi) dönemine önemli yaklaşımlar getirmiştir. Tarihsel ve kültürel dokusuyla Anadolu ve Yakındoğu arkeolojisinde önemli bir konuma ve birikime sahip Körtik Tepe'de elde edilen veriler hem bölgenin, hem de Anadolu'nun bazı bilinmezlerine yeni yaklaşımlar getirmektedir (www.vonderasien.uni).

Höyükte iki ana yerleşimin varlığı söz konusudur. Bunlardan en erkeni, yontma taş ve sürtme taş endüstrisinin egemen olduğu Akeramik Neolitik; ikincisi ise Orta Çağ ve izleyen süreci ilgilendirmektedir.

Akeramik Neolitik dönemi ilgilendiren ve daha çok mezarlarla bağlantılı olan bulgular, özgünlükleri ve kültürel değerleri bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Belirli derinliklerde geç dönem iskeletleriyle birlikte Neolitik mezar ve bulguların saptanması, tahribatın boyutuna ve sonuçlarına kanıt oluşturmaktadır. Ancak, belirli derinliklerden itibaren Neolitik doku bütün özgünlüğü ile korunmuştur. Yerleşimin mimari dokusu konusunda özellikle son kazı çalışmalarında elde edilen veriler önemli sonuçlar vermiştir.

Yuvarlak tasarlanmış taş dokuların ortaya çıkarılması, yakın çevrede yaygın ve döneme özgü mimari yapılanmanın varlığını Körtik Tepe'de de ortaya koymuştur. Diğer açıdan, yaygın bilinenin aksine, yerleşik düzene geçişte tek başına tarımsal etkinliklerin etkin olmadığı; tarım öncesi toplumlarda da yerleşik düzene geçişin sağlandığı gerçeğini gözler önüne sermesi açısından da Körtik tepe ayrı bir öneme sahiptir. Yerleşik düzenin gerektirdiği bütün koşulları yerine getirdikleri anlaşılan höyük yerleşiklerinin yoğunluklu balıkçılık yaptıklarına, tekstil becerisi geliştirdiklerine dair önemli kanıtlar ortaya çıkarılmıştır. Dolayısıyla beslenme ve barınma sorunlarına çağın ötesinde önemli çözümler getiren Körtik Tepe halkının içtimai hayatta da aşamalar kaydettikleri açık bir şekilde algılanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, bilim dünyasını şaşırtacak düzeyde gelişmiş bir toplulukla Anadolu'da karşılaşmanın heyecanı arkeolojik açıdan kanıtlanabilir duruma gelmiştir (www.vonderasien.uni)".

Fotoğraf 19-20: Kortik Tepe Kazısında Bulunan Malzemelerden Bazıları

Kaynak: vonderasian.uni'den alınmıştır.

Körtik Tepe'de sürdürülen sistematik arkeolojik kazılarda, konutlarla ilgili alanlara, eşyalarıyla birlikte gömülmüş halde şimdiye kadar 500'ün üzerinde insan iskeleti gün ışığına çıkartılmıştır (Özkaya 2009; Özkaya ve Coşkun, 2009). Batman Çayı ve Dicle nehirlerinin kesiştiği alanda konumlanan Körtik Tepe'de balıkçılığın önemli bir yere sahip olduğu, balık oltaları ve çok sayıda balık omurları ile ağırlık olarak kullanıldığı tahmin edilen taş objelerle gösterilmiştir (Arbuckle and Özkaya, 2006; Özkaya, 2009).

Fotoğraf 21-22: Körtik Tepe Kazılarında Bulunan Hocker Tarzı Gömülmüş Bir Ceset ve Süs Eşyaları

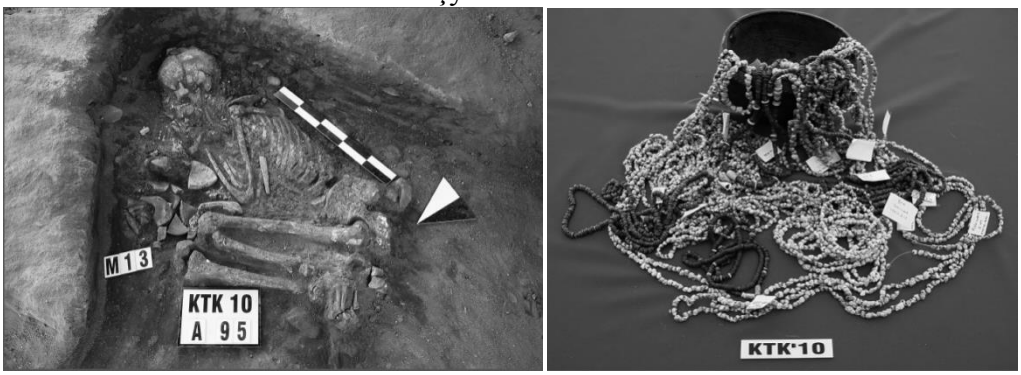

Kaynak: vonderasian.uni'den alınmıştır.

1.5.3. Ziyaret Tepe Höyüğü

Turizm potansiyeli taşıyan bir diğer önemli höyük ise, **Ziyaret Tepe**'dir. Diyarbakır İli; Bismil İlçesi'nin güneydoğusunda; Tepe kasabasının hemen doğusunda; Dicle ve Batman nehirlerinin birleşme noktasının 20 km batısında yer alır. Dicle nehri

kıyısında yer alan Ziyaret Tepe (Şekil 8), Ilısu Barajı Kurtarma Kazıları bünyesinde Doç.Dr. Timoty Matney (Akron University) ve Dr. John MacGinnis (Cambridge University) tarafından araştırılmaktadır.

Fotoğraf 23-24: Dr. Macginnis ve Matney'in Ekibi Ziyaret Tepe Kazısında ve Çıkarılan Buluntulardan Bazı Parçalar

Kaynak: www3.uakron.edu

Yerleşme; kuzey kesiminde bulunan bir höyük (akropol) ve höyüğün üç yanında uzanan 29 hektarlık bir aşağı şehirden oluşmaktadır. Höyük ise üç hektarlık bir alanı kaplar ve ova seviyesinden yüksekliği 22 metredir (Matney, 1998: 8).

İlk yerleşimi Neolitik döneme tarihlendirilen Ziyaret Tepe'de, ele geçen çivi yazılı belgeler Ziyaret Tepe'nin, önemli bir Asur bölgesel merkezi olan, Tušhan olduğunu göstermiştir (Matney ve diğ., 2004: 388). Yeni Assur Dönemi tabletlerinde Tushan aynı adlı eyaletin başkenti olarak geçmektedir ve M.Ö. 9, 8 ve 7. yy.da imparatorluğun kuzey sınırındaki en önemli eyalettir. Assurnasirpal II'nin yazıtlarında, kralın Tuşhan'ı M.Ö. 882'de tekrar imar ettiği, surları tekrar inşaa ettirdiği, saray yaptığı ve kendi heykel ile anıtını şehre diktiği anlatılmaktadır (Radner-Schachner, 2001).

Fotoğraf 25-26: Ziyaret Tepe'deki Tunç Saray Tasviri ve Asur Steli

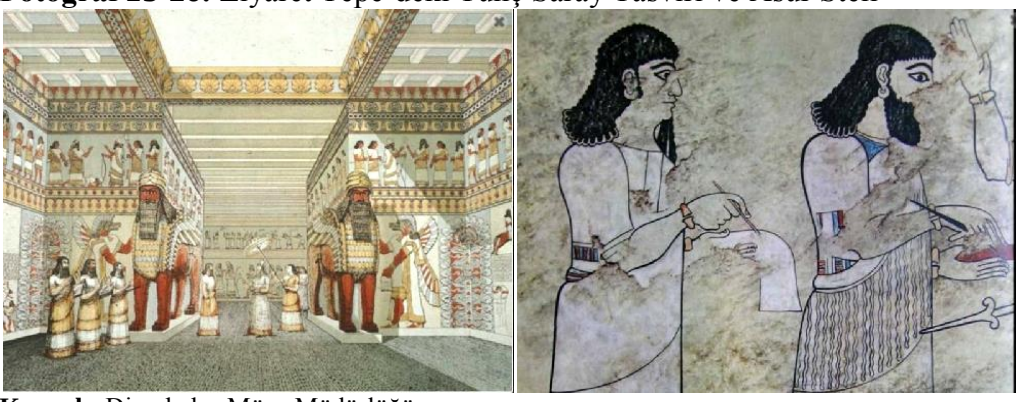

Kaynak: Diyarbakır Müze Müdürlüğü

Ziyaret Tepe Geç Asur çivi yazılı tabletler için önemli bir arşiv niteliğindedir. Buradan, Asur İmparatorluğu'na (M.Ö. 620-610) tarihlenen toplam 21 tablet bulunmuştur. Bu tabletler, Tuşhan'ın Asur Devleti'ne ait vergi toplama merkezi veya tahıl depolama istasyonu olduğunu göstermektedir (Matney ve MacGinnis, 2002: 175-221). Tabletlerin çoğu, tahılların dağıtımı, şehirdeki kişilerle yapılan kontrat ve kişilerin borçlarıyla ilgilidir. Bu metinlerde ayrıca şehrin kurumlarına ilişkin bilgiler de yer almaktadır (Parpola, 2006, akt: Yıldırım, 2010: 121).

Fotoğraf 27-28: Ziyaret Tepe'de Bulunan Assur Stelleri

Kaynak: Diyarbakır Müze Müdürlüğü

Ziyaret Tepe, çok kısa bir zaman diliminde bir köyden kente dönüştürülmüştür. Bu bölgede ve komşularında yönetimi sağlayacak ve Assur'un çıkarlarını koruyacak askeri ve idari bir merkez yaratılmıştır. Bu yerleşme muhtemelen Assur kültürünün ve propogandasının çevredeki bölgelere yayılmasında "ideolojik bir yayılım merkezi" olarak da rol almıştır (Yıldırım, 2010: 121).

1.5.4. Giricano Höyük

Ziyaret Tepe yerleşmesinin üç km güneydoğusunda **Giricano Höyüğü** bulunmaktadır. Höyük, Diyarbakır İli; Bismil İlçesi'nin 11 km güneydoğusunda; Dicle Nehri'nin kuzey kenarındadır (Şekil 8). Yerleşme doğal bir tepe üzerine kurulmuştur ve bu nedenle nehrin en yüksek olduğu durumlarda bile tehlikeye girmemektedir. Nehre hâkim bir konumda olan tepe aynı zamanda kuzeye doğru oldukça geniş bir ovayı 1.5 km kadar uzağındaki tepelere kadar kontrol edebilmektedir. 170x120x25 m boyutlarındaki höyük tabakaların geniş alanlarda araştırılmasına imkân vermektedir.

Giricano Höyük 2000 yılından itibaren Dr. Andreas Schachner tarafından Ilısu Barajı kurtarma çalışmaları bünyesinde incelenmiştir (Yıldırım, 2010: 122).

Fotoğraf 29-30: Giricano Höyük Uzaktan Görünüm

Dicle Nehri'nin kuzey kenarında yer alan höyük; arkeolojik açıdan az tanınan bölge hakkında önemli bilgiler vermiştir. Yüzeydeki buluntular; Kalkolitik yerleşim ve M.Ö. 1. bin yıla uzanan tabakalarla oldukça uzun süreli bir kültür silsilesi ortaya çıkarılmıştır (Schachner, 2004: 514). Giricano, elde edilen bilgiler ışığında daha çok demir yatakları ve tarımsal faaliyetleri açısından, Yeni Asur Dönemi için önemli bir buluntu merkezidir (Szuchman, 2007).

Fotoğraf 31-32: Giricano'da Bulunan Kil Tabletler ve Höyüğün Üstten Görünüşü

Kaynak: tacdam.metu.edu.tr ve Baştürk, 2006

Giricano'yu asıl önemli bir merkez haline getiren Aššur-bel-kala dönemine ait olan 15 adet tablettir. Bu tabletler, hububat, sığır ve gümüş satışı ile ilgilidir (Radner, 2004).

Bu tabletlerde geçen yer ve şahıs adları o dönem Diyarbakır ve çevresi açısından oldukça aydınlatıcıdır. Tabletlerden ticarî faaliyetlerde bulunduğu anlaşılan Kidin-Sin'in oğlu Ahuni kendisini, ilk tablette Dunnu-ša-Uzibi'li olarak tanıtırken, daha sonraki bir tablette Tušhi/Tušhan'lı olarak tanıtmıştır (Radner ve Schachner, 2001). Buradan hareketle Giricano'nun Dunnu-ša-Uzibi olarak Tuşhan'a bağlı daha küçük bir yerleşim olması düşünülmelidir. Giricano'daki kazılarda arkeolojik veriler ve tarihi kaynaklara göre, birbirini ideal bir şekilde tamamlamaktadır. (Schachner, 2004: 514).

1.5.5. Üçtepe Höyüğü

Diyarbakır il merkezinin 40 km güneydoğusunda; Bismil'in 10 km güneybatısında; eski Kerh-i Dicle Köyü'nün (günümüzde Üçtepe) 300 m batısındadır (Şekil 8). Dicle Nehri'nin kollarından biri olan Göksu Çayı; höyüğün batısından geçmektedir. Alttaki konglomera taban yükseltisi ile beraber 44 m yüksekliğinde; 200x180 m çapındadır. 1865 yılında; yüzeyinden ele geçen iki Assur stelinden dolayı ünlenmiştir. Özellikle Yeni Asur tarihî coğrafyası konusunda yazılı belgelerle karşılaştırılabilir nitelikte bulgular sağlanmıştır (Köroğlu, 1998: 25).

Fotoğraf 33-34: Üçtepe Höyüğü'nün Görünümü, Mezar Hediyeleri ve Boncuklar

Üçtepe hakkında netliğe kavuşturulamayan bazı problemler Orta Asur dönemine kadar uzanmaktadır (Köroğlu, 1998: 20). Bunlardan ilki bu şehrin o dönemki ismi ile ilgilidir. 1861 yılında, J.G. Taylor, II.Asurnasirpal'in ilk beş yılına ait anallerinde Tušhan'daki yapıları ve Kaşyari Dağı'nın (Kasijeri) etrafındaki şehirleri yıktığını belirtmiştir. Bu analinde Üçtepe için "Kurkh" isminin kullanıldığına dikkat çekmektedir (Scuzhman, 2007: 46). III.Salmanassar Kurkh Monolitini yaklaşık M.Ö. 853 yılında yazdırdığını anallerinde belirtmiş ve burası için Kurkh ismini kullanmıştır (Luckenbill, 1968, akt: Yıkdırım, 2010: 124). Ancak Kurkh kısıtlı bir alanı tanımlamak için kullanılmış olabilir. Monolit'in dikildiği bölge ise, yani Ta'idu/Tidu, Yukarı Dicle Nehri kenarında Tuşhan ve Šinamu arasındaki Üçtepe'dir. Üçtepe Höyüğü'nde, İngiliz Başkonsolosu J.G.Taylor tarafından 1865 yılında bulunup önce Bağdat'a sonra British Museum'a taşınan, kireç taşından iki stel arkeoloji dünyasında Kurkh Monolitleri adıyla bilinmektedir. Söz konusu bu steller, II. Assur-nasir-apli (MÖ 883-859) ile oğlu III. Şulmanuaşerid'e (MÖ 858-824) aittir. Üçtepe'nin adı söz konusu steller sayesinde uzun zamandır bilinmektedir (Özfırat, 2005a: 3). Üçtepe'de bulunan Kurkh Monoliti, konusu itibariyle ilişki içerisinde bulunulan ülkeler ve kralları hakkında bilgi vermektedir. Monolit, Bit-Adini ve Karkamış devletleri arasındaki savaşı anlatmakta ve bu savaş neticesinde meydana gelen siyasi değişiklikleri belirtmektedir. Monolitin sonlarında ise III.Salmanassar'ın, kendisine karşı oluşturulan ve içerisinde , Damascus (Şam) kralı Adad-idri, Hamat kralı İrhulini ve İsrail kralı Akhab'ın bulunduğu ittifakla mücadelesi anlatılmıştır (Smith, 1938, akt: Yıldırım, 2010: 125).

Fotoğraf 35-36-37: British Museum'a Götürülen Kurh Monolitleri

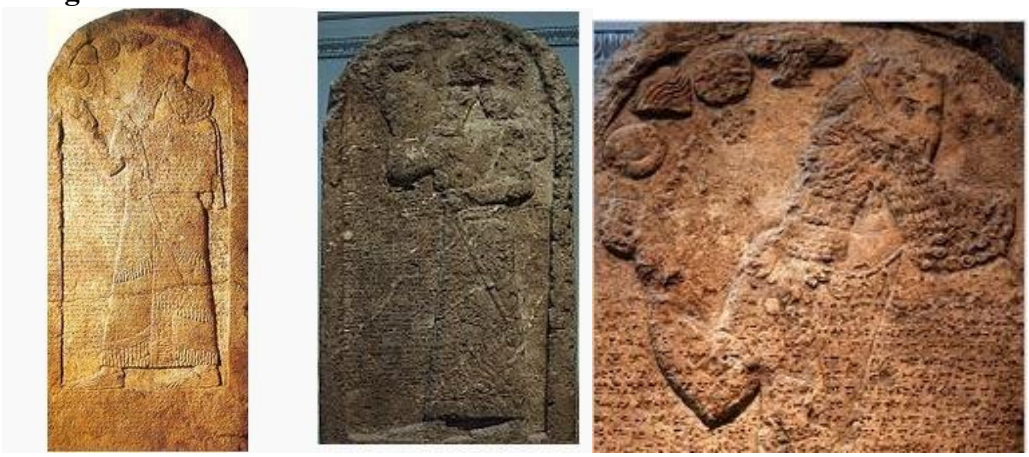

Kaynak: wikiepedia.org ve **Foto 34**: Anonim

Üçtepe/Kerh, özellikle Yeni Assur Dönemi ve kültürü hakkında önemli bilgiler sağlayacak yapı katlarına sahiptir. Höyüğün Assurlular Dönemi'ndeki adı ve yörenin tarihi coğrafyasına ilişkin sorunların, bu kazılar sayesinde aydınlığa kavuşturulacağı düşünülmüştür (Sevin, 1989: 13).

Fırat ve Dicle nehirlerinden ismini alan Mezopotamya'nın, "Bereketli Hilal" olarak isimlendirilen bölgenin, 'iki uzak ucunun birleştiği, kuzeye doğru en çok sokulduğu ve en büyük genişliğe eriştiği orta alan (Beysanoğlu ve diğ., 1999) üzerinde yer alan araştırma alanındaPaleolitik, Mezolitik ve Neolitik döneme tarihlenen toplam 177 prehistorik alan bulunmaktadır. Bunlardan 38 tanesi höyüktür. Neolitik dönem sonrasına ait, prehistorik turizme konu olabilecek alanlar da buna dâhil edilirse sayı çok daha fazla olmaktadır. Araştırmanın bu kısmında kültürel turizme ilk etapta açılabilecek, birbirlerine çok yakın mesafede olan höyüklerin bazıları işlenmiştir. Höyüklerin seçilmesinde ayrıca önemli miktarda kültürel bulguya erişilmesi ve özellikle baraj gölü kıyısında bulunmaları nedeniyle doğa turizmi ve su sporları gibi turizm faaliyetlerinin çeşitlendirilme potansiyelinin yüksek olduğu alanlar olması özelliklerine dikkat edilmiştir.

1.6. Müzelerde Neolitik Turizm

Modern dönemin hatırlamayı somutlaştıran sureti müzelerdir. Müzeler de tıpkı sözün egemen olduğu dönem aklının karakteristiği gibi belleğin mekâna raptedildiği taşlardan, mağaralardan farklı değildir. Bir efsaneyi taşıyan taş, mağara, mezar taşı

gibi müzeler de belleği saklayan yerler olma kimliğine kavuşmuştur. Mekânın bilgi tutucu, deneyim saklayıcı yeteneğini fark eden insanoğlu prehistorik devirlerden beri aynı yöntem ile unutmaya meydan okumuştur (Assmann, 2001: 44). Hatırlama amacına yönelik uygulamaların en etkin olanlarından birinin ise, mekân-bilgi ilişkisinin keşfi olduğu söylenebilir. Müzeler de modern çağın geçmişi devraldığı kurumlardan biri olarak bir bellek mekânıdır. Görevi, içerikleri korumak ve gelecek kuşaklara aktarma potansiyeli oluşturmak ekseninde belirginleşir. Nora (2006) ise sürdürülebilirlik kurumları içinde müzeleri, hafıza ortamları ve hafıza mekânları olarak tarif eder (Demir, 2012: 186).

Assmann'ın ifade ettiği gibi (2001: 44) aslında hatırlama hiçbir zaman kendiliğinden değildir. Hatırlamayı çağıran, tetikleyen teknolojiler bulma yeteneğine sahip olan insan unutmayı hastalık haline getirmekten yani bellek yitiminden kaçınmıştır (Demir, 2012: 185). Bu durumda, müzeler bir belleğe işleme haliyse, hatırlamayı sağlıyorsa, prehistorik mağaralar da duvarlarındaki petrogliflerle yazı öncesi dönemden kalma bir nevi müze olarak düşünülebilir. Dolayısıyla ya buraları düzenler, müzeleştirir, belleğe alarak koruruz ya da unutmayı alışkanlık haline getirmiş oluruz. Ancak, günümüz Türkiye'sinde prehistorik alanların müze olarak korunması anlamında çok büyük eksiklikler göze çarpmaktadır. Arkeoloji müzeleri birkaç önemli buluntu alanından çıkarılmış nesnelerin sergilendiği yerler olarak, mağaralar ve diğer birçok buluntu yeri ise envanter olarak kalmıştır.

Bir diğer sorun da, Türkiye müzelerinde Paleolitik ve Neolitik döneme ait buluntuların sergilendiği bölümlerin çok az ilgi görmesidir. Bunun nedeni bu bulguların klasik çağ bulguları kadar görkemli olmayışı yanında eğitimde tarihsel bilginin bu dönemden başlayarak öğretilmemiş olmasıdır. Taş Çağı'nı anlamak için onların yaşam alanları olan yerlere gitmek ve konut olarak kullandıkları mağara ve köylerini görmekle yetinmek mümkün değildir. Onlara ait olan buluntuların olduğu müzeleri gezmek, bu eserleri yorumlamakla dönem insanlarının yaşamlarına dair daha fazla bilgi edinilmesini kolaylaştıracaktır. Fakat bu eserleri çıkarıldıkları alandan uzaktaki bir müzeye getirmek yerine, yaşam alanlarına yakın bir müzede incelemek daha uygundur (Doğaner, 2013: 61).

Paleolitik dönem insanlarının yaşadığı mağaralar çoğunlukla dağlık alanlarda veya yamaçlarda olduğu için buralarda müze kurmak daha güçtür. Ancak Neolitik köyler

ovalarda kurulduğu için bu yaşam alanları yakınında müze kurmak mağaralardan daha kolaydır. Yerleşim alanının yakınında "Neolitik Müze" olarak kurulması ve yerleşim yerinde bulunan buluntuların sergilenmesi, bu devrin yaşamını anlamayı daha kolay hale getirecektir (Doğaner, 2013: 61). Özellikle birbirlerine kısa mesafelerde ulaşılabilen çok sayıda höyüğü barındıran Diyarbakır ve çevresinde, bu durum çok daha kolay olacaktır. Doğaner'in belirttiği (2013: 62), İzmir-Bornova'da uygulanan "Zamanda Yolculuk" projesinin daha kapsamlı halinin araştırma alanında hayata geçirilmesi, kısa zaman ve mesafelerde on binlerce yıllık kültürel birikimi görmek isteyecek kültür turistleri için çok cazip bir seçenek oluşturacaktır. Demir'in de vurguladığı gibi (2012: 196) müzeler, sergilemede kültürel öğelerin doğal ortamından (bağlamdan, doğal ortamla bağlaşıklığından) yalıtılmış bir temsili yansıtmaktadır. Burada Doğaner'in belirttiği gibi prehistorik buluntu yerlerine müzeler kurmak, sergilemede ortamdan, bağlamdan bir nebze olsun kopukluğu önleyecektir.

Genel hatlarıyla söylemek gerekirse, prehistorik verilerden yola çıkarak, sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel hayat hakkında derin bilgiler sağlanabilir. Kültürel bağlantıların ve tarihi olayların anlaşılması; öncelikle sosyal ve dinsel açıdan olmak üzere, antik yaşam koşullarının araştırılması; antik mekânların ortaya konulması ve analizi, bu verilerden faydalanılarak yapılabilir (Dinçsol ve Katman, 1969: 23, akt: Gümüşçü, 2010: 247). Tüm bunların yapılabilmesinin en kolay yolu, antik verilerin olduğu höyük ve mağaraları turizme kazandırmaktır. Bu alanlarda yapılacak Mersin Yumuktepe örneğinde olduğu gibi "Arkeoloji Parkları" (Doğaner, 2013: 59) buraları turistik bir arz haline getirmekle kalmayacak, aynı zamanda korunmasını da sağlayacaktır. Araştırma alanında Ilısu baraj bölgesinde yer alan höyüklerin birbirlerine çok yakın mesafelerde yer alması, baraj gölünün varlığı ile yapılabilecek doğa turizmi, su sporları ile birleştirilen projelerin hazırlanmasını kolaylaştıracaktır.

Türkiye'nin ilk çiftçileri olan Neolitik Çağ insanına ait buluntular öncelikle bölgenin merkezi müzelerinde sergilenmektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne ait buluntular Diyarbakır Müzesi'nde bulunmaktadır (Doğaner, 2013: 63). 2007 yılında başlatılan İç Kale Müze Projesi kapsamında, 2015 yılı başında Müze, Diyarbakır İç Kale'deki yerine taşınmıştır.

Fotoğraf 38-39: İç Kale Müze Alanı, A: Arkeoloji Müzesi, B: Kafeterya ve C: Kent Müzesi ve Valilik Kabul Makamı

Foto: Recep AKSU

Yapımı 1889 yılında bitirilen, Hükümet Konağı olarak inşa edilen Adliye Binası (A) olarak bilinen yapı İç Kale projesi kapsamında restore edilerek Arkeoloji Müzesine dönüştürülmüştür. İki katlı yapıda Ilısu Baraj gölü kurtarma kazılarında çıkarılan eserler ile Çayönü kazısında elde edilen eserler sergilenmektedir.

Fotoğraf 40-41-42: Müze İlk Katında Arkeolojik Eserlerin Sergilendiği Odalara Açılan Koridor ve Salat Tepe Höyüğünden Çıkartılan Eserlerin Bulunduğu Bir Oda, Dönem Yerleşmesinin Benzetildiği Model Alan

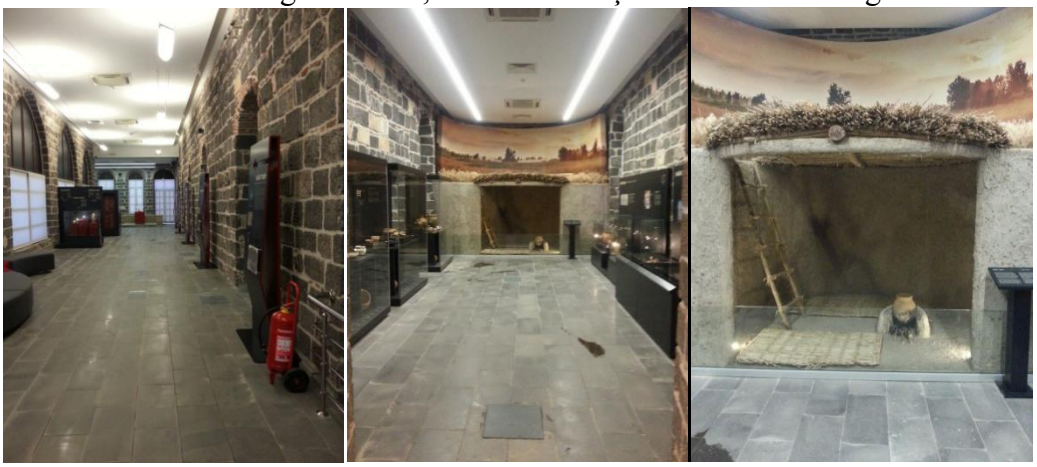

Foto: Recep AKSU

Müze de Körtik Tepe, Müslüman Tepe, Hakemi Use, Karavelyan Tepe, Salat Tepe, Üç Tepe, Ziyaret Tepe, Kavuşan Höyük, Hirbemerdon Tepe, Kenan Tepe ve Çayönü Höyüklerinden elde edilen eserler sergilenmektedir. Eserlerin sergilendiği odalarda dönemlerinin doğal çevre özelliklerini ve sosyal yapıyı anlatan çizgi filmler duvarların içerisine yerleştirilmiş televizyonlarda yayınlanmaktadır. Bu durum dahi bu eserlerin çıkarıldıkları yerlerde yapılacak müze höyüklerde sergilenmelerinin anlamayı kolaylaştırması adına doğru olacağını göstermektedir.

1.7. Neolitik Turizmde Mekânsal Planlama

Arkeoloji disiplini maddi buluntulara ulaşma aracılığıyla bilgi toplamaya odaklanır. Nesne (buluntu) üzerinden bilgi elde edilmesinin yanı sıra, fiziksel yapılanmadaki kronolojinin aydınlatılması ve en erken tarihli katmanlara ulaşılması da arkeolojinin hedefleri arasındadır. Arkeoloji disiplini aracılığıyla gömülü şeylere ulaşılmasının ardından, buluntuların incelenmesi ve yorumlanması yoluyla, geçmiş toplulukların yaşam biçimlerine ait bilgi dönüştürülebilir kılınmıştır. Arkeoloji, sözü edilen bilgi üretme ve bilgiyi dönüştürme prosedürünü ulaştığı nesneler (buluntular) üzerinden gerçekleştirdiği için, bir nesne bilimi olarak adlandırılmaktadır (Schnapp, 2001: 54, aktaran: Doyduk ve Can, 2012: 13). Dolayısıyla, bu tanımlamada olmayan doğal ve kültürel peyzajın korunması ile mekânsal düzenlemelerde de coğrafya ilmi ön plana çıkmaktadır.

Arkeoloji ve kentsel arkeolojinin koruma disiplininde; işlev, ölçek, eskilik gibi niteliklere göre derecelendirme ve sınıflandırma yolu ile ayrıştırmalar yapılarak, ayrıştırılan sınıflar için farklı koruma ve müdahale kıstasları geliştirilir. Prehistorik yerleşim alanlarındaki (özellikle neolitik turizmde) üst üste yığılma içeriğindeki nesnelerin; taşınabilirlik, ölçek ya da tarihsellik gibi özelliklere dayandırılarak sınıflandırılması ve bu sınıflandırmaya göre koruma kararı alınması, içerikteki üç boyutlu ortamın bozulmasına, yığılma ve bağlaşıklık[3] unsurlarının korunamamasına neden olacaktır (Doyduk ve Can, 2012: 14). Burada genellikle kent merkezlerinde bulunan müzeler de, doğal ortamında nesnelerin daha anlamlı olmasını anlatan bağlaşıklık özelliğini olumsuz yönde etkilemektedir. Kente ait yığılma morfolojisinin (arkeolojik yerleşim alanlarındaki katmanların) ve bağlaşıklık özelliğinin doğal ortamında korunması ve sergilenmesi için Doğaner'in belirttiği (2013) prehistorik buluntuların olduğu yerlerde müzelerin kurulması çözüm oluşturacaktır. Coğrafya ilmi burada devreye girmelidir. Zira korunma başarısı arkeolojik stoktan salt bilginin üretilmesi demek değildir. Aynı şekilde kente ait, prehistorik turizme ya da arkeolojik turizme konu olabilecek unsurlar, kent tarihi için de birer zenginlik işaretidir. Önemli olan bu zenginlikleri sadece "çıkarılan nesneleri" ön plana alıp

[3] Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlükteki bir anlamı "sonuç, sebep gibi birbiriyle sıkı sıkıya bağlı ve karşılıklı bağımlı olan nesne ya da terim" olarak ifade edilmiştir. Metin içerisinde ise arkeolojik buluntuların çıkarıldığı ortam ile bağı anlatılmak istenmektedir.

sınıflandırarak korumak değil, çıkarıldıkları alanlar yani mekânı ile bir aradalığı sağlanarak "koruma-sergileme-orijinal sunumlar" ile insanların bütüncül bakmasının sağlanmasıdır. Coğrafya ilminin sağlayacağı bu bütüncül bakış açısıyla bireylerin zihninde çoklu okumalara, mekâna dair ilişkilendirmelere ve analizlere imkân sağlamak gerekmektedir. Böylece kültürel turizmin öğretici ve çekici yanları birlikte verilmiş olacaktır.

Araştırma alanında höyüklerin bulunduğu alana yapılmış herhangi bir müze bulunmamaktadır. Karacadağ Kalkınma Ajansının hazırladığı rapora göre (Tanrıkulu ve Aksoy, 2012), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Diyarbakır Valiliği ve ÇEKÜL Vakfı tarafından mali olarak desteklenen, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü ile Müze Müdürlüğü tarafından projesi yürütülen, 2004 yılında başlayıp 2013 yılında tamamlanması planlanmış dev proje Diyarbakır İç Kale projesi araştırma alanındaki en geniş kapsamlı projedir.

Proje iki etaplı olarak tasarlanmıştır. İlk etabının (Artuklu Kemeri içinde kalan alan) uygulama çalışmaları, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından başlatılmış, bir kısmı tamamlanmış, halen çalışmalar devam etmektedir. Bu alanda yer alan kilise, sanat galerisi, Artuklu Kervansarayı (son dönemlerde cezaevi olarak kullanılan) ve 6 tarihi yapı Diyarbakır Müze Kompleksi, geriye kalan 2 yapı ise Diyarbakır Müze Müdürlüğü Hizmet Binası olarak işlevlendirilmiştir (Tanrıkulu ve Aksoy, 2012: 44).

"Bu kapsamda yapılmış çalışmalar şunlardır:

a) Diyarbakır İç Kale 2004-2005 yılları yapı ve alan temizliği,
b) Diyarbakır İç Kale yapı alan araştırması ve restorasyonu,
c) İç Kale tescilli taşınmazların revize restorasyon, teşhir-tanzim, makina tesisatı, elektrik tesisatı ve çevre düzenleme projeleri yapımı,
d) İç Kale eski cezaevi restorasyonu,
e) Diyarbakır İç Kale St. George Kilisesi restorasyonu,
f) Diyarbakır İç Kale adliye a binası, eski komutanlık ve cephanelik binaları restorasyonu,
g) Diyarbakır İç Kale adliye b binası restorasyonu,
h) Diyarbakır İç Kale Atatürk Müzesi, eski jandarma ve cezaevi binaları restorasyonu,
i) Diyarbakır İç Kale surları rölöve - restorasyon ve restitüsyon projeleri yapılması

j) Cezaevi olarak kullanılmış olan Artuklu kervansarayının 1. Etap restorasyon çalışmaları,

k) Müze yapılarının çevre düzenlemesi, alt yapı ve rölöve, restorasyon ve restitüsyonu,

l) Ayrıca, 16 burç ve 4 kapıdan oluşan Diyarbakır İç Kale surları rölöve, restorasyon ve restitüsyon projelerinin yapılması (Tanrıkulu ve Aksoy, 2012: 44-45) çalışmalarıdır".

Fotoğraf 43-44: Atatürk Müzesi ve St. George Kilisesi (Sanat Galerisi)

Foto: Recep AKSU

Yine Karacadağ Kalkınma Ajansı'nın raporunda belirtilen, projenin ikinci etabında ise; Artuklu Kemeri'nin dışında kalan güney bölüm (bugün çoğunluğu yıkıntılardan oluşan gecekondu yapıları ile kötü görüntü sergilemektedir) öncelikle arkeolojik kazılar yapılarak bu alanda antik kaynaklarda var olduğu belirtilen Antik Tiyatro ile Roma Hamamı ve olası diğer antik yapıların açığa çıkarılarak Arkeolojik Park olarak turizme açılması planlanmıştır. Ancak 2015 yılı itibariyle Artuklu Kemeri dışında kalan alan harabe bir görüntüyü andıran bu kısımda ile ilgili hiçbir çalışma göze çarpmamamıştır. Ancak son çatışmaların ardından büyük zarar gören alan ilerleyen bölümlerde değinileceği üzere gezi parkı haline getirilmiştir.

Fotoğraf 45-46: İç Kale Alanı Karşısı, Bazı Kaynaklarda Var Olduğu Söylenen 2. Etap Proje Alanının 2017 Yılı Öncesi Görüntüsü

Foto: Recep AKSU

Projenin ikinci etabıyla ilgili Diyarbakır Müze Müdürlüğü yetkilileriyle görüşülmüş (kişisel görüşme: Fatma Görgün, 28.05.2015, 09.30), bu kısımla ilgili bilgilerinin olmadığını belirtmişlerdir. Bunun üzerine Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'nde görevli olan eski müze müdiresi Nevin Soyukara ile görüşmeye gidilmiş ancak o zaman diliminde kendisine ulaşılamamıştır. Diğer yetkililer ise proje ikinci etabı olarak bahsedilen alanın Jeopark alanı olarak planlandığını kabul etmişler ancak İç Kale projesi kapsamında olmadığını vurgulamışlardır. Bu çalışmayı Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'nin TOKİ ile beraber yürüttüğünü belirtmişlerdir. TOKİ'nin bahsedilen alanda yerleşik olan mahalle sakinlerinin bir kısmına arsalarının karşılığı olarak nakdi olarak ödeme yaptığını, diğer bir kısmına ise yine arsalarının karşılığı olarak ev verileceği taahhüdünde bulunduğunu söylemişlerdir. Ancak geçen sürede mahalle sakinleri için TOKİ'nin rezerv yerleşim alanı oluşturmadığını ve ev tahsisinin yapılmadığını bu nedenle projenin aksadığını belirtmişlerdir. Son dönemde, özellikle 2015 yılında, tarihi Sur bölgesi içinde kalan bu önemli alanın (Jeopark alanı) çatışma bölgesi olması nedeniyle, kamulaştırması yapılmıştır. Bu alanda sonrasında yapılacak çalışmalara ilişkin herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Ancak ilerleyen dönemde 2017 yılında, çatışmalara mekân olan, daha önce jeopark alanı (Arkeolojik Park) olarak planlaması yapılan bu alan, harabe görünümünden tamamen yıkılarak kurtarılmıştır. Sur diplerine kadar olan kısım park alanı haline dönüştürülmüştür. Ne yazık ki var olduğu belirtilen Antik Tiyatro ile Roma Hamamı ve olası diğer antik yapılara dair herhangi bir çalışma olup olmadığı bilinmemektedir. Zira bu alan sadece gezi parkı haline dönüştürülmüştür.

Tez sahasında Neolitik turizmin geliştirilmesi hem sektör içi faktörlerden kaynaklanan güçlü ve zayıf yönlerin analizini, hem de dış çevresel durumların oluşturduğu tehdit ve fırsatların analizini gerektirmektedir (Yosmaoğlu ve Engin, 2002: 22). Tablo 4'te Diyarbakır ve çevresinin neolitik turizme yönelik güçlü ve zayıf yönleri ile karşı karşıya kaldığı tehdit ve fırsatlar gösterilmektedir. Bu tabloda verilmiş olan Diyarbakır ve çevresinin neolitik turizme yönelik güçlü ve zayıf yönleri ile fırsatlar ve tehditleri, Diyarbakır'daki bazı turizm paydaşlarına yapılmış olan anket verilerinin sonuçlarına dayanmaktadır.

Tablo 4: Neolitik Turizme Yönelik SWOT Analizi: Alanın Güçlü ve Zayıf Yanları ile Tehdit ve Fırsatları

GÜÇLÜ YANLAR	ZAYIF YANLAR
Araştırma alanının ilk medeniyetlerin kuruluş alanları arasında gösterilen kadim Mezopotamya bölgesinde yer alması,	Bölgedeki güvenlik sorunları,
Diyarbakır ve çevresinde Neolitik dönemden itibaren yerleşilen 109 höyük yerleşmesi ile 200'e yakın somut öğe ve mekânın bulunması,	Arkeolojik araştırmaların büyük çoğunluğunun Ilısu baraj kurtarma kazıları bölgesinde, Bismil ve yakın çevresinde (Şekil 5), yoğunlaşmış olması,
Özellikle son dönemde Ilısu baraj gölü kurtarma kazıları nedeniyle, önemli arkeolojik bulgulara ulaşılması,	Birbirine çok yakın mesafedeki, Neolitik turizme yönelik höyük yerleşmelerinin bulunduğu alanlarda hiçbir mekânsal düzenlemenin yapılmamış olması,
Ilısu baraj gölü kurtarma kazılarından çıkarılan kültürel öğelerin Diyarbakır arkeoloji müzesine taşınmış olması,	Tüm neolitik turizm alanlarının tanıtım eksikliği, bilinmemesi,
	Turizm için gerekli kalite ve standartta restoranlar ile diğer etkinlik ve hizmet alanlarının yetersizliği,
FIRSATLAR	**TEHDİTLER**
Ek 1'de listelenediği üzere, henüz detaylı arkeolojik araştırmaların yapılmadığı çok sayıda, neolitik turizme yönelik alan ve öğenin varlığı,	Bölgedeki ve Orta Doğu coğrafyasındaki güvenlik sorunları,
Birbirine çok yakın mesafelerde bulunan neolitik turizme yönelik höyüklerin bulunduğu alanlarda, doğal ortamları içinde müzeler yapmanın kolaylığı,	Küresel finansal kriz nedeniyle turizm faaliyetlerindeki azalma,
Neolitik turizm alanlarının yakın çevresinde büyük potansiyel arz eden diğer alternatif turizm türlerinin varlığı,	Araştırma alanında kurumlar arası koordinasyon yetersizliği ve bunun sonucu olarak turizme yönelik faaliyetlerde öncelik belirleme, sorumluluk paylaşımı ve kaynak verimliliği sorunlarının yaşanması,
Diyarbakır Arkeoloji Müzesi olarak, turizme yönelik, detaylı kompleks bir mekanın turizme kazandırılmış olması,	Ilısu Barajı nedeniyle bazı kazı alanlarının sular altında kalacak olması gibi, bazı ekonomik yatırımların turizm değerlerine zarar vermesi,
2015 yılımda tarihi Sur İçinde kalan Arkeoloji Müzesinin karşısında yer alan, Jeopark alanı olarak planlanan alanın kamulaştırılmış olması,	Arkeoloji Müzesinin ikinci etap proje alanı olduğu belirtilen, hemen karşısındaki Jeopark alanının geleceğine yönelik olarak, kamulaştırma sonrası hiçbir bilgiye ulaşılmaması

2. BÖLÜM

ARKEOLOJİK MİRAS VE TURİZM

Arkeolojik turizm, arkeolojik sit ve müzelere yapılan turlar ile kültürlerin gelişim sürecini öğreterek, ziyaretçilerin ve halkın kültür seviyesini artıran, arkeolojik kalıntıları koruma bilinci geliştiren, ülkesel ve yerel ekonomik kazanç sağlayan bir turizm tipidir. Kaynağını ise arkeolojiden alır. Bu turizm türü, yazının başlangıcından itibaren (Anadolu için yaklaşık M.Ö. 1900), Arkaik, Klasik, Helenistik, Roma ve Bizans dönemlerini kapsamaktadır. Arkeolojik turizmin dağılım alanlarını ise, kent ve köyler gibi antik dönem yerleşmeleri, dönemlerine dikkat edilerek kaleler, köprü, kaya mezarı, tapkı alanları gibi anıtsal tek yapılar ile müzeler oluşturmaktadır (Doğaner, 2014: 69-70).

Arkeolojik turizmin, kültür turizmi olması için, kültürlere ait kalıntılar hakkında bilgiye ihtiyaç bulunmaktadır. Arkeolojinin bu konuya en büyük katkısı bilgidir. Ancak bu ilişki sadece bilgiyle de sınırlı değildir. Arkeolojinin amaçlarından birisi, ilkçağ kültürünü günümüz insanına tanıtabilmek ve geçmişle bağlantısını kurmaktır. Arkeolojik turizmin amacı ise, halk kültürünü (geçmişini öğreterek) artırmak ve ekonomik kazanç sağlamaktır. Arkeoloji biliminin amacını gerçekleştirmesinde çok önemli bir vasıta turizmdir. Üretilen bilgi toplumlara bu yolla kazandırılabilir (Doğaner, 2014: 69).

Araştırma alanının Mezopotamya'nın Yukarı Dicle havzasında yer alması, binlerce yıllık bir kültürel mirasa sahip olmasını sağlamıştır. Alanın arkeolojik turizme bakan yönleriyle tarihçesine bakılmasında fayda vardır.

Araştırma alanında, yazının bulunmasıyla başlayan arkeolojik turizm olgusunu Kalkolitik ve sonrası dönemden itibaren incelemek gerekmektedir. İlerleyen bölümlerde görüleceği üzere, bu döneme ait birçok yerleşim yeri, Kalkolitik dönemden itibaren Bizans dönemine kadar yerleşime sahne olmuştur. Bu mekânlar üzerinde çok sayıda dönemin kültürel izlerine rastlanıldığı arkeolojik kazılardan ve elde edilen yazılı belgelerden anlaşılmaktadır.

Kalkolitik kavramı, Hellen dilinde "bakır anlamına gelen khalkos ile "taş" anlamına gelen "lithos"tan türetilmiştir. Kalkolitik devir, "Bakır-Taş Devri" olarak da

adlandırılmaktadır (Memiş, 1995: 10). İnsanlar, Neolitik (Yeni Taş) Devirin sonlarına doğru madeni bulmuşlardır. İlk zamanlar maden, süs eşyası, iğne imalinde kullanılırken, madenin çoğalmasıyla silahlar madenden yapılmaya başlanmıştır (Kınal, 1998: 18).

Bu dönemde gelişkin tarımsal üretim ve hayvancılık faaliyetleriyle insanın sosyal yapısındaki değişimleri giderek hızlanmış; yöneticiler, din adamları, çeşitli zanaatçılar gibi farklı grupların yanı sıra anıtsal mimari, savunma ve sulama sistemleri, uzak mesafe ticareti ile lüks/prestij maddelerinin ticareti de gelişmiştir (Karadoğan ve Kozbe, 2013: 21).

Anadolu'da yaklaşık olarak M.Ö. 5000-3000 yılları arasına tarihlenen Kalkolitik Devir'de tarım ve mimari ilerlerken, kullanılan araçlarda da gelişme görülmüştür (Memiş, 1995: 10-11, Baştürk, 2006: 15).

Bu dönem yerleşmelerinin konum özelliklerine bakıldığında suyun varlığı ve kontrolü önemli olmakla birlikte dikey yönde yükselti kademesinde bir geri çekilme, başka bir deyişle, akarsu vadisine hâkim ve yüksek bir noktada bulunma çabası söz konusudur. Bu dönemde, sonraki dönemlerin *Kenan Tepe, Salat Tepe* gibi fonksiyonel yerleşmelerinin ilk çekirdekleri oluşmaya başlamıştır. Ana nehir yatağından uzakta olmakla birlikte *Giricano, Müslüman Tepe, Kardeştepe, Salat Tepe* yerleşmeleri gibi birçoğunun da civarında tali bir akarsu veya tatlı su kaynağı ya da tabanında su bulunduran bir çöküntü dolininin varlığı dikkati çekmektedir (Karadoğan ve Kozbe, 2013: 21).

Yukarı Dicle Vadisi'nde Kalkolitik dönem yerleşmeleri, bölgenin M.Ö. 3. binden itibaren Akad ve Gutilerin, Diyarbakır yöresinin de M.Ö. 2. binde Hint-Avrupai bir kavim olan Orta Asya kökenli Hurri-Mitanniler'in hâkimiyetine girdiğini göstermektedir (Altunboğa, 1999: 3, akt: İnce, 2011: 16).

Kalkolitik devirden sonra başlayan Tunç Devri, "Eski, Orta ve Yeni" olmak üzere üç bölüme ayrılır. M.Ö. 3000-1200 yılları arasına tarihlenen bu dönemde Anadolu insanı, bakırla kalayı birleştirerek tuncu elde etmiştir. Bu devirde etrafı surlarla çevrili küçük şehir devletleri kurulmuştur (Memiş, 1995: 13-14).

M.Ö. 3000-2000 yılları arasındaki Tunç Çağı dönemi; Mezopotamya'daki Sümerlerin M.Ö. 3000 yılında yazıyı keşfetmesi, yazı kullanımının yaygınlaşması (Elamlar, Akadlar), farklı madenlerin bulunması ve kentsel yaşama geçiş, Orta

Asya'dan Ön Asya'ya ve Mısır'a doğru göç eden yeni kavimlerin (Sümer, Elam, Subaru, Hurri) ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu gelişimlerle tarih öncesi çağ sona ermiş ve kent devletleri dönemi başlamıştır (Diyarbakır İl Yıllığı, 1967: 149 akt: İnce, 2011: 16).

Diyarbakır ve çevresinde Tunç Çağ öncesi kurulmuş Kenan *Tepe, Müslüman Tepe, Salat Tepe, Aşağı Salat Höyüğü, Giricano, Gültepe* ve *Çayırlık Tepe* gibi bazı yerleşmeler varlıklarını bu dönemde de sürdürmüşlerdir. Tunç Çağlar'ın coğrafi koşulları hakkında ipuçları verebilecek *Üçtepe, Ziyaret Tepe* veya *Kavuşan Höyük* gibi bazı yerleşmelerin de Tunç Çağlar'a geçişte ilk kez ortaya çıktıkları da arkeolojik kayıtlarla ortaya çıkarılmıştır (Karadoğan ve Kozbe, 2013: 25).

Neredeyse Dicle Nehri'nin hemen kıyısına kurulan ve nehirle sıkı bağları olduğu anlaşılan yukarıda adı geçen yerleşmelerin situasyonları, iklimde kuraklaşmayı veya akarsuyun yatağına gömülerek bugüne göre düşük bir kotta akışını sürdürdüğüne ya da yoğun bir akarsu ulaşım ağının varlığına işaret etmektedir. Tunç Çağlar'a ait yerleşim katları olan bu höyüklerin Dicle Nehri'ne kavuşan bol debili akarsuların kavuşma noktasında yer almaları, son tezi destekler niteliktedir. Örneğin Göksu'nun Dicle'ye kavuştuğu yerde *Üçtepe*, Kuruçay'ın kavuştuğu yerde Yukarı *Darlu Tepe*, Savur Çayı'nın kavuştuğu yerde *Karavelyan Höyük*, Şeyhan'ın kavuştuğu yerde *Kavuşan Höyük*, Salat Çayı'nın kavuştuğu yerde ise *Aşağı Salat* ve *Salat Tepe* höyükleri bulunmaktadır (Karadoğan ve Kozbe, 2013: 25).

Dicle Nehri'ne güneyden ve kuzeyden kavuşan kolları kaynağını, yüksek plato ve dağlık alanlardan alır. Dicle Nehri önceden beri suyolu taşımacılığında önemli bir görev üstlenmiştir. Günümüzde olduğu gibi geçmişte de çevredeki tarımsal ürün deseninin farklı olduğunu ve doğal meşe ormanlarıyla kaplı ya da jeolojik hammadde kaynakları bakımından zengin olduğunu düşünürsek, akarsuların ve açtıkları vadilerin doğal oluklar olması nedeniyle ürün nakli güzergâhları olarak kullanıldıkları söylenebilir. Dolayısıyla bu su kenarı yerleşimlerinden daha doğuya ve güneye, Mezopotamya'ya doğru Dicle Nehri üzerinden bir ürün akışı ve taşımacılığın yapıldığını ve söz konusu höyük yerleşmelerinin depolama ve aktarma görevini üstlenmiş olabilecekleri düşünülmektedir (Karadoğan ve Kozbe, 2013: 26).

Yazının bulunmasıyla başlayan "tarih çağı"nın başlangıcından itibaren sırasıyla araştırma alanında, Hurri, Akad, Mitanni, Asur, Urartu, İskit (Saka), Med, Pers,

Büyük İskender, Selevkos, Part, Büyük Tigran, Roma, Sasani ve Bizans İmparatorluk ve uygarlıkları hüküm sürmüşlerdir. Aşağıda Grafik 4'te ise dönemlerine göre yerleşilen alanların sayısı gösterilmiştir. Araştırma alanında arkeolojik turizme yönelik potansiyel arz eden toplam mekân sayısı 194'tür.

Grafik 4: Araştırma Alanında Dönemlerine Göre Arkeolojik Turizme Yönelik Alanlar

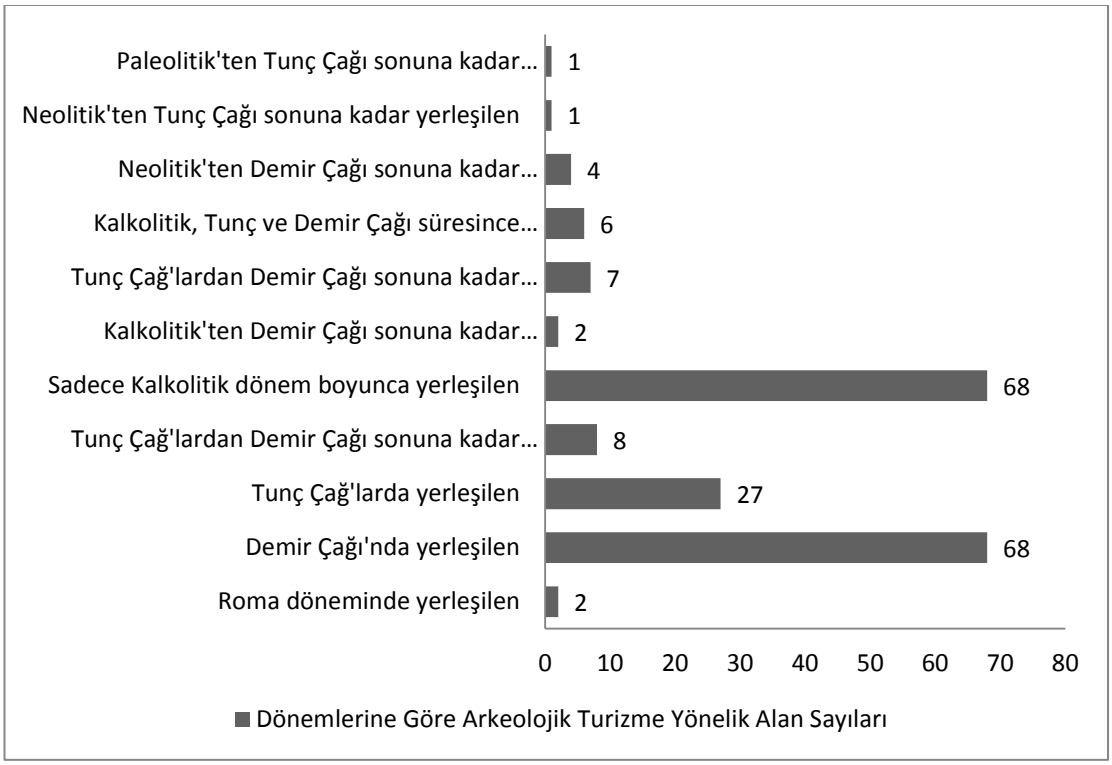

2.1. Araştırma Alanında Arkeolojik Turizm: Uygulamalar ve Olanaklar

Türkiye'de arkeolojik turizm, M.Ö. 19. yy'dan M.S. 12. yy'a kadar çok geniş bir zaman içinde farklı kültürleri içermektedir (Doğaner, 2014: 69). Arkeolojik turizmin dağılım alanları; yerleşmeler (kentler, köyler), kaleler, anıtsal tek yapılar (köprü gibi) ve müzelerdir (Doğaner, 2014: 69).

Doğaner (2014: 76), arkeolojik turizmin Türkiye'de, kültür turizmi adı altında yapıldığını, gelişim alanının da Ege ve Akdeniz çevresi olduğunu belirtmiştir. Ek 1'de detaylı olarak verilen tabloda görüldüğü üzere araştırma alanında arkeolojik

turizme potansiyel olabilecek 194 mekân (Grafik 4) bulunmaktadır. Ayrıca 87 kaya mezarı, 40 kale ve 10'dan fazla uygarlığa ait kültürel birikim araştırma alanının potansiyelini gözler önüne sermektedir. Çalışmanın en önemli amacı da, Diyarbakır ve çevresinin Ege ve Akdeniz çevresi gibi kültürel turizm gelişim alanları arasına girebilmesidir. Zira bunca arkeolojik kültürel mirasa sahip olmasına rağmen, Diyarbakır ve çevresi kültür turizmi destinasyonları arasında istenilen seviyenin çok gerisindedir. Büyük kültürel turizm arz potansiyeline rağmen, Diyarbakır'ın marka oluşturamamış olmasının nedenleri arasında (Değerliyurt, Aksu vd. 2013: 1055) %30 oranında siyasi nedenler, %19 ekonomik yetersizlikler ve %17 oranında güvenlik problemleri gösterilmiştir. Ancak önemli bir tanıtım eksikliğinin de olduğu aşikârdır. Belirtilen tüm bu sorunların aşılması yolunda, turizmin geliştirilmesi önemli bir mesafe katedicisi olacaktır. Diyarbakır ve çevresinde kültür turistlerine yönelik arkeolojik turların düzenlenmesi, oluşturulması önemli bir gerekliliktir.

Arkeolojik turların düzenlenmesi konusunda da, arkeolojik alanların konumuna, ulaşım hatlarına ya da mevsimler gibi fiziki özelliklerine göre de uyarlamalar coğrafya biliminin turizme katkısı olarak görülmektedir (Doğaner, 2014: 71). Bölümün hazırlanmasında da turizme katkı yapılabilecek uyarlamalar bağlamında alt başlıklar oluşturulmuştur.

Doğaner (2014: 78), Arkeolojik turizmde turların sadece bölgesel değil arkeolojik yapıların ve kalıntıların işlevleri açısından da düzenlenebileceğini vurgulamıştır. Bu düzenlemenin başlıklarını "Antik Tiyatrolar", "Antik Akropoller", "Antik Köprüler" "Antik Tapınaklar", "Kaya Tapınakları" (Yazılıkaya-Midaskent, Yazılıkaya-Hattuşaş), "Kaya Sunakları" "Tapınak Kentleri" (Letoon) "Tapkı Alanları" (kutsal alanlar) (Didyme, Lagina) "Antik Nekropoller", "Anıtsal Mezarlar", "Antik Hamamlar, "Antik Stadionlar", "Antik Gymnasionlar" şeklinde örneklendirmiştir.

Şekil 9: Çermik, Eğil ve Diyarbakır'da Arkeolojik Turizme Yönelik Alanlar

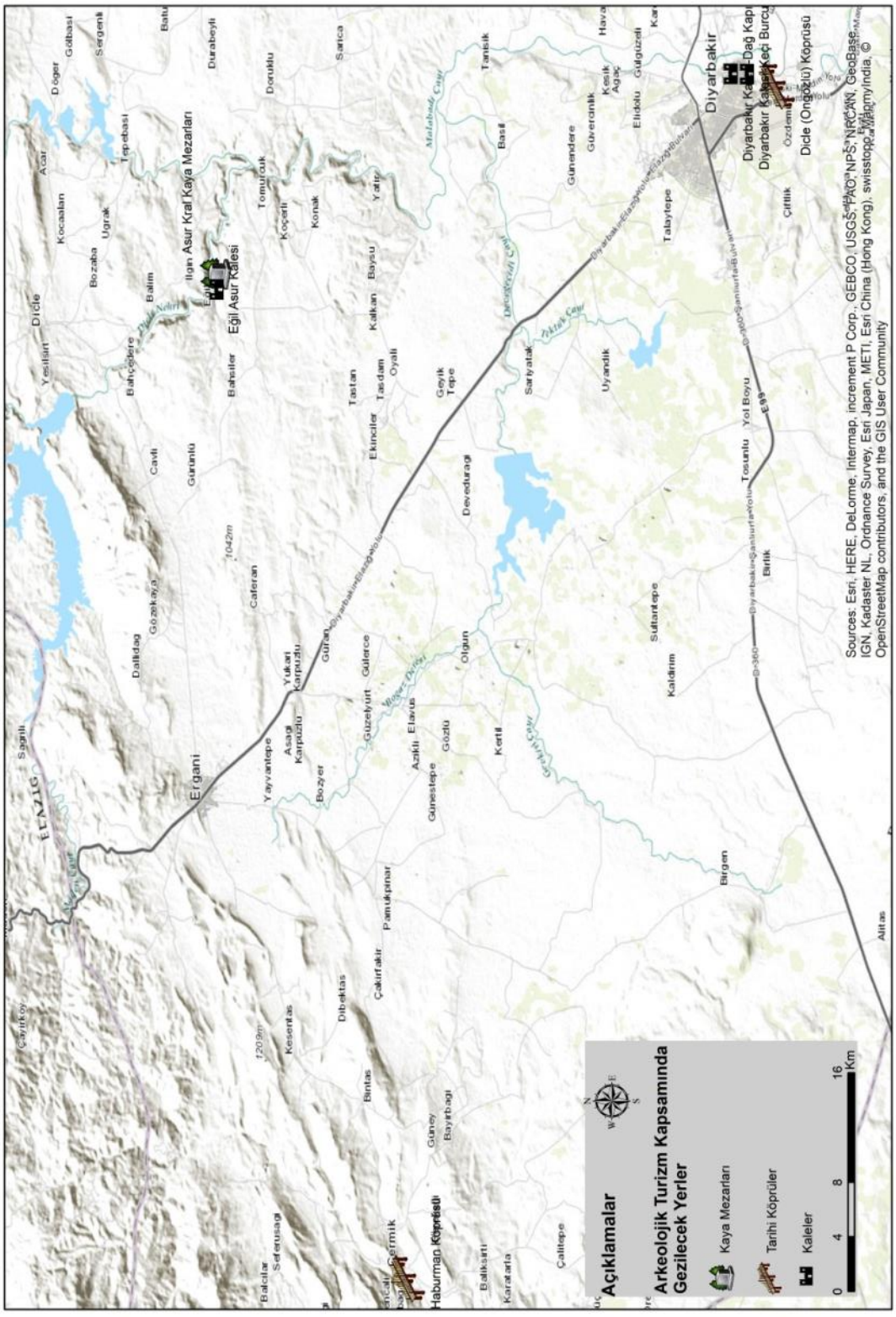

Kaynak: Recep AKSU (Google Haritalar üzerine işlenmiştir)

2.1.1. Arkeolojik Miras Turizmine Yönelik Mağara ve Kaya Sığınakları

Araştırma alanında jeolojik formasyon özelliklerine uygun olarak yerleşmeye açılmış, Roma dönemi sonuna kadar kullanılmış, bazısı ise daha erken dönemlerde çeşitli nedenlerle terk edilmiş mağara yerleşmeleri ve kaya sığınakları bulunmaktadır. Buralarda var olan, tabletler, kitabeler, tapkı alanları vb. somut kültürel öğeler bu alanların arkeolojik turizm içinde incelenmesini gerekli kılmıştır.

2.1.1.1. Hassuni Mağaraları

Kapadokya ve Hierapolis gibi doğal ve kültürel mirasın iç içe geçtiği alanlar turizm açısından ayrı bir önem kazanmaktadır (Doğaner, 2001). **Hassuni Mağaraları** da Türkiye'de kültürel ve doğal turistik arz unsurlarının bir araya geldiği ender yerlerden biridir.

Silvan İlçesi, Bahçe Köyü sınırları içinde; Gaza Hassan Sırtları denilen; Diyarbakır – Silvan – Batman karayolunun kuzeyinde bulunan kalker kayalıklarda (Şekil 10) yer almaktadır. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından hazırlanmış tescilli arkeolojik sit alanları listesinde yer alan mağaralar Hassuni adıyla tescil edilmiştir. Tonbul ve Karadoğan'a göre (2001: 345), Eosen yaşlı, kalker litolojili Midyat Formasyonu'nun çevresinde Eosen-Oligosen yaşlı flişler bulunur. Bu formasyonun litolojik özelliği Batman ve Hasankeyf çevresinde mağara barınakları ve kale inşası bakımından önemlidir. Mağaralar da bu formasyonun uzantısı dağlık alanın yamaçlarında bulunmaktadır.

Fotoğraf 47-48: Hassuni Mağaralarından Karayoluna Bakış ve Mağaralar

Foto: Recep AKSU

Hassuni vadisi ve mağaraları Güneydoğu Torosların güney kanadında ve Silvan ilçe merkezinin 5 km kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Güneydoğu Torosların buradaki uzantılarına da Albat Dağları adı verilmektedir (Karadoğan ve Yıldırım, 2010: 954).

Şekil 10: Hassuni Mağaraları Lokasyonu

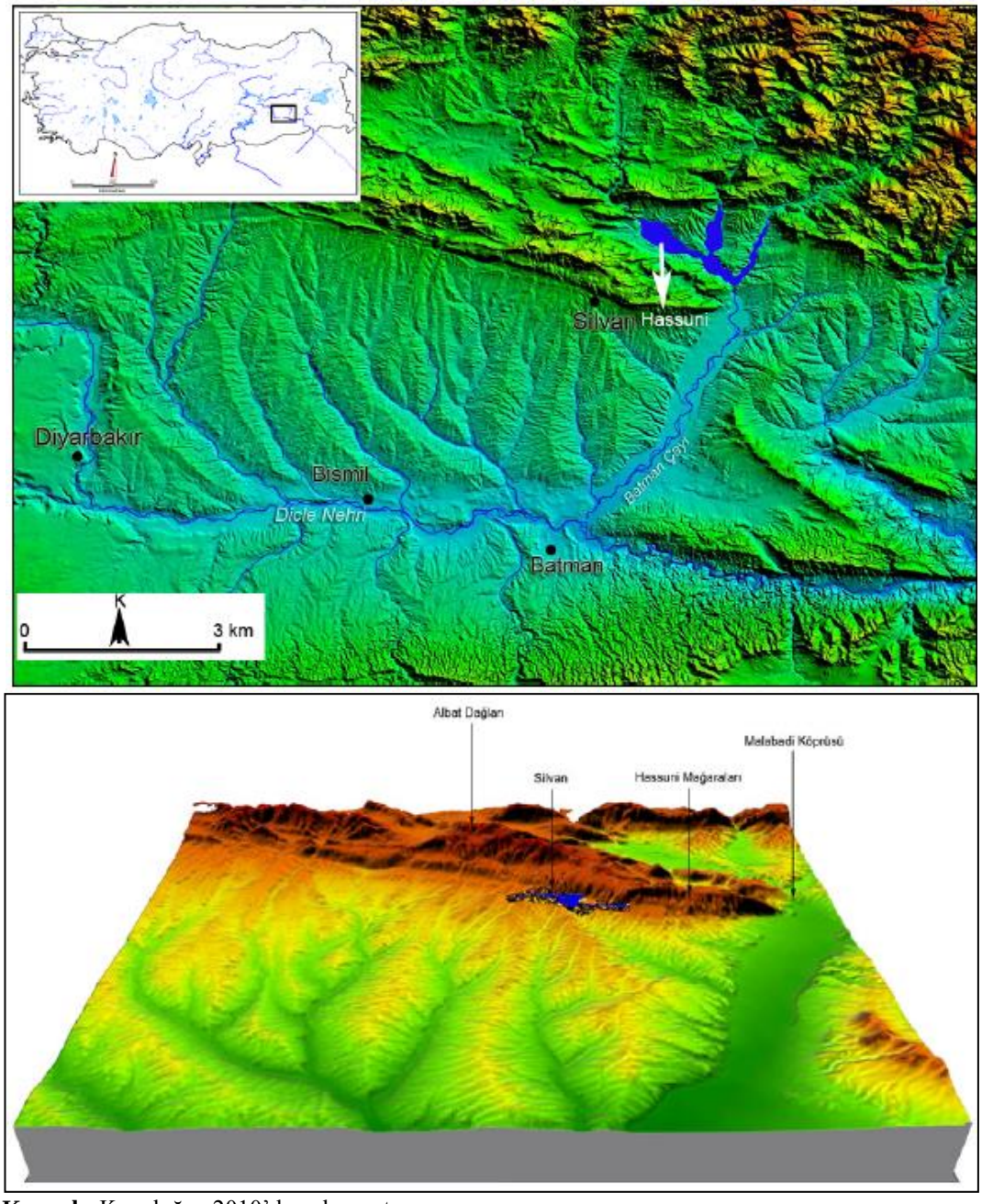

Kaynak: Karadoğan 2010'dan alınmıştır.

"Dicle nehri ve Batman çayı ile kolları söz konusu platoyu yararak derinliği yer yer 50 metreye varan vadiler açmışlardır (Sözer, 1984). Dicle Nehri'nin kollarına ait bazı vadiler ilerleyen aşınım dalgasıyla dağlık kütleyi yarmış ve bir boğaz vadi oluşturmuştur. Bazıları ise henüz bu yarma vadi gelişimini tamamlayamamış kluz vadi özelliğindedir. Hassuni antik yerleşmesinin kurulduğu vadi de bunlardan biridir (Karadoğan ve Yıldırım, 2010: 954)".

Fotoğraf 49-50: Vadi Yamaçlarında Mağara Yerleşmeleri

Foto: Recep AKSU

"Kluz (cluse) tipi korunaklı bu vadide meskenler kayalara oyularak oluşturulmuştur. İşlenmeye elverişli kalker kayaçlardan oyulmuş birbirlerine koridorlarla bağlı yaklaşık 300 mağara meskeni ve eklentileri bulunmakta, bunlar birbirlerine geçitlerle bağlanmaktadır (Karadoğan ve Yıldırım, 2010: 954)".

Fotoğraf 51-52: Mağara Odaları ve Geçitler

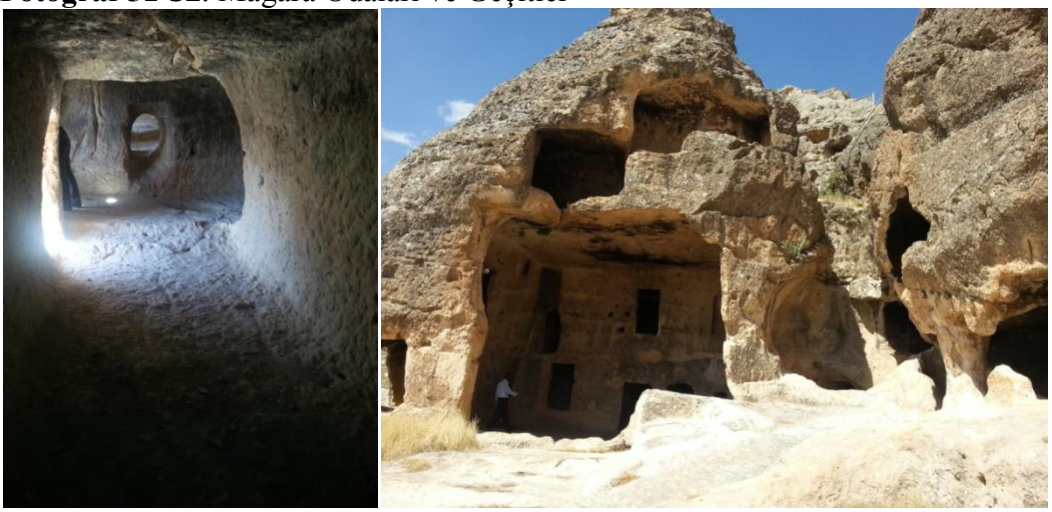

Foto: Recep AKSU

"Bu antik yerleşmenin su kaynakları sistemi de ilgi çekici ve hayranlık uyandırıcıdır. 5-6 m çapında, 15 m derinliğinde toplam 12 adet sarnıcın tamamı su kanalları ile birbirine bağlı olup, bir şamandıra sistemi ile birbiri ile ilişkilendirilmiştir (Karadoğan ve Yıldırım, 2010: 954)".

Fotoğraf 53-54: Hassuni Mağara Alanında Su Sarnıcı ve Mağara Kaya Merdivenleri

Foto: Recep AKSU

Diyarbakır Müze Müdürlüğü tarafından bir dönem kurtarma kazısı yapılan ve M.Ö.100'lü yıllardan M.S. 13. yüzyıla kadar tarihlenen buluntuların olduğu bu yapay mağaralar sisteminde, birbirlerine kanallarla bağlı su sarnıçları, hamam, kaya merdivenleri ve yolları, kaya kilisesi görülmeye değerdir.

Fotoğraf 55-56: Kaya Kilisesinden Görünüm

Foto: Recep AKSU

Yerleşmenin Asurlular tarafından kurulma ihtimali yüksektir. Çünkü bu alanı da içine alacak şekilde bölgenin çok büyük bir bölümünde M.Ö. 1260-653 yılları arasında Asurlar hüküm sürmüştür (Karadoğan ve Yıldırım, 2010: 954).

Fotoğraf 57-58: Mağara Yerleşmelerinden Görünüm

Foto: Recep AKSU

Hassuni antik kenti vadisinin 5 km batısında, Arslanlı Burç (Zembil Firoş), Selahattin Eyyubi Camisi ve diğer birçok kültürel öğesi ile tarihi Silvan yerleşmesi, 7 km doğusunda ise görkemli Malabadi Köprüsü bulunmaktadır. Hassuni Mağaraları ile tamamı kültürel turizme ait mekân ve eserler ile bu bölge başlı başına çok önemli bir turizm destinasyonu olmaya adaydır.

2.1.1.2. Birkleyn Mağaraları

Hemen her zaman tüm dünyada karstik mağaralar gizemli mekânlar olarak kabul edilir. Araştırma alanı sınırları içerisindeki **Birkleyn Mağaraları** da bu duruma güzel bir örnek oluşturmaktadır. Zira bin yıllar boyunca kullanılmış olduğunu gösteren kitabeler ve kaya resimleri (burası ile ilgili anlatılanlar) bu durumu kanıtlamaktadır.

Şekil 11: Birkleyn Mağaraları Lokasyon Haritası

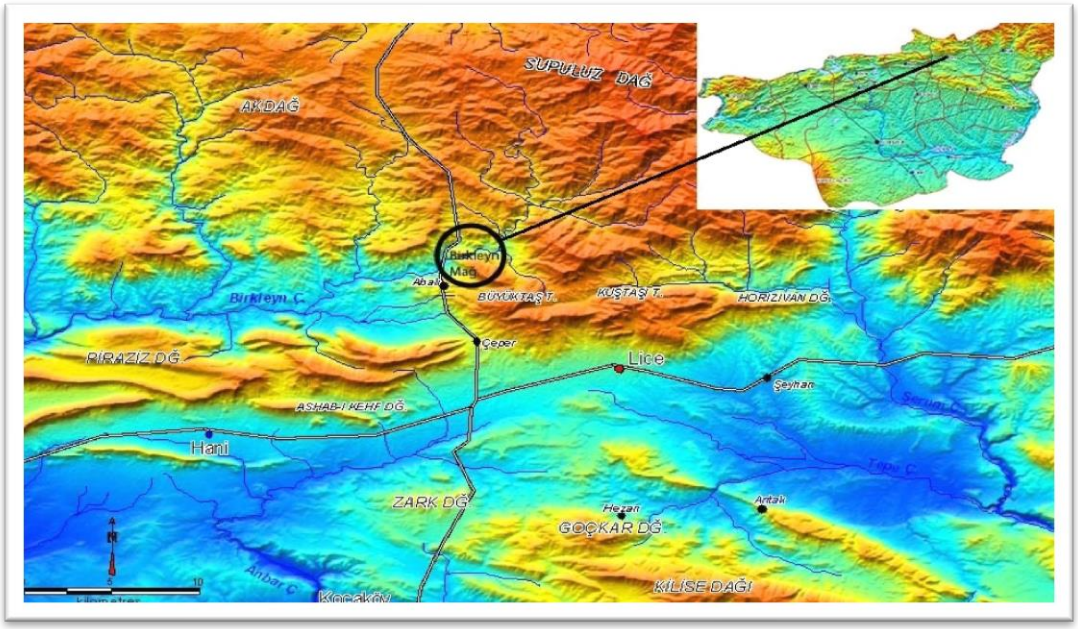

Kaynak: Recep AKSU

Diyarbakır yöresini kuzeyden çevreleyen Güneydoğu Toroslar karstik şekiller bakımından zengindir. Karstik oluşumlar bakımından en dikkat çekici olanların başında Bırkleyn (Bırkılin) Mağaraları gelir. Karstik morfolojinin güzel bir şekli olan mağara aynı zamanda hidrografik bir değer de taşımaktadır. Dicle nehrinin kollarından biri olan Birkleyn ya da Bermal suyunun bir kısım kolları bu mağaradan geçmektedir.

Fotoğraf 59-60: Birkleyn Suyu ve Dipni Çayı

Foto: Recep AKSU

Birkleyn mağaraları Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Diyarbakır'ın yaklaşık 100 km kuzeydoğusunda (Şekil 11) Toros dağlarının başlangıç silsileleri arasında senklinal bitimindeki Korkha Dağı bünyesinde bir mağaralar sistemidir. Mağaralar; Diyarbakır İli; Lice İlçesi'nin yaklaşık 25 km kuzeyinde; Örtülü Köyü'nün batısında

yer almaktadır. Yakınından Diyarbakır – Bingöl karayolu geçen (200 metre uzaklıkta) mağaralar İskender-i Birkleyn adıyla da bilinmektedir. Türkiye Mağaralar Envanteri'nde bu isimle yer alan mağara, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından hazırlanmış tescilli arkeolojik sit alanları listesindedir.

Fotoğraf 61-62: Mağaralardan Lice-Bingöl Karayoluna Bakış

Foto: Recep AKSU

Bu mağaralardan birinde Dicle nehri çıkış bulur. Nehrin bu mağaradan doğduğu zannedilir. Aslında burası nehrin kaynağı değildir. Dicle Nehri'nin kaynağı, Korkha dağının altındaki 900 metrelik doğal tünelin sonudur (Karadoğan, 2008: 156).

Fotoğraf 63-64: Birkleyn Suyu ve Büyük Mağara Girişi

Foto: Recep AKSU

Lice – Genç karayolu yakınında ve bir grup halinde olan Birkleyn mağaraları, KB – GD doğrultulu Korkha dağı antiklinalinin KB kenarında açılmış kluz tipi bir boğaz vadinin çevresinde oluşmuştur. Literatürde bu mağaralar genellikle numaralandırılarak isimlendirilmiştir. Bu isimlendirmeye göre, 1, 2 ve 3 numaralı mağaraların girişi boğazın GB ucunda, 4 numaralı mağaranın girişi ise boğazın KD ucundadır (Karadoğan, 2008: 156). Genel sınıflamanın aksine Güney bu mağaraları (1991), Büyük Mağara, Dikitli Mağara ve Dicle Tüneli olarak üç grupta ele almıştır.

Fotoğraf 65-66: Mağara Girişleri

Foto: Recep AKSU

Fotoğraf 67-68: Kanyon İçinde Tünel'de Birkleyn Suyu

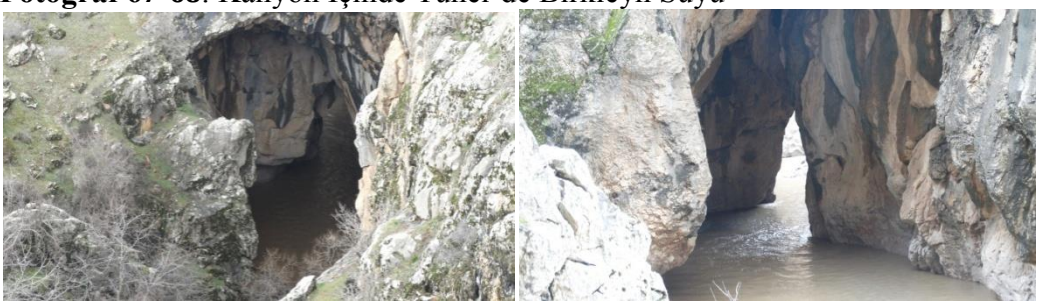

Foto: Recep AKSU

Dicle nehrine doğu yönünden katılan kollardan biri, Lice kuzeyindeki Güneydoğu Toroslardan kaynağını alan Birkleyn ya da Bermal Suyu'dur. Tamamı yer üstünde akmayan çayın yaklaşık 750 metrelik kısmı "Tigris Tunnel" (Dicle Tüneli) adı verilen doğal bir tünel içinde akmaktadır. Su, bu tünel içinden içinden geçtikten sonra Bermal Suyu adını almaktadır. Güneydoğu Toroslar'ın güzel, panoramik seyir özelliği bakımından üstünlüğü olan yerlerinden biri denilebilecek Dicle Tüneli'nin (Tigris Tunnel) oluşumunun tartışmalı olduğunu belirten Güney (1991: 55), Kuaterner başlarında kopan büyük kütlelerin oluşturduğu heyelan ile Birkleyn Suyu vadisinin önünün tıkanıp, arkada bir gölün meydana gelmiş olabileceğini belirtmiştir. Daha sonra suların kalker kütle içinde, direnci zayıf, çatlaklı bir kısımda basınç ve

mekanik bir aşındırma ile yatağını genişleterek kendine yeni bir tünel açmaya başlaması ile oluştuğu düşünülmektedir.

Fotoğraf 69-70: Tünel Çıkışından ve Kanyondan Görünüm

Foto: Recep AKSU

Birkleyn Mağaraları, doğal güzellikleri, etkileyici görünümü yanında Asur dönemine ait olduğu sanılan hükümdar kabartmaları ve çivi yazılı kitabeleri ile de kültür turizmi açısından önem kazanmış bulunmaktadır. Asur kral reliefi ile kitabe, Tigris tünelinin bitiş kısmında, sağ yanda, kristalize olmuş kalkerler üzerindedir (Güney, 1991: 55). Dicle Tüneli Assur kaya kabartmaları, 19 yy'ın ortalarında bulunmuştur. İlk olarak 1862 yılında araştırılan mağaralar hakkındaki en detaylı çalışma C. Lehmann-Haupt ve W. Bleck'in 1898/99 yıllarında yaptığı ziyarete dayanır. 2004 yılında Münih Üniversitesi'nden A. Schachner başkanlığındaki bir ekip tarafından tekrar ziyaret edilen mağaralarda Assur Dönemi rölyef ve yazıtlarının belgelenmesi çalışmaları yapılmış (Mağara I ve II); bunun yanısıra çevredeki tüm arkeolojik kalıntılar incelenmiştir.

Genel isimlendirmeye göre mağaralar incelenecek olursa; vadi tabanından 60 – 70 m yükseklikte 2. mağaranın yaklaşık 50 metre kadar yukarısında boğazın sağ yamacında girişi biraz daha dar olan 1 no'lu mağara bulunur. Dar bir girişten ve küçük bir sofadan sonra mağaranın oldukça uzun asıl galerisine geçilir. Galeri karstik birikim şekilleri (sarkıt, dikit, sütun, traverten) açısından oldukça zengindir.

Fotoğraf 71-72: Mağara İçinde Farklı Renk ve Tonlarda Sarkıt, Dikit ve Sütunlar

Foto: Recep AKSU

Bu mağara daha uzun, daha görkemli, yoğun aşınım-birikim şekillerinin bulunduğu mağaradır ve diğerlerine daha az tahrip edilmiştir. Mağara yaklaşık 450 – 500 metre uzunluğundadır. Diğer mağaralardan farklı olarak çok sayıda dikit ve sarkıt bulunmuştur. Her iki giriş koridorunda ve iç mağaralarda insan yaşadığına dair deliller bulunması muhtemeldir. Giriş koridorlarında kanyona doğru açılan bölümde Neolitik buluntuların saptanması bunların mevsimsel olarak kullanılmış olabileceğini akla getirmiştir. Mağaranın düşük ısısı ve yüksek nem oranı nedeniyle uzun süreli yerleşimler amacıyla kullanılamadığı düşünülmüştür. Ancak, demir çağı çömlekleri ve bu dönemin diğer arkeolojik kalıntıları ile daha yeni çömlekler daha farklı bir kullanımı açığa çıkartabilir (Schachner, 2004). Mağara bu nedenle yerleşme tarihi açısından önemlidir.

Fotoğraf 73: Birkleyn Mağarası ve III. Salmanassar'ın Tasviri

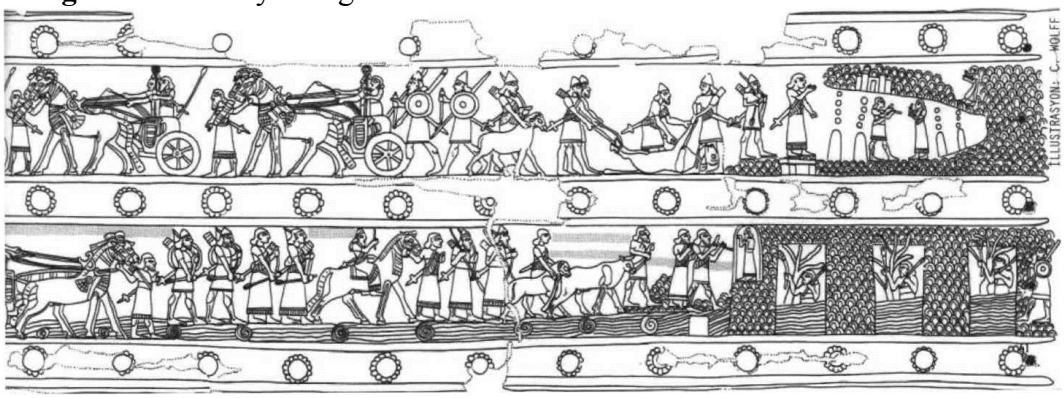

Kaynak: Baştürk 2006'dan alınmıştır.

Vadi tabanından yaklaşık 40 – 45 m yükseklikte boğazın kuzey yamacında 2 no'lu mağara girişi bulunur. 1. mağaradan 50 metre daha yukarıdadır. Büyük İskender'in ordularını meskûn ettiği söylenen mağara burasıdır (Karadoğan, 2008: 157). Güney'e (1991) göre, Makedonya Kralı Büyük İskender'in M.Ö. 331 yılında Pers seferinde ordusunu barındırmış olması bu mağaranın tarihi değerini artıran bir olaydır. Bu nedenle buraya İskender'i Birkılayn Mağaraları da denilmektedir. Aynı şekilde Lice – Genç yolu çevresine Zülkarneyn de denilmektedir. Zülkarneyn; doğu ve batının hâkimi anlamında çifte boynuzlu anlamına gelmekte, bazı rivayetlerde Zülkarneyn'in İskender olduğu söylenmektedir (Güney, 1991: 55). Ancak Doğaner (2007: 27-31) Büyük İskender'in İssos savaşının ardından Mısır'a geçtiğini, Diyarbakır ve çevresinin güzergâhı üzerinde olmadığını belirtmiştir. Belki de İslam bilginlerinin belirttiği ve Kur'an'ı Kerim'de de bahsedilen (Kehf Suresi), Zülkarneyn olma ihtimali de bulunmaktadır. Demiri işlemeyi bildiği için (demir ve bakırı eriterek dağlar arasına set yaptığı anlatılmaktadır) kalkolitik dönemde yaşadığı düşünülen, Kur'an'ı Kerim'de kimlik tanımı flu çizgilerle yapılmış, peygamberliği tartışmalı, efsanevî bir komutan veya kral olduğu anlaşılan Zülkarneyn, sınırları doğu ve batıda olabilecek en geniş noktalara ulaşan bir devlet veya hükümranlığın başını temsil etmiştir. Kalkolitik dönemin en erken ve tüm hatlarıyla yaşandığı araştırma alanında bu ihtimal de, turizm arzını artıracak önemli bir özelliktir.

2 numaralı mağaranın boyu 250 metredir. Genişliği ise, en geniş yerde 30 metre ve en yüksek 25 metredir. Bu haliyle Birkleyn'in en geniş ve en yoğun kullanılmış mağarasıdır. Mağara ağzının büyük bir bina ile kontrol altında tutulmakta olduğuna yönelik kalıntılar mevcuttur. Mağaranın prehistorik değeri daha çok mağara girişinin

sol kısmındaki Asur yazıt ve kabartmalarından kaynaklanmaktadır. Asur krallarından Tiğlatpilaser ve III. Salmanassar'a ait ikişer kitabede, krallar yaptıkları fetihleri anlatmaktadırlar. Güney (1991) bu mağarayı Büyük Mağara olarak adlandırmıştır. Erime, aşınma ve çatlak sistemlerine bağlı çökmelerle oluşmuştur (Güney, 1991: 54). Çoğunlukla küçükbaş hayvancılıkla uğraşan yöre halkının burayı ağıl, ahır olarak kullanmasından dolayı dikitler tahrip olmuş ve gelişme olanağı bulamamıştır.

Fotoğraf 74-75: Büyük Mağara Girişi ve İç Kısmından Bir Görünüm

Foto: Recep AKSU

Fotoğraf 76-77: Büyük Mağara Girişi ve Karayolundan Mağaralara Çıkıştaki Taş (Kaya) Merdivenler

Foto: Recep AKSU

Kanyonun kuzey tarafında; 2 nolu mağaradan 50 m kadar yukarıda yer alan mağara 3, yaklaşık 450 – 500 m uzunluğundadır. Kanyonun kuzey yamacına bakan iki küçük galeri ile başlayan bu mağara; dar geçit ve çatlaklardan sonra kuzeydoğuya doğru ilerleyerek genişler ve daha geniş galerilere açılır. Diğer mağaraların aksine sarkıt ve dikit açısından gelişmiştir (Schachner 2005: 371-373). Burada, üç adet kabartma yer almaktadır. Bunlardan biri, Tiglat Pileser I'e (MÖ 1114-1076) ait iken diğer ikisi Yeni Assur Dönemi krallarından Salmanasar III'e (MÖ 858-824) aittir. Salmanasar III'e ait olan yazıtlardan biri, hükümdarlığının erken dönemine aitken, diğerinde, kralın 15. krallık yılına ilişkin bilgiler yer almaktadır ve mağaranın giriş ağzında bulunan kitabe MÖ 1100'e tarihlenmektedir (Russell 1986: 361-363).

Fotoğraf 78-79: Salmanasar 3 ve Tiglat Plaser'e ait Kabartma ve Kitabeler

Foto: Recep AKSU

Fotoğraf 80-81: Asur Krallarına Ait Relief ve Kitabelerin Tahrip Edilmiş Durumu

Foto: Recep AKSU

4 nolu mağara kanyonun doğu ucunda Dipni Çayı'na girişin üzerindeki eğimin kuzey kenarında yer almaktadır. Dağın iç kısmına doğru ilerlemesini sağlayan pasajlar ve yarıklara bağlanan iki büyük koridordan oluşur. Yalnız iki merkezi koridorda çömlek bulunduğu için sadece meskûn edilmiş olabilir. Çömleklerin başlıcaları yasadışı kazılardan elde edilmiştir ve çanak çömlekli neolitik ve demir çağına dek uzanmaktadır (Schachner, 2004).

Fotoğraf 82-83: Mağara Girişindeki Karakol Bina Kalıntısı ve Girişi

Foto: Recep AKSU

Birkleyn mağaraları gerek coğrafi konumu ve doğal coğrafya özellikleri ve gerekse arkeolojik önemi nedeniyle Türkiye'de bugüne kadar turizme açılmış olan diğer karstik mağaralarımız kadar büyük bir turizm potansiyeline sahiptir.

Fotoğraf 84-85: Birkleyn Suyu Vadisinden Görünümler

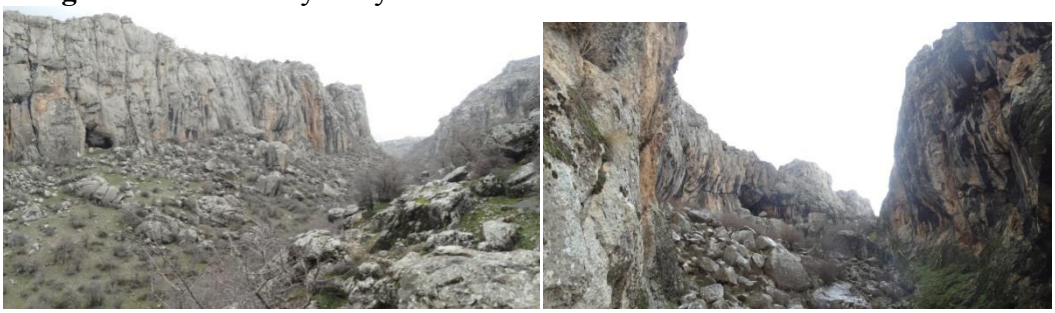

Foto: Recep AKSU

Yerbilimleri açısından oluşum süreci, yer üstü ve yer altı suyolu, çöküntü obruğu, doğal yer altı köprüsü, oldukça geniş mağaraları ve mağara içi şekilleri (sarkıt, dikit sütun, traverten havuzları vs.), çevresi, rölyef ve kültürel olarak cezbedici birçok öğesi ile birlikte Birkleyn mağaraları oldukça ilginç, özgün ve turizm potansiyeli yüksek bir doğa harikasıdır.

Mağara ve kaya sığınaklarındaki yaşam, kazılar sonucunda ortaya çıkarılabilmektedir. Bu kazıların az sayıda oluşu ve uzun yıllar sürmesi de bu mekânların turizme açılmasını engellemektedir. Fakat öncelikle bu dönem mağaraları bilimsel açıdan önemlidir. Bilimsel kazılar tamamlandıktan sonra turizme açılması gerekmektedir (Doğaner, 2013: 28). Birkleyn mağaralarında şimdilik yeterli seviyede bilimsel çalışma yapılmıştır. Ancak, bu doğal ve kültürel peyzajın bir arada bulunduğu mekânı öncelikle koruyup, turizme kazandırmak adına henüz bir proje hazırlanmamıştır. Alanın korunabilmesi turizme yönelik hazırlanacak çalışmalara bağlıdır. Her türlü doğal ve beşeri tahribata açık ve atıl durumdaki mağarada, Damlataş ve İnsuyu ya da Tarsus'taki Ashab-ı Kehf mağarası kadar doğal ve kültürel çekicilikler bir arada bulunmaktadır. Zaten Diyarbakır il merkezine yaklaşık 30 dk mesafede bulunan bu alan, çok yakınındaki Ashab-ı Kehf Mağarası, Dakyanus ve Atak şehri kalıntılarıyla birlikte değerlendirildiğinde önemli bir turizm destinasyonu olmaya adaydır.

2.1.1.3. Hilar Mağaraları

Araştırma sahası içinde yer alan diğer bir arkeolojik miras alanı ise Ergani yöresidir. Ergani yöresinin prehistorik araştırmalar açısından özel bir önemi vardır. Prehistorya araştırmaları, yörenin 9000 yıl önce yerleşilen bir mekân olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu alanda yer alan Hilar mağaralarında da Kalkolitik, Bakır ve Tunç çağı dönemlerine ait yerleşme tabakaları saptanmıştır (Güney, 1991: 27).

Hilar Mağaraları, Diyarbakır il merkezinin kuzeybatısı, Ergani İlçesi'nin güneybatısında yer alan Hilar Köyü'nün doğusunda bulunmaktadır. Ergani İlçesi'nin Geyik Tren İstasyonu ile Hilar (yeni adıyla Sesverenpınar) Köyü arasındaki Ergani Ovası'nda yer almaktadır. Mağaraların ilçeye uzaklığı yaklaşık 7 km'dir. Bu

mağaralar bilimsel literatürde kaya sığınakları olarak geçmesine rağmen kamuoyu tarafından Hilar Mağaraları adıyla bilinmektedir.

Fotoğraf 86-87: Hilar (Han Mağarası) Kayalıkları Yakınındaki Kaya Yerleşmelerine Bakış

Foto: Recep AKSU

Bu mağaralardan bazıları barınak haline getirilmiş ve Anadolu yerleşme tarihi boyunca sürekli kullanılmıştır. Özellikle Sesverenpınar köyündeki Hilar (Çayönü) mağaraları ile Zilan köyü yakınlarındaki mağaralarda yapılan araştırmalara göre bu alanın yaklaşık 9000 yıllık bir geçmişe sahip olduğu ve Anadolu'nun ilk yerleşme alanlarından biri olduğu belirtilmektedir (Durmuş, 2009: 84). Günümüzde bu alanların bazıları hayvan barınağı ve samanlık olarak halen kullanılmaktadır. Küçük çaptaki doğal mağaralar ise daha çok, Sesverenpınar köyü, Kızılca köyü yakınları ile İncebel dağının kuzey eteklerinde yoğunluk kazanmıştır (www.firat.edu.tr). Bahsi geçen alan aynı zamanda Çayönü yerleşmesine çok yakın bir mevkide bulunmaktadır. Uzak mesafedeki Han Mağarası ile Hilar kayalıkları üzerinden kuş uçuşu yaklaşık 500 m mesafe bulunmaktadır. Dolayısıyla bu mağara ya da kayalıklar incelenirken, Çayönü höyüğüyle birlikte düşünülmesi daha gerçekçi çıkarımlarda bulunulmasına imkân sağlayacaktır. Zaten Hilar kayalıklarını merkeze alarak çizilecek 300 m yarıçaplık bir dairesel alanda bulunan birçok kaya mezarı ve buluntu yeri buna kanıt olarak gösterilebilir.

Fotoğraf 88-89: Kaya Sığınakları, Yerleşmeleri

Foto: Recep AKSU

Hilar kayalıkları ya da mağaraları barındırdığı birçok kaya sığınağı ile demir çağı insanlarının iskân için ilgisini çekmiş olmalıdır.

Anadolu'nun günümüze göre daha nemli ve serin iklim koşullarına sahip olduğu bu dönemde kapalı havzalar plüviyal göllerle kaplanmıştır. İlk insanlar, Göller yöresi, İç Anadolu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Pleistosen'e ait plüviyal göllere yakın mağara ve kaya sığınaklarında yaşamış, beslenmiştir (Doğaner, 2013: 26). Çayönü Höyüğü ve Hilar kayalıkları da aynı kapsamda değerlendirilmelidir.

Fotoğraf 90-91: Hilar Mağaraları Kabartma ve Petroglifler

Foto: Recep AKSU

Yapılan jeomorfolojik araştırmalar sonucunda Pleistosen döneminde Ergani Ovası'nın ortasında bir gölün var olduğu bildirilmektedir. Gölün sınırları ile buluntu yerlerinin konumu arasındaki ilişki bilinmemektedir. Bölgenin hammadde açısından da zengin olduğu; Kökten'in (1947: 161) Çermik ve Ergani İlçeleri'nde çakmaktaşı yataklarının varlığını haber vermesinden anlaşılmaktadır. (Özdoğan, 1990: 461). P. Benedict yönetiminde 1963 yılında yapılan yüzey araştırmasında Hilar

kayalıklarında; kayalığın güneybatı yönüne bakan kısmında; köyün 300 m güneybatısında R55/7a olarak kodlanan üç kaya sığınağı ile kayalığın güneyinde; güney-güneydoğu doğrultusunda; Hilar köyünden 400 m mesafede bir başka kaya sığınakları bulunmuştur (Benedict, 1980: 127). Henüz bu kaya sığınaklarında bir araştırma yapılmamıştır. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından hazırlanmış tescilli arkeolojik sit alanları listesinde yer almaktadır.

Fotoğraf 92-93: Kaya Sığınaklarının İç Kısımları

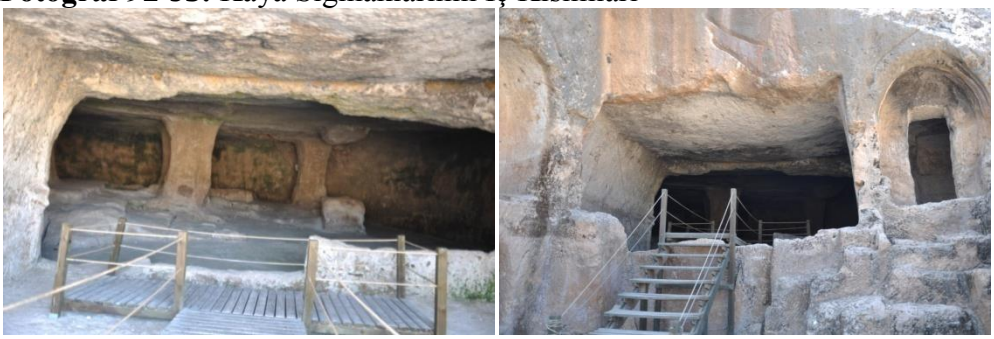

Foto: Recep AKSU

Bir başka kaya mezarı da yine bu alanda, Sesverenpınar (Hilar) Köyü'nün 200 m doğusunda, yer almaktadır. Diyarbakır İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü tarafından 2009 – 2011 yıllarında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sonucunda oluşturulan Diyarbakır Kültür Envanteri'nde bulunmaktadır. Genelde dikdörtgen bir girişle ulaşılan kaya mezarlarının iç kısımlarında 3 tane yarım ay formlu klineye yer verilmiştir. İki tanesinin zemininde tekne mezara rastlanmıştır. Ayrıca bir mezarın zeminin de kemik çukuruna yer verilmiştir.

Fotoğraf 94-95: Kaya Mezarı ve Yerleşim Alanının Ön, Giriş Kısmı

Foto: Recep AKSU

Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'nden alınan bilgilere göre, Hilar Mağaraları Paleolitik dönemden itibaren yerleşime sahne olmuş, Roma Döneminde de M.S. 1-5

yüzyıllarda yerleşim devam etmiştir. Osmanlı Dönemine kadar farklı işlevlerde kullanılmıştır (diyarbakirkulturturizm.org).

Fotoğraf 96-97: Kayalık Alandaki Mağara Yerleşmeleri

Foto: Recep AKSU

Çayönü Höyüğü ve Hilar kayalıkları; Diyarbakır – Elazığ karayolunda, aynı güzergâh üzerindeki Eğil İlçesi'nde Peygamber Kabirleri (Hz. Zülkifl, Hz. Elyesa, Nebi Harut, Ömer ibni Pirican, Hz. Harun'u Asefi, Hz. Danyal, Nebi Hallak), muhteşem baraj manzarası ile ihtişamlı Asur Kalesi ve Ergani ilçesindeki Makam Dağı (bünyesindeki tarihi, arkeolojik eserler ile birlikte), Enüş Peygamber Türbesi hatta yine aynı güzergâha yakın Çermik İlçe'sindeki Sinek Çayı vadisi, Haburman Köprüsü, termal turizm mekânlarıyla birleştirildiğinde araştırma alanının bir hat üzerindeki birkaç günlük en büyük turizm destinasyonlarından biri olacaktır.

Araştırma alanında da çeşitli özellik ve ölçekte kaya mezarları önemli ölçüde bulunmaktadır. Diyarbakır ve çevresi için Coğrafya literatüründe bu alanlar incelenmemiştir. Coğrafi bir perspektifte bu alanların incelenmesi bu boşluğu doldurulmasına katkı sağlayacaktır.

2.1.2. Kaya Mezarları

Kalıcı ve hazır yapı malzemesi olarak kayalar, her dönemde ve birçok işlevde yaygınca kullanılmıştır (Çevik, 2000: 24). Bu kullanım türlerinden biri olarak, bir bakıma ölü evi olarak da nitelendirilebilen kaya mezarları (Akyurt, 1998: 114-115), kaybolmadan günümüze gelen ve arkeolojik turizmde ilgi çeken bir mezar şeklidir (Doğaner, 2013: 102). Bu mezar tipi; kaya oyuğu ya da kaya aralığı mezarları (Sözcü ve Tanyel, 1986: 127; Turanî, 1993: 67), yerli büyük kaya kitlelerinin doğal oyuk ve aralıkları ile ana kayaya direkt oyularak yapılan mezar tipidir şeklinde

tanımlanabilmektedir (Özgüç, 1948: 14). Mezarların açılmaması, ölülerin rahatsız edilmemesi, toplu halde daha kolay korunması gibi nedenlerle dağlık alanlarda mezar odaları yamaç yüzeylerine oyulmuştur. Kaya mezarlarının dış görünümü Tümülüsler gibi süssüz değil aksine taşın oyulmaya ve süslemeye uygun özelliği nedeniyle mimari açıdan süslüdür (Doğaner, 2014: 102).

Kaya mezarlarının tasnif edilmiş türleri arasında gösterilenler aşağıdaki kavram haritasıyla şematize edilmiştir. Araştırma alanı ile ilgili literatürde bir tasnife henüz rastlanmaması nedeniyle burada ele alınmıştır.

Grafik 5: Kaya Mezarlarının Türleri

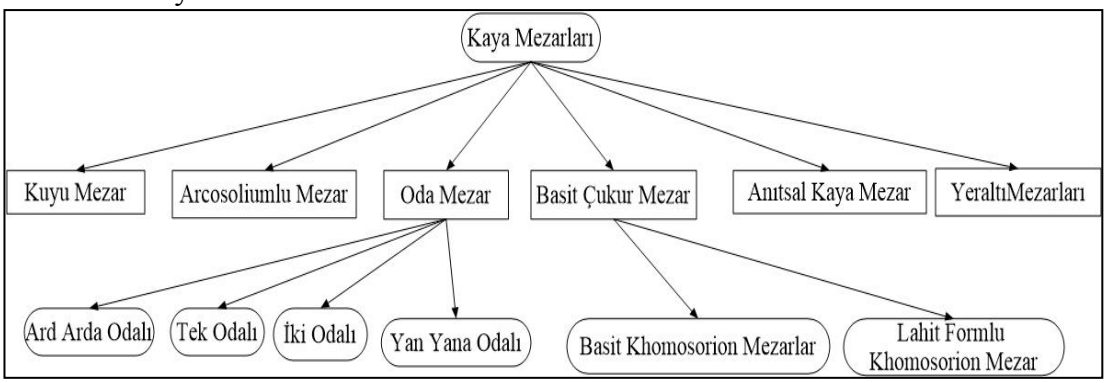

Foto: Baytak'tan (2008) alınarak kavram haritası haline getirilmiştir.

En çok Türkiye'nin Güney kıyı bölgelerinde karakteristik özellikleriyle belirginleşen kaya mezarları (Akyurt, 1998: 114-115; akt: Baytak, 2008: 68-69), araştırma alanı sınırları içerisinde de yoğun olarak bulunmaktadır (Grafik 6).Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri Projesi'nin derlediği ya da yüzey araştırmaları sonucunda ortaya konulan verilerin tasnifinden çıkardığımız sonuçlara göre, araştırma alanında 75 adet Arcosoliumlu, 8 adet Khamosorionlu basit çukur mezar, 1 adet kuyu mezar türüne rastlanılmıştır. 2 mezara ait açıklamalardan türüne ait veri elde edilememiştir. Ayrıca tez sahasında kaya mezarları için detaylı arkeolojik çalışmalar yapılmamıştır. Dolayısıyla ait oldukları uygarlık ya da dönemlerine ilişkin herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

Arcosoliumlu mezarlara Dağlık Kilikya'da (örn: Elaiussa Sebaste nekropolü), Karia, Lykia ve Paflogonya'daki kaya mezarlarında rastlanılmıştır. Klineli[4] (yataklı),

[4] Kline: Yunanca sedir ya da yatak anlamına gelmektedir. Mezarda ölünün sedirde uyuyacağı ya da bu sedire uzanarak ölü kültünün adetlerine göre yakınları tarafından verilen cenaze yemeğini yiyeceği inancından kaynaklanmaktadır (Baytak, 2008: 70).

kemerli, nişli[5] ve tekneli mezarlardır (Baytak, 2008: 69). Araştırma alanındaki mezarların çoğu bir arcosolium içerisinde olmasalar da % 87'lik kısmı (Grafik 6) oluşturan 75 adet mezar bir ve birden çok klineye sahip, bazıları kubbeli, çoğunluğunda niş bulunan mezarlar şeklindedir.

Grafik 6: Araştırma Alanındaki Mezar Türlerinin Oransal Dağılımı

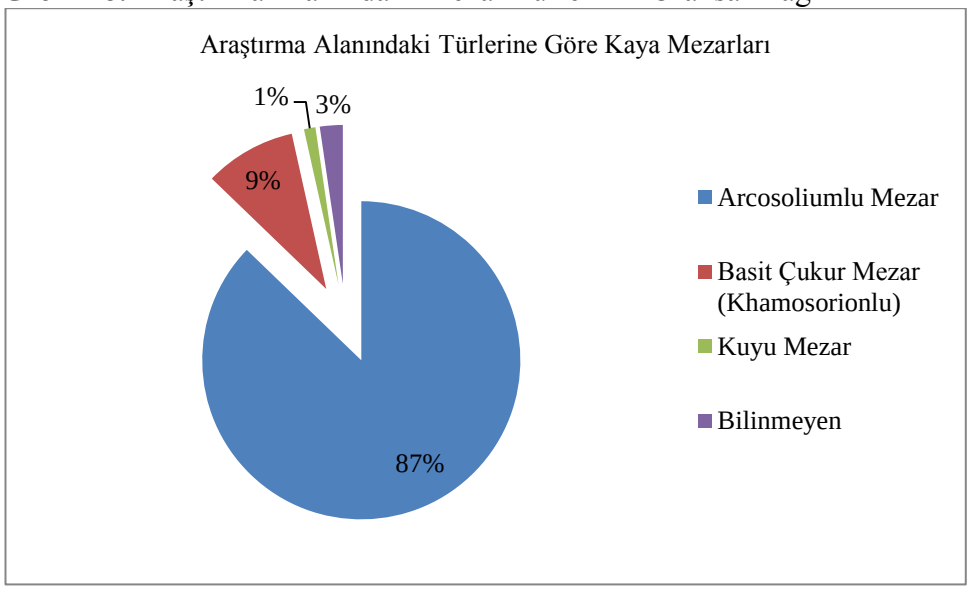

Her ilçeye neredeyse eşit oranda dağılan (Grafik 7) kaya mezarları araştırma alanında çoğunlukla yerel halkın bilip gösterdiği yerlerde yüzey araştırmaları sonucu bulunanlar şeklindedir. Araştırma alanında on bin yılı geçen yerleşim alanlarının varlığı düşünüldüğünde, bu sayının çok daha fazla olması beklenmektedir. Kaya mezarlarının bulunduğu alanlarda demir çağı ve sonrası yerleşme alanlarına rastlanılması kuvvetle muhtemeldir. Sadece araştırma alanında değil, özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Dicle Bölümünde detaylı, profesyonel taramaların gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Belirlenen mezar türlerine ait bir tasnifin dahi yapılmamış olması ne kadar büyük eksikliklerin olduğunun kanıtıdır.

[5] Niş: Kayaların dik yüzeylerine insanların ulaşabileceği yüksekliğe oyulmuş oval veya dikdörtgen, fazla derin olmayan oyuklardır. Dip kısımlarda heykelciklerin yerleştirilebileceği yuvalar bulunmaktadır (Sögüt, 2003: 239-260, akt: Baytak, 2008: 73).

Grafik 7: Araştırma Alanındaki Kaya Mezarlarının İlçelere Göre Dağılımı

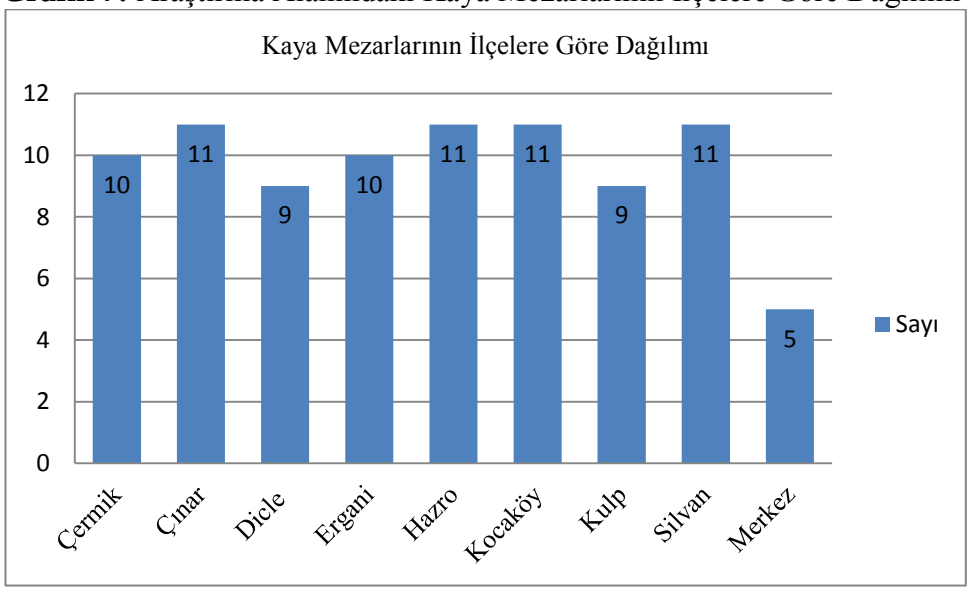

Bu alanların yakın çevrelerinde bulunan arkeolojik öğelerin ortaya çıkarılması durumunda düzenleme ve projeler yapılabilecektir. Ancak bu gerçekleşirse, kültürel belleğe alınarak, korunmuş, amaca uygun turizm modellerinin içinde turistik arza sunulmuş olacaktır.

Arkeolojik sitlerde anıtsal mezarlar da önemli turistik arz unsurlarıdır. Bunlar bir kral, yönetici veya komutan için yapılan anıtsal tek yapılardır. Öncelikle mimari açıdan ilgi çekse de ölünün kimliğine göre de ayrı bir önem taşır (Doğaner, 2014: 104). Diyarbakır ve çevresinde bu kapsamda değerlendirilebilecek mezarlar Eğil ilçe merkezinde bulunmaktadır. Eğil Kalesi'nin doğu tarafında bulunan Asur Kral Kaya Mezarları ilçenin dikkat çekici güzide tarihi eserleri arasındadır. Doğal kayanın yontulmasıyla inşa edilen mezarların iç kısmı kaya mezar odalarında olduğu gibi platform şeklinde düzenlenmiştir. Bir dönem (II. Şapur tarafından) yağmalanmasına rağmen, zamana karşı koyarak asırlardan beri dimdik durmaktadır. Asur hükümdar mezarları ve çevresindeki mağaralar silsilesi kalenin kuzeydoğusunda, Dicle Barajı'nın kıyısında bulunmaktadır. Asur hükümdar kaya mezarlarının doğu tabanında bir tünel bulunmaktadır. Tünel kısmen dolmasından dolayı kapalı durumdadır. Muhtemelen tünel, sığınak veya yer altı barınma yerlerine gitmektedir (Karakaş, 2012: 8).

Fotoğraf 98-99: Eğil İç Kale'de Arkeolojik Araştırmaların Yapılması Gereken Yapı Kalıntılarından Biri ve Kaya Mezarları

Foto: Recep AKSU

Yapıların alt kısımlarında bulunan daha geniş çaptaki bölümler yapıların kriptasını (mahzenmezar) oluştururken, bu bölümlerin üzerindeki daha dar bölümler de yapıların gövdesini oluşturmaktadır. Yapıların en üst kısmındaki sivri bölümler ise yapıların külah kısmını oluşturmaktadır. Mezar odalarına açılan pencereleri ise içeride yoğun bir hava dolaşımı oluşturmaktadır. Görüldüğü gibi üzerinde birçok dönemin izlerini taşıyan kalede, Ortaçağ dönemine ait de bir hayli kalıntı bulunmaktadır. Sur duvarları başta olmak üzere iç kaleye geçişi sağlayan kemerli giriş, burada bulunan depolar, seyir eyvanı ve arkeolojik bir dizi kazıya ihtiyaç duyan iç kale kalıntılarının büyük bir bölümü Ortaçağ'dan kalmadır (Demir, 2007: akt: Haspolat, 2014: 31).

Fotoğraf 100-101: Kral Kaya Mezarlarının Pencereleri ve Eğil Asur Kalesinin Sur Kalıntılarından Dicle Vadisine Bakış

Foto: Recep AKSU

Diyarbakır ve çevresinde bulunan kaya mezarlarından turistik faaliyetlere arz oluşturacak şekilde düzenleme yapılan mezar yoktur. Ancak Hilar Mağara ve Kaya

Sığınaklarının bulunduğu alan içinde bulunan birkaç mezar mağaralarla birlikte korumaya alınmış ve düzenlenmiştir.

Fotoğraf 102-103: Ergani'de ve Çermik-Çüngüş Karayolu Kenarındaki Kaya Mezarlarının Giriş Kısımlarından Görüntüler

Foto: Recep AKSU

2.1.3. Kaleler ve Surlar

Diyarbakır ve çevresi için önemli bir arkeolojik turizm potansiyeli oluşturan kültürel miras da kaleler/surlardır. İnceleme dönemine ait alanda çok sayıda kale/sur bulunmaktadır.

Anadolu'nun en eski yerleşim bölgelerinden olan Güneydoğu Anadolu'nun tarih boyunca önemli merkezlerinden biri olan Diyarbakır, çok katmanlı ve çok kültürlü bir kent olma kimliğini farklı dönemlere ait anıtsal yapıları ve artık dar bir alandaki geleneksel kent dokusu ile bugün de yansıtmaktadır (Güçhan vd., 2005: 28).

Diyarbakır'ın geçmişten günümüze kadar 33 farklı medeniyete ev sahipliği, kimilerine ise başkentlik yapması tarihi doku açısından zengin bir kent olmasının nedenidir (Özçelik, 2011: I). Böylesine büyük bir tarihi dokuya sahip olan kentte günümüze kadar sağlam gelebilmeyi başarmış çok sayıda maddi kültür varlığı bulunmaktadır. Bu maddi kültür varlıkları içerisinde kaleler önemli bir yer teşkil etmektedir. Tespit edilebilmiş, çoğu ortaçağ ve öncesine tarihlendirilen 43 adet kale (Tablo 5) bunun önemli bir kanıtıdır.

Tablo 5: Araştırma Alanı Sınırları İçerisinde Yer Alan Kaleler/Surlar

No	Araştırma Alanındaki Kaleler/Surlar	Bulunduğu Yer
1	Diyarbakır Surları	Diyarbakır/Merkez
2	Çermik Kalesi	Çermik
3	Hasankeyf Kalesi	Batman-Hasankeyf
4	Hüsnüran Kalesi	Çermik
5	Hanko Boğazı Kalesi	Çermik/Bademli Köyü
6	Sene Diz Kalesi	Çermik/Yayıklı Köyü
7	Çüngüş Kalesi	Çüngüş
8	Tek Kale	Çüngüş
9	Sağtepe Kalesi	Çüngüş
10	Zerzevan Kalesi	Çınar
	Mir Hıdır (Kela Gavana)	Çınar
11	Eğil Asur Kalesi	Eğil
12	Amini Kalesi	Eğil
13	Kerrebiri Kalesi	Eğil
14	Selman - Cibeb Kalesi	Eğil
15	Baykuş Kalesi	Eğil
16	Ergani Kalesi	Ergani
17	Hilar Kalesi	Ergani
18	Tercil Kalesi	Hazro
19	Mehrani Kalesi	Hazro
20	Andak Kalesi	Hazro/Kavak Köyü
21	Şaklat Kalesi	Kocaköy
22	Kalender Kalesi	Çaytepe/Kocaköy
23	Kafiran Kalesi	Kocaköy
24	Dicle Kalesi	Dicle
25	Dizik/Piran Kalesi	Dicle
26	Tepeköy Kalesi	Dicle
27	Köprübaşı Kalesi	Dicle
28	Kale Mezin	Dicle/Üzümlü Köyü
29	Kulb (Kefrun Kalesi)	Kulp
30	Cıksa Kalesi	Kulp/Ağaçlı
31	Aygün Kalesi	Kulp
32	Ciğse Kalesi	Kulp
33	Gomabelek Kalesi	Kulp
34	Kale-i Ulya	Kulp
35	Ağaçlı Kalesi	Kulp
36	Zülkarneyn Kalesi (Çeper)	Lice
37	Antak Kalesi	Lice
38	Dakyanus Kalesi	Lice
39	Silvan Kalesi	Silvan
40	Boşat Kalesi	Silvan
41	Helda Kalesi	Silvan
42	Başka Kalesi	Silvan
43	Şemrekh Kalesi	Silvan

2.1.3.1. Diyarbakır Kalesi ve Surları

Araştırma alanının en önemli kültür varlıklarından biri kuşkusuz kenti çevreleyen Diyarbakır Kalesi ve Surları'dır. Görkemli surlar bu beldeye bir ortaçağ kenti havası

verebilecek özelliğe sahiptir. Hava fotoğraflarında surlar bir kalkan balığına benzemektedir (Şekil 12).

Fotoğraf 104: Diyarbakır Surları ve Genel Görünüm

Kaynak: Diyarbakır Valiliği

Diyarbakır surlarının yapılışı Karacadağ bazaltlarının akıntısına bağlı olarak belirlenmiştir. Karacağ'dan Dicle vadisine kadar uzanan ve çok az eğimli olan bazalt kütleden, surların yapıtaşları çıkartılmış, yani taş ocağı olarak işletilmiştir. Karacadağ'ın çevreye yaydığı akışkan bazaltların Dicle vadisine doğru sona erdiği yer, Diyarbakır surlarının sınırlarını da belirlemiştir. Lav akıntılarının sona erdiği bazı yerler yüksek duvarlar halinde olduğundan, örneğin Fis Kayası, buralarda sur yapmaya gerek görülmemiştir (Güney, 1991: 40-57).

Temel yapı malzemesi olarak, yörede yaygın olarak bulunan bazalt[6] taşı kullanılmıştır. Topografyaya uygun olarak inşa edilen surların yüksekliği 10 – 12 metre, genişliği 3 – 5 metredir. Diyarbakır'ın sur içindeki yerleşiminin alanı, son ölçümlere göre, kuzey – güney doğrultusunda 1040 m, doğu – batı doğrultusunda

[6]Bazalt taşının yörede 'dişi' ve 'erkek' olarak iki tipi vardır ve surlarda herhangi bir yapı ya da döneme bağlı olmadan iki tipin de düzensiz olarak kullanıldığı gözlenir. Daha yumuşak ve işlenmesi kolay olan dişi tip bazaltın su tutma, emme, kapasitesi daha yüksektir. Bu nedenle yöredeki konutlarda özellikle döşemelerde kullanılır ve binalarda mikroklima bir özellik meydana getirir (Güçhan vd., 2005: 29).

1400 m olan bir ana koordinatla belirlenir. Sur içi kent alanı kabaca, 1400 x 1040 = 1.456.000 m^2 = 154,6 hektardır (Tuncer, 2002: 10). Kuzey – güney yönünde oval bir şekle sahip olan surlar yaklaşık 5 km uzunluğundadır (Güçhan vd., 2005: 28). Surların dört yöne açılan, ismi türkülere giren kapıları ünlüdür. Şehrin tarihsel geçmişinde, folklorunda her bir sur kapısının önemli yerleri vardır. Bu kapılar; kuzeye açılan Dağ Kapı (Harput Kapı), güneye açılan Mardin Kapı (Tell Kapı), doğuya açılan Yeni Kapı (Dicle, Irmak, Şat Kapı), batıya açılan Urfa Kapı'dır (Rum Kapısı).

Fotoğraf 105-106-107: Diyarbakır Surlarından Görüntüler

Foto: Recep AKSU

Diyarbakır kalesi ve surları yapım dönemi itibariyle arkeolojik turizmin konusudur. Kaynaklarda, kentin Roma dönemi öncesi hakkında, MÖ 2000'li yıllarda bölgede Hurrilerin yaşadığı (Grousset, 1947: 41), Hurri kentinin surla çevrili olduğu, MÖ 9. yüzyılda Bit Zamani kabilesinin başkenti olduğu dönemde ise eski surun onarıldığı dışında bir bilgi bulunmamaktadır (Beysanoğlu, 1987: 63). Roma dönemindeki müdahalelerin Miladi 330-338 ve 349 yıllarında olduğuna dair üç ayrı bilgi bulunmaktadır (Gabriel, 1940: 177; Diyarbakır Salnamesi, 1302: 18; Honigmann, 1970: 2; Parla, 2005: 59). Kuruluşu bu tarihlerden çok önceye dayanan Diyarbakır şehrinin tarihi, kentin, çoğunlukla savaşla, kimi zaman da anlaşmayla olmak üzere sık sık el değiştirdiğini göstermektedir. Bu durum surlara, kente hâkim olanların öncelikle yaptığı tadilatlarla yansımıştır. Bunu sur duvar ve burçlarına yerleştirilen kitabeler belgelemektedir (Parla, 2005: 64). Bu çok önemli somut kültürel öğe yapılış dönemi itibariyle arkeolojik miras ve turizm kapsamındadır. Ancak bölgenin İslam

medeniyeti ile tanışması itibariyle (M.S. 638-39) Diyarbakır Surları geçirdiği onarım ve eklemelerle adeta yeniden inşa edilmiştir. Bizans sonrası dönemden (Akkoyunlu, Eyyubi, Osmanlı vb.) yoğun izler taşıyan bu kültürel peyzaj "Tarihi Miras ve Turizm" kısmında detaylı olarak incelenecektir.

Şekil 12: Diyarbakır Kale ve Surları İçinde Somut Arkeolojik Miras Öğe ve Alanları

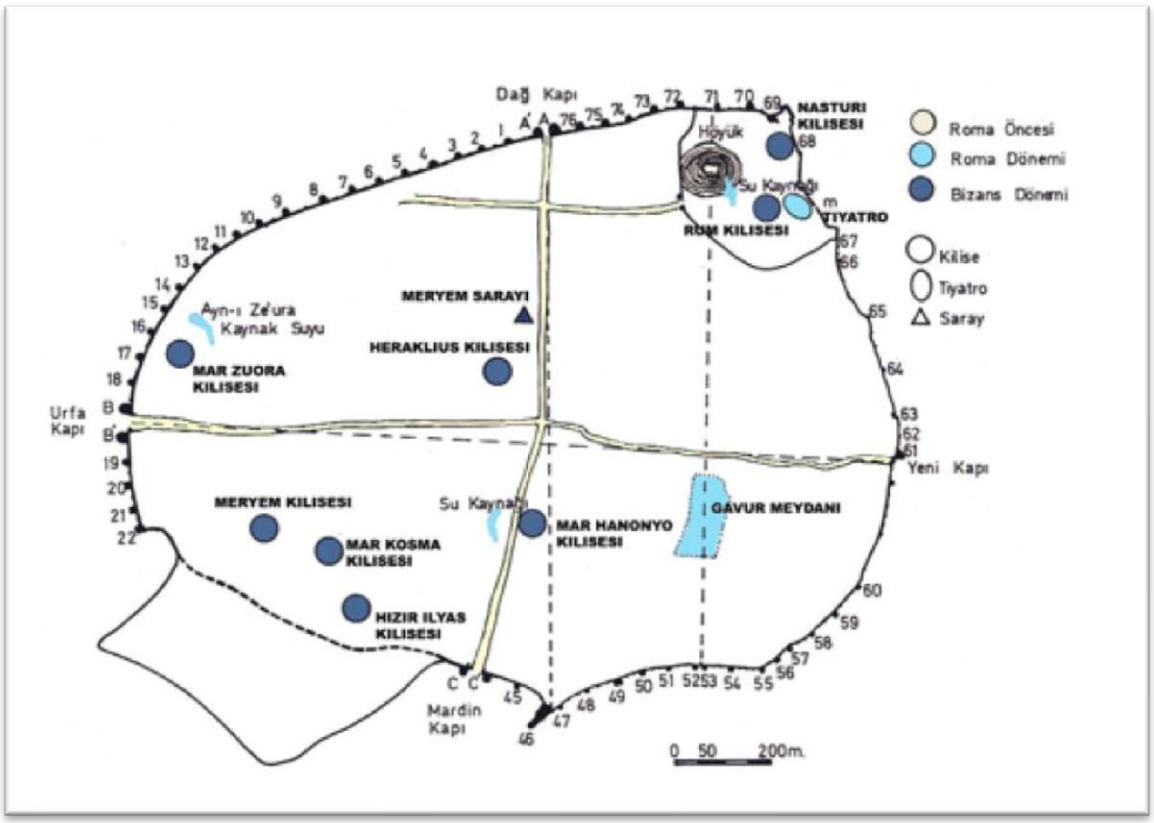

Kaynak: http://gezenbezgin.blogspot.com.tr/2009/12/kalkan-balg.html'den değiştirilerek alınmıştır.

2.1.3.2. Eğil (Ekil) Kalesi

Araştırma alanı sınırları içerisinde bulunan Eğil İlçesi sınırları içinde, M.Ö. 1260 – 606 yılları arasında egemen olan Asurlular tarafından inşa edilen Asur Kalesi ve Kral Kaya Mezarları ile kalenin batısında, bir stel[7] ve kitabe bulunmaktadır (Haspolat, 2014: 10). Arazinin sarp olmasından dolayı ulaşılması zor olan yapı, bu özelliğinden dolayı günümüze kadar ulaşmıştır. Buradaki arkeolojik eserler büyük bir turistik potansiyel arz etmektedir.

[7] Çoğunlukla Helenistik ve Roma dönemlerinde kullanılan, yazıtlı veya kabartma bezemeli, genellikle mezar taşı olarak kullanılan dikme taş levhadır (Freely, 2003: 225, akt: Baytak, 2008: 68)

Fotoğraf 108-109: Eğil Kalesi'nden Dicle Baraj Gölü'ne Bakış

Foto: Recep AKSU

Konyar'ın (1936) ilçe halkına dayandırarak belirttiğine göre Eğil kalesinin eski ismi SİLİS'tir. Evliya Çelebi'nin üç kapılı olarak belirttiği kalede iki kapının yeri belli değildir (Konyar, 1936, akt: Haspolat, 2014: 30).

Asurlular zamanında yapıldığı tahmin edilen ve ilçe merkezinin batı tarafında yer alan Eğil Kalesi, doğu-batı doğrultusunda uzanan yekpare bir kaya zemin üzerine (kayalık bir tepe) üzerine inşa edilmiştir (Şekil 12). Kuzeyden Dicle Nehri vadisi ile çevrili olan yapı, güney ve doğu taraflarından ise eski derin bir boğaz vadi ile çevrilidir. Kalenin savunmaya elverişsiz olan batı kısmı ise insan müdahalesi ile yarılmış, ana kayadan kopartılmış ve savunmaya elverişli bir hale getirilmiştir. Eğil Kalesi mevcut haliyle bir iç kale görünümündedir. Ancak güney kısmındaki sur kalıntıları yapının bir iç, bir de dış kale surlarının çevrelediği büyük bir yerleşim yeri olduğunu kanıtlamaktadır. İç kısmı kısmen boş olup bazı dönemlerde depo ve sığınak olarak kullanılmıştır. Büyük bir kısmı Ortaçağdan kalan dış surlar, yapıyı güney ve doğu cepheleri boyunca dolanmaktadır (Demir, 2007: 15).

Fotoğraf 110-111: Eğil Kalesi ve Kral Kaya Mezarlarının Dicle Nehri Üzerinden Görünüşü

Foto: Recep AKSU

Eğil Kalesi'nin "İç kale" kısmı, üzerinde Ortaçağ izleri taşıyan en önemli bölüm olup, kalenin zirvesindeki ana kaya üzerindedir. Bu yapı, yer yer surlar ile de desteklenerek emniyetli bir hale getirilmiştir. Genellikle kentin sarayı, beylerin konutları, darphane, tutuk evi ve ibadethane gibi yapıların bulunduğu (Güldoğan, 2011, Akt: Haspolat, 2014: 30) bu bölüme, batı cephesinin hemen kuzeyindeki dik bir yol ile geçilir. Son derece dar tutulmuş olan bu yol, bitiş noktasında kemerli bir kapı ile iç kaleye açılmaktadır. İç kale, Dicle Nehri'nden yaklaşık olarak 100-150 m.lik bir yükseklikte bulunmaktadır (www.zazaki.net). İç kalede yönetim yapıları, depolar, sosyal amaçlı kullanılan çeşitli yapılar günümüze ulaşmıştır. Kalenin içinde doğal kayaların yontulmasıyla yapılan irili ufaklı yüzden fazla sarnıç bulunmaktadır. Bu kuyulardan çeşitli şekillerde yararlanılmıştır. Ayrıca kayalar oyularak (bugün için bilinen ve görülen) dört tünel kazılmıştır. Kaleden metrelerce uzaklıktaki vadide bulunan hamam ile Dicle Nehri yatağına ulaşmak ve sıkışık anlarında düşmana görünmeden yer altından kaçarak güvenli yerlere varmak için bu tüneller kullanılmıştır.

Fotoğraf 112-113: Eğil Kalesi'nden Dicle Vadisine İnen Tünellerin Görünüşü

Foto: Recep AKSU

Fotoğraf 114-115: Vadiye İnen Tünelin Yakın Plan Çekimi ve Kalenin Doğu Uç Kısmında Bulunan Depolardan Biri

Foto: Recep AKSU

Doğu-batı doğrultusunda uzanan iç kalenin doğusunda, kalıntılardan son derece ihtişamlı olduğu anlaşılan bir kalenin daha kalıntıları bulunmaktadır. Burası tıpkı Hasankeyf'te olduğu gibi ana kayanın oyulması suretiyle 117 basamaktan oluşan gizli bir tünel merdivenle Dicle vadisine bağlanmıştır. Günümüzde bu tünellerden biri açıktır (Tekin, 1971: 69; Akt: Demir, 2007: 16).

İç kalenin doğu kısmındaki bir başka unsur da depolardır. Ağız kısımları yuvarlak ve dar olan bu yapılar, iç kısımlarından giderek genişleyen bir yapı özelliğine sahiptir (www.diyarbakirmuzesi.gov.tr).

Fotoğraf 116-117: Eyvan Şeklinde İnşa Edilmiş Seyir Terası

Foto: Recep AKSU

Doğu bölümdeki önemli kalıntılardan biri de günümüze kadar kalmış eyvan biçimindeki mekândır. Dicle Nehri manzarasının izlendiği bu mekân Kale'nin zirvesinde inşa edilmiştir. İç kalenin batı ucunda ise, üzerinde bir zamanlar kalenin inşa edilmiş olduğu yapı kalıntıları bulunmaktadır (Demir, 2007: akt: Haspolat, 2014: 31).

Kalenin güneybatı köşesinde kaya kilisesi bulunmaktadır. Batı cephesindeki kayalık alan, ana kütleden koparılarak burada bir savunma alanı oluşturulmuştur. Batı cepheyi oluşturan kaya, yüksek ve sağlam olduğundan burada surlara ihtiyaç duyulmamıştır. Eğil kalesinin batı cephesinin kasaba ile birleştiği nokta kesilip açılarak ortaya çıkan cephenin sağında şekli dikdörtgen düz bir taşa kazılmış bir levha (stel) görünür. İki metre boy ve genişliğinde olan bu stel duvara, dayanmış bir yazı tahtasına benzemektedir (Konyar, 1936; akt: Haspolat, 2014: 30). Buraya kayalığın yüzeyi düzeltilerek Asur Krallarından birine olduğu tahmin edilen bir figür işlenmiştir.

Fotoğraf 118-119: Kral Figürü ve Çivi Yazılı Kitabenin Bulunduğu Taş Levha

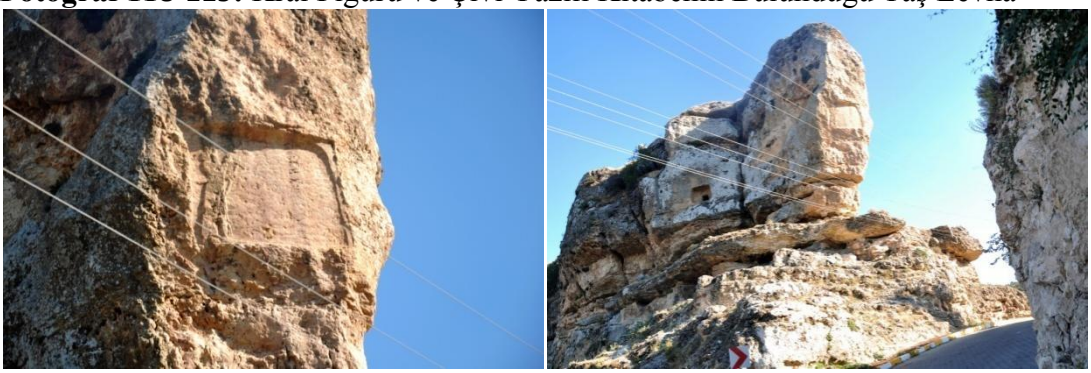

Foto: Recep AKSU

Bu figürü Evliya Çelebi şu şekilde tasvir etmiştir: Sağda ayakta durmuş, doğu yönüne bakan bir hükümdar tasviri var. Orantılı-düzgün bir boy, düz ve uzunca bir sakal, kıyafet Asur hükümdarlarında olduğu gibi, bel ile göğsünün sağ tarafı ile eteklerine kadar bir yelpaze veya büyük bir kuşun gerilmiş kanadı gibi dalgalanmış bir vaziyette görünen dokuma ve nakışlı bir entari. Başta fes biçimli az uzun bir başlık. Saçlar bu başlığın altından omuzlara değer şekilde dökülmüştür. Yan ve sağ ayak az ileri atılmış vaziyettedir. Elinde, yörede odun kesmekte kullanılan (Tahra denilen) hilâl şeklinde bir balta vardır. Yine Asur hükümdarlarında olduğu gibi kısa ve kalın bir kılıcın belden dışarıda kalan kısmı ufkî bir vaziyette görünmektedir. Bu resim güneş vurduğu zaman daha güzel görünmektedir (Haspolat, 2014'ten sadeleştirilerek alınmıştır).

Resmin yanında uzun çivi yazısı da (kitabe) bulunmaktadır. Yazı aşındığından günümüzde tamamen okunamamaktadır. Bu durumda kale ve resim ile ilgili net bilgi elde edilememiştir. Yazı ve figür öğlenden sonra, güneşli günlerde net görülebilir. Marguat'a göre, Eğil Kalesinde bulunan çivi yazısının bir kral figürü ile birlikte bulunmuş olması, kral figürü ve çivi yazısının Asurlulara ait olduğu görüşünü güçlü kılmaktadır. Kral figürünün büyük bir ihtimalle, Dicle'nin kaynağındaki (Birkleyn mağaraları) III. Salmanassar'a ait olan figür ile aynı olduğu görüşünü güçlü kılmaktadır. Figürle ilgili Beysanoğlu da "Stelde Asur Krallarının hep bilinen bütün kök çizgilerini toparlanmıştır. Boyundan asılı, sol el kılıç sapına konulmuş, belden dışarı az çıkan bir kılıç. Önünde bir kitabe, yüzü doğuya dönük, sağ elinde ikizli bir balta tutmaktadır (Karakaş, 2012: 8) diyerek bu görüşü desteklemiştir.

Ancak farklı görüşler de bulunmaktadır. Lehman-Haupt'a göre Eğil kalesi "Kaldik" yapı stilinin belirgin özelliklerini taşımaktadır. Suyla bağlantıyı sağlayan tünel ve oyuk ile yapıyı güvenlik nedeniyle ana kayadan ayırmak, buna örnek olarak gösterilmiştir (Demir, 2006: 17). Kale, ya bir Kalde kralı tarafından, ya da bunlara komşu akraba bir halkın hükümdarı tarafından (ki muhtemelen bölgesindeki Supanı-Sophene hükümdarı) tarafından yaptırılmıştır" diyerek aksi bir görüş belirtmiştir. Evliya Çelebi ise, "Asur hükümdarlarında olduğu gibi sakalın büklüm büklüm örülmemiş olması ve endamın, kısa, kalın ve kaba olmayarak şahane ve levendane bulunması şimdiye kadar gördüğümüz Asuri tiplerden ayrı bir tip karşısında bulunduğumuzu göstermektedir. T'ıglatpalasar'a ya da Ninip'e (Salmanassar) ait olmamalıdır. Çünkü birincinin, T'ıglatpalasar, tasvirini nakşettirdiği yerde ikincisinin de kendi heykelini nakşettirdiği hatırlanmalıdır. Ki bu her iki nakış Lice'nin Birkleyn kayalıklarında bulunmaktadır. Böylece burada Birkleyn'deki gibi iki krala ait figürlerin değil, tek bir figürün bulunması ile Asurîlerden ayrı bir ırkın ayırıcı ve bariz vasıflarını taşıyan bu nakşın Sasanî, Pers veya Medya hükümdarlarından birine ait olduğuna ihtimal vermekteyiz" diyerek aksi görüşü savunmuştur.

Eğil kalesinde ana kayanın oyulmasıyla elde edilmiş 3 adet tünel tespit edilmiştir. Bunlardan ilki kalenin doğusundaki kral mezarlarının hemen üst tarafından başlayıp Dicle Nehri'ne inmektedir. 177 basamaktan oluşmaktadır. Meydana gelen çökme ve dökülmeler nedeniyle tünelin varlığı dışarıdan açıkça görülmektedir. Bu tünel Dicle Nehri'ne inen gizli suyoludur. Kayanın oyulmasıyla yapılan tünelin genişliği yer yer değişmekle beraber, yaklaşık olarak 2.70 m'dir. Merdivenlerin genişlikleri, 0,35 - 0,50 m arasında değişmektedir. Biri tünel odasından diğer ikisi dışarıda olmak üzere, tünele geçiş sağlayan üç kapı mevcuttur. Kalenin içinde, tünelin başladığı noktada tünel, muhafız odası bulunmaktadır. Tüneli koruyan askerlerin beklediği bu oda, ana kayanın oyulmasıyla inşa edilmiştir. Oda 3.80 x 6.80 m ölçülerinde doğu batı doğrultusunda, dikdörtgen planlıdır. İkinci tünel, kalenin kapısında olup üst taraftan başlamaktadır. Ama giriş kısmı kapalı olduğu için surun Dicle'ye bakan tarafında ve hemen sur altındaki açıklıktan tünele girilmektedir. Fazla tahribat olmadığı için basamakları oldukça sağlam durumdadır. Tünelin orijinalde nerede son bulduğu bilinmemektedir. Bu tünelin büyük bir su sarnıcına giden tünel olduğu tahmin edilmektedir.

Üçüncü tünel ise kalenin üst kısmındaki, güneydeki giriş kapısına yakın bir yerdedir. Bu tünelin dış kalenin aşağısında, derenin kenarında bulunan, şimdi baraj suları altında kalan Kale Hamamı'na gidiş gelişi sağlayan bir tünel olduğu tahmin edilmektedir. Tünelin hamam tarafındaki ucu günümüzde kısmen açıktır (Yıldız, 2012: 30-37).

Fotoğraf 120-121: Eğil Kalesi'ndeki Asur Kral Kaya Mezarlarının Görünümü

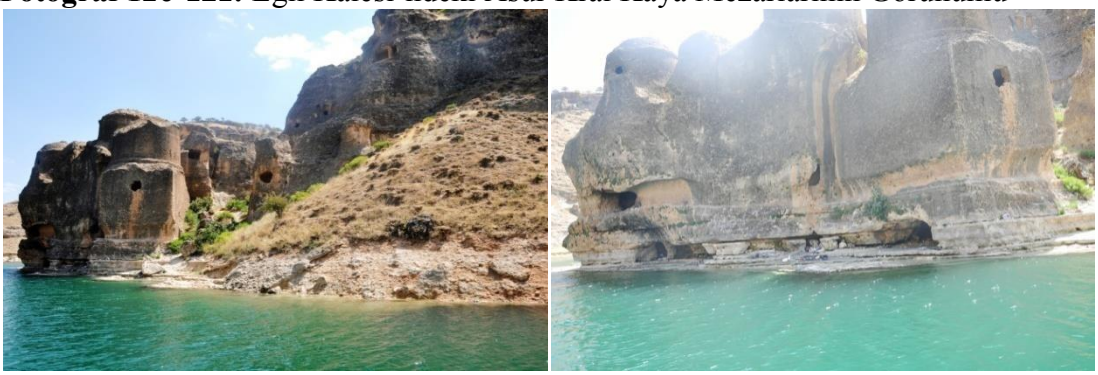

Foto: Recep AKSU

2.1.3.3. Silvan Kalesi

Silvan Kalesi (Şekil 13) varlığını günümüze kadar kısmen de olsa sürdürebilmiş önemli eserlerdendir. Kalenin ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte Asur döneminde kullanıldığına dair çeşitli bilgilere kaynaklarda rastlanır. Réck ve Lehmann-Haupt gibi bazı araştırmacılar M.Ö. 77 yılında kurulan Tigranokerta kentinin Silvan olduğunu iddia etmektedirler. Aynı şekilde Moltke de ilk önce Romalı komutan Lukullus sonra da Neron'un komutanı Karbulo döneminde ele geçirilen ve VI. yüzyıl sonlarına değin önemini koruyan Tigranokerta kentinin Meyyafarikin (Silvan) ile aynı kent olduğunu yazmaktadır. Bu bilgiler ışığında kalenin ilkçağda kurulduğunu söyleyebiliriz. Bilimsel kaynaklardaki mevcut bilgilere göre Silvan Kalesi, iki surla çevrili, dörtgene yakın bir şekildedir. Kapladığı alan doğudan batıya 600 metre, kuzeyden güneye 500 metredir. Yaklaşık 2200 metre uzunluğunda olan Silvan Kalesi'nin surlarında 50 burç ve kule vardır (bilinmeyendiyarbekir.com; Alkan, 2013: 415-422). Önceleri sur bölgesinin içinde, bir kale şehir hüviyetinde olan Silvan kent yerleşmesi, zamanla artan nüfusun baskısıyla sur dışına taşmış, hatta büyük çoğunluk itibariyle tahrip edilen surların üzerine yerleşilmiştir.

Şekil 13: Silvan Kent Merkezinde Bulunan Silvan Kalesi'nin Lokasyon Haritası

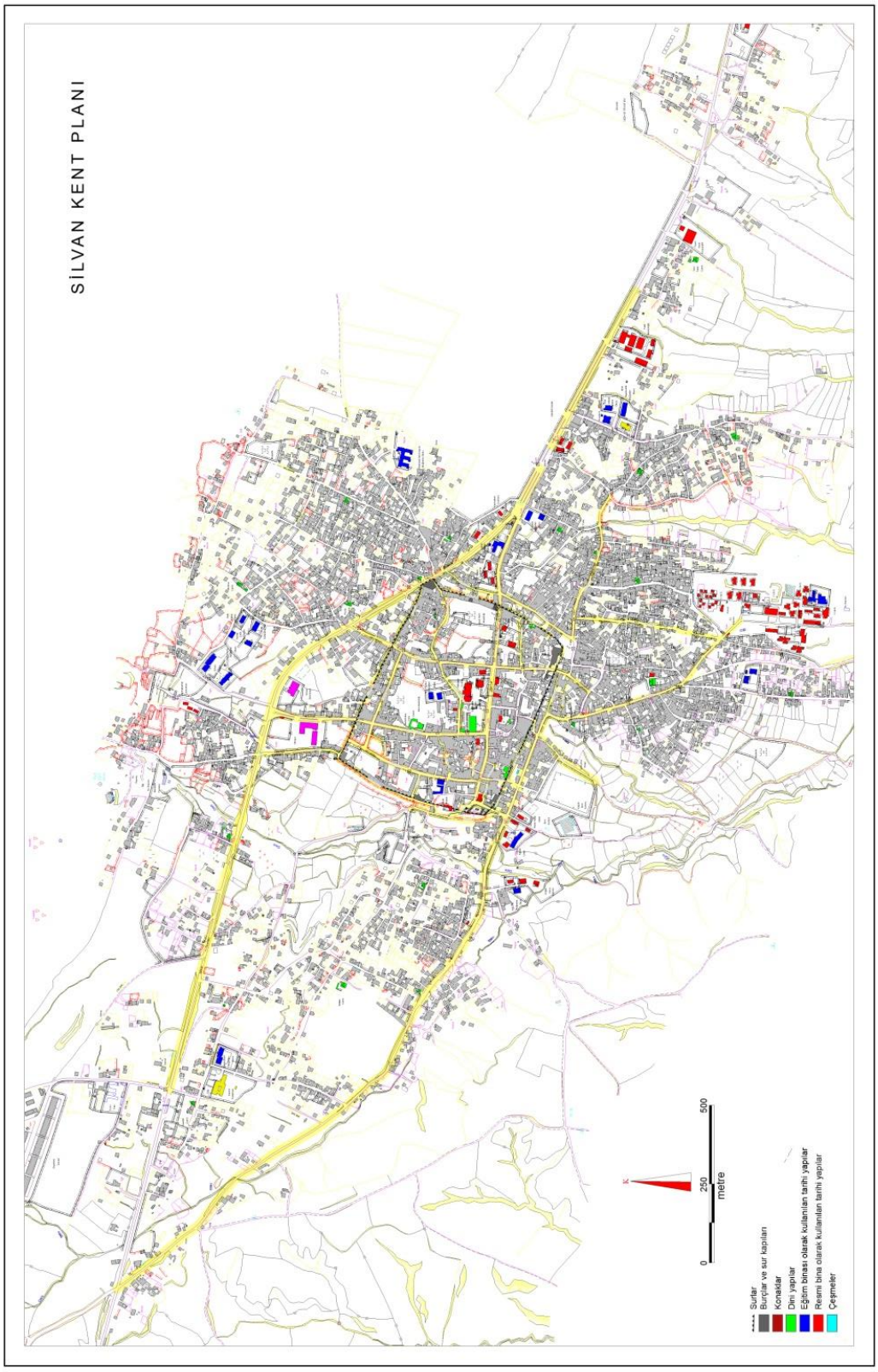

Kaynak: Recep AKSU (Kent Planı üzerine işlenmiştir)

Fotoğraf 122-123: Çoğunlukla Tahrip Edilip, Kaderine Terk Edilmiş Silvan Kale'si Surlarından Görünüm

Foto: Recep AKSU

"Silvan Kalesi, M.S. 410 yılında (II. Şapur dönemi) yapılan savaşta İran'da şehit düşen kırk Hıristiyan şehidinin ünlü tıp ve din adamı olan Mar Marutha tarafından kemiklerinin getirilip büyük bir merasimle Silvan Kalesi'nde gömdürmesinden dolayı Martyropolis (Şehitler Şehri) adını almış, bir süre bu isimle anılmıştır (silvanlilardernegi.com). İslâm döneminde Silvan'ın, Ortaçağ'ın en parlak ve en gelişmiş kentlerinden biri olması, Meyyafarikin adıyla 101 yıl Mervani Devleti'nin başkenti, Artukluların ikinci başkenti, Hamdani Devleti'nin hükümdarı Seyfüddevle'nin Silvan'a gömülmeyi vasiyet edecek kadar sevdiği ve önem verdiği ikinci merkezi ve Meyyafarikin Eyyübileri'nin ana merkezi olması, tarihte önemli bir rol almasına sebep olmuştur. Bu dönemlerde kale-şehir olan Silvan yeniden yapılırcasına onarılmış, kaleye yeni burçlar ve surlar eklenmiştir. Silvan Kalesi, Eyyübiler yönetiminde iken Moğol hükümdarı Hülagu'nun 1258 ve 1259 yıllarındaki iki yıllık kuşatmasından sonra ele geçirilmiş ve tamamıyla yakılıp yıkılmıştır (bilinmeyendiyarbekir.com; Savcı, 1956: 6; akt: Alkan, 2013: 415-422).

Burçların dıştan uzunlukları 10,5 m ve enleri de 7 m kadardır. Yükseklikleri ise 25 metreyi geçmektedir (silvanlilardernegi.com; Alkan, 2013: 415-422). Burçlar genellikle tahribe uğramıştır. Bir kaçı müstesna olmak üzere ikinci katları da tamamen yıkılmıştır. Hemen birçok burcun üzerine ev yapılmıştır. Bazı aileler burçların üzerine ev inşa ederek ya da eski konutları ikametlerine elverişli bir duruma getirip zeminden yüksekte yaşamağa başlamışlardır. Yüksek suru çevreleyen ikinci dış sur daha fazla tahrip edildiğinden dikkat edilmedikçe bu suru seçmek zordur. Dikkatle bakıldığında, iç sur ile paralel olarak uzandığı görülür. Kaynaklarda

kasabadan kolayca çıkabilmek için kalenin dokuz kapısı olduğu mevcuttur. Bunlardan dördü güneyde, ikisi kuzeyde, ikisi batıda, biri de doğuda bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı tamamıyla ve bir kısmının da sağı, solu, eşiği veya lentosu mevcuttur. Kapılara özel bir önem verildiği, bir kısmının da kitabelerle süslendiği göze çarpmaktadır (bilinmeyendiyarbekir.com; Savcı, 1956: 6; akt: Alkan, 2013: 415-422)".

Fotoğraf 124-125: Silvan İlçe Merkezinde Üzerine Mesken Yapılmış Bir Sur Kalıntısı ve Üzerindeki Kitabe ile Yakınında Bulunan Bir Başka Yazıt

Foto: Recep AKSU

Kaynaklarda bu şekilde tanımlanan Silvan Kalesi günümüzde ise tamamen harabe durumdadır. Kale ve burçların içine, yanına ve üzerine birçok konut inşa edilmiş, bazıları halen mesken olarak kullanılan bu konutların bir kısmı da terk edilmiştir. Kale surlarından koparılan taş parçaları çoğu yerde konut inşasında kullanılmıştır. Böylece sur ve burçların birçok duvarı yıkılmış, tahribata uğramış, zamanla yok olmuştur.

Fotoğraf 126-127: Silvan Kent Merkezinde Üzerine Konut İnşa Edilmiş Sur Kalıntıları

Foto: Recep AKSU

"Silvan İlçesi'nde turizm değeri olan bir diğer tarihi yapılar kale kapılarıdır. Silvan Kalesi'nin değişik kesimlerinde yer alan kapılar son derece ilginç mimari yapılardır. Bu kapılardan en ünlüsü Kulfa Kapısı'dır. Kalenin doğu tarafında, Gazi Caddesi'ne yaklaşık 50 m uzaklıktadır. Kitabesindeki yazının mükemmeliyeti son derece ilgi çekicidir. Diyarbakır Kapısı ise kalenin batısındadır. Gazi Caddesi'ne paralel olarak uzanan kapı sur içindeki yolun sonunda, eski PTT civarında olup Merşimun Ziyareti'nin yakınındadır. Silvan Kalesi'nin güneyinde, Azizoğlu Konağı'nın yanında Burcu Şah Kapısı bulunur. Bu kapı, Şador Caddesi'nin açılmasından dolayı kısmen zarar görmüştür. Aşağı Kapı olarak bilinen kapı, Altıbulak Çeşmesi'nin yanındadır. Yerden yüksek olduğu için bu kapıdan asma merdivenlerle kaleye giriş yapılmaktayken günümüzde yakın zamanlarda yapılan merdivenler sayesinde kaleye giriş yapılabilmiştir (bilinmeyendiyarbekir.com; Alkan, 2013: 415-422)".

Fotoğraf 128-129: Kulfa Kapısı ve Kale Surlarından Görünüm (Silvan İlçe Merkezi)

Foto: Recep AKSU

"Silvan Kalesi'nin güneybatı köşesinde, Küçük Kapı bulunmaktadır bilinmeyendiyarbekir.com). Eski Silvan Devlet Hastanesi yolu üzerindedir. Kaleden güneye doğru inilen yokuşun sağ tarafında bir insanın rahatlıkla geçebileceği şekilde yapılmıştır. Boşat Kapısı, kalenin kuzeybatı köşesindedir (yesilsilvandernegi.org; Alkan, 2013: 415-422). Sadık Bey Kasrı'nın giriş kapısı Boşat Kapısı'na bakmaktadır. Kale kapılarından sonuncusu ise Meyhane Kapısı'dır. Bu kapı, kalenin batısında yer alır. Ali Ağa Konağı ile Sadık Bey Kasrı'nın arasındadır (Alkan, 2013: 415-422).

Silvan'da tarihi yapıtlar içinde en ilginç ve önemli olanlarından biri de kale burçlarıdır. Sahada 6 tane kale burcu yer almaktadır. Bunlardan en önemlisi ve turizm çekiciliği en fazla olanı Zembilfroş Burcu'dur. Silvan Kalesi'nin kuzeydoğusunda yer alan burç, yörede en çok tanınan yapılardan birisidir. Burç, araştırma alanında çoğunlukla bilinen, şairlere ilham kaynağı efsanevi bir aşka[8] da konu olmuştur (Savcı, 1956: 56; akt: Alkan, 2013: 415-422). Silvan'daki bir diğer önemli burç ise Aslanlı Eyyübi Burcu'dur. Eyyübiler döneminde yapılan bir eserdir. Burcun üzerinde birbirlerine bakan aslan ve kaplanın arasında güneş kabartması bulunmaktadır. Üzerindeki kitabe, Meyyafarikin Eyyübileri hükümdarı Melik Evhad Necmeddin'e aittir. Muhteşem bir yazı ile yazılan kitabe çok ünlüdür. Bu burç, Gazi Caddesi üzerinde olup, Şeyh Halil Mezarlığı bitişiğindedir (bilinmeyendiyarbekir.com; Alkan, 2013: 415-422)".

[8]Efsaneye göre bir padişahın zevk, sefa içinde büyütülmüş, çok yakışıklı bir oğlu varmış. Genç prens sık sık ava çıkarmış. Bu av gezilerinin birinde yol kenarındaki mezarların birinden çıkmış kafatası ve iskelet görmüş. O zamana kadar ölüm kavramına yabancı olan genç prens o andan itibaren ölümün gerçekliğiyle yüz yüze gelmiş. O andan itibaren elini eteğini dünya nimetlerinden çekmeye karar vermiş ve tanrıya sığınıp, onun yolundan yürümeye yemin etmiş. Sarayı ve ihtişamı bırakıp eşiyle birlikte yollara düşmüş. Diyar diyar gezerek zembil (hasırdan örülmüş kulplu torba) yapıp satmaya, hayatını böyle kazanmaya başlar ve böylece Zembilfroş adını alır (bilinmeyendiyarbekir.com). Son durağı olan Silvan'a gelir. Zembil satmak için Farkin sokaklarını arşınlarken Farkin Bey'inin karısının dikkatini çeker. Beyin karısı Zembilfroş'a âşık olur ve duygularını Zembilfroş'a açar. Ancak Zembilfroş evlidir ve eşini sevmektedir dolayısıyla teklifi reddeder. Beyin karısı ne yapıp edip Zembilfroşu elde etmeye çalışır. Beyin karısının çok ısrar etmesi ve değişik entrikalar çevirerek Zembilfroşu elde etmek istemesi karşısında Zembilfroş çareyi kaçmakta arar. Zembilfroş, beyin karısından kurtulmak için kendini çöllere atar ve bir daha haber alınamaz. Beyin karısı da bunu öğrenince Zembilfroş'un peşinden gider. Ondan da bir daha haber alınamaz ve böylelikle dilden dile aktarılan efsanevi bir aşk ortaya çıkar (Alkan, 2013: 415-422).

Fotoğraf 130-131: Arslanlı Burç ve Zembilfroş Burcu

Foto: Recep AKSU

"Silvan Kalesi'nin güneydoğusunda Burcu Şah Kapısı yanında Burcu Şah Burcu bulunmaktadır. Bu burç Azizoğlu Konağı yanında yer alır. Silvan Kalesi'nin kuzeybatı köşesinde, Eyyubi Burcu bulunur. Yöredeki en sağlam burçlardan biridir. Boşat Kapısı'nda bulunan burçun batı tarafında Eyyübiler'e ait bir kitabe bulunur. Üstün ailesine ait Sadık Bey Kasrı, bu burcun üzerinde yapılmıştır. Yapının tüm köşe başlarında insan kafası figürü kullanılmıştır. Mervani Burcu da Silvan Kalesi'nin kuzeyinde yer almaktadır. Şador Caddesi üzerinde bulunan burcun ön kısmı sağlam, güneye bakan kısmı ise yıkık durumdadır. Bu burcun üzerinde Mervaniler'e ait bir kitabe bulunmaktadır (yesilsilvandernegi.org; Alkan, 2013: 415-422)".

"Silvan'daki bir diğer burç ise Artuklu Burcu'dur. Kulfa Kapısının yanında bulunan burçlardan biridir. Kalenin doğusunda bulunan burcun, ikinci katı kısmen yıkıktır. En büyük özelliği üzerindeki aslan kabartmalarıdır. Birbirlerine bakan kanatlı bir aslan ile kaplanın gövdesinin üzerinde kafaların birleştiği yerde aslan kafası yerine figür olarak insan başı kullanılmıştır. Kabartmaların yapım tarihi ve kimler tarafından yapıldığı veya nereden getirildiği belli değildir (yesilsilvandernegi.org; Alkan, 2013: 415-422)".

2.1.3.4. Hasankeyf Kalesi ve Mağaraları

Araştırma alanındaki önemli kültür turizmi destinasyonlarından bir diğeri de Hasankeyf'tir (Şekil 14). Hasankeyf'in son dönemde, özellikle Ilısu barajının sularından etkilenmesiyle birlikte medyada görünürlüğün artması ve güçlü kültürel turizm arzı nedeniyle var olan çekiciliği düşünüldüğünde araştırma alanının önemli turizm destinasyonlarından birisi olduğu aşikârdır. Hasankeyf'e ulaşım karayolu ile Diyarbakır – Bismil – Batman üzerinden yaklaşık 135 km'dir. Batman ile arasında ise yaklaşık 40 km mesafe bulunmaktadır. Ancak seyahat acentaları Güneydoğu Anadolu turları kapsamında çoğunlukla Diyarbakır – Hasankeyf – Mardin tur güzergâhını kullanmaktadır. Hem mesafe olarak yakınlık hem de çoğunlukla Diyarbakır bağlantılı tur güzergahlarının içinde bulunması nedeniyle Hasankeyf ilçesi araştırma alanı içerisine dahil edilmiştir.

Şekil 14: Hasankeyf Lokasyon Haritası

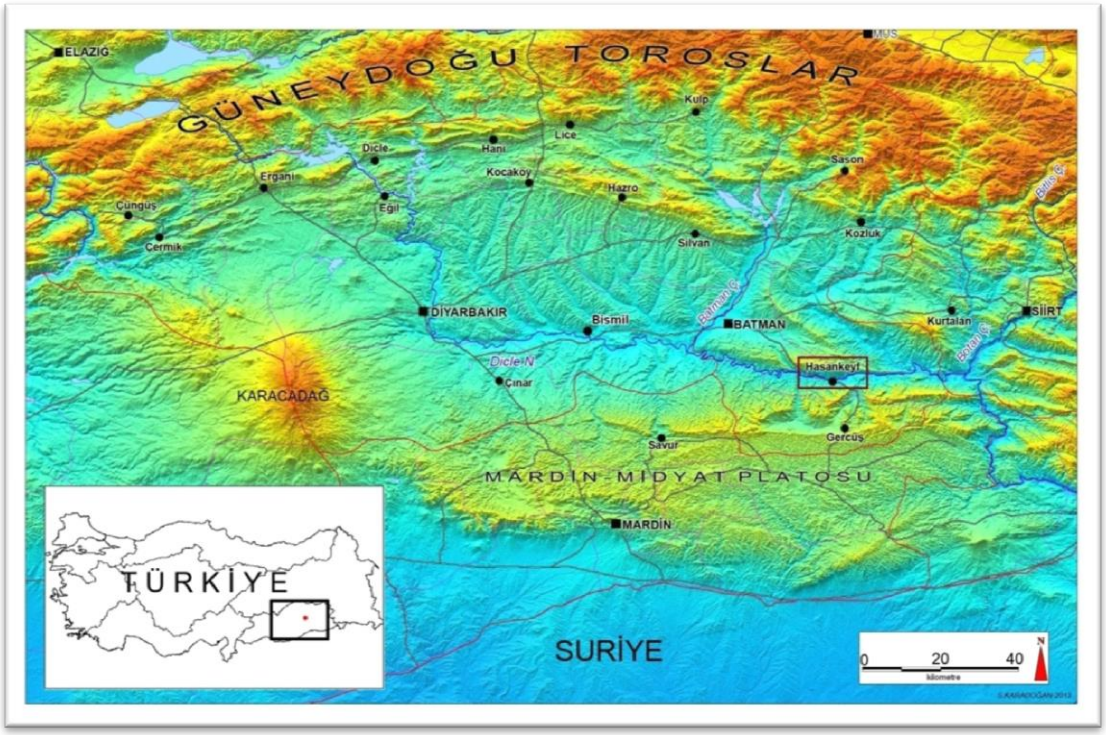

Kaynak: Recep AKSU

Burada araştırmanın sistematiğine uymamasına rağmen, ilçenin birçok somut kültürel öğesi bir arada, bir tasnife tabi tutulmadan verilmiştir. Bunun nedeni ise araştırma alanında Hasankeyf'in başlı başına bir kültürel turizm markası olmasıdır.

Fotoğraf 132-133: Hasankeyf'te Yıkılmış Eski Köprü ve Hasankeyf İlçe Görünümü

Foto: Anonim

Hasankeyf'in ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte tarihi antik döneme kadar dayanmaktadır (www.kulturportali.gov.tr). Hasankeyf höyüğünde yapılan çalışmalarda 3.500 yıldan 12.000 yıl öncesine kadar arkeolojik buluntulara rastlanılmıştır. Özellikle kente bir mağara şehri özelliği veren mağaraların paleolitik dönemden itibaren iskân edilmiş olabilecekleri düşünülmektedir (Sevim, 1962; akt: Mınat, 2008: 161).

Fotoğraf 134-135: Hasankeyf Mimarisi ve Kaleye Çıkan Merdivenler ve Kale Kapısı

Foto: Anonim

Tahminen Asur ve Urartu çağında (M.Ö. IX-VIII. yüzyıl) bu yörede yaşayan insanların kayaları oyarak şekillendirdiği konut, tapınak, sarnıç, işlik ve çok amaçlı ortak kullanım alanlarından oluşan ilk kent, "mağaralar kenti" adıyla anılmıştır (Çevik, 2002: 257; İsen, 2014: 51). Bu mağaralar kenti kısmında Asur ve Urartu dönemlerine tarihlene ait sayıları 7500 kadar olduğu sanılan ve oyularak elde edilen mağara konutlarla, Kalebaşı'ndaki (İç Kale) sur kalıntıları dışında, duvar örülerek yapılmış mimari örnek bulunmamaktadır (İsen, 2014: 51).

Fotoğraf 136-137: Hasankeyf'te Birçoğu Halen Kullanılan Mağara Yerleşmeleri

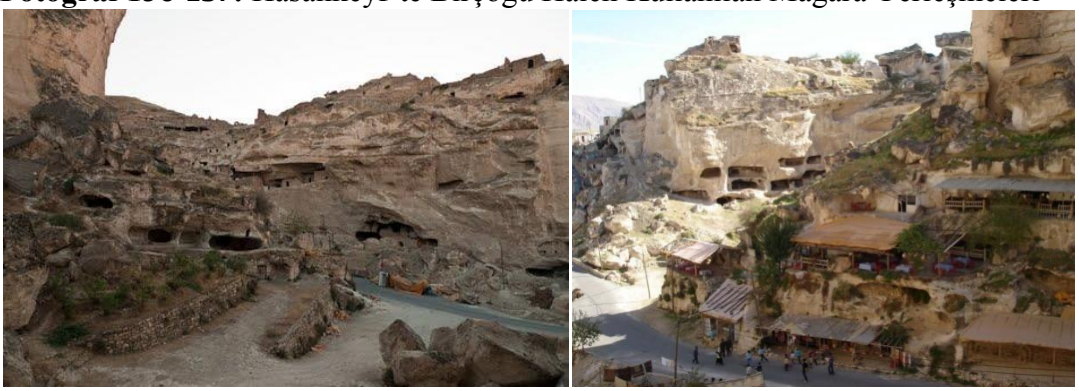

Foto: Anonim

"Kalenin doğu ve güneydoğusundaki vadide mağara iskânı olarak nitelendirilebilecek çok sayıda ev ve dükkân yer almaktadır. Buradaki konutların çoğu kayaya oyulmuş olmakla beraber birçok evin önünde kuyular da bulunmaktadır. Mağara olarak anılmalarına karşın, bunlar jeolojik oluşumun ürünü olmayan, insanın rahatlıkla girebileceği bir kapısı, o günün şartlarına göre her türlü barınma ihtiyaçlarını karşılayabilecek mekânları bulunan insan eliyle şekillendirilmiş evlerdir. Bağımsız ünitelerin yanında, birbiriyle bağlantı tünelleri olan komplike örnekleri de mevcuttur. Konutların dışında, su kanalları, sarnıç ve depolarla açık hava tapınakları da bu dönemin başlıca kalıntılarıdır (Uluçam, 2008: 425; akt: İsen, 2014: 52)".

Hasankeyfte anıtsal boyutta yapılmış ilk yapılar, Romalıların M.Ö. IV-II. yüzyıllarda inşa ettiği "Garnizon Kent"e aittir (İsen, 2014: 53). Garnizon Kent yerleşimi, Yukarı Mezopotamya'dan Anadolu'ya geçiş yolu üzerinde ve Dicle nehrinin kenarında kurulmuş olması nedeniyle stratejik bir öneme de sahiptir (www.islamansiklopedisi.com). Hıristiyanlığın bölgede 4. yüzyıldan itibaren yayılmaya başlamasından sonra yerleşim Süryani piskoposluğunun merkezi durumuna gelmiştir. (www.batmankulturturizm.gov.tr). Hasankeyf 640 yılında, Halife Ömer döneminde İslâm ordusu tarafından ele geçirilmiştir. Emeviler, Abbasiler, Hamdaniler ve Mervaniler egemenliğinden sonra 1102 yılında Artuklu dönemi başlamıştır (www.islamansiklopedisi.com). Artuklu Beyliği'nin 1102-1232 yılları arasında başkentliğini yapan Hasankeyf, en parlak dönemini bu tarihlerde yaşamıştır (www.kulturportali.gov.tr). Bu dönemde imar edilerek kale kasabası özelliğinden kurtulup şehir görünümüne kavuşmuştur. Sonrasında Eyyubi yönetimi,

1260 Moğol istila ve tahribine kadar devam etmiştir (www.batmankulturturizm.gov.tr). 1462 yılında Akkoyunlu, Akkoyunlu'ların zayıflamasıyla 1482 yılında Hasankeyf'te tekrar Eyyubi yönetimi, bir süre sonra Safeviler ve nihayetinde 1515 tarihinde Osmanlı topraklarına katılmıştır (www.kulturportali.gov.tr). 17. yüzyıldan itibaren ana ticaret yollarının değişmesi ve Osmanlı – İran savaşları sonucunda ticarette görülen duraklama neticesinde şehir önemini yitirmiştir (www.mardinmuzesi.gov.tr).

Hasankeyf'in de içerisinde yer aldığı Tur Abdin bölgesi, uzun süre Roma ile Sasaniler arasında bir mücadele sahası olarak kullanılmış, birçok kez iki devlet arasında el değiştirmiştir (Mor Afrem, 1996, Mınynat, 2008: 160). Diyarbakır ve çevresini ele geçiren Roma İmparatoru II. Konstantius, IV. yüzyılda bölgeyi Sasani'lerden korumak amacıyla iki sınır kalesi inşa ettirmiştir. Bunlardan biri Heysem (Hatem Ta'i) Kalesi, diğeri ise Hasankeyf (Hesna de Cepha) Kalesi'dir. M.S. 363 yılında inşa edilen kale uzun süre Roma ve Bizans egemenliğinde kalmış, birçok kaynakta da sağlam ve ulaşılmazlığıyla tasvir edilmiştir (Mınynat, 2008: 160).

Fotoğraf 138-139: Hasankeyf Kalesi ve Mağara Yerleşmeleri

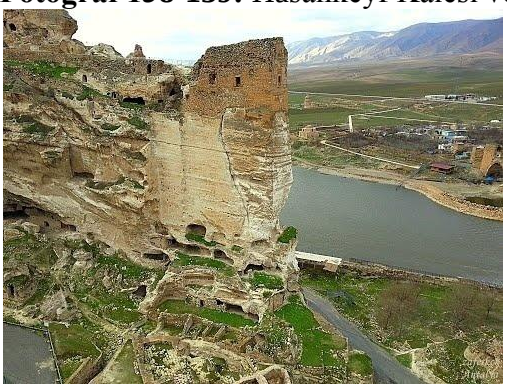

Kale, yaklaşık 100 m. yüksekliğinde sarp bir kaya kütlesinin zirvesine tesis edilmiş, tarih içerisinde bu doğal korunaklı yapısının avantajı kullanılmıştır. 10.yy. İslâm coğrafyacılarından İstahrî, Hasankeyf'in güvenlik tedbirlerinden bahsederken: "Dicle'nin doğusunda yer alan Hasankeyf şehrinin surları yoktur. Ancak çok sağlam bir kalesi vardır" demiştir (İstahri, 1980: 76; Mınynat, 2008: 162). Bu ifadeden anlaşılacağı üzere 10. yüzyılda Hasankeyf'in çevresinde surlar bulunmamakla birlikte, burası bir kale şehir durumundadır (Yurttaş, 2002: 101; akt: İsen, 2014). Kalede görülen burçların ve sur duvarlarının kalenin güvenliğini sağlamaktan ziyade

buradaki yerleşik halkın emniyetini karşılamak amacıyla yapıldığı tahmin edilmektedir. Kalenin manzaraya en hâkim noktalarında, hükümdar aileleri için sarayların inşa ettirildiği görülmektedir (Yurttaş, 2001: 235-236).

İbn Şeddad kalenin yedi kapısından bahsetmesine (Ibn-i Şeddad, 1978: 531; Mıynat: 2008: 162) rağmen, şu an bu kapılardan Hasankeyf'te Eyyubi dönemine ait dördü ayakta durmaktadır (Yurttaş, 2002: 243; Mıynat: 2008: 162).

Hasankeyf Kalesi'nde Dicle Nehri'nden su almak için, nehre doğru inen yaklaşık iki yüz basamaklı, kullanıldığı dönemde korunaklı ve kapalı olan, ancak zamanla aşınarak günümüzde dışarıdan da görünebilen Eğil Asur Kale'sindeki tünellere benzeyen bir yol bulunmaktadır. Bu gizli geçidin özellikle kuşatma zamanlarında kullanıldığı düşünülmektedir. İç kale olarak ifade edilen yerde, Artuklular'a ait Ulu Cami'nin alt yapısı, Büyük Saray'ın bir bölümü; Eyyubiler'e ait Küçük Saray, üç adet kale kapısı, günümüze ulaşmıştır. Ayrıca hangi devre ait olduğu kesin olarak tespit edilemeyen Şeyh Şerafeddin Türbesi, diğer taraftan su sarnıcı, su künkleri ve birçok mezarlık da günümüze ulaşan İç Kale'deki kültür miraslarıdır.

Fotoğraf 140-141: Kaleden Nehir Kıyısına İnen Gizli Tünel ve Hasankeyf Kalesi

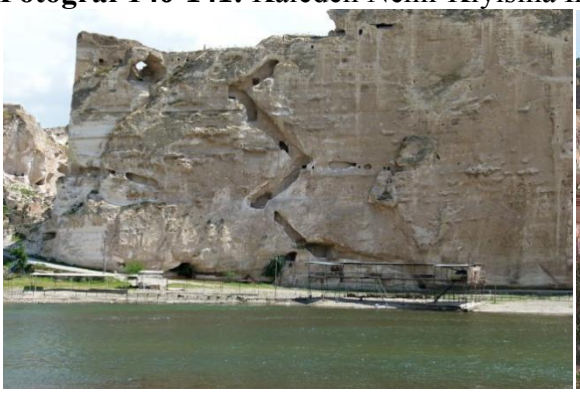
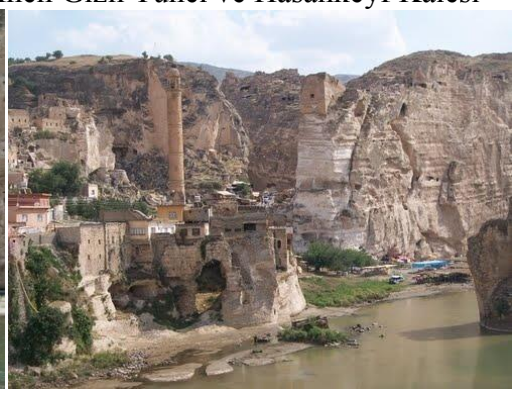

2.1.4. Araştırma Alanında Antik Tapınaklar: Mithras Tapınağı

Diyarbakır'ın Çınar ilçesine 13 kilometre uzaklıktaki Demirölçek Mahallesi yakınlarında Diyarbakır-Mardin karayolu üzerinde 150 metre yüksekliğindeki bir tepe üzerinde Zerzevan Kalesi bulunmaktadır. Burada 2014 yılında başlayan Dicle

Üniversite Arkeoloji Bölümü tarafından yürütülen arkeolojik kazılarda Roma İmparatorluğu'nun Güneydoğu'daki varlığına dair önemli ipuçlarına ulaşılmıştır.

Kilit noktada yer alan ve Roma'nın askeri yerleşimi olan Zerzevan Kalesi'nde (Samachi) yeni başlayan çalışmalar, bölgenin Roma Dönemi'nin aydınlanması açısından oldukça önemli bir rol üstlenmektedir. Kale, yerleşim konumu itibariyle bütün vadiye hâkim, antik ticaret yolu ve M.Ö 3000 öncesinden itibaren Asurluların, Perslerin, Romalıların, Sasanilerin seferlerinde kullandığı askeri güzergâh üzerinde, bütün bölgeyi özellikle de Amida'yı (Diyarbakır'ı) yani geniş bir alanı kontrol altında tutan stratejik bir Roma sınır garnizonudur (http:arkeofoni.com).

Fotoğraf 142: Zerzevan Kalesi hava fotoğrafı

Kaynak: Anonim

Devam eden kazılar sırasında bugüne kadar, 21 metrelik gözetleme-savunma kulesi, 15 metreye yakın surlar, büyük bir Mithraeum yeraltı sığınağı, gizli geçit, kilise, askeri-sivil konutlar, yeraltı ibadethanesi, sunaklar, kaya mezarları, su kanalları (700 metrelik bölüm) ile birlikte çok sayıda savaş aleti bulunmuştur (www.amerikaninsesi.com).

Kazının en önemli kazanımı Mihtras dinine ait olarak kullanılan Mithraeum Tapınağının bulunmuş olmasıdır. "Aracılık eden" anlamına gelen Mithras, kökeni Perslere dayanan tanrı inanışıdır. "Anlaşma ve dostluk" kavramlarının tanrısı olarak

da inanılan Mithras, güneş tanrısıdır ve kültü güneş tapınımına dayanır. Ayrıca ışığın, savaşın, adaletin ve inancın da simgesidir. Öğretisi dünyanın yaratılışı üzerinedir ve evreni kontrol eden tanrı olarak da bilinir. Mithras dinine katılacak kişi on iki eziyeti çekmek zorundadır (http:arkeofoni.com).

Mithrasın önemi daha çok dinin gizeminden kaynaklanmaktadır. Sadece erkeklerin kabul edildiği bu inanışta, ayinler, törenler tamamen gizli olarak yapılmaktadır ve dışarıda anlatmak da kesinlikle yasaktır. Tüm ibadetlerin yer altında yapıldığı bu dine ait veriler sadece arkeolojik kalıntılarla elde edebilmektedir. Çünkü yazılı bir belge henüz bulunmamıştır (www.amerikaninsesi.com).

Milattan Sonra 2 ve 3. yüzyılda Roma İmparatorluğunda özellikle askerler arasında oldukça yaygınlaşan Mithras dini, 4. Yüzyılda Hıristiyanlığın yayılmasıyla birlikte önemini kaybetmiştir (http:arkeofoni.com).

Fotoğraf 143-144: Zerzevan Kalesi Mithraeum Tapınağı

Kaynak: Anonim

Yapı, Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırında tespit edilen önemli bir Mithraeumdur. Yapının ortaya çıkarılması, dinin öğretilerinin anlaşılması, yayılım alanlarının belirlenmesi, mimarisinin açıklanması açısından da önemlidir (www.amerikaninsesi.com).

Mithraeum Tapınağı, yeraltına ana kaya oyularak inşa edilen tek girişli yapıdır. 7 metre uzunluğunda, 5 metre genişliğinde, 2,5 metre yüksekliğindedir. Yapının doğu duvarında ana kayaya oyulmuş sütunlar ve ortada büyük, yanlarda da iki küçük niş bulunmaktadır. Ortadaki büyük niş etrafındaki iki sütunun üzerindeki hat üzerinde Mithras'a ait semboller bulunduğunu düşündüren boya kalıntıları mevcuttur. Ayrıca Mithras'ın boğayı kurban ettiği sahnenin yer aldığı plakanın da yine bu ortadaki büyük nişe konulduğu varsayılmaktadır. Ayrıca doğu duvarda ışın tacı motifi de

korunarak günümüze ulaşmıştır. Küçük nişlerden birisinde oldukça düzgün oyulmuş su çanağı ve bitiminde yapının zemininde havuz bulunmaktadır. Su çanağı ile havuz, duvarın içinden geçen bir kanal ile bağlantılıdır. Mithras dini törenlerinde su ya da boğa kanı kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca tavan kısmında simetrik olarak yapılmış dört adet hayvan bağlama yeri de bulunmaktadır. Bağlama yerlerinin Mithras ayinlerinde boğanın kurban edilmesi için kullanılmış olduğu düşünülmektedir. Yapının giriş kapısında ise yazıt ve semboller açık bir şekilde görülmektedir (www.amerikaninsesi.com).

Roma'nın doğu sınırında bilinen ilk ve tek Mithras tapınağı olarak bulunan 1700 yıllık bu yapı, Türkiye'deki ikinci Mithras tapınağıdır. Tapınak şu anki durumuyla dahi on binlerce insanın burayı ziyaret etmesine neden olmuştur. Alandaki yapıların ortaya çıkarılmasının uzun yıllar alacağı belirtilen bu otantik kültürel peyzaj ögesi, önemli bir arkeolojik mirastır. Mekân barındırdığı bu özellikleriyle kültürel turizm destinasyonu olmaya adaydır.

2.1.5. Araştırma Alanında Asur Uygarlığı İzleri

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin önemli merkezlerinden biri olan Diyarbakır'ı da içine alan araştırma alanı, kuzeyinde Güneydoğu Toroslar, güneyinde Tur Abdin Dağları, batıda Karacadağ ile çevrelenir. Doğu sınırını belirleyecek coğrafi bir engel bulunmaz ancak Dicle vadisinin daraldığı Batman ili içlerine kadar uzanan alanda benzer özellikler gösteren bir coğrafyası vardır. Ergani – Maden bölgesindeki bakır yataklarına yakınlığı, Dicle gibi bölgeye hayat veren bir kaynağın sulama imkânlarından yararlanması ve Anadolu ile Mezopotamya arasında bir geçiş yolu üzerinde olması gibi sebeplerle tarih boyunca yerleşim görmüştür (Türksoy, 2007: 56). Son dönem arkeolojik verileriyle birlikte yazılı belgeler ışığında Diyarbakır ve çevresinde önemli kültürel, tarihi izler bırakan ve kültürel turizm için potansiyel arz eden uygarlıklardan biri Asur'lardır.

Tez sahasında yaklaşık 650 yıl hüküm süren Asur uygarlığı, bin yılı aşkın bir süre Mezopotamya tarihini de şekillendirmiştir. Asur'lar, Nil Vadisi ve Basra Körfezi'nden Anadolu içlerine kadar uzanan bir imparatorluk kurmuşlardır. Asur

halkı, adını ülkenin baş tanrısı Asur'dan almıştır. İlk kurulan kent devletinin de adı Asur'dur. Burası daha sonra imparatorluğun merkezi olmuştur (Sever, 1996: 21).

Asur halkının yerleştiği bölge, Sümer kaynaklarında Subur veya Subir adıyla geçerken, Akadça metinlerde ise Subartu olarak adlandırılmaktadır (Sever, 1996: 53). Günaltay'a göre son asra kadar Samiler'den ibaret zannedilen ve tarihte Asurlular adıyla anılan kavim, hakikatte Orta Asyalı "Subari" boylarıyla Akad ve Amuru (Sami) boylarının karışıp kaynaşmalarından doğmuş melez bir kavimdir. Son dönemde bulunan tabletlerde görülen eski Asur krallarına ait isimlerin Orta Asyalı "Subari" boylarından Mitanniler'e mahsus isimler olması, Asurluların Orta Asyalılar ile Samiler'in karışmasından doğmuş melez bir kavim oldukları yolundaki antropolojik verileri teyit etmektedir (Günaltay, 1987: 545; akt: Demirtaş, 2007: 44).

Asurların, "Verimli Hilal"in kuzeye doğru en çok sokulduğu Üçtepe'nin de içinde yer aldığı Diyarbakır ve çevresine ilgisi, Orta Asur döneminde, I.Adad-Nerari (M.Ö. 1307-1275) zamanında başlamış ve araştırma alanı bazı boşluklar ile birlikte Sin-Sarra-iskun (M.Ö. 623-612) dönemine kadar tez sahası 650 yıldan fazla Asur İmparatorluğu'nun siyasal ve kültürel etki alanı içerisinde kalmıştır (Köroğlu, 1998: 7; akt: Demirtaş, 2007: 44).

"Asur'lar, Dicle Nehri ve çevresindeki tarım alanlarına yapılan nüfus nakilleri ile tarım için gerekli insan gücü de elde etmek amacıyla bir sistem kurmuşlardır (Oded, 1979: 67). Parker'ın (Ökse, 1999: 348) tarıma dayalı kolonicilik olarak adlandırdığı bu sisteme göre merkezde ve merkeze yakın şehirlerde yaşayan halkın geçimini sağlayacak çeşitli merkezler kurulmuştur. Kısaca özetlemek gerekirse; M.Ö. 13. yüzyılda Yukarı Dicle bölgesinin ekonomik potansiyelini fark eden ve sınırlarını genişletmek adına bölgeye yönelen Asur devleti, kısa süre içinde bölgede hâkimiyetini kurmuştur (Türksoy, 2007: 47-51)".

"M.Ö. 12. yüzyıl başlarında tüm Önasya'yı etkileyen göç dalgaları ve iklim değişiklikleri gibi sebeplerle yaşanan karanlık olarak nitelenen dönemde, Orta Asur Krallığı da sıkıntılı bir süreç yaşamıştır. Bu dönemde Suriye-Arabistan çöllerinden, Anadolu ve Mezopotamya topraklarına gelen, Orta Asur Devleti için büyük bir tehlike oluşturan Aramiler, krallığı kısa bir süre Yukarı Dicle bölgesinden çekilmek zorunda bırakmıştır (Türksoy, 2007: 50)".

"Orta Asur hakimiyetinin zayıflamasıyla birlikte Kuzey Suriye ve Yukarı Dicle bölgesi Arami göçüne sahne olmuştur. Batı Sami kökenli Arami kabileleri, başta Diyarbakır ve çevresi olmak üzere bölgede birçok küçük krallık kurmuşlardır. Amedi (Diyarbakır) merkezli kurdukları Bit Zamani Devleti ancak Yeni Asur İmparatorluğu döneminde eyalet sistemine katılmış ve Tuşhan ile birlikte Nairi sınırındaki güçlü eyalet merkezleri olmuşlardır (Türksoy, 2007: 51)".

Yazılı belgelere göre Yeni Asur döneminde Diyarbakır ve çevresinde Tushan ve Amedi adlarıyla iki Asur eyalet merkezi oluşturulmuştur. Bu iki eyalet çevresinde olan Tidu, Sinabu ve Damdammusa ise birer Asur kenti olarak kurulmuş ve buralara özel önem verilmiştir. Kentlerden Tidu ve Sinabu'nun I.Salmanassar (Sulmanu-asared) (1274-1245) zamanında Nairi ülkelerinin sınır bölgesinde, Tushan'ın Orta Asur döneminde Dicle kıyısında, Damdammusa'nın da Tur-Abdin'in kuzeyinde II.Assurnasir-apli (883-859) öncesinde kurulduğu bildirilmektedir (Köroğlu, 1998: 92-93). Bu kentlerden Tushan, Üçtepe'ye; Sinabu, Üçtepe ile Diyarbakır arasındaki Murattaşı'na (Pornak); krallık ve güçlendirilmiş kent olarak tanımlanan Damdammusa, Kazıktepe veya Tavsantepe'ye; Tidu ise Tepe höyüğüne eşitlenmektedir (Köroğlu, 1998: 95 akt: Demirtaş, 2007: 54). Amedi[9] kenti ise, Yeni Asur eyalet merkezi olmadan önce Arami devleti Bit Zamani'nin krallık kentidir (Türksoy, 2007: 43).

Yeni Asur dönemindeki yazıtlarda Amedi olarak bahsedilen bu kent, tarih boyunca Amid-Kara Amid gibi isimler ile anılan günümüz Diyarbakır ili ile eşleşmiştir (Olmstead 1918: not 44; Forrer 1920: 27 vd.; Kessler 1980: 99 vd.) Diyarbakır merkezindeki, Dicle Nehri'nin sağ kıyısındaki İçkale höyüğü ile eşleştirilen merkez, askeri alan içinde bulunduğundan araştırmalar tamamlanamamış ve arkeolojik

[9]Arami şehirlerinin isimleri, "ev" anlamına gelen Aramice Beth ve Akadça Bit kelimeleri ile kenti kuran ya da yöneten kişinin adının birleşiminden oluşurdu. Buna göre Bit Zamani adı "Zamani'nin Evi-Yurdu" anlamına gelir (Dion 1995: 1287 vd.). Bit Zamani beyliğinin şehre verdiği isim Amedi'dir. Dolayısıyla "Amed"in Aramice bir kelime olma ihtimali yüksektir.
Şehrin adı ilk defa, Asur hükümdarı Adad Nirari'nin (M.Ö. 1310-1281) bir kılıç kabzasında, Bit Zamani krallığından şehri aldıktan sonra Amidi veya Amedi olarak yazılmıştır (Sözer, 1969: 84, akt: Baştürk, 2006: 1) Aramice en eski kaynaklar M.Ö. 2. binyıl başlarında Suriye'de bulunmuştur. M.Ö. 1. binyıl başlarında Babil ve Asur ülkelerini içeren Mezopotamya'da Akkadca yerine egemen dil olarak benimsenmiş, M.Ö. 6. yüzyılda tüm Yakındoğu'da egemenlik kuran Pers (İran) İmparatorluğunun resmî yazışma dili olmuştur. Aynı dönemde Yahudiler tarafından İbranice yerine günlük konuşma ve yazı dili olarak kullanılmaya başlanmıştır. Hz. İsa'nın anadilidir. M.S. 7. yüzyılda İslamiyet'in yayılması ile de yerini Arapça'ya bırakmıştır. Günümüzde yaklaşık 2.000.000 kullanıcısı vardır (https://tr.wikipedia.org/wiki/Aramice).

kalıntıları konusunda bilgi edinilememiştir (Köroğlu 1998: 63, 91; akt: Türksoy, 2007: 45).

Diyarbakır ve çevresindeki bu kentlerden Sinabu, Damdammusa ve Tidu, Orta Asur döneminden itibaren yerleşim görmüş merkezlerdir. Kessler'e göre Madara, Tuşhan'a gitmek için izlenen yol üzerinde bulunan bir ara istasyon şehridir (Kessler 1980: 74 vd.) Kaşiyari Dağları olarak bilinen şimdiki Tur Abdin Dağları'nın Savur Çayı tarafından kesildiği noktanın kuzeyinde bulunması, Asur kayıtlarında Madara olarak anılması ve günümüzdeki isim benzerliği nedeniyle Matar Höyük ile eşleşmesi uygun olan kent ile ilgili arkeolojik buluntular da bu eşleşmeyi desteklemektedir (Köroğlu 1998: 16-91 vd.; akt: Türksoy, 2007: 50)

Dicle nehrinin kuzeyinde olduklarını öğrendiğimiz iki bölge Şubriya ve Dirru'dur. Bu bölgedeki yerleşim merkezi ise Pitura'dır. Ökse (1999; akt: Türksoy, 2007: 51) Pitura'nın Salat Tepe ile eşleşmesini önerirken, Köroğlu ise bölgede yaptığı yüzey araştırmaları ile Pitura'nın Karaçalı ile eşleşmesinin uygun olduğunu bildirmektedir (Köroğlu, 1998: 96). Pitura için, Asur seramiklerinin bulunduğu Batman Su'nun Dicle Nehri ile birleştiği noktaya yakın bir yerde bulunan Gre Dimse'yi öneren Radner ve Schachner (Radner-Schachner, 2004: 740), Gre Dimse'de (Karg, 1999: 284–286) yapılan kazı çalışmalarında ele geçen yerel ve tipik Asur seramiklerinin varlığını gerekçe gösterirler (Türksoy, 2007: 52).

"Sinabu'nun Amedi çevresinde bir kent olduğunu bildiren yazıtlar dışında bölgede yapılan araştırmalarda saptanan Yeni Asur tipi seramiklerin varlığı kentin Pornak ile eşleşmesinin uygun olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Sinabu ile birlikte adı anılan Damdammusa kenti için düşünülen lokalizasyon önerilerinden, Dicle Nehri'nin güneyindeki yerleşmelerden, Amedi'ye en fazla 1 günlük mesafede olan Kazıktepe eşlemesi uygun görünmektedir (Türksoy, 2007: 52).

İç karışıklıklar, bölgeye yapılan göçler ve özellikle Babil ülkesinin giderek güçlenmesi ile krallık için büyük tehlike oluşturması gibi sebeplerle yıkılma sürecine giren Yeni Asur İmparatorluğu, M.Ö. 612 ve son olarak M.Ö. 609 yılında Medler ve Babil'in saldırılarına daha fazla dayanamamış ve yıkılmıştır (Türksoy, 2007: 52-53)".

Diyarbakır'da Asur dönemi kalıntılarının keşfi ve tanıtılması açısından önem taşıyan ilk kapsamlı araştırmalar 1861-1863-1866 yıllarında Diyarbakır'daki İngiliz

Başkonsolosu Taylor tarafından başlatılmıştır. Taylor Üçtepe'ye de gelerek burada bugün herhangi bir kalıntısı olmayan, surları bazalt taşlardan yapılmış bir kaleyi gezmiş, kalenin kuzeybatı kösesinde günümüzde "Kurh Monolitleri" diye anılan iki Asur stelini bularak bunların British Museum'a taşınmasını sağlamıştır. Ayrıca Murattaşı (Pornak), Battaltepe, Kazıktepe höyükleri ile Eğil ve Birkleyn Çayı mağaralarında bulunan Asur kabartma ve yazıtlarını da görerek bunlarla ilgili bilgiler vermiştir. Sonrasında, (1898-1900) Belck ve Lehmann-Haupt, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da önemli kesif gezileri yapmış araştırmacılardır. Belck, Birkleyn Çay kabartma ve yazıtları ile kalesini de inceleyerek, kalıntıların yerlerini gösteren ayrıntılı bir kroki yapmıştır. Lehmann-Haupt ise, ilk kez beş yazıtın transkripsiyon ve transliterasyonlarını yapmayı başarmıştır (Köroğlu, 1998: 2-3). Tiglat-Pileser'in stelinin resmini çekmiş ve kitabeleri ile birlikte yayımlamıştır (Beysanoğlu, 2001: 70). Üçtepe, Sıhratepe, Aktepe ve Matar (Pınarbaşı) höyüklerinde incelemeler yapmıştır. Bu incelemeler sonucunda, ilk kez yörede Üçtepe başta olmak üzere Aktepe ve Diyarbakır gibi höyüklerde Asur seramiğinin varlığı belirlenmiştir.

Fotoğraf 145-146: Birkleyn Mağaraları ve Eğil Kalesi'nde Asur Krallarına Ait Olduğu Belirtilen Çizimler ve Kitabeleri

Foto: Recep AKSU

1965 yılında Meriggi başkanlığında bir ekip, Ergani – Diyarbakır, Diyarbakır – Silvan ve Diyarbakır – Mardin yollarının yakın çevresinde yer alan 37 höyüğü haritaya işaretlemiştir (Demirtaş, 2007: 41). Araştırmalar dönem dönem, en son Ilısu Barajı kurtarma kazılarına kadar, Türkiye'den ve farklı ülkelerden araştırmacılarla (Sevin, Macginnis, Matney, Köroğlu, Ay, Çambel vd.) devam etmiştir.

Araştırma alanı içerisinde toplam 85 farklı arkeolojik buluntu yerinde Asur dönemine ait veriler elde edilmiştir. Araştırma alanındaki önemli Asur yerleşmeleri olarak konumlandırılan dolayısıyla tez sahasında oluşturulabilecek bir "Asur Uygarlığı Turu"nda ziyaret edilebilecek bazı mekânlar, Üçtepe Höyük, Ziyaret Tepe Höyük, Birkleyn (Birklin) mağaraları, Murattası (Pornak) Höyük, Şükürlü Höyük, Kazıktepe Höyük, Eğil Kalesi ve kaya mezarları, Kavuşan Höyük, Matar Höyük, Salat Tepe Höyük, Gre Dimse Höyük, Hakemi Use Höyük, Sıhratepe Höyük, Aktepe Höyük, İç Kale höyükleridir. Burada özellikle höyük yerleşmelerinin doğal ortamlarında müzeye dönüştürülerek sergilenmesi en önemli ön şarttır.

2.2. Arkeolojik Turizmde Mekânsal Planlama

Turizmin arkeolojik sit alanına getirdiği sorunlar söz konusudur. Buradaki sorunlardan en önemlilerinden biri mekânsal planlamalardır. Salt ekonomik kaygılarla yapılan mekân kullanımları sürdürülebilir olmamakta, turistik kaynağı tüketmekte, doğal ve kültürel peyzaja zarar vermektedir. Burada, arkeolojik sit alanlarının mekânsal olarak düzenlenmesinde coğrafya ilmi ön plana çıkmaktadır. Turizm bir arazi kullanım şeklidir. Doğal ve kültürel peyzaj alanlarına zarar vermeden, coğrafi fayda analizleri, mekânsal analizler sonucunda arkeolojik turizm alanları düzenlenmelidir. Turizmin pozitif ya da negatif mekânsal, sosyal ve kültürel etkilerini inceleyen coğrafya bu haliyle genellikle turizmin ekonomik kârlarına odaklanan diğer bilim dallarından ayrılır (Doğaner, 2014: 71). Diyarbakır ve çevresinin kültürel turizm potansiyelini ortaya koyan bu araştırma, alanda doğal ve kültürel peyzaja zarar vermeden yapılacak mekânsal planlamalara bir altyapı ve hareket noktası olmayı amaçlamaktadır.

Tez sahasında arkeolojik turizme yönelik düzenlemelerin yapıldığı güzel örnekler mevcuttur. Hilar ve Hassuni mağara yerleşmelerinde, bu mağaraların anlatıldığı kısımda belirtilen projelerle düzenlemeler yapılmıştır. Buralarda en önemli sorun bu alanların tanıtım eksikliği ile tur güzergâhlarında olmamasından dolayı ziyaretçi sayısının az olmasıdır. Bu sorunlar turistik alanların bakımsız kalmasına neden olmaktadır. Yapılması gereken, yakın çevredeki diğer turizm arzı oluşturan alanlarla

ilgili de projeler yaparak buraları turizme kazandırmak ve aynı güzergâh üzerinde ziyaret edilmelerini sağlamaktır.

Hassuni Mağara alanı, Silvan Kaymakamlığı Köylere Hizmet Götürme Birliği tarafından projelendirilerek, turizm arzına sunulmuştur. Karacadağ Kalkınma Ajansı tarafından 2010 Yılı Turizm Altyapısı Mali Destek Programı çevresinde desteklenmiştir. Bu destek kapsamında projeye kaynak aktarılmıştır. Proje ile:

a) Hassuni Mağaraları'nın koruma altına alınması, kültür turizmine açılması ve bölgedeki sosyal kültürel etkileşimin geliştirilmesi ile yerel kalkınmanın sağlanması amaçlanmıştır.
b) Hassuni Mağaraları girişinde 52 araçlık ve 4 otobüslük otopark, kafeterya, satış stantları, seyir terası, yürüme yolları, ahşap korkuluklar, ışıklandırma yapılması amaçlanmış ve proje raporunda %90 oranında tamamlandığı belirtilmiştir (Karacadağ Kalkınma Ajansı, 2010: 85).

Fotoğraf 147-148: Proje Kapsamında Yapılan Tesis ve Otoparktan İki Görünüm

Foto: Recep AKSU

Hassuni mağara yerleşmesini ziyaretimiz esnasında proje kapsamında önemli düzenlemeler yapıldığı gözlemlenmiştir. Ancak birçok defa belirtildiği üzere buraya olan ziyaretçi ilgisizliği nedeniyle bu büyük turistik potansiyel bakımsız bir görüntü vermektedir. Ziyaret esnasında gece kullanılan ışıklandırma çalışmalarının devam ettiği görülmüştür.

Bir diğer turizme yönelik mekânsal düzenleme yapılan yer ise, Hilar Mağaraları ve Çayönü arkeolojik alanıdır. Doğal coğrafya unsurlarının, insan eliyle şekillendirildiği bu binlerce yıllık kültürel peyzaj alanının turizm altyapısı oluşturabilmesi amacıyla Diyarbakır Müze Müdürlüğü tarafından projelendirme yapılmıştır. Kültür ve Turizm

Bakanlığı, İl Özel İdaresi, Ergani Kaymakamlığı ve Ergani Belediyesi tarafından kaynak aktarılan proje 2006 yılında başlamış ve 10.04.2010 yılında tamamlanmıştır. "Hilar Mağaraları ve Çayönü'nün Turizme Açılması Projesi" isimli çalışmada, alanın koruma ve kullanma dengesi gözetilerek çevre düzenlemelerinin yapılması ve korumada sürekliliğin sağlanması, kültür turizmine açılarak, bölgedeki sosyo-ekonomik ve kültürel etkileşimin geliştirilmesi ile yerel kalkınmaya katkı sunulması hedeflenmiştir.

"Proje Kapsamında;

a. Köye ulaşan yolun, I. derece arkeolojik sit alanı sınırına kadar olan kısmının asfaltlanması,
b. I. derece arkeolojik sit alanı olan mağaralar ve III. derece sit alanı olan köy içindeki yolların da parke taşlarla döşenmesi,
c. Sit alanı çevresinin tel örgü ile çevrilmesi,
d. Kayalıklara giriş alanının düzenlenerek bilet satış gişesi ve otopark düzenlemesinin yapılması,
e. Hilar Kayalıkları ve Çayönü kazı alanına, çöp kutuları, haritalı tanıtıcı levhalar, yön levhaları, bilimsel kazı sonuçlarına göre sürekli güncellemeye açık olacak bilgilendirme levhaları konulması,
f. Uyarı levhalarının düzenlenmesi,
g. Proje uygulandıktan sonra alanın sürekli temiz ve bakımlı tutulması için gerekli bütçe ve personel temin edilmesi,
h. Hilar Kayalıkları ve Çayönü'nün korunması ve yaşatılmasını sürdürülebilir kılmak amacıyla, köy halkına yönelik bilgilendirme çalışmalarının yapılması,
i. Hilar Kayalıklarını gece de algılanabilir kılmak için hazırlanacak bir proje çerçevesinde aydınlatılmasının sağlanması,
j. Hilar Kayalıkları ve Çayönü alanlarının flora ve faunasının tespit edilerek envanterinin çıkarılıp koruma ve tanıtım çalışmalarının yapılması sağlanmıştır".

Fotoğraf 149-150: Proje Kapsamında Yapılan Bilet Satış Gişesi ve Otopark Alanı ile Görevlisi

Foto: Recep AKSU

Fotoğraf 151-152: Mağaralardan Çayönü Höyüğü'nün Bulunduğu Alanın Yakınına Kadar Yapılan Parke Taşlı Yol ve Tellerle Çevrilmiş Çayönü Höyüğü

Foto: Recep AKSU

Burada da Hassuni mağara yerleşmelerine benzer bir durum söz konusudur. Ziyaretçi sayısının az olması bu önemli kültürel peyzaj alanını olumsuz etkilemektedir. Tez çalışmasının ilerleyen bölümlerinde yer alan kültürel turizm rotalarında belirtilen alanların da değerlendirilerek turizme açılması durumunda bu sorun çözümlenmiş olacaktır.

Diyarbakır ve çevresinde değerlendirilmesi gereken, en fazla bilinen kültürel öğe, hiç şüphesiz artık kentle de özdeşleşmiş olan Diyarbakır Kalesi/Surları'dır. Bu çok önemli kültürel miras alanı, aynı zamanda yapılacak turizm modelleriyle hak ettiği itibara, konuma kavuşturulmalıdır. Turizm planlayıcılarına alt yapı oluşturması açısından bu kültürel mekânda karşılaşılan sorunlar ve çözüm önerilerine yer vermek gerekmektedir.

Gabriel'e dayanarak Arslan (1999: 83), surların doğu bölümünün M. Ö. 330 yılında, II. Konstantius döneminde yapıldığını, daha sonra kentin büyümesine koşut olarak, M. Ö. 367-375 yılları arasında genişletilerek bugünkü biçimine ulaştığını aktarır. Bu

dönemden itibaren surlar kent biçiminin ve yaşamının en belirleyici öğesi olarak varlığını sürdürmüştür. Kent surları; geçirdiği Roma, Bizans, Abbasi, Mervani, Selçuklu, Artuklu, Eyyubi, Akkoyunlu ile Osmanlı dönemlerinde, çeşitli onarımlara konu olmuştur. Burçlar ve sur duvarları üzerinde yer alan kitabeler ile taş kabartmalar, farklı dönemlerde yapılan onarımlara belge niteliğindedir (Güçhan vd., 2005: 30). Ancak, Diyarbakır Surları'nda şu andaki mevcut durumu bu önemli kültürel mirasın geleceği adına ümitli olmayı zorlaştırmaktadır. Kale içindeki tarihi doku birkaç yapı dışında tamamen yok olmuştur. Çin Seddi'nden sonra dünyanın en uzun ve görkemli surları olarak bilinen surlar ihmaller sonucu, yıkılmakla karşı karşıyadır. Bölgenin tarihi coğrafyasına ışık tutacak binlerce yıllık tarih ve uygarlık mirası yanlış politikalar, bilgisizlik ve en önemlisi ihmal sonucu ya enkaz ve bakımsız bir haldedir ya da bir daha geri gelmemek üzere yok edilmişlerdir. Diyarbakır kenti ve çevresi için söz konusu diğer bir problem, son yıllardaki hızlı ve çarpık kentleşme sonucu meydana gelen doğal ortam kirliliği ve özellikle Dicle Nehri'nde görülen kirliliktir. Binlerce yıl Toroslar'dan Ortadoğu'ya hayat dağıtan bir akarsu havzasında ekosistem bozulmuş, canlı hayat neredeyse durma noktasına gelmiştir (Tonbul ve Karadoğan, 2011: 348).

Diyarbakır kale kentinin planlanması ve korunması girişimleri bu tip gelişmekte olan ve gelişmiş bazı kale ile çevrili yerleşme alanları için bir model teşkil etmektedir. Cumhuriyet döneminden başlayarak günümüze kadar olan süreç içerisinde Diyarbakır kale içi bölgesi kentsel ölçekte korunamamıştır. Diyarbakır Sur İçi'nin gelişimi, büyük ölçüde politik kararlar sonucu olurken, bu kararlar planlama çalışmalarını, nüfusun hareketini ve uygulamadan sorumlu kurumların kararlarını etkilemiştir. Anıtsal ve sivil yapıların korunması çalışmaları yasal dayanağın uzun bir süreçte hazırlanması nedeniyle sağlanamamıştır. Koruma planı ve öncesinde yapılan planlar bazı yanlış kararlar üretmiş, sorumlu kurumlar yanlış uygulamalar yapmış, hızlı artan nüfus ve değişen sosyo-kültürel çevre, kent dokusunun kaybedilmesine neden olmuş, tarihi doku tahrip olmuş ve kaçak yapılaşma önlenememiştir. Surlarda oluşan yapısal sorunları kısaca özetlemek, çözüm önerileri geliştirmek açısından önem arz etmektedir (Kejanlı ve Dinçer, 2011: 107).

Kente giriş almak için surlara geç dönemde eklenen Tek Kapı Burcu'nun doğu tarafı onarılmış durumdadır. Batı burcunda ise ciddi yapısal sorunlar, iç kısmındaki kapalı

mekânlarda ise büyük çaplı yıkılmalar vardır. Batı burcunun dış cephesindeki farklı örgü teknikleri, burca değişik zamanlarda müdahaleler yapıldığını göstermektedir.

Surun imar çalışmaları ile yıkılarak kesintiye uğradığı Dağ Kapı ile Tek Kapı burçları arasında Tek Beden Burcu yer alır. Kapsamlı onarım geçirmiş olan burcun yapısal durumu iyileştirilmiştir. Bugün DÖSİM tarafından satış mekânı olarak kullanılmaktadır.

"Turizm Bakanlığı'na bağlı Turizm Bürosu ve Devlet Güzel Sanatlar Galerisi olarak kullanılan Dağ Kapı - Doğu ve Batı Burçları, üzerlerindeki bezemeleri ve hayvan desenleri ile özelleşirler. 1978 yılında geçirdiği onarımdan kaynaklanan sorunlar (çatlama, tuzlanma, renk değişimi, yüzey aşınması) göze çarpmaktadır. Burcun hemen dibinde bir minibüs/otobüs durağının olması, yarattığı sürekli titreşim ile bu bozulmayı kuşkusuz hızlandırmıştır. Bir anıt eserin temeline bu derece yakın bir konumda minibüs/otobüs durağının bulunması veya Diyarbakır'da çoğu yerde gözlendiği gibi, sur kapılarının ve çeperlerinin yakınına yoğun trafik akslarının yerleştirilmesi Diyarbakır'ın en önemli kültürel öğesi açısından ciddi sorunlar oluşturmaktadır (Güçhan vd., 2005: 33)".

Araştırma alanındaki en önemli sorunlardan biri de surların gecekondularla çevrelenmesidir. Bu süreçte önemli bir başka nokta da, gecekonduların inşasında surlardan sökülen taşların kullanılmasıdır. "Bu alanda özellikle sur duvarının yollara yakın dolayısı ile kolay ulaşılabilir kesimlerinden, taşlar bloklar halinde sökülmüştür. Özellikle son dönemde, kente yoğun göçün bir sonucu olarak ortaya çıkan bu gelişme, surlarda insan eliyle yapılmış ciddi tahribatlara sebebiyet vermiştir. Surlardan taş sökülmesi, o çeperde yaşayan insanlar için de ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Çeperdeki kaplama taşların sökülmesi nedeniyle, sur duvarları nemden daha çok etkilenmekte, altı boşaltılan bölgeler taşıyıcı özelliğini yitirmekte böylece sur duvarlarında kısmi yıkılmalar meydana gelmektedir (Güçhan vd., 2005: 33)".

Bu bölgede ve onarım görmemiş tüm sur duvarlarında gözlenen bir başka önemli bozulma türü de, sur duvarlarının üstündeki koruyucu kaplamanın (bir çeşit harpuşta) yok olmasıdır. Buna bağlı olarak duvarlar üst kısmından su almakta ve burçlardaki tonoz, kubbe başlangıcı gibi bölümlerde dışa doğru şişmeler, açılmalar meydana gelmektedir. Üstteki kaplama malzemesinin yok olmasından kaynaklanan bu sorun,

yukarıdan aşağıya doğru yağmurla yıkanan yüzeylerde de aşınmaya neden olmaktadırlar. Bu süreçte sürekli ıslanma ve kurumaya maruz kalan harçlar bağlayıcı özelliklerini yitirmekte, böylece örgüden kolayca kopan taş bloklar, zamanla düşmektedir (Güçhan vd., 2005: 33). Öte yandan gecekondu yapımında kullanılmak üzere, surların zemin seviyesindeki taşlar da kısmi olarak boşaltılmıştır.

Burçlarda yaygın olarak gözlenen bir diğer sorun da, kapalı mekânların evsizler tarafından barınma amaçlı kullanıldığı dönemde, kapalı mekânlarda yakılan ateşin özellikle tuğla örtüde yarattığı yoğun is ve diğer kirliliklerdir.

Onarımlara ek olarak, çevre düzenlemeleri kapsamında yapılan bazı hatalı uygulamalar da kısa dönemde sur duvarları için sorun yaratacaktır. Örneğin, Turistik Cadde olarak düzenlenen kısımda mevcut yeşil alan düzenlemesinde sur duvarlarının eteklerine, blokaj üstüne tesviye betonu dökülerek bir gezi parkuru oluşturulmuştur. Bu düzenlemede uygulanan detay hatalıdır. Sur duvarına bitişik olarak yapılmış olan beton gezi parkuru, mevcut hali ile topraktaki nemin kurumasını engellemektedir. Bu sorunu engellemek için sur duvarı ile parkur arasında kalan bant, geçirgen bir dolgu maddesi ile kaplanarak altına drenaj döşenmelidir. Bu düzenleme için gezi parkurunun daraltılması veya duvar dibinden daha uzak bir konuma taşınması gerekir.

Mardin Kapı'da izlenen önemli sorunlardan biri de özgün ve eşi bulunmaz örnekler olan demir işlemeli kapılardaki bozulmalardır. Surlarda birkaç örneği olan bu kapıların bazıları, tesviye betonu içine gömülerek sabitlenmiştir. Bu uygulama, beton içinde kalan parçaların kısa sürede çürümesine neden olacaktır. Demir kapılarda yoğun olarak gözlenen oksitlenme sorunu ciddi bir aşamaya ulaşmıştır ve acil müdahale gerektirir. Bu kapıların temizlenerek oksitlenmeyi geciktirici şeffaf ve mat koruyucularla kaplanması gerekmektedir

Surların Keçi Burcu'ndan doğuya doğru uzanan bölümünün (Dicle kıyısı) iç çeperi gecekondularla sarılmış olup, bu bölgede içerden surlara yaklaşmak olanaklı değildir. Dicle'ye inen dik yamaçlara oturan dış çeperde, topografik engeller gecekonduların yayılımını engellemiştir. Buna karşın surların dış çeperinde ve insan eliyle ulaşılabilir kesimlerinde taşların boşaltıldığı gözlenmektedir.

Gecekondular sur duvarlarına bitişik olarak ya da sur duvarlarının üzerine inşa edildiği Yeni Kapı'da, surun beden duvarlarında kapalı mekân olarak kullanılmak

üzere oyuklar oluşturulmuştur. Dolayısı ile diğer alanlarda görülen sorunlar bu bölgedeki surlarda, daha da ciddi boyutlarda izlenir ve mahalle sakinleri için hayati tehlike oluşturur.

Çifte Kapı ile Urfa Kapı arasında kalan sur çeperi, otopark ve çay bahçesi olarak kullanılmaktadır. Sur içindeki trafiğin kademeli olarak azaltılması ve ağır taşıtların sur içine girişinin engellenmesi gereklidir. Öte yandan sur dibinde yer alan otopark alanları ile dolmuş duraklarının da uzaklaştırılması için gerekli önlemler alınmalıdır.

Otopark ve trafiğin yeniden düzenlenmesi, en azından ağır taşıt trafiğinin surlardan uzaklaştırılması gerekmektedir.

Yayaların denetimsiz dolaşması, yıkılma tehlikesi gösteren alanlarda yaya için ciddi bir tehlike oluştururken, diğer birçok alanda da yapıya zarar vermektedir. Birçok burç hem kullanılmamakta hem de denetimsiz bir şekilde açık tutulmaktadır. Bu nedenle yaya trafiğinin düzenlenmesi, tehlikeli olabilecek bölgelere girişin engellenmesi, tüm alanda dolaşımının denetim altına alınması gerekmektedir.

Tüm yapının sistematik bir biçimde belgelenmesi gerekmektedir. Bu kapsamda yapının 1/50 ölçeğinde plan, kesit ve cephelerinin ölçülerek, çizilmesi gerekir. Süsleme ve kitabelerin bulunduğu özellikli bölgeler daha alt ölçeklerde Coğrafi Bilgi Sistemleri aracılığıyla (1/20, 1/10 vb.) belgelenmelidir. Gerçek korumanın ilk aşaması olarak kabul edebilecek bu sürecin gerçekleşmesi, hem müdahale aşamalarında kaybolma olasılığı olan özgün detayların belgelenmesini, hem de yapıda çeşitli konularda yapılacak araştırma ve düzenlemeler için gerekli temel paftaların üretimini sağlayacaktır.

Surlar son dönemde, UNESCO'nun dönem sözcüsü olan Almanya'nın Bonn kentinde yapılan, Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim ve Kültür Teşkilatı'nın (UNESCO) 39'uncu Dünya Miras Komitesi Toplantısı sonucunda "Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzaj Alanı" adıyla hazırlanan dosya da görüşülmüştür.Üyelerin oybirliği ile verdiği karar sonucunda Dünya Kültür Mirası listesine girmiştir. Böylece üzerindeki yazıtları, burçları ve bezemeleriyle görkemli bir açık hava müzesi konumunda olan Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri, Türkiye'nin Dünya Kültür Mirası listesindeki 14. yeri olarak tescillenmiştir (www.diyarbakir.gov.tr, 2015).

Fotoğraf 153-154: Keçi Burcu'ndan Kırklar Dağı'nın ve Hevsel Bahçeleri'nin Bir Kısmının Görünüşü

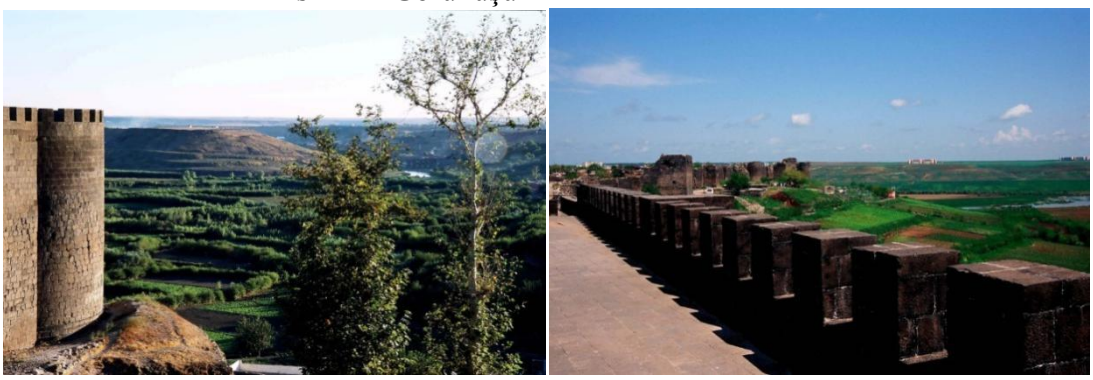

Foto: Recep AKSU

Diyarbakır Surları'nda çeşitli projeler hayata geçirilmiştir. "Tarihi Diyarbakır Surları Projesi" bunlardan biridir. Kültür ve Turizm Bakanlığı ile İl Özel İdaresi tarafından desteklenen projeye bütçe ayrılmıştır. Tarihi Diyarbakır Surlarında 10, 26, 62, 73, 74 ve 50 numaralı burçların rölöve, restorasyon, restitüsyon ve statik projeleri ihalelendirilmiştir (Karacadağ Kalkınma Ajansı, 2012: 4-5).

Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi tarafından yürütülen, bir diğer proje de "Tarihi Diyarbakır Surları Çevre Düzenleme Projesi"dir. 2002-03 yıllarında yürütülen projeye önemli miktarda ödenek verilmiştir. Proje kapsamında Fiskaya – Mardin Kapı arasında Diyarbakır Surları koruma kuşağında yer alan metruk yapılar temizlenerek çevre düzenleme projeleri hazırlanmış ve uygulaması yapılmıştır. Proje 3,5 km.lik uzunluk ve 123.570 m²'lik alan ile 6 adet tarihi kapıyı kapsamaktadır.

Mardin Kapı – Saray Kapı arası ve Dağ Kapı Meydanı - Fiskaya bölgesi olarak iki alanda çalışma yürütülmüştür. Çalışma sonucunda tespit edilen birçok yapı kamulaştırılarak yıkılmış (kaçak olarak inşa edilmiş 500 adet işyeri: lokantalar, çay bahçeleri, otoparklar, büfeler vb. ile 10 adet konut), sur etrafı boşaltılmış ve çevre düzenlemesi yapılmıştır.

Fotoğraf 155-156: Sur Diplerinin Eski ve Proje Sonrası Yeni Görüntüleri

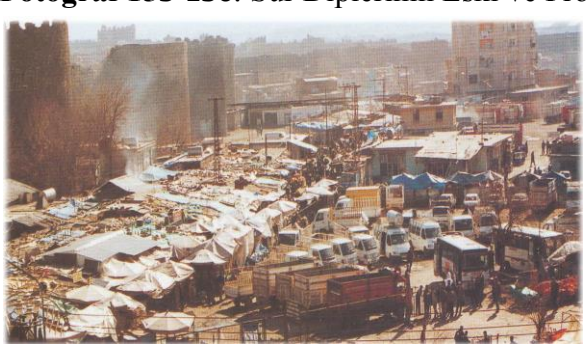

Foto 155: Karacadağ Kalkınma Ajansı, (2012: 8, 9;), **Foto 156:** Anonim

Diyarbakır Surları ile ilgili yapılan son güncel proje de Diyarbakır İç Kale Projesidir. Bu projeye ait detaylar, prehistorik turizm bölümünde verildiği için bu kısma alınmamıştır.

Fotoğraf 157: Diyarbakır Surları (Dağ Kapı Civarı)

Foto: Recep AKSU

Diyarbakır ve çevresinde diğer kaleler ise, zaman-doğa ve insanın binlerce yıllık tahribiyle artık yok olma noktasındadır. Bu kaleler içinde, Silvan, Hasankeyf ve Eğil kalesi gibi mekânlarda vakit kaybedilmeden turizme ve korumaya yönelik düzenlemeler yapılmalıdır. Aksi takdirde bir daha dönüşü olmayacak şekilde bu kültürel peyzaj alanları yok olacaktır.

Eğil Kalesi'nde yüzeyde kalan arkeolojik değerler için bazı çalışmalar yapılabilir. Bu, sahanın tarihi coğrafyası açısından kaçınılmazdır. Şu anda Kale kaderine terk edilmiş haldedir.

“Dicle Havzası uygarlıklarının gözbebeği Hasankeyf’te durum daha vahimdir. Hasankeyf SİT alanı ilan edildikten sonra mağara evlerde yaşayan insanlar iskana tabi tutulup ilçe merkezine yerleştirilmesine rağmen mağaralar kullanılmaz hale gelmiş, birçok eser tahrip edilmiş, hiçbir restorasyon çalışması yapılmamıştır. Yüzlerce cami, kilise, saray ve şehir kalıntısıyla günümüze ulaşan Hasankeyf’te basit beton evlerden oluşan konutlar tarihsel kent üzerinde yapılarak pek çok anıt yok edilmiştir. Bunlardan çıkan kıymetli eşya ve sanat eserleri yağmalanmıştır. Arkeolojik çalışmaların da yeterince yapılmadığı bu mekân restore edilip dünya insanlığına bir kültür ve turizm alanı olarak açılarak bölgenin canlanmasına sebep olabilir. Hala doğal yapısını koruyan dünyanın ender rastlanan güzelliklerinden olan "Hasankeyf’ ne yazık ki Ilısu Barajı Gölü altında yok olacağı günü beklemektedir (Tonbul ve Karadoğan, 2001: 348)”.

Araştırma alanında diğer potansiyel arkeolojik turizm mekânlarında da durum daha da içler acısı haldedir. Kaya mezarlarına yönelik hiçbir çalışma göze çarpmamaktadır. Bu alanlar çoğunlukla kaçak define avcıları tarafından talan edilmiş ve kaderine terk edilmiş haldedir.

Bu çalışma bize tez sahasının eşsiz bir arkeolojik turizm mirasına sahip olduğunu göstermektedir. Arkeolojik turizm için öncelikle bir envanter üzerinden yörenin arkeoloji turizminde olanaklarını, kültürlere dağılımını, dünya çapında önemli olanları, kentlerin büyüklüğü gibi ölçütlerle değerlendirmek gerekir (Doğaner, 2014: 77). Eğer, idari yapıya göre bir program yapılırsa kent-devletler, merkezi devletler, imparatorluklara göre turlar düzenlenebilir. Efesos ve Miletos başta olmak üzere bazı kentler, kent-devlet statüsünde olmuş ve diğer kıyı kentleri onların sömürgesi olmuştur. Buralara "Anadolu’nun Kent Devletleri" adı altında turlar düzenlenebilir. Burada aynı zamanda kent-devletlerin kuruluşu, yapısı da kültürün öğrenilecek bir parçasıdır (Doğaner, 2014: 78). Çalışma alanında da bu tür bir çalışma Asur uygarlığı için düşünülebilir. Kültür açısından doğru olması için öncelikle araştırma alanında yaklaşık 650 yıl hüküm süren antik Asur bölgesinin sınırları içindeki arkeolojik sitler belirlenmelidir. Bu uygarlığa ait kent yerleşmeleri bulundukları ortamda tekrar gösterime sokulabilir. Bu alanlarda mekâna ait fiziki coğrafya özellikleri ile o dönemin iklim, bitki ve diğer doğal yaşam ortamlarının anlatıldığı platformlar eşsiz bir turistik ve kültürel deneyim sunacaktır.

Dicle Nehri üzerindeki, bazı arkeolojik yerleşim alanları ortaya çıkarılmış, ancak buralarda bulunan kültürel öğeler müzelere taşınmıştır. Ancak doğal ortamlarında yapılacak düzenlemelerle, bağlamdan kopmadan buralarda hüküm sürmüş ilk çağ medeniyetlerinin bu ilk şehir devletlerinin sergilenmesi daha doğru ve çekici olacaktır. Doğaner, Türkiye'de bu antik şehirlere gereken değerin verilmediğini belirtmiş ve bunun altında yatan nedenleri;

"Türkiye'nin turizm politikasında antik kentlere birkaç kent dışında önem verilmemesi uzun süreli bir kayıptır. Farklı kültürlere ait olmaları onları sahiplenmeyi engellemez. Bunlar kaybolmuş kültürlere (Hititler, Urartular, Lidyalılar gibi) veya yaşayan kültürlere ait de olsalar bunların bulundukları topraklara ait oldukları sözleşmelerle belirlenmiştir. Bunları hiçbir devlet, ulus veya etnik grup sahiplenemez. Küreselleşme kültür varlıklarının tüm dünyanın olduğunu ve bunlara sahip ülkelerin onları koruma sorumluluğu olduğunu ilkesini getirmiştir; fakat ulusal düzeyde koruma o ülkenin ekonomik, bilimsel ve teknik kaynakları yetersiz olursa yapılamaz. O zaman uluslararası sözleşmeler bunu uzman ve deneyim değişimi vermek yoluyla diğer gelişmiş ülkelere sorumluluk yüklemektedir. Bir ülke bir uluslararası sözleşmeyi imzaladığında bu aynı zamanda ülkesindeki antik mirası dünyanın diğer ülkelerinin de önemsediğini ve koruduğunu gösterir. Dünyada uygarlık birbirine bağlıdır. Bir yerde kültürün bir parçasının yok olması diğer yerlerin tarihçesini de eksik bırakmaktadır. Bu nedenle bütün antik parçalar bütün dünya mirasının bir parçasıdır. Bunun karşıtı yerelleşme ise kültür varlıklarının o yörenin kimliğini zenginleştirdiğini ve ekonomik gelir getirdiği fikrini ortaya çıkarmıştır. Böylece her iki akımın da arkeolojik varlıkların sahiplenilmesi konusunda katkısı olmuştur" (Doğaner, 2014: 80) şeklinde açıklamıştır.

Tablo 6'da Diyarbakır ve çevresinin arkeolojik turizme yönelik güçlü ve zayıf yönleri ile karşı karşıya kaldığı tehdit ve fırsatlar gösterilmektedir. Bu tabloda verilmiş olan Diyarbakır ve çevresinin arkeolojik turizme güçlü ve zayıf yönleri ile fırsatlar ve tehditleri, Diyarbakır'daki bazı turizm paydaşlarına yapılmış olan anket verilerinin sonuçlarına dayanmaktadır.

Tablo 6: Arkeolojik Turizme Yönelik SWOT Analizi: Alanın Güçlü ve Zayıf Yanları ile Tehdit ve Fırsatları

GÜÇLÜ YANLAR	**ZAYIF YANLAR**
Araştırma alanının ilk medeniyetlerin kuruluş alanları arasında gösterilen kadim Mezopotamya bölgesinde yer alması,	Bölgedeki güvenlik sorunları,
Diyarbakır ve çevresinde demir çağından itibaren yerleşilen höyükler, kaleler, kaya mezarları, yerleşmeler, köprüler, mağaralar başta olmak üzere 200'e yakın somut öğe ve mekânın bulunması,	Arkeolojik araştırmaların büyük çoğunluğunun Ilısu baraj kurtarma kazıları bölgesinde, Bismil ve yakın çevresinde yoğunlaşmış olması,
Özellikle Diyarbakır Kalesi/Surlarının bulunması ve şehre bir ortaçağ kenti görüntüsü vermesi,	Birbirine çok yakın mesafedeki, Asur uygarlığı izlerini taşıyan somut kültürel öğe ve mekânların bulunduğu alanlarda hiçbir mekânsal düzenlemenin yapılmamış olması,
Asur Uygarlığına yönelik bilinen 85 alan ve öğenin (özellikle de antik şehirler) bulunması,	Çoğunlukla kaya mezarı alanlarının tanıtım eksikliği, hiç bilinmemesi,
Diyarbakır ve çevresinde arkeolojik turizm kapsamında değerlendirilebilecek 86 kaya mezarı ve 44 kale bulunması.	Mağara, yerleşme, kale ve kaya mezarlarının birçoğunun bulundukları alana ulaşımın zor olması,
Çok büyük bir antik dönem yerleşim alanı olan Hassuni Mağara yerleşmesi ile Hilar ve Birkleyn mağaralarının bulunması,	Hassuni ve Hilar mağara yerleşmelerinin, tur güzergâhları içinde yer almaması,
	Birkleyn mağaralarında turizme ve korumaya yönelik hiçbir düzenlemenin yapılmaması,
	Diyarbakır Surları'nda korumaya yönelik mekânsal düzenlemelerin yetersizliği,
	Turizm için gerekli kalite ve standartta restoranlar ile diğer etkinlik ve hizmet alanlarının yetersizliği,
FIRSATLAR	**TEHDİTLER**
Henüz detaylı arkeolojik araştırmaların yapılmadığı çok sayıda, arkeolojik turizme yönelik alan ve öğenin varlığı,	Bölgedeki ve Orta Doğu coğrafyasındaki güvenlik sorunları,
Birbirine çok yakın mesafelerde, Asur uygarlığına ait yerleşmelerin bulunduğu alanlarda, bu uygarlığa yönelik mekânsal düzenlemeler yapmanın kolaylığı,	Küresel finansal kriz nedeniyle turizm faaliyetlerindeki azalma,
Arkeolojik turizm alanlarının yakın çevresinde büyük potansiyel arz eden diğer alternatif turizm türlerinin varlığı,	Araştırma alanında kurumlar arası koordinasyon yetersizliği ve bunun sonucu olarak turizme yönelik faaliyetlerde öncelik belirleme, sorumluluk paylaşımı ve kaynak verimliliği sorunlarının yaşanması,
Hilar ve Hassuni mağara yerleşmelerinin önemli mekânsal düzenlemelerle turizme kazandırılmış olması,	Ilısu Barajının tamamlanmasıyla kazı alanlarının sularla kaplanarak çoğunlukla Asur uygarlığına ait birçok arkeolojik miras alanın sular altında kalacak olması,
Diyarbakır Surlarının bir kısmını da kapsayan çok geniş bir alanın kamulaştırılmış olması,	Diyarbakır Surları'nın bulunduğu alanda yoğun şehirleşme ve ulaşım faaliyetlerinin, Sur yapısına verdiği zararın önlenememesi,
Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri'nin UNESCO Dünya Kültür Mirası listesine alınması	Birleyn mağaraları, Atak, Zülkarneyn kaleleri ile kaya mezarlarının, Dakyanus antik kentinin bulunduğu alanda, güvenlik gerekçesiyle hiçbir düzenlemenin yapılamaması ve bu alanların kaderine terk edilmesi,

Tüm bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere, kale, mağara, yerleşim alanı, kaya mezarı, antik uygarlık alanları ve köprüler gibi toplamda sayıları yüzlerle ifade edilecek kadar yoğun kültürel miras, Diyarbakır ve çevresinin potansiyelini gözler önüne sermektedir. Hâlihazır durumdaki haliyle dahi mekânsal düzenlemeler yapılabilse, tek başına bölgenin çok önemli bir turizm kalkınma modeli oluşturmasına yetecek kültürel peyzaj ürünü tez sahasında bulunmaktadır. Bu yoğunlukta bir kültürel peyzaj alanının değerlendirilmesi, hiçbir yeni arkeolojik çalışmaya gerek bırakmadan Türkiye'nin on yıllarını alabilecektir. Ancak bu konuda da en önemli engeli, Türkiye'nin ekonomik durumunun yanında daha öncelikli olarak, bölgedeki çatışma ve güvensizlik ortamı oluşturmaktadır. Bu sorun ortadan kaldırılmadan, bu alanda sürdürülebilir bir kültürel turizm gelişmesinden bahsetmek olanaksız olacaktır.

3. BÖLÜM

TARİHİ MİRAS VE TURİZM

Tarih, yakın geçmiş kadar uzak geçmişi de içine alan geniş bir kavram olmasına rağmen "tarihi turizm" ve "arkeolojik turizmin" mekânsal olarak ilgi alanları farklıdır. Kronolojik olarak tarih ve arkeoloji arasında kesin bir sınır olmamakla birlikte uygarlıkların kaybolmuş izlerini arkeoloji, var olan kanıtlarını ise tarih inceler. Konumuz olan "tarihi turizm", tarihi olaylarla değil onların mekânı ile ilgilidir. Tarihi turizmin mekânla ilişkisi, tarihi yol, politik olay, anlaşma gibi tarihi bir olayın mekânı veya tarihi bir kişilikle ilgili yapı veya yapılar topluğudur (Doğaner, 2011: 145). Bu bölümde de araştırma alanında kültürel turizmin içinde tarihi turizme konu olabilecek somut kültürel peyzaj öğeleri incelenecektir.

"Tarihi turizme katılan "Kültür Turistleri"nin ilgi alanları ise çok geniştir. Kültür turistleri, yapının ait olduğu uygarlık, yapının mimarisi, kuruluş yerinin özellikleri gibi pek çok soruya cevap bulmak isterler. Turiste uygarlık hakkında bilgiyi tarih bilimi, yapıların mimari özelliklerini sanat tarihi sağlarken, tarihi kentlerin topografya ileilişkisi gibi mekânla ilgili soruların cevaplarını da coğrafya bilimi verir. Kentlerin tarihi verilerini yaşatan, eski kent dokusunu, düzenini, uyumunu, mimari bütünlüğünü koruyan sokak ve mahalleler veya kentin ilk kuruluşundan itibaren farklı kültür dönemlerini yansıtan tarihi kent mekânları, tarihi turizmin en önemli çekicilikleridir" (Doğaner, 2011: 145).

Türkiye'de tarihi turizmin gelişimi arkeolojik turizme göre çok yenidir. Türkiye'nin dış turizmde tanınması deniz turizmiyle olmuş, kıyılara yakın antik kentlerin (Efesos, Miletos gibi) olması nedeniyle ikinci olarak arkeolojik turizme yönelinmiştir (Doğaner, 2013: 145). Daha sonra turizm faaliyetlerinin tüm yıla yayılması ve çeşitlendirilmesi teşvik edilmiş, bu şekilde alternatif turizm türleri de ön plana çıkarılmıştır.

Diyarbakır ve çevresi de; zengin tarihi, kısa dönemlerle çok sayıda yönetim değiştirmesi, siyasî, kültürel ve ekonomik olayların zaman zaman odak noktasını teşkil etmesi, geçirdiği doğal afetler ve savaşlara rağmen hâlâ eski dokusunu koruyabilen, 19.yüzyıla kadar sur dışına taşmamış yapısıyla Anadolu için tek örnek

şehir oluşu nedenleriyle (Parla, 1990: 1) önemli tarihsel turizm potansiyeli bulunan alanlar arasındadır.

Doğaner; "Türkiye'de tarihsel turizmi, daha çok korunmuş olduğu Bizans'tan sonraya koyarak Beylikler döneminden başlatmıştır. Bu sınıflamaya göre ilk Türk Devletleri, Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemleri tarih turizminin kapsamındadır" (2013: 147), demiştir. Ancak, İslamiyeti Türklerden çok önce tanıyan araştırma alanının, 7.yüzyıldan itibaren İslam'a açıldığı düşünülürse, Doğaner'e (2013: 147) göre Bizans döneminden sonra, M.S. 12.yy ile 19.yy arası, başlatılan tarihi turizm incelemesinin, Diyarbakır ve çevresine özgü olarak diğer bölgelere göre daha önceye tarihlendirilmesi gerekecektir.

Tez sahasının tarihi turizme konu olabilecek somut kültürel öğelerinin oluşumunun anlaşılabilmesi için, kısa bir mekân tarihçesine bakılmasında fayda vardır.

639 yılında, İslamiyet'in yayılması amacıyla başlatılan fetih hareketleri sonucunda, Hz. Ömer'in halifeliği sırasında Arap orduları, Yermük'te Bizans ordularını yenerek Suriye'ye ve Yukarı Mezopotamya'ya girdiler. İyaz bin Ganem, Halid bin Velid ve oğlu Süleyman bin Velid, Mu'iz bin Cebel ile Sa'id bin Zeyd komutasındaki Arap orduları Diyarbakır'ı kuşattılar (Şemseddin Sami, 1308: 2203; Yinanç, 1945: 606; Parla, 1990: 37) Sur İçi'ndeki Kale Kapısı'nın olduğu yerde[10] yaptıkları savaşı kazanan Müslümanlar, Er Ruha (Urfa)[11] anlaşmasıyla şehri teslim aldılar. Böylece bu olaydan itibaren araştırma alanında İslam etkisi ve somut kültürel öğeleri belirmeye başlamıştır.

[10]Vakidi'ye göre; "Amid'in kuşatılması sırasında çadırını Su Kapısı'nda (Dicle kıyısı) kurmuş olan Halid bin Velid... Köpeğin kale duvarı dibindeki bir sel çukuru yolundan içeri girdiğini tespit etti... Halid, gece yarısı yanına yüz kişiyi alıp bu sel yarıntısının olduğu suyoluna gitti... Halid ve diğerleri bu sel yarıntısından içeri girdiler. Doğru şehrin orta yerine vardılar... Halid, icap eden yerleri tutturdu ve on asker gönderip surun kapısını açtırdı... Şehrin hükümdarı olan Meryem, İslam askerlerinin şehre girdiğini anlayınca kıymetli eşyaları ve maiyeti ile birlikte kendi sarayında bulunan gizli bir yolla Ermeni kapısından taşraya çıkıp Bilad-ı Rum'a gitti" (Beysanoğlu 1987: 155-156, akt: Parla, 1990: 37).

[11] El-Belazuri (1987:247) de, İslam ordularının şehri Er- Ruha (Urfa) antlaşmasına göre savaşmaksızın 640'da aldıklarını; şehrin, heykeller ve etrafındaki nesneler kendilerine ait olmak üzere mevcut kiliselerden başka kilise inşa etmek, Müslümanlara düşmanları karşısında yardım etmemek, eğer bu koşullara uymazlarsa kendilerinin himayesinden yoksun kalmaları koşuluyla İyaz'a teslim edildiğini belirtir (Parla, 1990: 38).

Tablo 7: Diyarbakır ve Çevresinde Dönemlerine Göre Hüküm Süren Devletler

No	Yönetim	Yıl
1	İlk Arap Fetihleri	639-656
2	Emevi Dönemi	661-750
3	Abbasi Dönemi	750-869
4	Şeyhoğulları Dönemi	869-898
5	II. Abbasi Dönemi	898-930
6	Hamdani Dönemi	930-980
7	Büveyhi Dönemi	978-982
8	Mervanoğlu Dönemi	984-1085
9	Büyük Selçuklu Dönemi	1086-1093
10	Suriye Selçukluları Dönemi	1093-1097
11	İnaloğlu Dönemi	1097-1183
12	Nisanoğlu Dönemi	1142-1183
13	Artuklu Dönemi	1183-1232
14	Eyyubi Dönemi	1232-1240
15	Anadolu Selçuklu Dönemi	1240-1277
16	İlhanlı Dönemi	1277-1298
17	Mardin Artuklu Dönemi	1298-1393
18	Timur Dönemi	1394-1404
19	Akkoyunlu Dönemi	1404-1508
20	Safavi Dönemi	1508-1515
21	Osmanlı Dönemi	1516-1923

Kaynak: Parla'dan (1990) değiştirilerek, tablolaştırılarak alınmıştır.

Tez sahasında (Tablo 7) Emevi ve Abbasi döneminden sonra, 869-899 yılları arasında Diyarbakır ve çevresinde Şeyhiler Hanedanı hüküm sürmüştür fakat Halîfe Mütazıd bu hâkimiyete son vermiştir. Daha sonraki yıllarda Hamdânî ve Büveyhiler hâkim oldularsa da, 990 yılında bölgeye hâkim olan Mervaniler 1086 yılına kadar saltanatlarını devam ettirmişlerdir. Alparslan 1071 Malazgirt Muharebesi'nden bir sene önce Diyarbakır'a gelmiş böylece Mervânîler, Selçuklular'a tâbi olmuştur. Melikşah'ın vefatından sonra Diyarbakır'da egemenlik Suriye Selçukluları'na geçmiştir.

Nisanoğlu ve Artuklu dönemlerinden sonra, Eyyûbî lideri Melik Kâmil, Selçukluların yönetimindeki şehri ele geçirmiştir. 1277'de İlhanlı egemenliğine giren şehir, bir süre sonra, Mardin Artuklullarının egemenliğine geçmiştir. Kısa süreli Timur egemenliğinden sonra 1404 yılında Akkoyunlular yönetiminde Diyarbakır, devletin başkenti olmuştur. Akkoyunluların egemenliğine son veren Safeviler 1508'de şehri ele geçirmiş, Artuklu ve Safevi dönemlerinde kente önemli bir Türkmen kökenli nüfus yerleşimi olmuştur.

1507-1515 yılları arasında Anadolu Beylikleri, Memlûkler ve İran-Safevî devletleri arasında bu bölge için mücadele sürmüştür. Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim,

Diyarbakır'ı ve bütün Güneydoğu Anadolu'yu 15 Eylül 1515'te Bıyıklı Mehmet Paşa kumandasında gönderdiği birliklerle Osmanlı egemenliğine katmıştır.

Osmanlı Döneminde Diyarbakır, Osmanlı devletinin en geniş ve en önemli, 24 sancağı kapsayan eyaletlerinden birinin merkezidir. Bunlardan onbiri normal Osmanlı sancağı, sekizi idaresi özel hükümlere bağlanmış yurtluk ve ocaklık, beş de yönetimi babadan oğula geçen özel sancaklar şeklindedir. İdari ve askeri açıdan böylesine önem verilen Diyarbakır, aynı zamanda çok sayıda han, hamam, kervansaray, cami, türbe, medrese ve köprü yapılarak önemli ölçüde imar edilmeye çalışılmıştır (Meşeli, 2005: 599). Aynı zamanda, doğuya sefer yapan orduların hareket üssü ve kışlağı görevini görmüştür (www.wikipedia.org).

Bu şekilde araştırma alanı tarih boyunca sürekli olarak el değiştirmiştir. Gelen her uygarlık kente somut kültürel öğeler eklemiştir. Tarihsel turizme konu olan Bizans sonrası döneme ait kaleler, saray, han, bedesten, hamam, köprüler ve diğer tarihsel yapılar ile konutlar, kent dokusu ve mimari, tarihsel turizme konu olan kültürel öğelerdir. Doğaner (2013: 147) tarihsel turizm içinde inanç yapılarının da tarihi ve mimari özellikleriyle incelendiğini belirtmiştir. Ancak tezin bu kısmında inanç yapılarına bölümler arasında dağınıklığa yer vermemek ve araştırma alanında inanç yapılarının mimari ve tarihi özellikleriyle inanç turizmine has özellikleri iç içe geçtiği için yer verilmemiştir. Örneğin Diyarbakır Ulu Cami dört mezhebe (Hanefi, Şafi, Hanbelî ve Maliki) göre aynı anda ibadet edilebilmesi amacıyla dört bölüm halinde inşa edilmiştir. Her bölümünün mimari özellikleri buna göre tasarlanmıştır. Her caminin bahçesinde türbeler mevcuttur. Bu türbeler çoğunlukla o camiyi yaptıran kişi ve aile üyelerine aittir, ya da önemli kişiliklerin mezarları yanına camiler inşa edilmiştir. Bu durum kilise yapılarında da benzerlikler göstermektedir. Dolayısıyla araştırma alanında inanç yapılarının mimari ve tarihi özellikleriyle inanç özellikleri kompleks bir yapıdadır. Sonuç olarak, Bizans döneminden sonraki döneme İslam dönemi dersek, şehre katılan bu öğelerin büyük bir kısmı İnanç Turizmi kısmında tüm özellikleriyle birlikte inceleneceği için bu kısma alınmamıştır.

3.1.Diyarbakır ve Çevresinde Tarihsel Yapılar ve Turizm

"Tarihsel Kent" kavramı önemli ve görkemli anıtsal yapıları olan, geçmiş uygarlıklara başkentlik yapan, üst üste birkaç uygarlık ile iç içe yaşayan, yerleşme dokusunun önemli bir kısmı tarihsel sit olan yerleşmeleri içerir. Tarihi turizmin çekim merkezi de bu özellikleri sayılan "tarihsel kent"lerdir. Bahsedilen kentlerde turizm ise, tarihsel yapılar toplu bir alanda olmadığı zaman yerleşmenin en önemli ve görkemli anıtsal yapısından başlar. Bu yapı dini ve inanç mekânları olabileceği gibi han, bedesten, saray gibi farklı işlevde yapılar da olabilir (Doğaner, 2013: 147).

Şekil 15: Diyarbakır Tarihi Sur İçi Kent Planı Üzerinde Tarihi Yapıların Lokasyonel Dağılımı

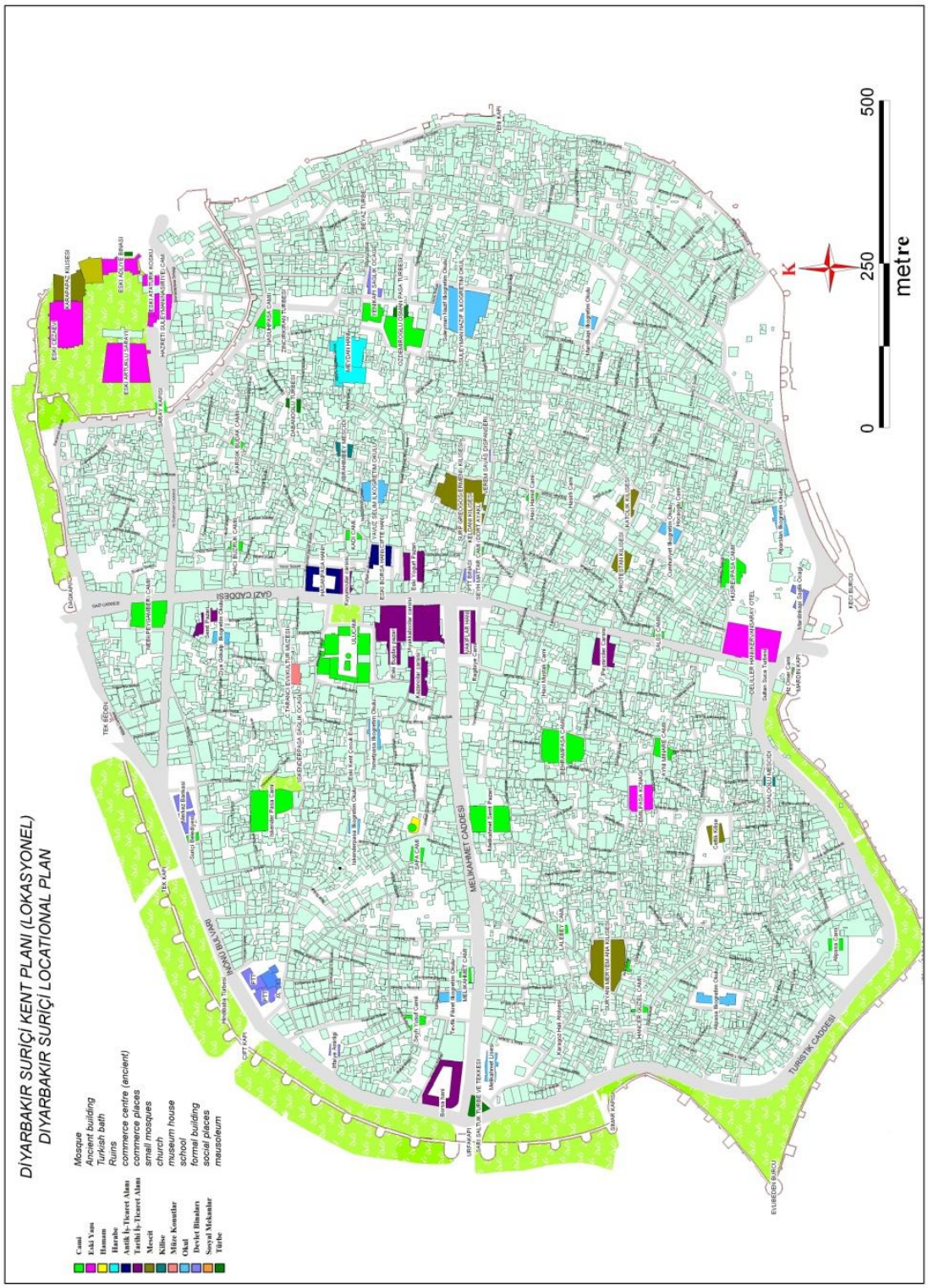

Harita: Recep AKSU

Tez sahası da iç içe geçmiş kent dokusuyla tam anlamıyla bir "Tarihsel Kent" özelliğindedir. Tarihsel Kent olmasını sağlayan tarihi Diyarbakır Sur İçi'nin mahalle, yol, sokak ve ev mimarisi ile araştırma alanının kültürel turizme konu olabilecek anıtsal tek yapılarını (hamam, han, köşk, kervansaray, saray) incelemek yerinde olacaktır. Ayrıca Diyarbakır ve çevresine bu özelliği veren tarihsel yapıların turizm bağlamında incelenmesi önem arz etmektedir.

3.1.1. Köşk ve Konaklar

Farsça kökenli olan köşk kelimesi, kır ve açıklık yerlerde ya da bahçe içinde bulunan bağımsız evleri, yazlık binaları ifade etmektedir. Ayrıca bir saray ve konak bahçesinde müstakil olarak yapılan süslü küçük binalara da bu ad verilmektedir (Denknalbant, 2002: 282). Türk Mimarisi içinde köşk; ana yapıdan bağımsız olarak yapılmış, bir saray ya da konak kompleksi içinde yer alan, sürekli kullanılmayan küçük yapı olarak, tanımlanmıştır. Bir diğerinde ise, yine Türk mimarlığında gezi ya da tatil evi olarak açıklanmış, bağımsız küçük ev yapısı diye de tarif edilmiştir (Sözen ve Tanyeli, 2005: 140).

Köşkler, tek başına duran ve tek bir mekândan meydana gelen birimden, bileşik yapıya kadar değişik biçimlerde tasarlanmaktadır. Bir saray bölümü ya da özel eki olabildiği gibi, yerine göre kameriye, çardak, mahfil, hünkâr odası işlevini üstlenebilmektedir. Özellikle 19. yy.dan başlayarak kent içinde sürekli oturmak için kullanılan özel evler de güzel ve özenli niteliklerini vurgulamak için "köşk" adıyla anılmaya başlanmıştır (Akın, 1997: 1056).

Bazı zamanlarda, araştırmacılar köşk kelimesi yerine kasır, kasr kelimesini de kullanmışlardır. Bunun nedeni nezaket kaygısıdır. Söz konusu edilen yapının boyutlarıyla ilgili değildir (Elden, 1969: 11; akt: Çiftçi, 2007: 19).

Diyarbakır ve çevresinde köşk kavramı, şehrin zengin ve ileri gelen ailelerinin, yaz mevsiminin çok sıcak geçmesi ve Sur İçi'nde sıkışık bir biçimde konumlanan evlerden uzaklaşmak için, şehir merkezinden uzakta yapılmış ve yazlık olarak kullandıkları gösterişli yapılar için kullanılmıştır (Çiftçi, 2007: 19). Sur dışında inşa edilen köşkler (Tablo 8) (çoğunlukla Dicle Nehri kıyısında, Mardin Kapısı'nın biraz dışında); kent çevresinde bulunan üzüm bağlarına yakın bağ köşkleri şeklindedir (Tablo 8). Bağ bozumu döneminde, bağ sahiplerinin kaldıkları bu yapılar; 19. yy.da sosyal ve ekonomik koşullarla bağlantılı olarak iki katlı, bazalt taş örgülü ve çok sayıda pencere elemanının yer aldığı konut birimleridir (Özçelik, 2011: 37). Bahse

konu yapılar sahip oldukları konum, plan özellikleri ve yapım tekniğiyle kendine özgü bir mimari üslup oluşturmuşlardır.

Tablo 8: Araştırma Alanında Bilinen Saray, Köşk ve Konaklar

No	Adı	Durumu	Yeri
1	Büyük Saray	Konak	Silvan
2	Sadık Bey Kasrı	Kasr	Silvan
3	Azizoğlu Konağı	Konak	Silvan
4	Bedri Bey Konağı (Gazi İÖO)	Konak	Silvan
5	Hatip Bey Konağı (Müze)	Konak	Silvan
6	Lice'li Mehmet Bey Sarayı	Saray	Silvan
7	Çermik Beyler Sarayı	Saray	Silvan
8	Beyler Konağı	Konak	Hazro
9	Güzelşeyh Kasrı	Kasr	Çınar
10	Talip Ağa Köşkü	Köşk	Kulp
11	Gazi Köşkü (Sem'anoğlu Köşkü)	Köşk	Merkez
12	Erdebil (Ber Der-i Pır) Köşkü	Köşk	Merkez
13	Hami Köşkü	Köşk	Merkez
14	Bekir Paşa Köşkü	Köşk	Merkez
15	Telli Ağa Köşkü	Köşk	Kulp
16	Hacıağa Köşkü	Köşk	Merkez
17	Pamuk(lu) Köşkü	Köşk	Merkez
18	Kuş Dili Köşkü	Köşk	Merkez
19	Ağuludere Köşkü	Köşk	Merkez
20	Cihannüma (Kavs) Köşkü	Köşk	Merkez
21	Çıkıntaş Köşkü	Köşk	Merkez
22	Sadıkoğulları köşkü	Köşk	Merkez
23	İskender Paşa Konağı	Konak	Merkez
24	Cemil Paşa Konağı (Kent Müzesi)	Konak	Merkez
25	İbrahim Bey Konağı	Konak	Merkez
26	Süleyman Nazif Evi (Said Paşa Konağı)	Konak	Merkez
27	Ferit Köşkü	Köşk	Merkez
28	Büyük Saray	Saray	Hasankeyf
29	Küçük Saray	Saray	Hasankeyf
30	Kasımiye Köşkleri	Köşk	Hasankeyf
31	Artuklu Köşkü	Köşk	Hasankeyf
32	Sarnıçlı Köşk	Köşk	Kulp/Argun Köyü
33	Ziya Bey Konağı	Konak	Silvan
34	Hasan Bey Konağı	Konak	Silvan
35	Kerim Efendi Konağı	Konak	Silvan
36	Ali Ağa Konağı	Konak	Silvan
37	Büyük Saray (Günümüze ulaşmamış)	Saray	Silvan
38	Çermik Beyler Sarayı	Saray	Çermik
39	Güzelşeyh Kasrı	Kasr	Çınar
40	Eski Mahalle Konağı (Günümüze ulaşmamış)	Konak	Çınar
41	Çarbağ Köşkü	Köşk	Merkez
42	Hatun Köşkü (Günümüze ulaşmamış)	Köşk	Kocaköy/Ambar Çayı
43	Çizmeci Köşkü (Muş Oteli)	Köşk	Merkez
44	Ziya Gökalp Evi	Konak	Merkez
45	Behram Paşa Konağı	Konak	Merkez

Köşkler belli bir yükseltide, Hevsel Bahçeleri'ni ve Dicle Nehri'ni görecek vaziyette, kentin en havadar yerinde inşa edilmişlerdir. Neredeyse tamamında, kurulan yamacın üst kısmında yer alan kayalıklardan gelen su kaynakları bulunmaktadır. İçinde yaşayanların zevklerine göre düzenlenmiştir ve dışa açık bir mimari özelliği göstermektedir (Çiftçi, 2007: 19-20).

Fotoğraf 158-159: Gazi Köşkü Ön Cephesi ve Mesire Alanı

Foto: Recep AKSU

Üzüm bağlarının ortadan kalkmasıyla, yerlerine gecekondular inşa edilmiş; bağsız kalan bu yapılar işlevsiz olduğu düşüncesiyle yıkılmıştır. Köşkler, mahremiyet alışkanlıklarına bağlı olarak geleneksel Diyarbakır evlerinin mimari özellikleriyle iç yaşamı koruyarak yapılandırılmış, öte yandan da doğal yaşam ortamının sunduğu olanaklardan faydalanılarak dışa dönük bir yaşam biçimini meydana getirmiştir (Tekin, 1997: 198; İnce, 2011: 45).

"Günümüze kadar varlığını sürdürmüş olan köşkler ve Diyarbakır evleri Diyarbakır'da köklü bir mimari geleneği ve gelişimi yansıtmaktadır. Evleri gibi, Diyarbakır köşklerinin de planını etkileyen en önemli öğelerden biri iklimdir. Bu nedenle yapılarda mevsimlik bölümler oluşmuştur. Yazlık bölümler kuzeye, kışlık bölümler ise güneye yönlendirilmiştir. Çoğunlukla ilkbahar ve yaz aylarında kullanılan köşklerde, kapalı alanlara fazla yer verilmemiştir. Günlük işler ve etkinlikler daha çok eyvan ve bahçede geçmektedir. İki ya da dört odalı olarak yapılan köşklerde, en önemli oda "Çay Odası"dır. Çay odası diğer odalara oranla daha büyük ve gösterişlidir. Dicle Nehri'ne bakan çay odası, ev halkının misafir ağırladığı odadır. Duvarlarında alt pencereler ve tepe pencereleri yer almaktadır. Alt pencereler sedir yüksekliğinden itibaren yapılmıştır. İklim sebebiyle odaların

yükseklikleri fazla tutulmuştur. Odalarda biriken sıcak havayı dışarıya, dışarıdaki serin havayı içeriye alan tepe pencereleri, daha çok daire ya da kare şeklinde yapılmışlardır. Kış aylarında çok nadir kullanılan köşklerde, ısınma için özel bir tertibat yapılmamış; havanın soğuk olduğu durumlarda saç sobası ısıtıcı olarak kullanılmıştır (Çiftçi, 2007: 21)".

3.1.1.1. Erdebil Köşkü

Ongözlü Köprü'nün (Dicle Köprüsü) batısında ve yakınında yer almaktadır. "Ber Der-i Pir" olarak da bilinen köşk civarındaki Ağulu Dere ile güzel bir mesire yeridir. Diyarbakır'ın bu eski konağı Gazi Köşkü ile aynı tepe üzerindedir ve Kırklar Dağı, Dicle Nehri ve Hevsel Bahçelerine hâkim bir manzarası bulunmaktadır. M.S. 512 yılında Kral I. Anastasias Dicle nehri üzerinde bir köprü yaptırmaya karar verdiğinde inşaat işçilerinin kalabilmesi için buraya bir mekân inşa edilmiştir. Yani Erdebil ilk olarak bir konak olarak yapılmamıştır. 17. yy da pek çok defa yenilenmiş olan konak, Osmanlı devletine verdiği hizmetlerin karşılığı olarak, İbrahim Hafid Paşa'ya verilmiştir (Tekin, 1997: 196-198; Özçelik, 2011: 38). Yeniden restore edilen yapı 09.11.1994 gün, 1506 sayılı karar gereği Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından tescillenmiştir. Halen Diyarbakır Kültür Tanıtma Vakfı tarafından bir kültür merkezi olarak işletilmektedir.

Geniş bir alan içerisinde bulunan yapı, Dicle Köprüsü'nün batısında yüksek bir tepede yer almaktadır. Yapının şimdiki sahibi Vakıflar Genel Müdürlüğü olup, Diyarbakır Tanıtma Kültür ve Yardımlaşma Vakfı tarafından bakımı sağlanmaktadır.

Fotoğraf 160-161: Erdebil Köşkü

Foto: Recep AKSU

“Köşk, bodrum, zemin, üst kattan oluşmaktadırve tüm katlar dikdörtgen yapıdadır. Bodrum katta bulunan ahır birimi dikdörtgen yapıda olup, üst örtüsü beşik tonozdur. Yapının zemin katında bir eyvan ve girişi eyvandan olan bir oda ve mutfak birimleri bulunmaktadır. Mutfak içinden betonarme bir merdivenle üst kata çıkılmaktadır (Çiftçi, 2007: 37-38)”.

Yapının üst katında merdivenle çıkılan bir aralık (gezemek) ve bu aralıktan girilen bir oda mevcuttur. Üst katta geniş bir teras ve bir adet tuvalet vardır. Binanın bahçesinde bulunan dikdörtgen yapıdaki havuzun duvarları sonradan fayans ile yenilenerek, demir korkuluklarla korunmuştur. Aynı zamanda yapının bahçesinde fıskiyeli bir de küçük havuz bulunmaktadır (Çiftçi, 2007: 37-38).

“Süsleme açısından oldukça sade tutulan köşkte, iç mekânda kullanılan nişler aynı zamanda birer süsleme elemanı olarak düşünülmüştür. Avlu dişi bazalt taştandır. Bahçedeki büyük havuzun zemini sonradan fayans olarak yenilenmiştir. Bahçesinde sonradan eklenen bir bekçi kulübesi bulunan köşkte, bunun gibi sonradan eklenen yapılarda betonarme malzeme kullanılmıştır (Çiftçi, 2007: 37-38)”.

Erdebil Köşkü, orijinalliğini günümüze dek sürdürmüş önemli yapılardandır. Sağlam bir durumda olan köşk, birçok defa onarım görmüştür.

3.1.1.2. Cemil Paşa Konağı (Kent Müzesi)

Sur İçi bölgesi, Ali Paşa Mahallesi, Köylü Sokak’ta bulunan Cemil Paşa Konağı, Yemen Valisi ve sonrasında Siirt mutasarrıfı olan Cemil Paşa tarafından inşa edilmiştir (Özçelik, 2011: 39). Diyarbakır konut mimarisinin özelliklerini en iyi şekilde temsil eden bir yapı olarak, iki bin metrekare üzerine kurulu konak, 17. yüzyılda konut olarak yapılmış mimari yapılarından biridir ve 1880-1902 yılları arasında son şeklini almıştır.

Fotoğraf 162-163: Düzenleme Sonrası Cemil Paşa Konağı

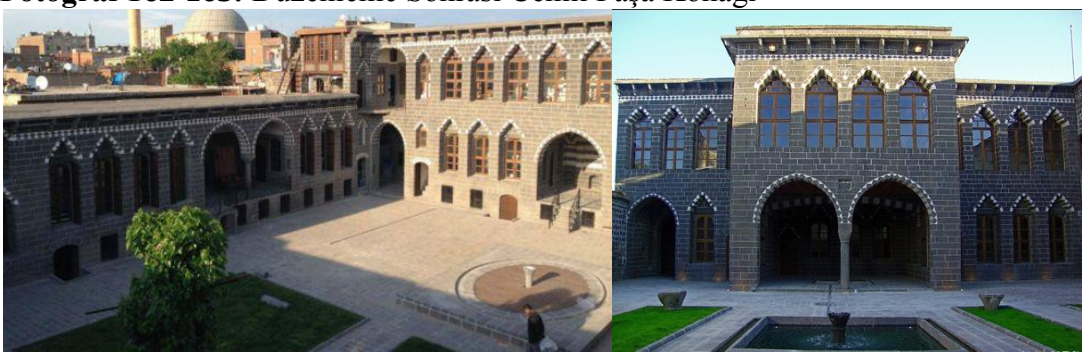

Foto: Recep AKSU

Konakta Cemil Paşa ailesi 1927 yılına kadar yaşamıştır. Daha sonra ilköğretim okulu, ipek böcekçiliği ve dokumacılığın yapıldığı bir alana dönüştürülmüştür. 1970'lerden sonra birkaç ailenin yaşadığı bir alan olarak terk edilmiş durumda olan konak için 1998 yılında Cemil Paşa ailesinin talebi üzerine Çekül Vakfı tarafından ilk röleve çalışması başlatılmış ancak sonuçlanamamıştır. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi ve Diyarbakır İl Özel İdaresi tarafından, 19.10.2010-12.12.2012 tarihleri arasında, konak varisleriyle de anlaşılarak açılan kamulaştırma davası sonucunda konağın kent müzesine dönüştürülmesi projesi başlamıştır. 2013 yılında konağın röleve, restitüsyon ve restorasyon süreci tamamlanmış, 2015 yılında tam anlamıyla Kent Müzesi olarak ziyaretçilere açılmıştır (www.diyarbakir.bel.tr).

Haremlik ve selamlık olmak üzere 2 katı ile müştemilatın olduğu 3 bölüm ve 60 odadan oluşan Cemil Paşa Konağı'nda, bütün Diyarbakır evlerinde olduğu gibi mekânlar geniş avlu etrafında yer almaktadır.

İki tane girişi bulunan yapının selamlık kısmı dikdörtgen bir avlu etrafında zemin +1 katlı, güney kanadından oluşmaktadır. Zemin katta, ortada iki gözlü, havuzu bulunan eyvan bulunmaktadır.

Fotoğraf 164-165: Düzenleme Sonrası Cemil Paşa Konağı

Foto: Recep AKSU

Girişteki holden haremlik kısmına geçilmektedir. Bu kısım, dikdörtgen bir avlu etrafında kuzey, doğu ve batı kanatlarından oluşmaktadır. Haremlik ve selamlığın ortasında mabeyn (geçiş odası) bölümü vardır. Geniş havuzlu bahçesi, ahırı, misafirhanesi ve diğer bölümleriyle küçük bir saray niteliğinde olan konak, taş işçiliğinin sergilendiği özgün örneklerden biridir. Haremlik kısmının kuzey tarafı kışlık, güney tarafı yazlık olarak kullanılmıştır. Doğu ve batı kısımları da mevsimlik olarak kullanılmıştır. Selamlık kısmında ise ahırlar, hizmetli odaları, kabul odaları, kahve odaları, mabeyn odası, dikdörtgen bir çerçeveye sahip elips bir havuz vardır. Sokak kapısının girişinde sağda tuvalet yapısı, kuzey kanadın zemin katında, batıda sivri kemerli girişi bulunan, içerde ocak nişlerinin yer aldığı mutfak yapısı yer almaktadır. Diyarbakır evlerinin yapı karakteristiği gibi bu konakta da kesme bazalt taş ve yapıya hareketlilik kazandırmak amacıyla "cas ya da cıs" adı verilen bezemeler kullanılmıştır. Ayrıca; yer yer hayat ağacı motifleri, lale motifleri ve kabartma bezemeler yer almaktadır (Özçelik, 2011: 39; Tekin, 1997: 84; Durman, 2011: 9; Tanrıkulu ve Aksoy, 2012: 24).

3.1.2. Hamamlar

Türkçede "yunak" anlamında olan hamam, Arapça bir kelimedir ve sıcak yer, yıkanma yeri anlamındaki "hammam" olarak Türkçeye geçmiş, dilimize yerleşmiştir (Eyuboğlu, 2004: 313).

Tarih öncesi kutsallık atfedilen pınarlardan başlayıp bugün küçük kubbeleri ile Anadolu'nun her kentini süsleyen mahalle hamamlarına uzanan zaman çizgisi içinde hamamlar ve yıkanma geleneği Anadolu kültürler yelpazesinin ayrılmaz parçalarıdır (Yegül, 2009: 99). İlk yapılan hamamlar ile ilgili örnekler hakkında kesin verilere dayanan bilgiler bulunmasa da, Mısır'da ve Zencirli kazılarında bulunan saray ve evlerde rastlanmıştır. Asurlular devrinde Kral Adadniraris Sarayı harabelerinde ve Seylan Adası'nda, Pokuna denilen hamam harabelerinin varlığından söz edilmektedir (Ülgen, 1950; Önder, 2007; Aksoy, 2011: 12). Bronz ve Demir Çağ'ın Hattuşaş, Aslantepe ve Zincirli gibi saraylarında oldukça gelişmiş hamam, su ve drenaj donanımları vardır. Ön Asya'nın tipik Grek ve Hellenistik *gymnasium*'larında sporcuların yıkanmaları için küvet ve havuzlar mevcuttur. Roma İmparatorluk

Dönemi'nde Anadolu kent yaşamının bir parçası olarak gelişen hamam *gymnasium* kompleksleri, yüksek tonozlu salonları, ışıklı, mermer yüzme havuzları ile Anadolu'nun çok-kökenli geçmişini yansıtan bir kurumu olmuştur. Bu su ve yıkanma geleneği Roma, Bizans ve İslam-Türk Devirleri'nde kesintisiz olarak devamlılıklarını ve varlıklarını sürdürmüştür (Yegül, 2009: 99).

Araştırma alanının da tarihi salnamelerinden ve seyahatnamelerden elde edilen bilgiler ışığında; hamamların önemli oranda olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Diyarbakır çekirdek yerleşim alanının neredeyse her mahallesinde ve her ilçesinde (Tablo 9) inşa edilerek halkın kullanımına sunulduğu anlaşılmaktadır (Yeşilbaş, 2011: 158).

Tablo 9: Araştırma Alanı Sınırları İçerisindeki Hamamlar

Sütun1	Hamamlar	Bulunduğu Yer	Durumu
1	Deva Hamamı	Merkez	Mevcut
2	Çardaklı Hamamı	Merkez	Mevcut
3	Behram Paşa Hamamı	Merkez	Mevcut
4	Melek Ahmed Paşa Hamamı	Merkez	Mevcut
5	Vahap Ağa Hamamı	Merkez	Mevcut
6	Küçük Hamam (Şensu, Küçük Kadı)	Merkez	Mevcut
7	Suakar (Süveyka) ve Mirza hamamları	Merkez	Yıkılmış
8	Çemşid Hamamı	Merkez	Mevcut
9	İpekoğlu Hamamı (İbn-i Ziyal)	Merkez	Yıkılmış
10	Ali Paşa Hamamı	Merkez	Mevcut
11	Kürtler Hamamı	Merkez	Mevcut
12	Melik Ahmet Hamamı	Merkez	Mevcut
13	Kadı Hamamı (İpariyye-Eşbek)	Merkez	Mevcut
14	Cemşit Ağa (Cıngıllı) Hamamı	Merkez	Yıkılmış
15	Yıkıkkaya (Hamam) Hamamı	Merkez	Mevcut
16	Çarşı Hamamı	Merkez	Yıkılmış
17	Cadde Hamamı	Merkez	Yıkılmış
18	Bekir Paşa Hamamı	Merkez	Yıkılmış
19	Hüseyin Efendi Hamamı	Merkez	Yıkılmış
20	Dilaver Paşa Hamamı	Merkez	Yıkılmış
21	Domat Hamamı	Merkez	Yıkılmış
22	Kale Hamamı	Merkez	Yıkılmış
23	Maristan Hamamı	Merkez	Yıkılmış
24	Yeni Kapı Hamamı	Merkez	Yıkılmış
25	Alaaddin Hamamı	Merkez	Yıkılmış
26	Deran Hamamı	Eğil	Yıkılmış
27	Kale Hamamı	Eğil	Yıkılmış
28	Saray Hamamı	Çermik	Mevcut
29	Çüngüş Hamamı	Çüngüş	Mevcut
30	Artuklu Hamamı	Hasankeyf	Mevcut
31	Tekke Hamamı	Eğil	Yıkılmış

Diyarbakır ve çevresinde, bilhassa Osmanlı döneminde salgın hastalıkları önlemek ve önleyici hekimlik kapsamında halkı korumak amacıyla şehre gelen yabancılar zorunlu olarak hamama sokuluyor, sonrasında şehre girmelerine izin veriliyordu. Bu amaçla şehre giriş kapılarının yakınlarında hamamlar inşa edilmiştir (Yeşilbaş, 2011: 158). Ancak, değişen yaşam koşulları ve teknolojik gelişmeler hamamları kullanım dışına itmiş, artık bu tarihi hamamlar genellikle kaderine terk edilmiştir. Diyarbakır ve çevresinde hakkında veriye ulaşılabilen ve listelenen 31 hamamdan 16 âdeti yıkılmıştır. Geriye kalanlar ise, (Tablo 9) çoğunlukla tahrip edilmiş, bir kısmı yıkılmış, harabeye dönmüş ve bu mekânlar yok olmaya yüz tutmuştur. Ancak İstanbul Cağaloğlu Hamamı, Çinili Hamam, Çemberlitaş Hamamı'nda olduğu gibi (Torolsan ve Scott, 2009: 43-81, akt: Yegül, 2009: 107)gelişen kültürel turizm faaliyetleriyle bir nebze de olsa bu mekânların korunma imkânı bulunmaktadır. Belki spa ve welness center'ları önce model önerileri sonra da projelerle mahalle hamamlarıyla bağdaşlaştıracak imkânlar geliştirilebilirse, bu iç açıcı olmayan durum geri çevrilebilir hale gelecektir.

Fotoğraf 166-167: Sur İçi'nde Kadı ve Paşa Hamamı'ndan Görünüm

Foto: Recep AKSU

3.1.3. Diyarbakır ve Çevresinde Tarihi Konutlar ve Turizm

Türkiye şehirlerinde, yörelerin sivil mimarisine uymayan toplu konut alanlarının yapılmasıyla bir standartlaşma ve "küresel benzeşme" görülmektedir. Hâlbuki Türkiye yerleşmelerinde, farklı coğrafyalara göre kullanılan malzemelerin değişmesi ve konutların özgün mimari özelikleriyle önemli farklılıklar bulunmaktadır

(Doğaner, 2013: 165). Bu kısa mesafelerde konutlarda görülen farklılıklar da turizmin çıkış kaynağını oluşturmaktadır. Dolayısıyla küresel bir benzeşmenin önüne geçmek ve kültürel kimliği koruyabilmek adına özellikle tarihi konut alanlarının korunması gerekmektedir.

Bir yerleşmede tarihsel konutlar, sokak ya da mahalle ölçeğinde korunduğu gibi tek yapı olarak da korunmuş olabilir. Fakat en önemlileri geleneksel (tarihi) konutları sokak ve mahalle ölçeğinde, kent dokusu ve mimari özellikleri ile korunan kentlerdir (Doğaner, 2013: 165). Tez sahasını oluşturan Diyarbakır ve çevresi de özellikle tarihi Sur İçi bölgesinde yer alan binlerce yıllık kültürel birikimi yansıtan sokak ve mahalleleriyle çok önemli bir tarihsel kenttir. Mahalle ve sokak ölçeğinden evlerine kadar, tarihi miras ve turizm bağlamında, tezin bu kısmında incelenmesi gereklilik arz etmektedir.

3.1.3.1. Kent Dokusu ve Mimari

Tarihi sur içi yerleşim alanı, doğuda Dicle Nehri, güneyde ise Hevsel Bahçeleri ile sınırlanmıştır. Diyarbakır surları da bu sınır etkisini daha çok güçlendirmektedir. Surlar boyunca görsel geçirimsizlik bulunmakla birlikte, dışa açılan ve şehrin dört ana giriş kapısı olan tarihi kapılarla surun fiziksel engel olma niteliği aşılmaktadır (Kubat, 2001). Diyarbakır Sur İçi yerleşim alanında, genel olarak yerleşmede bütünü sınırlayan öğeler; sur ve burçlar, bölen öğeler ise (yerleşim alanını, dört parçaya bölmektedir) kuzey-güney ve doğu-batı eksenlerindeki ana yollardır (Bekleyen, 1999). Yolların oluşmasındaki temel faktör, surlarda dört ana kapının olmasıdır (Şekil 16). Osmanlı döneminde bu durum kentin, Urfa Kapı, Mardin Kapı, Yeni Kapı ve Dağ Kapı adlarıyla anılan dört mahalleye ayrılmasına neden olmuştur (Kubat, 2001; akt: Çidam, 2007: 71). Dört ana cadde, dört ana sur kapısını birbirine bağlamaktadır. Sur içinde kuzey-güney doğrultusunda uzanan Mardin Kapı ile Dağ Kapı arasındaki Gazi Caddesi adı verilen ana aks kentin ana ticaret eksenini oluşturmaktadır. Bu yolu dik kesen Urfa Kapı ve Yeni Kapı arasında uzanan yol ile bu caddelerin sağındaki ve solundaki yollar da ikinci derece ticaret merkezleridir. Mahalleler arasındaki tali yollar ise bu ana yollara bağlanmıştır (Arü 1998; Dalkılıç

ve Aksulu, 2001; Çidam, 2007: 73). Cadde üzerinde yer alan ticaret merkezlerinin iç kısımlarındaki mahallelerde tarihi yapılar yer almaktadır.

Şekil 16: Tarihi Sur İçi Yerleşmesinde Tarihi Dört Kapı ve Dört Ana Yol

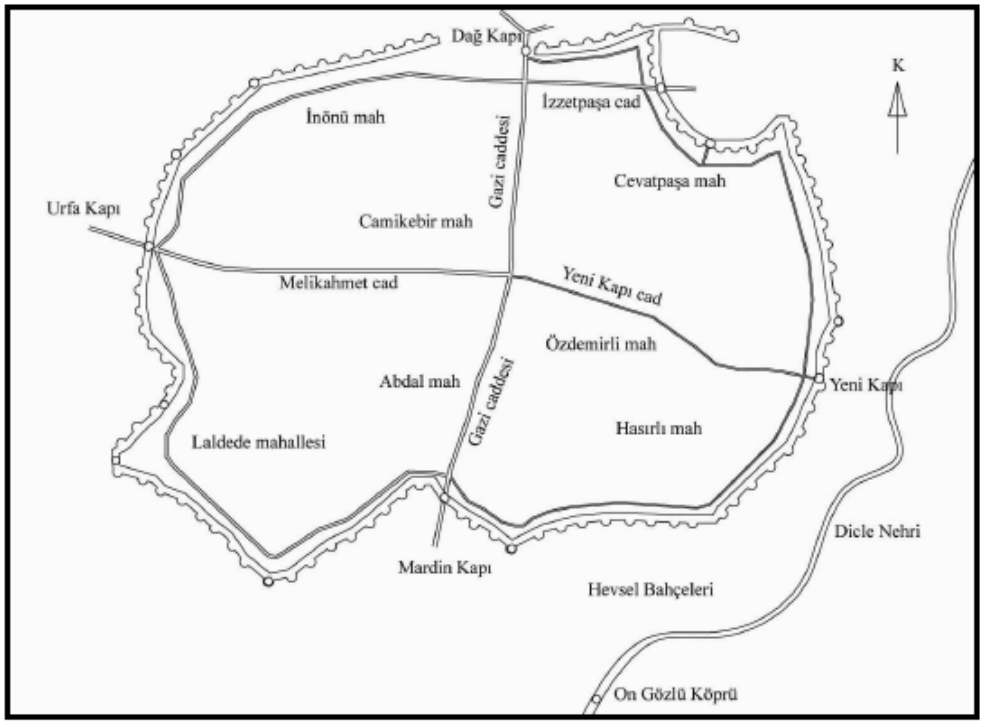

Kaynak: Çidam, 2007: 76

"Kuruluşundan itibaren Anadolu'nun Suriye, Irak, İran ve Kafkas ülkeleriyle ticari ve askeri ilişkilerini sağlayan önemli yollar üzerinde yer alan Diyarbakır şehrinin kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusunda uzanan iki ana yolu şehirlerarası ulaşım ağına birleşirler. Dağ kapısı ile Mardin kapısını birleştiren yolun şehir merkezi kısmına gidildikçe yoğunlaşan geniş çarşı alanlarına, hanlara açıldığı görülür. Yol boyunca karşılıklı düzenlenmiş dükkânlar bu yolun ticari önemini ortaya koyar (Parla, 1990: 130)".

"Şehrin dört ana kapısından (Şekil 16) doğudaki Yeni Hapı hariç olmak üzere, üçünden kuzey, güney ve batı yönlere açılan önemli ticaret yolları başlar. Üzerinde yer aldığı sarp kayalık arazi nedeniyle, kara yolu ile bağlantısı olmayan Yeni Kapı, Dicle'ye açılan suyolu ile ilişkilidir. Çünkü bu kapı, Dicle Nehri üzerinde, eski çağlardan günümüze kadar keleklerle taşımacılık yapılarak Basra körfezine ulaşılmasında kullanılmıştır (Parla, 1990: 129)".

Şehrin diğer üç kapısı şehir içi yolların şehirlerarası yollara açıldığı önemli noktalarını oluşturmaktadır. Güneyden gelip Anadolu'ya yayılan yolların merkezinde ve Anadolu'yu Şam ve Musul'a bağlayan kapılar olmasıyla ortaçağda, araştırma alanı ticari faaliyetlerle zenginleşmiştir. Özellikle 13.asırda şehir içi ve kervan ticareti vasıtasıyla şehirlerarası ticaretten payını almıştır (Akdağ 1979: 89-90; Parla, 1990: 129).

"Önemli köprüler de bu güzergâhlar üzerinde inşa edilmiştir. Halife Hişam tarafından antik temelleri üzerine yeniden inşa edilen 1065 yılında Mervanoğulları döneminde onarılan Dicle Köprüsü (On Gözlü), Suriye ile Anadolu'nun önemli bir bağlantı noktasıdır. Üzerinde bulunan kitabeye göre 1218'de Artukoğulları tarafından yapılan, şehrin 90 km. kuzeyinde bulunan Devegeçidi Suyu köprüsü de Anadolu'nun Mezopotamya ile irtibatını sağlamıştır. Aynı zamanda Dicle ve Devegeçidi köprüleri Mezopotamya'nın kuzeyindeki Karadeniz limanlarına açılış yolu üzerinde bulunan şehrin iki ana arteri olup, Bizans döneminden itibaren önemini korumuştur (Akdağ 1979: 34; Parla, 1990: 129). İki ana arter dışında kalan bütün yolların merkezden semt içlerine gidildikçe konutlarla biten çıkmaz yollara ayrıldıklarına sıkça rastlanır (Parla, 1990: 131)".

Özetle söylenecek olursa; şehir içindeki dini, ticarî ve eğitim içerikli yapılarla sur yapıları ve evler yolların kenarlarında sıralanarak, bugünkü şehir dokusunu çok uzun bir tarihi süreç içinde oluşturmuşlardır. Şehir surları ve surlara göre şekillenen yollar bu dokuyu oluşturan en önemli etkenlerdir.

Yerleşmelerde meydan, cami, çarşı, bedesten ve hanların yer aldığı merkez, meydana açılan caddeler, yerleşim alanında dar, dolambaçlı sokaklar "Osmanlı Kenti" özelliğidir (Doğaner, 2013: 165). Araştırma alanı kent dokusu da, Osmanlı ve aynı zamanda İslam şehir tipolojisini oluşturan cami, pazar ve hamam üçlüsü etrafında gelişmiştir (Özen, 1999). Diyarbakır Sur İçi yerleşmesi; konut alanları, yönetim bölgesi ve ticaret bölgelerinden oluşmaktadır. Uzun bir süreç içinde oluşan Diyarbakır Sur İçi kent dokusunun değişim sürecinde, her yeni yapı ve öğe, mevcut ve eski yapılarla geleneklere uygun bir ilişki kurarak yer almıştır.

Geleneksel çizgi içinde büyüyen ve değişen doku içinde; kültürel yapı türleri çeşitlenip değişmiş, her yapı türü kendine özgü bir gelişim çizgisi izlemiş, sosyal ve ekonomik yapıdaki gelişmeler farklı biçimlerde fiziki çevreye yansımıştır (Kubat,

2001; akt: Çidam, 2007: 71). Kentte; Artukoğulları (1183-1232) döneminde; sanat, mimari ve kültürel açıdan en üst düzeye çıkılmıştır. 16. Yüzyıl Osmanlı egemenliğinde ise, kentin mekânsal dokusu yeniden şekillenmiştir. Osmanlı düzeninde dinin belirleyici bir rol oynaması cami, külliye, medrese ve hanların yapımını gündeme getirmiştir. Kent bu dönemde, yeniden bir imarlaşma sürecine girmiştir (Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 2003: 152; akt: Çidam, 2007: 71).

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ise; mevcut fiziki çevrede, doku ve yapı ölçeğinde değişim ve dönüşümler meydana gelmiştir. Tekke, zaviye, medrese gibi mevcut yapı türlerinin işlevleri son bulmuştur. Konut, ticari ve yönetsel yapı gibi yapı türlerinin işlev tanımları ve toplumsal yaşam içindeki konumları değişmiş, dokuya, yeni işlevler taşımak üzere yeni yapı türleri eklenmiştir. Konutlar ile dükkân ve han gibi ticari yapılar ise, yeni sosyal ve ekonomik koşullara uyarlanmıştır (Kubat, 2001 akt: Çidam, 2007: 71).

Şekil 17: Diyarbakır'da Tarihi Turizm Kapsamında Ziyaret Edilebilecek, Turizme Yönelik Düzenlemeler Yapılmış Bazı Mekânlar

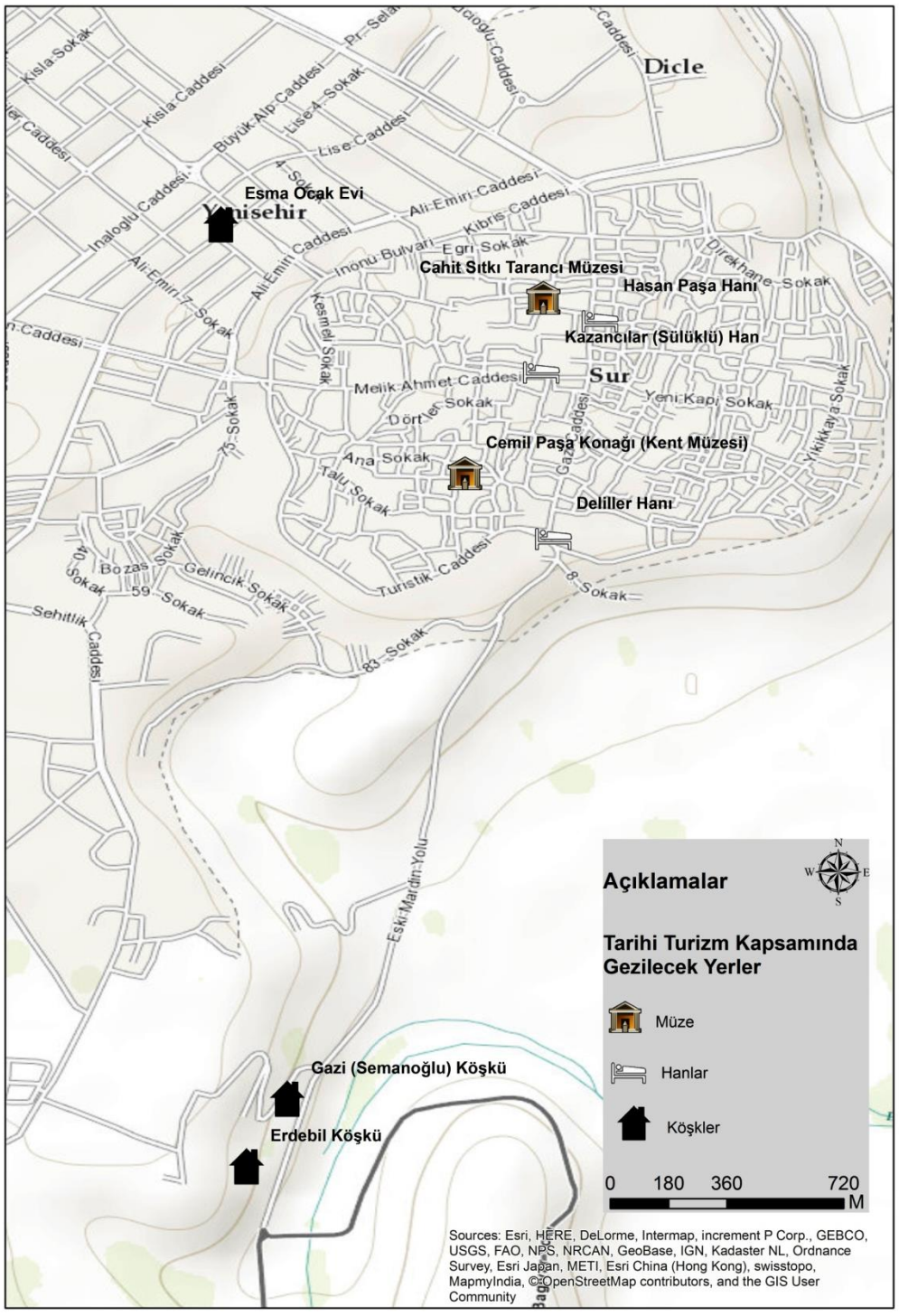

Kaynak: Recep AKSU

Tarihi ve mimari değeri yüzyıllar öncesine dayanan Sur İçi yerleşim alanı, 1978 yılında I. derece kentsel sit alanı ilan edilmiş ve 1990 yılında "koruma amaçlı imar planı" yapılarak Sur İçi geleneksel kent dokusunun tahrip olmamış veya ayakta

kalabilmiş doku alanları "tarihi sit alanı" olarak tescil edilmiştir. Tarihi kent, hukuki bir koruma statüsü içinde olmasına rağmen; mevcut dokuda tahribatlar devam etmiştir. Ancak kamuya ait birkaç ev koruma altına alınarak özgünlükleri korunabilmiştir. Bu evlerin korunarak günümüze kadar gelebilmesinin en büyük nedeni, müze statüsünde olmalarından kaynaklanmaktadır (Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 2003: 152; akt: Çidam, 2007: 73). Yaşanan hızlı ve kontrolsüz kentleşme sonucu Sur İçi ve çevresinin geçirdiği sosyal değişim, tarihi merkezin hızla bozulmasına ve kısmen de olsa tarihi çevre özelliklerini yitirmesine yol açmıştır (Kubat, 2001; akt: Çidam, 2007: 73). Özellikle 2015 yılı ikinci yarısından itibaren başlayan silahlı çatışmalara sahne olmasından dolayı maalesef birçok tarihi eser ve mekân yok olmuştur.

Yerleşmede genelden özele doğru giden bir dizge hâkimdir. Bu hiyerarşik kurgu, meydan ya da meydancık, sokak ya da çıkmaz sokak, avlu ve ev sisteminden meydana gelmektedir (Bekleyen, 1999; akt: Çidam, 2007: 75).

Türkiye şehirlerinde sivil mimariye uymayan yeni, toplu ve çok katlı konut alanlarının yapımıyla "küresel benzeşmenin" görüldüğü günümüzde (Doğaner, 2013: 165) özgünlüğünü nisbeten korumuş olan Diyarbakır Sur İçi yerleşim alanı büyük bir tarihsel turizm potansiyeli oluşturmaktadır. Bu nedenle hiyerarşik bir sıra içinde bu dokuyu turizme bakan yönleriyle incelemek gerekmektedir.

3.1.3.2. Diyarbakır Sur İçi Sokakları (Küçe'ler)

Sur içindeki Diyarbakır, yoğun ve sıkışık yapısıyla dikkat çeker. Bu yoğunluk bir yönüyle doğu karakterli organik yapılaşmayı, bir yönüyle de Roma döneminden bu yana Sur içinde sıkışmış bir kenti ifade eder. Roma döneminden kalan ve günümüzde de yer yer hala kullanılan kanalizasyon ağı, mimari dokunun eskiden de sıkışık olduğunu gösterir. Sokaklar ve evler kaçınılmaz olarak bu sıkışık dokudan payını almıştır (Özyılmaz, 2007: 77).

Tarihi Sur İçi'ni oluşturan Diyarbakır sokaklarına "küçe" denilmektedir. Bu doku içinde yer alan sokaklar, küçeler, yaz sıcaklarından korunmak amacıyla araç geçemeyecek boyutta dar olarak inşa edilmiştir. Sokaklar aynı zamanda kuzeyden

gelen serin rüzgârlara açık tutularak sur içinde doğal havalandırma sağlanmıştır (Sis, 1993; akt: Çidam, 2007: 77).

Fotoğraf 168-169: Diyarbakır Sur İçi Eski Sokak Yapısı

Foto: Recep AKSU

Şehri planlayan mimarlar, dar sokakların oluşturduğu gölgeliklerden halkın daha çok istifade edebilmesi düşüncesiyle hareket etmişlerdir. Sur İçi yerleşim yerinde sokak genişlikleri 0,8 m – 3,5 m arasında değişmektedir. Genellikle 2 m genişliğinde sokaklar daha fazladır. Sokak ve meydan dışa açık çevredir, denetlenemez. Sofa, avlu, bahçe ise kısıtlanmış ve özel olarak kurulmuştur.

Diyarbakır sokaklarının ve evlerinin şekillenmesinde surlar önemli bir rol oynar. Kentin genişlemesini sınırladığı için sur içinde yoğunlaşma artmış, evler birbirine bitişmiş, sokaklar daralmıştır. Bu tür bir sıkışıklık, taş döşeli sokakları şekillendirmiş ve mahremiyetini sağlamış, bu nedenle evlerin sokaklardan yüksek duvarlarla ayrılmasına neden olmuştur (Haspolat, 2014: 431; Özyılmaz, 2007).

Sokaklar bazı yerlerde kesintiye uğrayıp "küçe çıkmaz" denen çıkmaz sokaklara dönüşmüştür. Kent dokusunun en belirgin özelliklerinden biri de bu çıkmaz sokaklardır. Çıkmaz sokaklar, birkaç evi birbirine bağlamaktadır. Sokakların kesiştikleri yerlerde çeşmelere ve küçük meydanlara rastlanmaktadır. Sokak zemini ise taştır (Dalkılıç ve Aksulu, 2001). Bazen sokakların çıkmaza dönüşmemesi için ikinci katın seviyesinde sokak üstü oda vazifesi gören mahalli ifadeyle "Örtme" veya "Kantırma" denilen kabaltılar yerleştirilmiştir. Sokaklar alt kısımları kemerli yapıda bu kantırmaların altından devam ederken ancak bir odalık bu alanlar, bazen yukardan

iki evi birbirine bağlamış bazen de bir evin ortak odası şeklinde kullanılmıştır. Düz ahşap kirişli olan örtmeler sokak genişliğince ve derinlemesine oluşturulmuş, zengin ailelerin bir oda daha kazanma ihtiyacından doğmuş ancak iklimsel verilerle birleşince bu tasarım, sokak dokusuna çeşitlilik, zenginlik ve bir o kadar da ekolojik verimlilik kazandırmıştır. Böylece günün her saatinde gölgelik alanlar oluşturulmuştur. Sıcaklığın yüksek derecelere çıktığı saatlerde örtmelerin altında soluklanmak, bir nebze olsun serinlemek, iklimsel konfor koşulları açısından da önemlidir (Haspolat, 2014: 440; Yılmaz ve Baran, 2010) . Yapılan örtme, kantırmalar, yan kısımlarına eklenen pencerelerle sokaktan gelip geçenleri gözleyecek biçimde inşa edilmiştir (Haspolat, 2014: 432). Bu şekilde komşu evin görülmesi engellenmiş, mahremiyet sağlanmıştır.

Fotoğraf 170-171: Örtme, Kantırma (Kabaltı) Örnekleri

Foto: Recep AKSU

Ayrıca yine güvenlik ve mahremiyet sorununa çözüm ve sokağı daraltmamak amacıyla zemin katların duvarları sokağa taşmamış, buna karşın üst katlar sokak yolunun üzerine doğru uzanmıştır. Bu katlara da "cumba" anlamında "Şahnişin" denilmektedir (Haspolat, 2014: 433; Aluçlu ve Demir, 2010).

Fotoğraf 172-173: Küçe Çıkmaz (Çıkmaz Sokak) ve Şahnişin (Cumba) Örneği

Foto: Recep AKSU

Yüksek duvarlar ve sokaklardaki örtme, kantırma ve şahnişinlerin oluşturduğu geçişler, mekânda serin ve gölgeli bir ortam oluşmasını sağlamıştır (Dalkılıç ve Aksulu, 2001). Diyarbakır sokakları, bu özelliği ile evleri birbirine bağlayan üstü açık koridorlara benzemiştir (Sis, 1993).

Özellikleri anlatılan bu tarihi sokaklara, özgünlüğünü kazandıran en önemli somut kültürel öğe tarihi Sur İçi konutlarıdır. Doğaner'in (2011: 172) belirttiği gibi; araştırma alanının içinde bulunduğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin evleri farklı özellikler gösterir. Bu bölgede iklim, kayaç yapısı ve gelenekler konut tipini de değiştirmiştir. Mimarlıkta taş malzeme hâkimdir. Yüksek sıcaklıklara karşı kalın taş duvarlar yapılmıştır. Avlu, eyvan, havuz, duvara gömme nişler, haremlik, selamlık geleneksel özelliklerdir. Dolayısıyla kültürel turizme konu olan bu tarihi yapıları da incelemek araştırma amacına uygun olacaktır.

3.1.3.3. Diyarbakır Sur İçi Evleri

Diyarbakır'da köklü bir mimari gelişimin varlığını ortaya koyan eski yapıların başında evler gelmektedir. En az 5 bin yıllık bir geçmişe sahip Diyarbakır'ın evleri de; yüzyılların verdiği tecrübe neticesi gelişmiştir. Kent mimarisi kentin tarihi kimliğine, kültürüne, doğal çevrede en fazla bulunan maddelere ve iklim şartlarına uygundur (Haspolat, 2014: 435).

Diyarbakır kentinde, geçmişi 1500'lü yıllara dayanan geleneksel evlerdeki kapı ve duvar yazı tarihlerinden ulaşılan bilgilere göre Diyarbakır evlerinin en az 5 asırlık geçmişinden söz edilebilmektedir (Özyılmaz, 2007: 78). Sur İçi kent dokusunu belirleyen konutlar, iklim, topografya ve kullanıcı gereksinimleriyle ortaya çıkmış ve özgün olarak kalabilmiştir (Beysanoğlu, 1992; akt: Özyılmaz, 2007: 79). Geceleri kapıları kapanan bir ortaçağ kentini andıran Sur İçi bu kendine has durumunu 1940'lı yıllara kadar korumuştur (Erginbaş, 1953; akt: Özyılmaz, 2007: 79).

Özgünlüğü ile bilinen Diyarbakır evleri, ana caddelere açılan ve birbirini dik kesen, gölgeli ve dar sokaklarda yer alırlar. Yapılardaki siyah bazaltın getirdiği tek düzeliği bozarak almaşık bir örgü tarzıyla zarif ayrıntılar katmak için süsleme amaçlı kalker taşı da kullanılmaktadır (Karaaslan, 2002).

Diyarbakır evlerinin biçimlenişinde yazları çok sıcak, kışları soğuk geçen yöre ikliminin etkisi de büyüktür. Bu yüzden, eski Diyarbakır evleri; yazlık, kışlık ve mevsimlik bölümler halinde inşa edilmiştir (Haspolat, 2014: 435).

"Geleneksel Diyarbakır Evleri bir avlu (kare, dikdörtgen ve yamuk planlı) ve onu saran bina kütlelerinden oluşmaktadır. Bina kütlelerinin sayısı (bir, iki, üç ya da dört yapı kütlesi) ve parsel büyüklüğü ev sahibinin zenginliğiyle orantılıdır. Avlu etrafına dizilmiş her bir kütle bulunduğu yöne göre birbirinden farklı özellikler gösterir. Bir, iki ya da üç katlı bina kütlelerinin zemin katında mutfak, tuvalet, ahır ve çok ender banyo gibi servis mekânları yanında havuzlu eyvanlar ve odalar gibi çok amaçlı yaşama mekânları bulunur (Haspolat, 2014: 434)".

Diyarbakır Sur İçi konutlarında yaşam, zemin katta avlu çevresinde odaklanmıştır. Zemin kat günlük yaşamın geçtiği odalar ve servis birimlerinin bir açık avlu çevresinde konumlandığı birimlerden oluşur. Çoğu evde bodrum kat mevcuttur. Bodrum kat genellikle birkaç basamak yükseltilmiş eyvanın altında yer almaktadır.

Yazın serin, kışın sıcak olma özelliği ile koruyucu olması bakımından kiler ve depolama amaçlı olarak kullanılmaktadır. Odaların yer aldığı üst kat gezemeğe (odaların önündeki koridor) açılır ve bir merdivenle avluya bağlanır. 3 katlı yapı yok denecek kadar azdır. Diyarbakır geleneksel evlerinin bodrum+zemin kat+1.kattan oluştuğuna dair bir genelleme yapılabilir (Özyılmaz, 2007: 80).

Üst katta ise odalar, eyvanlar ve bazen de merdivenin ara ya da üst sahanlığında bir tuvalet yer alır. Böylece kendine özgü karakteristik özellikler taşıyan bir mimari yapının oluşmasını sağlanmıştır. Bodrum kısımları çoğu zaman bazalt taşından yapılırken, üst kat ise arası tuğla dolgu ahşap karkas yapı şeklindedir (Haspolat, 2014: 434-439).

Kentin "kale şehir" görünümü, konutlara da yansımış ve içe dönük bir mimari anlayış gelişmiştir (Erten, 2003). Evler, sokakları çevreleyen yüksek duvarlara sahiptir. Duvarların yüksek oluşu güneş, rüzgâr ve toz etkisini azaltmasının yanı sıra mahremiyet ve güvenliği de sağlamaktadır. Gizlilik, eski Diyarbakır evleri kitlesel biçimini etkilemiştir. Özellikle dini inancın etkisindeki bir aile yaşantısı ve bunun sonucu oluşan evin gizliliği hem içte hem de dışta dikkat çekicidir (Haspolat, 2014: 19).

İçte gizlilik haremlik (kadınlara ait) ve selamlık (erkeklere ait) bölümleri ile sağlanmıştır. Eski evlerde bu bölümler iki ayrı ev gibi düşünülmüş, bağlantı bir ara kapı ile sağlanmıştır. Zengin ailelere ait evlerde bu iki bölüme de rastlanır (Haspolat, 2014: 19). Ayrıca, üst katta yer alan odalarda da mahremiyete dikkat edilmiştir. Her oda, her eylemi içinde barındırmaktadır. Fonksiyonlarına göre geleneksel kullanımda başoda, koltuk oda, ara oda diye adlandırılır. Oda düzenlemesi ve oda donatımı hemen hemen her evde aynıdır. Oda girişinde ayakkabıların çıkartıldığı, "seki-altı" (pabuçluk) ve bir basamak üstteki, oturulan kısım "seki-üstü" olmak üzere oda iki bölümden oluşmaktadır. En az eşyayla yaşama alışkanlığı gereği, gece yatarken, yere serilen döşek, yorgan ve yastıklar, duvarlarda ahşap malzemeyle kaplanarak oluşturulmuş yüklük olarak adlandırılan dolaplara kaldırılır. Bu gelenek göçebe kültürünün bir uzantısıdır. Yüklüğün alt bölümü yıkanma yerine (gusülhane) ayrılmış banyo yapma eylemi oda içlerinde çözümlenmiştir (Özyılmaz, 2007: 89).

Fotoğraf 174-175: Bazalt Taşından İnşa Edilmiş Bir Diyarbakır Evinde Eyvan

Foto: Anonim

Dışa gizlilik, evin yüksek duvarlar arkasında kalması ve dışarıya kapalı olması ile açıklanabilir. Bu kapalılık, sokak ve yandaki komşu evlere doğru olur (Haspolat, 2014: 19). Evlerin damları ise düz bir şekilde yapılmıştır. Sokağa bakan pencereler az sayıda veya hiç yoktur (Özen, 1999). Süslü, kemerli kapıları vardır. Kapı tokmakları demirden ve çeşitli şekillerdedir (Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 2003: 152; akt: Çidam, 2007: 74). Yaşama mekânları; açık mekânlar olan avlu, yarı açık mekânlar olan eyvan ve kapalı mekânlar olan oda, sofa, serdap adı verilen soğuk oda; servis mekânları, mutfak, banyo, kiler ve depolardan oluşmaktadır (Dalkılıç ve Aksulu, 2001).

Fotoğraf 176-177: Çeşitli Şekillerde Demirden Yapılmış Kapı Tokmakları

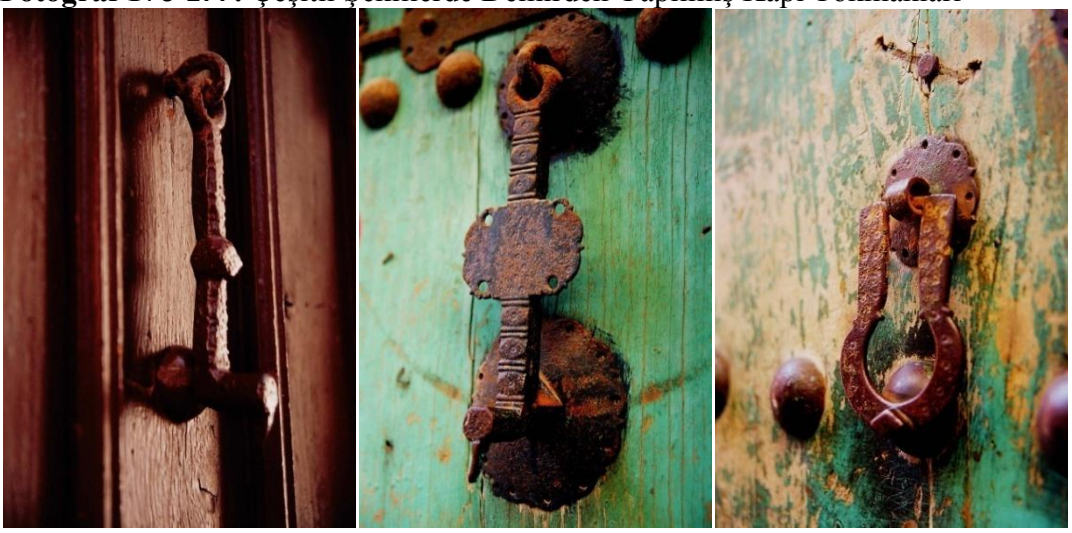

Foto: Recep AKSU

Geleneksel Diyarbakır Evleri'nde su ve gölge ile açık – yarı açık alanlar tasarımın esas kriterlerini oluşturmaktadır (Yıldırım, 2002). Evin yarı açık alanını oluşturan eyvan, üç tarafı kapalı, sadece avluya bakan tarafı açık bir yazlık karakterindedir.

Yaz günleri eyvanda havuz başlarında geçirilir. Açık havada oturma yeri olarak değerlendirilen eyvan, kuzeye doğru yönlendirilmiştir. Özellikle sıcak günlerde evin en çok kullanılan bölümüdür. Açık birim olan avlu ile kapalı birim olan odalar arasında yer alır (Özyılmaz, 2007, 86; Dalkılıç ve Aksulu, 2001).

Fotoğraf 178-179: Diyarbakır Geleneksel Evlerinde Eyvan ve Avludan Görünümü

Foto: Recep AKSU

"Evin açık yaşama mekânını oluşturan avlu (mahalli olarak "havş" denilmektedir), yapının ön tarafında veya ortasında bulunan, etrafı kapalı üstü açık bölümdür. Sokaktan avluya direkt geçildiği gibi üstü kapalı bir geçitle de ulaşılır (Özen, 1999). Düzensiz ilerleyen sokak formuna rağmen, avluyu çevreleyen bloklar birbirine dik veya dike yakın açılarda konumlanarak avlunun dörtgen form almasını sağlar (Erten, 2003). Avlu bahar ve yaz aylarında, gündüzleri oturma, bulaşık ve çamaşır yıkama, yemek hazırlama; geceleri uyuma gibi eylemlerin gerçekleştiği üstü açık bir yaz odası şeklindedir (Dalkılıç ve Aksulu, 2001; akt: Çidam, 2007: 75)".

Avlunun etrafında oda ve duvarlar yer alır. Oda sayısı, hane halkının sosyo-kültürel yapısının yanı sıra ekonomik gücüyle de doğrudan ilişkilidir (Çidam, 2007: 75).

Dış çevreye kapalı tutulan eski Diyarbakır evlerinde doğal çevre, avlu içinde havuz, ağaç ve çiçeklerle düzenlenmiştir. Bazalt döşenmiş olan avluda, döşeme üzerinde düzgün formlarda boşluklar bırakılarak bu boşluklar toprakla doldurulmuş ve bitki yetiştirmek amacıyla kullanılmıştır. Avlularda genelde her dem yeşil, meyveleri yenebilen, çiçekli ve estetik özelliklere sahip bitki materyalinin kullanılması tercih edilmiştir (Akdogan, 1973; akt: Çidam, 2007: 182).

Fotoğraf 180-181: Esma Ocak Evi ve Behram Paşa Konağı Avlusu

Foto: Recep AKSU

Diyarbakır evleri başta olmak üzere, geleneksel yapıların birçoğunda yöre mimarisine uygun, bazalttan havuzlar yapılmış olup, günümüzde de büyük bir kısmı özgünlüğünü korumaktadır. Havuzlar genellikle, gözeneksiz (erkek) bazalt kullanılarak yapılmıştır. Havuza su, ortadaki bir borudan veya taş bir kadehten gelir. Havuzun etrafını kanalcıklar çevreler ve bu kanalcıklar havuzdan taşan suları toplar. Bu sular ya kanalizasyona ya da avludaki başka bir havuza bağlanır. Bu şekilde suyun avlu ve eyvandaki dolaşımı serinlik sağlar (Akdogan, 1973; akt: Çidam, 2007: 183).

Diyarbakır evlerinde ve köşklerinde kullanılan su öğelerinden biri de "selsebil"dir. Yörede "selsal veya selsebil" olarak adlandırılan bu su öğeleri, evlerin avluya bakan pencerelerinin herhangi birinde şelaleye benzer şekilde yapılmıştır. Burada su, üst kanaldan akarak, üzeri cilalanmış bazalttan aşağı inip, dışarı çıkarak havuza akar. Gözenekli bazalt kullanılarak yapılan "selsebil", hava akımı ve onun soğuttuğu su vasıtasıyla bulunduğu mekânların ferahlamasını sağlamaktadır (Işık, 2003: Çidam, 2007: 76).

Araştırma alanında bazı özellikleri belirtilen özgün mimari doku, kültürel peyzaja ait kendine has örnekleri bünyesinde barındırmaktadır. Okunması bir hayli zor olan bu binlerce yıllık kültürel birikimin sonucu somut peyzaj öğeleri, özellikle kırsal alanlardan göçle gelen nüfusun buralara yerleşmesi sonucu özgün yapısının bozulması ve son dönemde çıkan silahlı çatışmaların mekânı olması nedeniyle, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Yalnızca restore edilen az sayıda yapı

korunabilmiştir. Bunlar arasında da, Diyarbakır eski evlerine en iyi örnek olarak bilinenler, Cemil Paşa Konağı, İskender Paşa Konağı ve Diyarbakır Kültür Müzesi haline getirilen ve 1820 yılında yapılan Cahit Sıtkı Tarancı'nın evidir. Sosyolog Ziya Gökalp ve yazar Esma Ocak'ın evleri de en iyi mimariye sahip Diyarbakır eski evleri arasında yer almaktadırlar.

3.1.3.3.1. Cahit Sıtkı Tarancı Evi (Kültür Müzesi)

Cahit Sıtkı Tarancı Kültür Müzesi, Sur İçi'nde ve Ulu Camii'nin yakınında yer almaktadır. Diyarbakır sivil mimarisi konut türünün güzel örneklerinden olan ev üzerindeki kitabeye göre 1733 yılında inşa edilmiştir. Türk edebiyat tarihinin tanınmış şairlerinden Cahit Sıtkı Tarancı'nın (1910-1956) Camii Kebir Mahallesi'ndeki, doğduğu, çocukluk ve gençlik yıllarının bir bölümünü geçirdiği bu yapı, "35 Yaş" şairinin adını yaşatmak amacıyla, 29 Ekim 1973 tarihinde restore edilerek kültür müzesi olarak ziyarete açılmıştır (Güney, 1990, Diyarbakır Valiliği, 2012).

Sur İçi yerleşim alanında bulunan müzede, Tarancı'ya ait özel eşyalar, kitapları, mektupları, yaşamının çeşitli dönemlerine ait fotoğrafları, hakkında yazılan yazılar, folklorik-etnografik eserler ve yörenin kültürel ürünleri sergilenmektedir (Güney, 1990, Diyarbakır Valiliği, 2012; Özyılmaz, 2007: 171-173).

Yapıya dar bir sokaktan, tek kanatlı ahşap bir kapıyla giriş sağlanmaktadır. Avlunun çevresinde on dört oda yer almaktadır. İkinci kata taş merdivenlerle çıkılmaktadır.

Fotoğraf 182-183: Cahit Sıtkı Tarancı Evi Avlusundan Görünüm

Foto: Recep AKSU

Ev, yörenin iklim koşullarına göre tasarlanmıştır. Kuzeyde yazlık bölüm, güneyde kışlık bölüm, doğuda ilkbaharlık, batıda sonbaharlık bölümler yer almaktadır

(arkitera.com; Diyarbakır Valiliği, 2012, Özyılmaz, 2007: 171-173). Pencereler yazın serinliği korumak, kışın ısı kaybını önlemek amacıyla küçüktür. Tavanlar ahşaptır. Ev; haremlik, selamlık, eyvan, mutfak, banyo, tuvalet ve serdap denilen soğuk odadan oluşmaktadır (Erten, 2001).

Avlu gözenekli ve siyah renkli olan bazalt taşla döşenmiştir. Avlunun merkezinde küçük bir havuz yer almaktadır. Havuzun çevresinde ise çiçek parterleri bulunmaktadır. Bu parterler içinde yer alan ağaçlarla avluda gölge mekânlar oluşturulmuştur. Ayrıca avlunun ortasında Cahit Sıtkı Tarancı'nın heykeli yer almaktadır. Avluda kullanılan Karaçam, Yeşil Taflan gibi her dem yeşil ve Servi Kavağı (ehrami kavak), İncir, Beyaz Çiçekli Akasya gibi yapraklı bitki türleri; avluya yeşil bir görünüm kazandırmaktadır (Özyılmaz, 2007: 171-173). Duvarlarında beyaz renkli "cas" ya da "kehal" denilen yöreye özgü süslemeler ile kitabelerinde bazı dualara da yer verilmiştir.

Fotoğraf 184-185: Cahit Sıtkı Tarancı Evi'nde Beyaz Renkli Süslemeler

Foto: Recep AKSU

Ev, geleneksel Diyarbakır evi ve avlu özelliklerini koruyarak günümüze kadar gelebilmiş güzel bir örnek olarak kent dokusunun kültürel turizm ve rekreasyon kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Evin müze olarak kullanılması, korunarak günümüze kadar gelebilmesinin en önemli sebebidir (Özyılmaz, 2007: 171-173).

Kaleler ve surların turizm açısından önemi büyüktür. Bu yapıların tarihi antik dönemlere kadar inmektedir. Antik sitlerdeki kaleler arkeolojik turlar içinde gezilirken, sonraki uygarlıklar tarafından ilavelerle kullanılan kaleler, "tarihi turizm"

içinde gezilmektedir (Doğaner, 2013: 156). Diyarbakır ve çevresinde tespit edilen 43 kale yapısı Roma-Bizans dönemi ve öncesine ait yapılardır. Çoğunlukla Roma yol güzergâhı üzerinde kurulan bu kalelerde sonraki dönemlerde yeniden sağlamlaştırma işlemleri olmamıştır. Bu nedenle söz konusu kalelere arkeolojik miras ve turizm bölümünde yer verilmiştir. Ancak araştırma sahasının en önemli somut kültürel peyzaj öğesi konumundaki Diyarbakır Kalesi ve Surları Roma döneminde kurulmasına karşılık, sonraki dönemlerdeki ekleme ve sağlamlaştırmalar ile adeta yeniden inşa edilmiştir. Tüm bu sebepler, Diyarbakır Kalesi ve Surlarının, tarihi turizm içinde de incelenmesini gerekli kılmıştır.

3.1.4. Tarihsel Turizmde Kaleli Kentler: Diyarbakır Kalesi ve Surları

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin önemli tarihi merkezlerinden biri olan Diyarbakır, M.Ö. 9000-13000 yıllarından başlayarak Osmanlılara ve oradan da günümüze kadar uzanan uzun ve önemli bir tarihi geçmişe sahiptir (Şekil 21). Yerleşmeye elverişli bir alanda, önemli ticaret yollarının kavşak noktasında yer alan kent, hemen her dönem yönetim, ticaret, sanat ve bilim merkezi olmuş, çeşitli uygarlıkların kültürel mirasını günümüze kadar taşımıştır.

Kentteki ilk yerleşmenin, tam tarihi bilinmemekle birlikte, Dicle yatağından 100 m yüksekte Fis Kayası diye adlandırılan kentin doğusunu sınırlandıran sarp bölgenin, bugünkü İç Kale arazisinde kalan kesiminde Amida veya Virankale olarak adlandırılan höyükte gerçekleştiği tespit edilmiştir. A.Gabriel'e göre buradaki höyük Diyarbakır'ın ilk yerleşme alanıdır. Bu alanda yapılan kazılar sonucunda, 13. yüzyılın başına ait bir Artukoğulları devri sarayı da ortaya çıkmıştır.

Topografik özellikleri nedeniyle savunma kolaylığı sağlayan ve zaman içinde nüfusu yoğunlaşarak genişleme sürecine giren bu yerleşimde, kale işlevli ilk yapının M.Ö. 2000-3000 yıllarında bölgeye egemen olan Hurriler tarafından inşa edildiği kabul edilir. Diyarbakır Kalesi ve Surları, Dicle Nehri'nin batı ucunda, Karacadağ'a kadar uzanan geniş Bazalt Yaylası'nın üzerinde kurulmuştur. Hurri ve Mitanni eğemenliğinden sonra kent Asurlular, Urartular, Büyük İskender, Selefkoslar ve Partlar - Romalılar - Sasaniler'in yalnız ya da birlikte sürdürdükleri egemenlikleri

altına girmiştir. Roma döneminden 7.yüzyılın ilkyarısına kadar Bizans idaresi altında yaşamış ve 639'dan sonra da bir İslam kenti kimliği kazanmıştır. Kale ve surlar günümüzdeki temel şeklini M.S. 349 yılında Roma İmparatoru Constantinus tarafından genişletilmesi ve bazı kısımlarının onarılmasıyla almıştır. 7. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kente egemen olan Emeviler, Abbasiler, Şeyhoğulları, Hamdaniler, Büveyhoğulları, Mervanoğulları, Büyük Selçuklu ve Şam Selçukluları, İnaloğulları, Nisanoğulları, Hasankeyf Artukluları, Mısır ve Şam Eyyubileri, Anadolu Selçukluları, Mardin Artukluları, Akkoyunlular ve son olarak da Osmanlılar zamanında, yerleşimin ana öğesi olma etkinliğini kesintisiz korumuştur. Dolayısıyla birçok medeniyetin izlerini taşıyan Diyarbakır Kale ve Surları, kentin en önemli somut kültürel peyzaj öğesidir.

Kale surlarının uzunluğu yaklaşık 5.700 metre, sur duvarlarının yüksekliği 10-12 metre olup kalınlığı 3-5 metre arasında değişmektedir. Diyarbakır'ın sur içindeki alanı, son ölçümlere göre, kuzey-güney doğrultusunda 1040 m, doğu-batı doğrultusunda 1400 m olan iki ana koordinatla belirlenir (Tuncer, 2002: 10). Sur içindeki kent alanı bir dikdörtgen içine sığdığı düşünülerek kabaca, 1400x1040=1.456.000 m^2=145,6 hektardır. Tarihi Diyarbakır şehrinin etrafını kuşatan, dört kapısı olan ve kare, çokgen ve yuvarlak planlı 82 burçla tahkim edilen Surlar (Şekil 18), İç Kale ve surların içerisindeki onlarca tarihi eseri ile Diyarbakır şehri bir açık hava müzesini andırmaktadır (Aksoy, 2012: 2).

Şekil 18: Diyarbakır ve Sur İçi Yerleşim Alanı Lokasyon Haritası

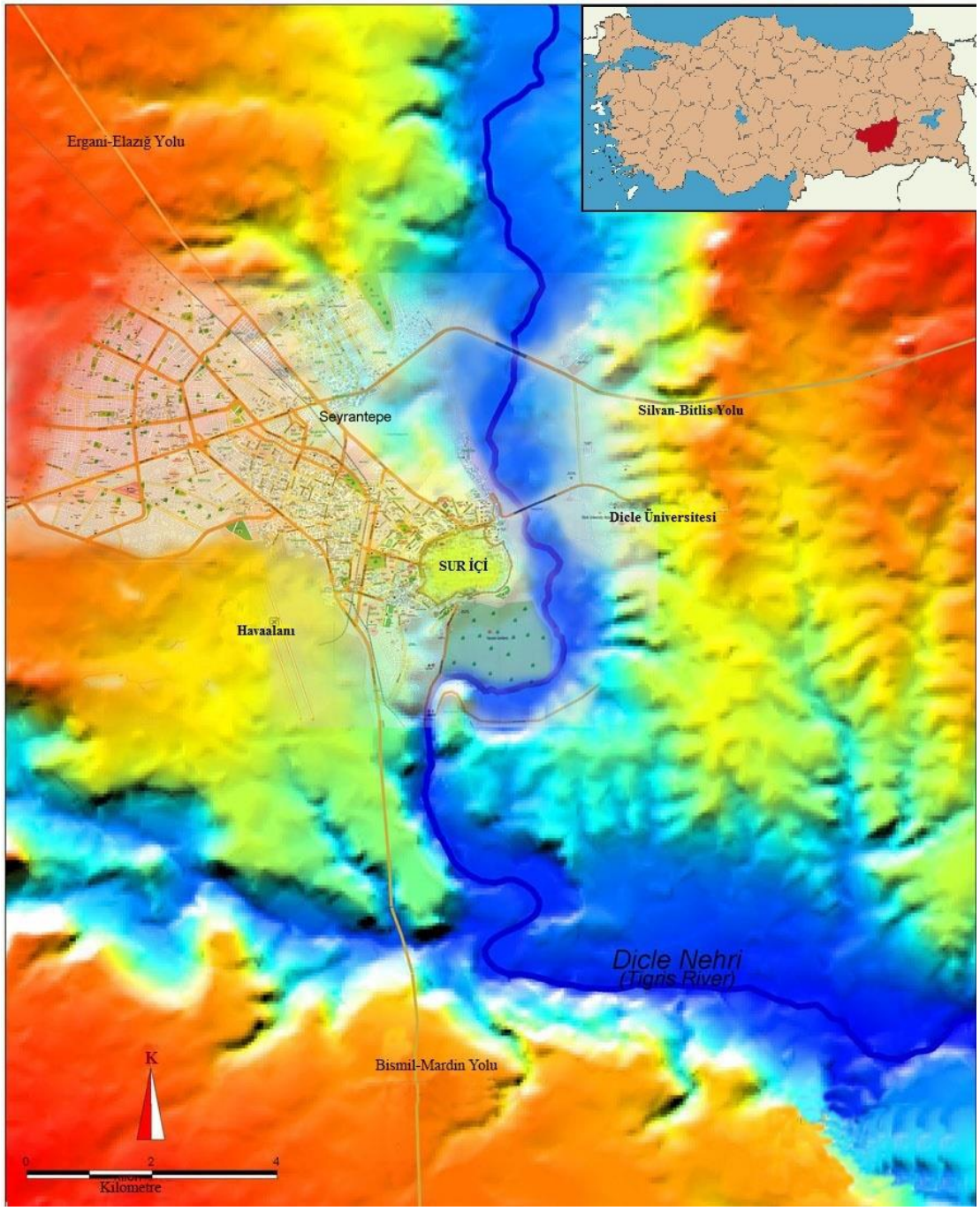

Harita: Recep AKSU

Diyarbakır ve çevresinde hüküm süren her yönetim kent surlarına özel önem vermiştir. Müslümanların yönetiminde geçen 1284 yıl boyunca kent surları adeta yeniden yapılmıştır. Bu duruma surlar ve burçlar üzerinde var olan kitabeler en büyük kanıttır. Parla (2005: 57), tespit edilen altmış üç kitabeden altısının Bizans

dönemine, dördünün Yunanca, birinin Latince, diğerlerinin ise İslam dönemine ait olduğunu belirtmiştir (Şekil 19).

Şekil 19: Surlar Üzerinde Bulunan Kitabelerin Dönemlerine Göre Dağılımı

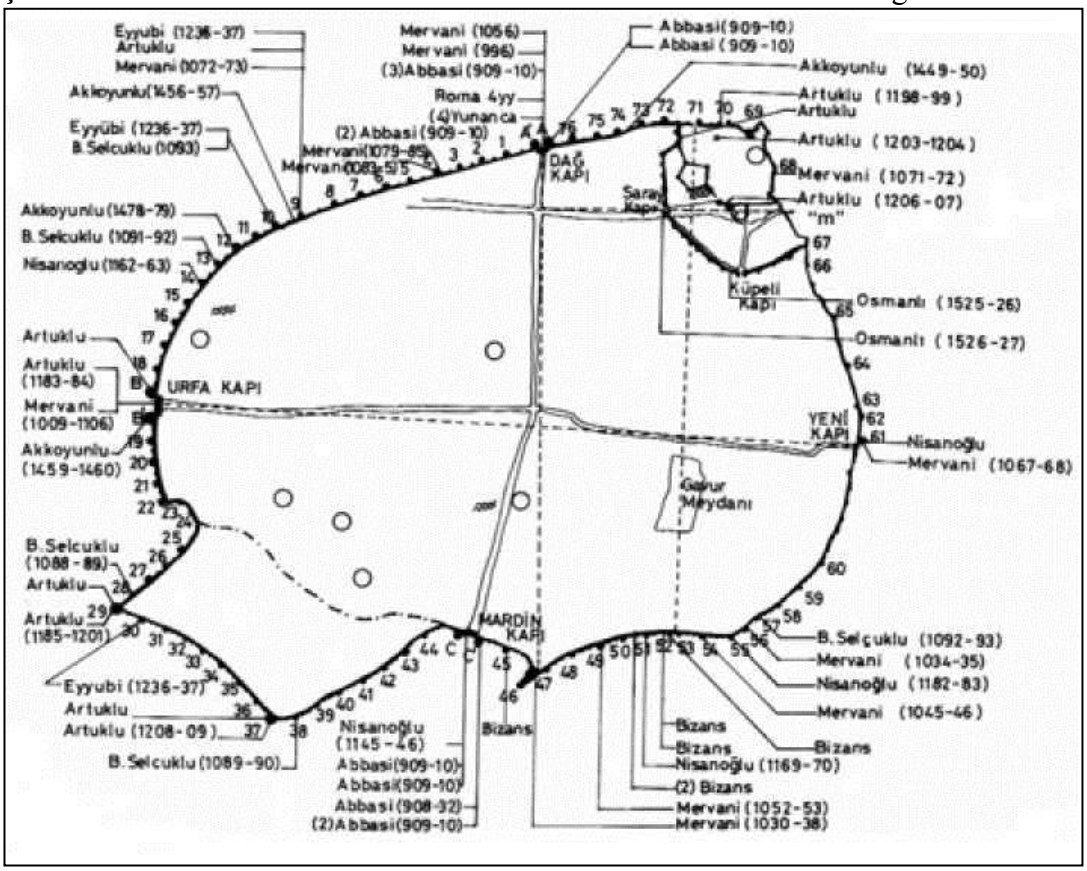

Kaynak: Parla, 1990 ve 2005: 59

Savunma amaçlı tasarlanan burçlar genellikle üç veya dört katlıdır. Ancak kapalı mekânları, iki kattan oluşmaktadır.

"Bizans–Sâsani savaşları (422) sırasında tahrip olan Mar-Zuora Kapısı'nın (Ritter, 1844, 31-32) bugünkü Urfa Kapısı olduğunun anlaşılması (Parla, 1990, 32), kent surlarının batı bölümünün 6. yüzyılda Justinianus döneminde Urfa Kapısı'nı da kapsayacak biçimde sonradan yapılmış olduğu yolundaki bir tezi (Bell, 1911: 323) desteksiz kılmaktadır (Parla, 2005: 61)".

Arap fethinden önce kent surunun, güneybatıdaki Ulu/Evli Beden ve Yedi Kardeş burçlarının bulunduğu bölüm haricinde genel hatlarıyla bugünkü sınırları kapsadığı, burçlarla tahkiminin ise uzun sürerek, ancak Anastasius (505-520) döneminde bitirilebildiği, Justinianus'un 528 yılında sur duvarlarının onarılması ve kentin

yeniden imarıyla ilgilendiği bilinmektedir (Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir, 1302: 21, Parla, 2005).

"Diyarbakır tarihi, kentin, çoğunlukla savaş kimi zaman da anlaşmayla olmak üzere sık sık el değiştirdiğini göstermektedir. Kente egemen olanların, öcelikle sur duvarlarının onarılmasıyla ilgilendikleri, duvar ve burçların üzerine yerleştirilen kitabelerden takip edilebilmektedir. Urfa Kapı'nın güneyindeki 22. burçla Mardin Kapı arasında yer alan burç kitabeleri (Şekil 22), Büyük Selçuklu ve Artuklu dönemlerine tarihlenmekle birlikte, burçlar haricindeki sur duvarlarının temelde Bizans dönemine ait olabileceği akla yakın gelmektedir (Gabriel, 1940, 179; Parla, 2005: 64)".

"Tarihi turizme konu olan İslam döneminin erken safhasına dönüldüğünde, 869-898 yılları arasında kentte Şeyhoğulları dönemi başlamış, ancak kısa bir süre sonra Abbasi halifesi kenti tekrar ele geçirmeyi başararak, sur duvarlarının büyük bir bölümünü bu kuşatma esnasında tahrip etmiştir. Abbasi Halifesi Mu'tezid, olası ayaklanma tehlikelerine karşı Dağ Kapı civarındaki surun bir bölümünü yıktırmıştır. Kitabeler, Bizanslılar'ın çevredeki bazı kaleleri ellerine geçirmeleri üzerine yeni Halife Cafer Muktedir'in, Abdurrahman bin Sa'id Taşi'yi bu bölümün yeniden inşasıyla görevlendirmek zorunda kaldığına tanıklık etmektedir (Parla, 1990, 40-41-65)".

Dağ Kapı'nın A' burcunun doğu ve batı yüzünde, Mardin Kapı'nın doğusundaki C burcunun kapıya bakan batı yüzünde bulunan kitabelerde Abbasi döneminde yapılan iyileştirme ve inşaları yapan sanatkârların isimleriyle birlikte yazmaktadır (Parla, 2005: 665-66).

"Devam eden tarihi süreçte kısa süren Hamdani egemenliğinin ardından 978 yılında surların tahribiyle sonuçlanan bir el değiştirmeyle Büveyhiler dönemi başlamıştır. Kısa bir süre sonra Mervanoğulları döneminde surlarda ve Diyarbakır kentinde önemli inşa hareketleri meydana gelmiştir. 997 yılında Diyarbakır'ın yönetimini ele geçiren Mervanoğullarından İbn Dimne, ilk iş olarak Büveyhilerin tahrip ettiği surları tamir ettirerek (Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir, 1302: 67), alçak bulduğu sur duvarlarının yükseltilmesini emretmiş (İbn al Azraq al-Fariqi, 1959: 82-83) ve kentin doğu suru üzerine, Dicle'ye bakan bir saray yaptırarak, sur duvarına saraydan çıkışı

sağlayan Dicle Kapı'yı açtırmıştır (Beysanoğlu, 1987: 186)". Mardin Kapı üzerindeki kitabede bu durum anlatılmaktadır.

"1029 yılından itibaren bölgede görünmeye başlayan Türkmenlerin yol açtıkları kriz nedeniyle Mervanoğullarından Ebu Nasır'ın sur tahkimiyle uğraşmak zorunda kaldığı, 46. ve 56. burçlar üzerindeki kitabelerden anlaşılmaktadır (Konyar, 1936, 170-71; Parla, 2005: 66). Ayrıca 49 ve 54. burçlardaki kitabelerde (Şekil 22) Mervanoğulları döneminde yapılan inşa ve iyileştirmeler yazılmıştır. 1056 tarihli kitabe ise, bugün Dağ Kapı'nın birinci katında yer alan "Mervani Mescidi" adıyla anılan mescidin yapıldığını bildirmektedir. 61. burç üzerinde yer alan kitabede, Mervanoğullarının, Büyük Selçuklulara tabi oldukları 1057 yılından sonra Bizans İmparatoru X. Dukas Konstantinos, Urfa valisi Tavadanos ve Norman Herve komutasındaki ordunun saldırısının ardından sur tahkiminin yapıldığını anlatmaktadır (Parla, 2005: 67). İç Kale surunun güney bölümünün ortasında yer alan Küpeli Kapı'dan girince sağ ve solda kalan Dingil Hava denilen alanda, Mervanoğulları döneminde bir saray yapıldığı ve Mervanoğulları'ndan İbn Dimne'nin ayrıca kentin Dicle nehrine egemen doğu sur duvarı üzerine de bir saray yaptırarak, saraydan çıkışı sağlayan Dicle Kapısı'nı da sur duvarında açtırdığı bilinmektedir (Beysanoğlu, 1987: 186; Parla, 2005: 62)". İç kalenin doğusundaki 68. burcun, Dağ Kapı ile Urfa Kapı arasında bulunan 9. burcun, 4. burç üzerindeki kitabelerde de Mervani yöneticilerinin sur tahkimlerini yaptırdıkları yazılmıştır.

Diyarbakır'ı kendilerine tabi valiler aracılığıyla kontrol eden Büyük Selçukluların (Yinanç, 1945: 612-613) yönetiminde (1086-1093) gerçekleştirilen kent surlarının güçlendirilmesine yönelik faaliyetler 28, 13 ve 57. Burçlar üzerindeki üç kitabe de vurgulanmıştır. Çok kısa süren Suriye Selçukluları dönemi (1093-1097) sur güçlendirmesi 10. burcun doğusunda yer almaktadır. Mardin Kapı'nın batı açıklığının örülmüş bölümü üzerinde yer alan 1145-55 tarihli Hz. Ömer Camisi'ne ait kitabe ile 14, 51, 61 ve 55. Burçlardaki kitabelerde ise, özellikle 1163 tarihli kuşatmanın ardından kent surlarının sağlamlaştırılmasına çalışıldığı anlaşılmaktadır.

1183-1232 yılları arasında kente hâkim olan Artukluların, onarım faaliyetlerini sürdürerek surları güçlendirmeye çalıştığına işaret eden Urfa Kapı'nın kemer alınlığındaki kitabe ile 29. burcun güneyinde, 9. Burçta, 29. Ulu / Evli Beden Burcu'nun alt kısımlarında, Urfa Kapı'nın kuzey "B" burcunda, 37. burç olan Yedi

Kardeş burcunun orta bölümünde, İç kaledeki 70. burcun batısında bulunan kitabelerde görülmektedir. Artuklular ayrıca, Ulu-Evli Beden Burcunu, İç Kaledeki Artuklu Sarayı ve kemerini tamamlayıp, Yedi Kardeş Burcunun inşasına başlamışlardır (Dalkılıç ve Halifeoğlu, 2011: 16-24; Parla, 2005: 62-67)".

Sur İçi'nde kenti kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusunda kesen birbirine dik iki ana yol vardır. Ana surları çevreleyen ikinci bir surun daha olduğu bilinmektedir. Eyyubi sultanı Melik Kamil 1231-1232 yılları arasında kenti kuşatarak almış ve kentin dış surunu yıktırarak taşlarını içteki surun sağlamlaştırılmasında kullanmıştır. Bugün de surların yakın çevresinde ikinci surun kalıntılarını görmek mümkündür (Beysanoğlu, 1987: 352; Dalkılıç ve Halifeoğlu, 2011: 16-24)

Siyasi kargaşalarla geçen uzunca bir dönemin ardından, 1392-1393 yılında Timur, Diyarbakır'ı alarak kenti askerlerine yağmalatmıştır (Yinanç, 1945, 621). Diyarbakır suruna çıkan Timur'un, tüm ev ve sur duvarlarının yıkılmasını emretmesi üzerine sur duvarlarını yıkmakta zorlanan askerlerin, olabildiğince çok sur duvarını ve evi yıkmakla yetindikleri bilinmektedir (Nizameddin Sami, 1949: 184; Parla, 2005: 63).

1404-1508 yılları arasını kapsayan dönem kentte Akkoyunlu dönemidir. 73 ve 74. Burç üzerindeki kitabelerden ve Diyarbakır kalesinin iç kaleye yakın bazı bölümlerini 1449 yılında, Urfa Kapısı'na yakın bölümünün bazı yerlerini 1456-1460 yılları arasında onarıldığı kitabelerinden anlaşılmaktadır (Beysanoğlu, 1990, 440-441). Yine Akkoyunlululara ait 9 ve 10. Burçlar ile Urfa Kapısı'nın B burcunun ön yüzündeki kitabe, 12. burcun doğu yüzündeki kitabede bu dönemde yapılan iyileştirme faaliyetlerine kanıttır.

Safevi döneminde surlara yönelik bir faaliyetin yapılıp yapılmadığı bilinmemektedir. Sonrasında başlayan Osmanlı hakimiyeti döneminde ise adeta yeniden inşa edilircesine yoğun tahkim, iyileştirme ve yeniden inşa faaliyetlerinin yapıldığı bilinmektedir. Bu nedenle, sürekli savaş gören kentin zamanla harap olan söz konusu duvarlarını, Osmanlıların yeniden inşa ederek eski temeller üzerinde yükselttiklerini düşünmek de mantıksız olmayacaktır (Parla, 1990: 121; 2005: 63). Osmanlı Döneminde, beylerbeyi ve diğer üst yöneticilerin ikametgâhlarına yer bulmak amacıyla Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle 1524-1526 yıllarında yarım çember şeklindeki surlarla çevrilerek genişletilmiştir. Böylelikle İç Kaleye Saray ve Küpeli

Kapı'nın da bulunduğu, 16 burçlu bir bölüm daha eklenerek, kale alanı bir misli daha büyütülmüştür (Beysanoğlu, 1990: 535).

Kitabeler, tarih boyunca Diyarbakır'ın surlarının tahkimine önem verilerek, inşa etkinliklerinin inşaat, yenileme ve onarım biçiminde sürdürüldüğünü göstermektedir. Surların köşelerinde Türk askeri mimarisinin en güzel örnekleri olan, aşamalı olarak değişik dönemlerde inşa edilmiş 82 adet burç vardır; Evli Beden Burcu, Yedikardeş Burcu, Keçi Burcu, Nur Burcu vd., özellikle Selçuklu, Artuklu, Osmanlı dönemlerinde surlar onarılmakla kalmamış, yeni baştan yapılmış bölümleriyle, sadece şehri dış saldırılardan koruyacak bir savunma duvarı gibi düşünülmemiştir (Güney, 1991: 59). Prof. Dr. Albert Gabriel'in "Diyarbakır surları tek başına bir kitabeler müzesidir" diyerek hayranlığını belirttiği bu görkemli surlarda birçok motifler, reliefler vardır. Çift başlı kartal ve aslan kabartmaları sanatlı yapılmış eserlerdir. Estetik açıdan göze güzel görünme çabası, güzel sanatlar bakımından özgün bir eser olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ayrıca, düşmana ürküntü verecek ve onun saldırıdan caydıracak bir görkeme kavuşmasına özen gösterilmiş, ustalar, kalfalar, çıraklar, işçiler bütün yetenek ve becerilerini sergilemişler, sanatlarını uygulamışlardır (Güney, 1991: 58-59).

Fotoğraf 186-187-188: 1. Yedi Kardeş Burcu 2. Keçi Burcu 3. Evli Beden Burcu

Kaynak: Recep AKSU

Diyarbakır ve çevresinde görülmeye değer yerlerin başında yapısı, taşıdığı yazıtlar-kitabeler, kabartmalar, şekiller ve burçlarıyla Diyarbakır kalesi surları gelir. MÖ 2000'li yıllardan günümüze kadar gelen zaman aralığında, Diyarbakır kentinin kentsel morfolojisini en iyi tarif eden ve eski Sur İçi yerleşimini sarmalayan kent

surlarıdır. Surlar aynı zamanda; kent kimliğinin geçmişten günümüze kadar gelmesini sağlayan somut birer kültürel peyzaj öğesidir. Kentin, tüm sosyal ve kültürel öğeleri 20. yy ortalarına kadar etrafı surlarla çevrili tarihi kent dokusu içinde gelişme göstermiştir.

Osmanlı dönemine dek, kent tarihinin her aşamasında "yaşamsal önemdeki savunma gereksinimini karşılayacak dirençte" ve "sürekli bir işlevsel bütünlük" taşımak zorunda olmuştur. Dış Kale ile İç Kale surlarında Romalılardan Osmanlılara kadar kente egemen olan tüm uygarlıklar, egemenliklerini surların üzerindeki yazıtlar ve kabartmalarla belgelemişlerdir. Surlarda yapım malzemesi olarak yöresel malzeme olan bazalt taşı kullanılmıştır. Sur duvarlarının ve burçların dış yüzeyleri kesme taş, iç yüzeyler genellikle daha az işlenmiş olan moloz taştan örülmüştür. Duvarların iç ve dış yüzü arasında kalan bölümler bol kireç harçlı moloz dolgudur. Burçların kubbe ve tonozlarında tuğla malzeme, bazı yazıtlarda ise kalker taşı kullanılmıştır.

3.1.5. Diyarbakır ve Çevresinde Anıtsal Tek Yapılar

Tarihsel turizm kapsamında gezilen yapılar çoğunlukla yerleşim yerlerinde bulunurlar. Çünkü buların işlevleri (kullanım amaçları) yerleşmeyle ilgilidir. Fakat karayoluyla yapılan kültür turlarında önem arz eden, konaklama, ulaşım ve güvenlik işlevlerine hizmet eden, köprü, kale ve han ile kervansaraylar bu kapsamdadır (Doğaner, 2013: 178).

Doğaner'in belirttiği gibi, (2013: 178) kaleler, en çok yıkılan ve en çok tamir edilen yapılardır. Bu açıdan son görünümü en son uygarlığa aittir. Ancak Diyarbakır ve çevresinde kaleler genellikle Roma-Bizans döneminde, yol güvenliğinin sağlanması amacıyla kurulan kalelerdir. Üzerlerinde sonraki dönemlerde bir sağlamlaştırma veya yenileme olmamıştır. Bu nedenle söz konusu kaleler arkeolojik turizm kısmında incelenmiştir. Çalışmanın bu kısmında, Diyarbakır ve çevresinde köprüler ve kervansaraylar-hanlar incelenecektir.

3.1.5.1. Han ve Kervansaraylar

Bir yerden başka bir yere ve genellikle uzun süren seyahatlerde, yolcuların ve kervanların konaklama, dinlenme ihtiyaçlarını karşılamak için hanlar ve

kervansaraylar inşa edilmiştir. Konaklama ve ticaret amaçlı olarak inşa edilen bu yapılardan merkezde bulunanlara han, yol güzergâhı üzerinde yer alanlara da kervansaray denilmektedir (Özgen ve Aytekin, 2004: 60, akt: Özçelik, 2011: 16). Bu yapılar aynı zamanda, beldeler arası yolculuklar ve ticarî taşımacılığın hayvanların güçlerinden istifade edilerek yapıldığı dönemlerde ihtiyaca yönelik ortaya çıkmış ve de büyük bir boşluğu doldurmuş olan sosyal hizmet binalarıdır (Özçelik, 2011: 16). Bu binalar, kuruluş yerleri ve aralarındaki uzaklık ile kullanılan taş malzeme açısından coğrafyanın ilgi alanına girmektedir (Doğaner, 2013: 182).

Han, Farsça bir tabirdir. Araplar ve Türkler bu kelimeyi dillerine aynen almış ve kullanmışlardır (Ergin, 2013: 55). Büyük yollar üzerinde, şehir ve kasabalarda tahtadan yahut taş ve tuğladan yaptırılan binalardır. Bu binaların ortalarında üstü açık bir avlu bulunur. Hanlardan bolca akan suların, hiç olmazsa büyük bir kuyunun bulunması şarttır. Hanların üst katına taş bir merdivenle çıkılır. Bu katın dört bir tarafı odalarla çevrilidir. Odaların önünde mutlaka revaklı geniş bir sofa bulunur ve odaların kapıları bu sofaya açılır. Her odada çoğunlukla birer ocak vardır. Mevsimine göre han sahibinin vereceği veya yolcuların tedarik edecekleri yakıtlarla burada ısınılabilir. Tek başına birer oda işgal edemeyecek ise sofalarda veya geniş koğuşlarda yüksek döşeme üzerinde yaygısını sererek hep bir arada yatarlar. Buralarda da ocak ve ısıtma tesisatı vardır. Yolcuların hayvanları da yularını yemliklere bağlı olarak hayvan bakıcıları (mekâreci) ile hanın alt katında yatarlar (Ergin, 2013: 55).

Han ve kervansaraylar bir taraftan yolcu ve kervancılara konaklama, dinlenme ve ticaret imkânı sağlarken diğer taraftan bulunduğu yerin ticari ve sosyal hareketliliği, dönemin mimari yapısı, nüfusu ile ilgili bilgileri yansıttığından önem arz etmektedir (Özçelik, 2011: 16).

Binlerce yıldır birçok medeniyete beşiklik etmiş Diyarbakır ve çevresi, tüm bu medeniyetlerin var oluş kanıtlarını birer imza gibi üzerinde taşımaktadır. Bu şekilde bir kent kimliği kazanmasında, İpek Yolu'nun üzerinde önemli ticaret merkezlerinin kavşağından yer alması ve üzerine birçok han ile kervansaray inşa edilmiş olmasının da etkisi olduğu muhakkaktır. Kentin bu özelliği ile ön plana çıkarılma amacı bu çalışmanın önemli yanlarından birini oluşturur.

Tez sahasının, eski dönem sosyal yapısı ile geleneksel şehir dokusunda, iç ve dış ekonomik ilişkilerin yürütüldüğü yer ticaret merkezidir. Bu işlevi araştırma alanında çoğunlukla yoğun ticaret yolları üzerinde bulunduğu için Ulu Cami etrafı üstlenmiştir. Her türden malın buluşma, alım-satım, değiş tokuş işleri bu alanda yapılmıştır. Bu özellik, Diyarbakır'da geleneksel çarşının niteliğini ve boyutlarını etkileyerek biçimlendirirken hanlar ilk çemberde yer almıştır (Kejanlı, 2010: 385; akt: Aydoğmuş, 2011: 252). Ne yazık ki, günümüze ulaşamamış birçok han yanında varlığı bilinen ancak hakkında fazla verinin olmadığı hanlar (Tablo 10) da mevcuttur.

Tablo 10: Araştırma Alanında Bilinen Han ya da Kervansaraylar

No	Adı	Türü	Yeri	Durumu
1	Hasan Paşa Hanı	Han	Merkez	Mevcut
2	Deliller (Hüsrev Paşa) Hanı	Han	Merkez	Mevcut
3	Çifte (Borsa) Han	Han	Merkez	Mevcut
4	Sülüklü (Kazancılar) Han	Han	Merkez	Mevcut
5	Han (Köşkler Mah)	Han	Merkez	Mevcut
6	Şerbetin (Kalkanlı) Hanı	Han	Eğil	Mevcut
7	Yeni Han	Han	Merkez	Mevcut
8	Hanı-ı Gevran	Han	Geyikli	Mevcut
9	İbrahim Paşa Hanı	Han	Merkez	Günümüze ulaşmamış
10	Tütün Hanı	Han	Merkez	Günümüze ulaşmamış
11	Rüstem Paşa Hanı	Han	Merkez	Günümüze ulaşmamış
12	Melek Ahmet Paşa Hanı	Han	Merkez	Günümüze ulaşmamış
13	Kayseriye Han	Han	Merkez	Günümüze ulaşmamış
14	İpek Oğlu Hanı	Han	Merkez	Günümüze ulaşmamış
15	Kepo (Hana Kele) Hanı	Han	Silvan/Başdeğirmen	Günümüze ulaşmamış
16	Hanı-ı Cedid	Han	Merkez	Günümüze ulaşmamış
17	Sipahioğlu Hanı	Han	Merkez	Veri Yok
18	Eğilliler Hanı	Han	Merkez	Veri Yok
19	Ketenciler Hanı	Han	Merkez	Veri Yok
20	Salos Vakfı Hanı	Han	Merkez	Veri Yok
21	Abacılar Hanı	Han	Merkez	Veri Yok
22	Halid Ağa Hanı	Han	Merkez	Veri Yok
23	Şevketlü Han	Han	Merkez	Veri Yok
24	Gümüşhaneli Defderdar Hanı	Han	Merkez	Veri Yok
25	Börekçiler Hanı	Han	Merkez	Veri Yok
26	Alaca Han	Han	Merkez	Veri Yok
27	İskenderoğlu Han	Han	Merkez	Veri Yok
28	Karakaş Hanı	Han	Merkez	Veri Yok
29	İshakoğlu Han	Han	Merkez	Veri Yok
30	Bırdıniç Hanı	Han	Dicle/Gölbaşı Köyü	Mevcut
31	Biri Siya (Kuçek Hanı)	Han	Eğil	Günümüze Ulaşmamış
32	Mıra Han	Han	Silvan	Mevcut
33	Hanik Han	Han	Silvan	Günümüze Ulaşmamış

34	Karakaya Hanı	Han	Çermik/Karakaya	Mevcut
35	Ağaç Hanı	Han	Çermik-Siverek Yolu	Günümüze Ulaşmamış
36	Zincir Han	Han	Merkez	Veri Yok

Son dönemlere kadar etkin olarak kullanılan han ve kervansaraylar, günümüzde restore edilerek ve yeniden farklı amaçlar için düzenlenmiş ve kentin en önemli turistik mekânlarına dönüşmüştür (Özçelik, 2011: 16). Bugün mimari kimliğini koruyabilen hanlardan en önemlileri Hasan Paşa Hanı ve Deliller Hanı'dır. Tarihi turizme konu olan birkaç örneği kısaca incelemek amaca uygun olacaktır.

3.1.5.1.1. Deliller (Hüsrev Paşa) Hanı

Fotoğraf 189-190: Deliller Hanı Dış Kapı ve İç Kısım

Foto: Recep AKSU

Kervansaray Otel olarak da bilinen han, Mardin kapıdan kente girerken, yolun sağında cami ve medresesi ile birlikte yer alan yapı külliyesini oluşturmaktadır. Osmanlı han planlarıyla benzer özellikler göstermektedir. Ortada bulunan avlunun etrafında yer alan revak ve odalardan oluşmaktadır. Günümüzde otel birimi olarak kullanılmaktadır (Beysanoğlu, 1998: 571-573; Tekin, 1997: 156; akt: İnce, 2011: 36).

Osmanlı Valisi olan Hüsrev Paşa tarafından 1527 yılında yaptırılmıştır (Özgen ve Aytekin, 2004: 96). Halk arasında Deliller Hanı denmesinin nedeni, her yıl çeşitli ülkelerden Hacca gitmek için bu handa toplanan hacı adaylarını götürmek üzere

buraya gelen delillerin (rehberlerin), bu handa konaklamasından kaynaklanmaktadır (Sözen 1971: 156; akt: Özçelik, 2011: 17).

Bugün geniş bir alana yayılan, iki kısımdan meydana gelen han, siyah-beyaz kesme taş ve tuğladan yapılmıştır. Bütün bu malzemeler yapının önem derecesine göre çeşitli yerlerinde kullanılmıştır (Çidam, 2007: 117). Ortada şadırvanı bulunan kareye yakın avlunun etrafında iki katlı revaklar yer almaktadır (Beysanoğlu, 2001: 572; akt: Özçelik, 2011: 17). Dışta dükkânlar, anıtsal taç kapısı ve şadırvanla orta avlu etrafında revakların ve arkasında han odalarının yer alması ile biçimlenmiştir.

Daha önce binek hayvanlarının geceledeği, 6-7 m yüksekliğinde ahır olarak yapılmış bölüm, artık kapalı restaurant olarak kullanılmaktadır. İdari odalar, oyun odası, şark odası ve bar ile yatak odaları şeklinde işlevlendirilmiştir.

3.1.5.1.2 Hasan Paşa Hanı

Gazi caddesi üzerinde, Ulu Cami'nin doğu yönünün karşısında yer alan han, Diyarbakır valilerinden Vezir zade Hasan Paşa tarafından 1572-1575 tarihleri arasında yaptırılmıştır. İki kitabesi bulunmaktadır (Aydoğmuş, 2011: 252).

Fotoğraf 191-192: Hasan Paşa Hani Avludan Gece ve Gündüz Görüntüsü

Foto: Recep AKSU

Hasan Paşa Hanı, Deliller Hanı'ndan sonra Diyarbakır'ın ikinci büyük hanıdır. Dikdörtgen plan şemasına sahip, avlulu ve iki katlıdır. İki farklı renkli taş sıralarının yatay olarak cephelerde kullanılması yapıyı olduğundan daha uzun göstermektedir (Gürhan, 2012: 6).

Batı cephesinde boydan boya dükkânlar ve bitişiğindeki eski çarşıya giriş bulunmaktadır. Kapıları, özellikle doğu kapısı, siyah-beyaz taş süslemeleri,

bordürleri, yan nişleri, üstleri süslü ince sütuncukları ile Osmanlı anıtsal kapılarının 16. yy.'daki ilgi çekici örneklerindendir (Tekin, 2007: 158).

Günümüzde kültürel turizme haiz bir mekân olarak restore edilmiştir. Kafe, turistik işletme ve hediyelik eşya dükkânlarını barındırmaktadır. 1612 yılında şehre gelen Polonya'lı Simeon'un seyahatnamesinde 500 hayvanı barındırabildiğini anlattığı ahır olarak kullanılmış birim, günümüzde kitap evi ve restaurant olarak işlevlendirilmiştir (Gürhan, 2012: 6).

3.1.5.1.3. Sülüklü (Kazancılar) Han

Kazancılar sokak, Kazancılar Çarşısında bulunan han, 1683 yılında Hanilioğlu Mahmut Çelebi ve kız kardeşi Atike Hatun tarafından yaptırılmıştır. Zamanının en büyük hanlarından, 3 katlı olarak inşa edilmiş ve her katında 18 oda bulunan yapıdan sadece tek kat (zemin katı) kalmıştır. 2010 yılında restore edilmiş ve kalan kat cafe olarak işlevlendirilmiştir (Gürhan, 2012: 6; Özçelik, 2011: 18).

Hanın altta üç deposu, avluda sarnıcı (eski bir kuyu) bulunmaktadır. Bir zaman hekimler tarafından burada bulunan kuyudan sülük çıkarıldığı ve şifa amaçlı (alternatif tıp) kullanıldığı bilinmektedir. Bu nedenle hana Sülüklü Han ismi verilmiştir (Lim, 2009: 35; Gürhan, 2012: 8).

Fotoğraf 193-194: Sülüklü Han Avlu Görünümü

Foto: Recep AKSU

3.1.5.2. Köprüler

Diyarbakır ve çevresinde, Dicle Nehri'nin ve buna bağlı kollarının böldüğü alanların birbirine bağlanması tarih boyunca köprülerle olmuştur. Bu köprüler ile ulaşım sağlanarak, ticari ve kültürel ilişkiler kurulmuştur (Dalgıç ve Halifeoğlu, 2011: 216).

Araştırma alanında hem büyük bir kültürel miras öğesi olarak hem de turistik potansiyelleri açısından köprülerin incelenmesi gerekmektedir.

Anadolu'da tarih öncesinden günümüze yaşayan insanlar, ortaya koydukları uygarlıklar içerisinde, ulaşım amacıyla birtakım yapılar meydana getirmiştir. Bu arada, güzergâhları üzerindeki büyük suları geçebilmek için de, bu suların üzerinde uygun alanlara köprüler inşa etmişlerdir (İlter, 1978). Nehirler üzerinden ilk geçiş sallarla, yüzen köprülerle veya ahşap köprülerle olmuştur. Bu nedenle günümüze kalabilen en eski örnekler taş olanlardır (Doğaner, 2014: 86). Araştırma alanında, yerleşim bölgeleri arasındaki bağı kuran çok sayıda taş köprü yapılmıştır. Ancak teknolojik ilerlemeye karşın yapım malzemeleri ve tekniğinin değişmesi, gelişmesiyle artık yapılmayan taş köprüler korunması gereken kültür varlıkları arasındaki yerlerini almıştır.

Önemli ticaret yollarının kavşak noktasında yer alan, her dönem bölgenin yönetim, ticaret, sanat ve bilim merkezi olan araştırma alanında günümüze ulaşmış yedi, toplamda 23 köprü (Tablo 11) belirlenmiştir. Dicle Nehri ve kollarıüzerinde yer alan bu yapılar, dönemin yapım sanatını, teknik, estetik ve mimari özelliklerini, biçimlendirdikleri yapı taşlarına, kemerlerine ve yazıtlarına büyük ustalıkla yansıtmışlardır (Dalgıç ve Halifeoğlu, 2011: 216).

Tablo 11: Araştırma Alanı Sınırları İçerisindeki Tarihi Köprüler

	Adı	Bulunduğu Yer	Dönemi
1	Karasu Köprüsü	Ergani	Roma
2	Boğazçay Köprüsü	Ergani	Bilinmiyor
3	On Gözlü Köprü (Dicle Köprüsü)	Diyarbakır-Merkez	Roma-Mervani
4	Malabadi Köprüsü	Silvan	Artuklu
5	Haburman Köprüsü	Çermik	Artuklu
6	Kara Köprü	Diyarbakır-Merkez	Artuklu
7	Halilviran Köprüsü	Diyarbakır-Merkez	Artuklu
8	Çüngüş Köprüsü	Çüngüş	Osmanlı
9	Sinek Çayı Köprüsü	Çermik	Osmanlı
10	Devegeçidi Köprüsü	Diyarbakır-Merkez	Osmanlı
11	Hazro Köprüsü	Hazro	Mervaniler
12	Sancak Köprüsü	Ergani	Roma
13	Anbar Çayı Köprüsü	Silvan	Artuklu
14	Kemhük Köprüsü	Silvan	Selçuklu
15	Pileken Köprüsü	Silvan	Selçuklu
16	Dilaver Köprüsü	Çınar	Artuklu
17	Taşköprü	Kulp	Bilinmiyor
18	Goderne Köprüsü	Kulp	Bilinmiyor
19	Hüseyin Ağa Köprüsü	Kulp	Bilinmiyor

20	Şakirhan Köprüsü	Kulp	Bilinmiyor
21	Dedenin Değirmeni (Yıkılmış)	Kulp	Bilinmiyor
22	Gabon Köprüsü (Yıkılmış)	Hani	Bilinmiyor
23	Koki Köyü Köprüsü	Hani	Bilinmiyor

Antik köprüler turunda görülecek köprülerin ilk yapımları eski kültürlere inse de onarımlarla Roma çizgileri taşımaları açısından Romalılara aittir (Doğaner, 2014: 87). Ancak araştırmanın bu kısmında günümüze kadar ulaşabilen ve önemli bir turizm arzı ve destinasyonu olan/olabilecek olan birkaç köprü, Roma-Bizans dönemi sonrasında araştırma alanında hâkim olan İslam medeniyetine ait olmaları nedeniyle, tez sistematiğine göre tarihi miras ve turizm kapsamında işlenecektir.

3.1.5.2.1. Dicle (On Gözlü) Köprüsü

Halkın arasında "On Gözlü" köprü olarak bilinen kaynaklarda ise "Dicle Köprüsü" olarak geçen yapıttır. Halen araştırma alanına tur düzenleyen operatörler Diyarbakır merkezde önemli bir varış noktası olarak belirleyip ziyaretçileri bu alana taşımaktadır. Üzerindeki yazıtlardan Mervaniler döneminde (1065 yılında) inşa edildiği belirtilse de; köprü olarak 515 yılında 1. Anastasias tarafından yaptırıldığı ve değişik yüzyıllarda onarımlar gördüğü bilinmektedir (Özgen ve Aytekin, 2004: 110; Özçelik, 2011: 36).

1065 yılında Mervaniler tarafından yapılmış üst yapısı ile iki veya çok sayıda kemerler arasında, az eğimli ya da düz köprüler grubuna girer. Aynı grup içinde yine Mardin'den gelen yol üzerinde *On Gözlü Köprü*'den önce, *Kara Köprü* ile *Cizre Küçük Köprü*, *Halil Viran Köprüsü*, *Nasraddin Köprüsü*, *Ambar* (yıkıntı halinde) *Köprüsü* bulunur.

Fotoğraf 195-196: Kırklar Dağı, On Gözlü Köprü ile Hevsel Bahçeleri ve On Gözlü Köprü'den Surlara Bakış

Foto: Recep AKSU

Silvan'dan gelen yolun, Diyarbakır'a girmeden, Dicle Nehri'ni aştığı köprüdür. Yol buradan kuzeye dönerek Mardin Kapı'dan Diyarbakır'a girer. Bazalt taşından yapılmıştır. Kireçtaşı üzerine yazılmış bir kitabesi ve aslan kabartması olduğu İlter (1974) tarafından belirtilmektedir (İlter, 1974: 36). Köprünün uzunluğu 172 m'dir. Genişliği ise batı tarafından başlamak suretiyle ilk beş gözde 10 m. beşinci gözden itibaren yaklaşık 4 m. kadar daralarak ortalama 6 m. kadardır. Son gözün de aşılması ile birlikte yol tekrar ilk genişliğine ulaşmaktadır. Köprü bir dönem trafiğe açık olduğu için üstü asfalt ile kaplanmış ve böylece döşeme taşları asfalt kaplama altında kalmıştır. Yapılan restorasyon çalışmasında köprünün özgün döşeme taşları açığa çıkarılmıştır (Dalgıç ve Halifeoğlu, 2009: 12; Özçelik, 2011: 36). Yapılan restorasyondan sonra günümüzde araç trafiğine kapatılmıştır.

3.1.5.2.2. Malabadi (Batman Su) Köprüsü

Ortadaki geniş ve yüksek ana kemere doğru, her iki yandan güçlü bir çıkışla yükselen, dik köprüler grubunun en erken örneği, diğer büyük bir turistik varış noktası da Malabadi (Batman Su) Köprüsü'dür (İlter, 1974: 37). Köprü, Diyarbakır il sınırları içerisinde, Diyarbakır – Bitlis karayolu üzerinde, Silvan ilçesine 23,2 km uzaklıkta olup, ilçe sınırları içerisinde yer almaktadır. Diyarbakır Tarihi Eserler Envanteri'ne kayıtlıdır. "Evliya Çelebi ve Moltke gibi birçok gezgini, anıtsal yapısı ile şaşırtan Malabadi (Batman Su) köprüsü, sırasıyla *Hasan Keyf, Ceziret İbn Umar* (Cezire), Ergani - Çermik yolunda *Haburman*, Fırat'ın kolu Sinek Çayı üzerinde *Sinek*, Ergani – Çermik yolunda Sığnek Çayı üzerinde *Kasrik*, Cizre'nin kuzeyinde, bırakılmış eski güzergâh üzerinde *Dunaysır*, Mardin'de Kızıltepe – Derik yolunda Zerkan Çayı üzerinde *Kemlilik* köprüleri bunu izlemektedirler (İlter, 1974: 38)".

Fotoğraf 197-198: Farklı Yönlerden Malabadi Köprüsü

Foto: Recep AKSU

Kitabesinden Hicri 542 (1147) yılında Timurtaş Bin-i İlgazi Bin-i Artuk tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Burada daha önce bir köprü olduğu muhakkaktır. 1144-45 yıllarında bu köprünün yıkılıp, yerine Malabadi köprüsünün yapıldığı bilinmektedir. O dönemde Batman Çayına Ab-ı Karaman (Karaman Suyu), köprüye de Cisr-i Karaman (Karaman Köprüsü) denildiğini İbnü'l Erzak'ın eserinde belirtilmektedir (Beysanoğlu, 2003: 345; Perihanoğlu, 2004: 68).

Malabadi Köprüsü dünyadaki taş kemerli köprüler arasında kemeri en geniş olan köprüdür. Farklı uzunluklarda kırık hatlar halinde üç bölümden oluşan köprü doğu ve batıda hafif eğilimlerle ana yola bağlanmıştır. Orta bölümde ayakları kayalıklara oturtulmuş 38.60 m açıklığı bulunan sivri bir kemeri olan köprünün üstünde sepetkulpu şeklinde ve 3 m açıklıkta olan küçük bir kemer yer almaktadır. Köprünün boyu 150 m, eni 7 m yüksekliği, su seviyesinden kilit taşına değin 19 metredir. Renkli taşlarla inşa edilmiş, onarımlarla günümüze kadar ulaşmıştır (wikipedia.org).

Fotoğraf 199-200: Her İki Yönden Köprü Yolu Görünümü

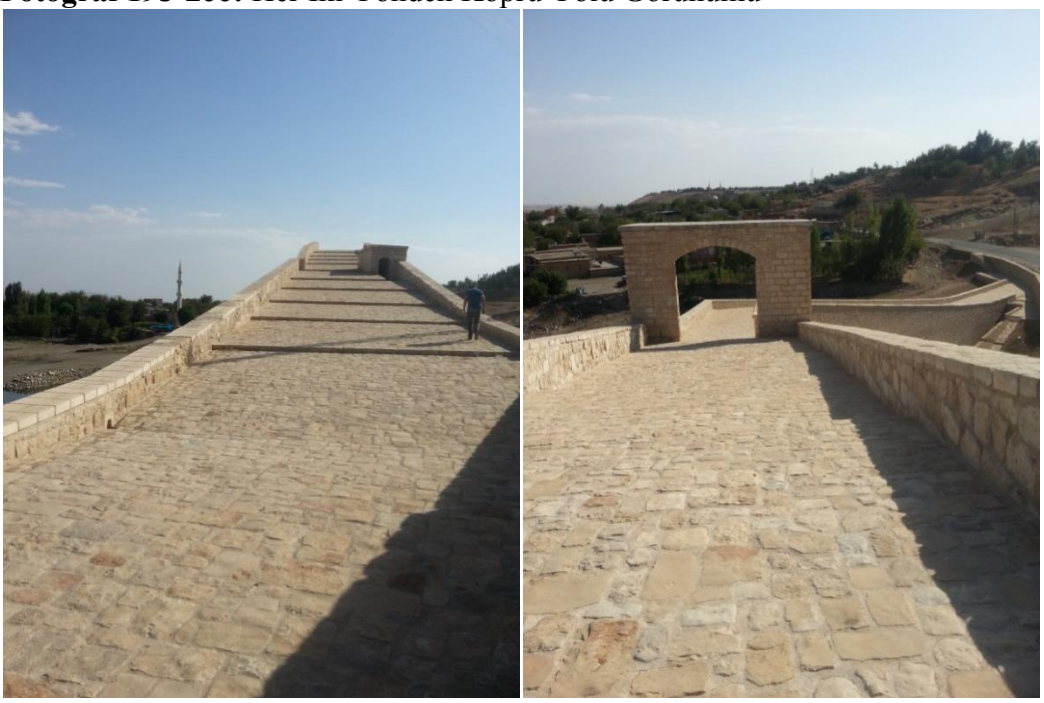

Foto: Recep AKSU

Kemerin her iki yanında kışın soğuğundan, yazın sıcağından korunmak ve köprünün güvenliğini sağlamak için iki oda bulunmaktadır (Karadoğan ve Yıldırım, 2008). Köprü nöbetçileri tarafından da kullanılan bu odaların yapıldığında dehlizlerle yolun dipleri ile bağlantılı olduğu, gelen kervanların ayak seslerinin bu dehlizler vasıtası ile daha uzaklarda iken duyulduğu söylenmektedir (wikipedia.org). Köprü, biri çok büyük olmak üzere beş gözlüdür. Büyük kemerin iki tarafında 4,5 - 5,3 m ölçülerinde, iki odacık, büyük kemerin üstü ortasında, gelip geçişin kontrol edildiği beş metre genişlikte kâgir bir kapı ve bunun iki tarafında da ayrıca iki kapı vardır. Bunlardan Batman tarafındaki kalmış, diğeri yıkılmıştır. Kapıların sol taraflarından merdivenlerle odacıklara inilir. Bu odalar yüksek tavanlı ve tuğla örtülüdür. Pencereleri geniş ve büyüktür (wikipedia.org).

Fotoğraf 201-202: Odalara İnen Merdivenler ve Oda İçinden Görüntü

Foto: Recep AKSU

Antik köprülere en büyük olumsuz etki baraj projeleridir. Bu tür alanlarda Türkiye'deki diğer örneklerinde olduğu gibi sular altında kalacak köprüler kil ile kaplanmaktadır. Böylece uzun yıllar boyunca korunmaları amaçlanmıştır. Baraj ömrünün tamamlanmasıyla balçıktan temizlenerek açığa çıkarılma hedeflenmektedir (Doğaner, 2014: 91).

3.1.5.2.3. Haburman Köprüsü

Çermik ilçesinin batısında olan köprü Sinek Çayı üzerine kurulmuştur. Haburman veya Habirman "nar suyu" anlamına gelmektedir. Ama bazı kaynaklarda "Habirman"ın "kurutulmuş nar tanesi" olduğu da yazmaktadır. Rahip Ğugas İnciciyan da Çermik'te narın bol olduğunu eserinde aktarmaktadır (Üzülmez, 2012; akt: Haspolat, 2014: 40-41).

Fotoğraf 203-204: İki Farklı Yönden Haburman Köprüsü

Foto: Recep AKSU

Köprü üzerindeki kitabesinden anlaşıldığı üzere 1179 yılında Artuklular Döneminde, Necmeddin Alpi ibn Timurtaş'ın kızı Zübeyde Hatun tarafından yaptırılmıştır.

Yapının ana malzemesi olarak kalker taş hâkimdir. Yanlara eğimle inen, ortadaki büyük ana kemer ile her iki yanındaki birer boşaltma gözünden oluşan yapı, üç gözlü bir köprüdür. Köprünün yanlarında korkuluklar bulunmaz (www.diyarbakirkulturturizm.org). 106 m. uzunlukta, üst tabla 5,50 m. genişliktedir. Orta kemer yüksekliği (kilit taşına kadar) 19 m'dir. Köprünün güney yüzünde, batıdaki kemer gözünün batısında bir kitabe bulunmaktadır (Üzülmez, 2012; akt: Haspolat, 2014: 40-41). Üzerinde 1927 yılında onarılmış olduğuna dair bir kitabe bulunmaktadır. Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Diyarbakır Valiliğinin beraber yürüttüğü "GAP Bölgesinde Sele Maruz Kalan Alanlarda Sel Riskinin Azaltılması Hibe Programı"na Çermik Kaymakamlığı'nca başvuru yapılmış ve başvuru AB tarafından uygun görülerek köprünün restorasyonu gerçekleştirilmiştir (www.diyarbakirkulturturizm.org).

Fotoğraf 205-206: Restorasyon Sonucunda Düzenlenen Çevre ve Köprü Yolundan Görüntü

Foto: Recep AKSU

3.2. Tarihi Turizmde Mekânsal Planlama

Türkiye'de tarihi yapılar genellikle zamanın tahribine bırakılmıştır. Zamanın tahribi dışında bir başka etken de doğrudan insan tahribidir (Doğaner, 2013: 210). Araştırma alanında insanın verdiği zararın dışında arkeolojik turizm kısmında da belirtildiği gibi, yapılan hatalı düzenlemeler, korunmayan yapılar, göçle gelen ve düşük alım gücüne sahip ailelerin tarihi evlere yaptığı ekleme ya da bölmeler, kültürel doku üzerine yapılan gecekondular, gecekondu yapımında kullanılan malzemelerin tarihi mekânlardan sökülmesi gibi etkenleri sıralayıp uzatabiliriz. Bunun yanında, son dönemde PKK tarafından, araç geçişine müsaade etmeyen dar sokakları, bitişik evleri gibi özellikleri ile çatışma alanı olarak, tarihi Sur İçi'nin seçilmesi şüphesiz en büyük zararı oluşturan etken olmuştur. Binlerce yıllık yapı ve mekânlar artık geri dönülemeyecek kadar tahrip edilmiş, çoğunlukla da yok olmuştur.

Fotoğraf 207-208: Çatışmalar Sonrası Tahrip Olan Kurşunlu Camii

Foto: Anonim

Fotoğraf 209-210: Çatışmalar Sonrası Sur İçi Sokakları

Foto: Anonim

Onarımlarla ilgili bir başka sorun da, tarihi yerleşmelerde sadece birkaç sokak ve yapının korunmasıdır. Böyle bir yaklaşımla yetinildiği zaman yerleşmenin çok önemli diğer yapıları yok olmaya bırakılmakta adeta bir seçim yapılmış olmaktadır (Doğaner, 2013: 211). Diyarbakır tarihi Sur İçi yerleşim alanında da benzer bir durum yaşanmaktadır. Yaşanan tahribat devam ederken, medyada Sur İçi bölgesinin kentsel dönüşüme sokulacağı haberleri yapılmıştır. Sonrasında da bu alan kamulaştırılmıştır. Sonrasında özgünlüğün korunacağı belirtilerek, yeni bir kent planlamasıyla tekrar inşa süreci başlamıştır. Ancak, kent planlamaları sadece yapılara değil, tarihsel kent dokusuna da zarar vermektedir. 2017 yılının ilk altı ayında, bir kısmı tamamen yıkılmış olan bölgede, çatışma sonrası yapılan yıkımlardan sonra, tescilli yapıların korunduğu ve aslına uygun olarak tekrar inşa edileceği söylenmektedir. Ancak, tarihi mimari dokuyla (caddeleri, sokakları ve tescil altına alınmamış evleri) birlikte düşünüldüğünde tescilli yapılar tarihi bölgenin çok küçük bir kısmını teşkil etmektedir.

Yine bir diğer sorun da, gecekondu bölgelerinin kentsel dönüşüme açılmasıyla ilgilidir. Kentlerin gecekondu bölgelerini kentsel yaşam alanlarına dönüştürmek için yapılması gereken "kentsel dönüşüm projeleri" şehirlerin tarihsel özellik kazanmış semtlerini yeniden yapılaşmaya açarak birbirine benzer dokular meydana

getirmektedir. Yerleşmelerde bu doku korunmadığı zaman yok olan özgünlükler nedeniyle ve de benzer beton yapılarla yerleşmelerin birbirinden farkı kalmamaktadır. Bu bakımdan turizmden önce de kentlerin tarihsel kimliğinin korunması bilgi ve kültürel bellek açısından önemlidir (Doğaner, 2013: 210-11).

Tarihsel süreçte zaman-mekân ve değerlerin iç içe geçmiş olması, modern kent dokusunda yitirilmiştir. Bugün kent yaşamında insanların tarihsel mekânlara yönelme ve bu mekânları kültürel rekreasyonel alanlar olarak görme eğilimlerinin nedeni, yitirilmiş kent kimliğinin yeniden anımsanabilmesi ve ait olunan kültürün yeniden canlandırılarak etkin bir biçimde yaşanabilmesi içindir. Bu nedenle, kent kimliğinin ve modern kent dokusunda yitirilmiş olan mekân-insan ilişkisinin yeniden anımsanmasında, tarihî mekânların temel alınması ve sürdürülebilirliği de önem taşımaktadır. Çünkü bir kentin tarihî mekânları olarak kendini gösteren kültürel miras, toplum refahının en değerli parçasıdır. Bu nedenle, "mirasın korunmasının ilke edinilmesiyle bir şehir için yalnızca sağlıklı bir yaşam olanağı sağlanmaz; aynı zamanda, o kentin kültürel kimliğinin tanınması da sağlanır" (Tweed ve Shutherland, 2007; akt: Kurtar ve Somuncu, 2013: 36). Bu amaçla, Cumhuriyet Dönemi'nde hem taşınır hem de taşınmaz kültür varlıklarının korunması gündeme gelmiş, ilerleyen zamanla birlikte fiziki koruma yanında sosyo-kültürel yapının da korunduğu bütünleşik koruma anlayışına geçiş olmuştur" (Çelik ve Yazgan, 2007: 5). Bütünleşik koruma anlayışına geçişte dünyada meydana gelen gelişmeler de etken olmuştur. 1964 yılında kabul edilen Venedik Tüzüğü, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu'nun (UNESCO) Dünya Doğal ve Kültürel Mirası'nın Korunmasına Dair Sözleşme (1972), Dünya Anıtlar ve Sitler Konseyi (ICOMOS) ve Uluslararası Müzeler Konseyi (ICOM) gibi kurumların oluşturulmasıyla Türkiye de bu sürece dâhil olmuştur (Özdemir, 2005: 22; akt: Kurtar ve Somuncu, 2013: 36).

Bunun sonucunda eksiklikler olsa da, Türkiye 2000'li yıllardan itibaren yapı, konut ve sokak dokularının onarımı ve yapılara yeni işlevler vererek tarihi turizmde büyük bir atağa kalkmıştır. Tarihi mekânların işlevsel dönüşümünde turizm başta gelmektedir. Ancak burada yerel halkın da tarihin bir parçası olduğu, onarım yapılan alanın otantik özelliğini kaybetmemesi ve turizm sezonunun dışında da bu alanın işlevinin devam etmesi için, yerleşmelerin tarihi alanları onarılırken yerel halkın yaşadığı ve kullandığı projeler, modeller geliştirilmelidir. Tarihi turizm kültür

turizminin bir dalıdır, o halde gelenek ve görenekler olmadan, yaşanmadan bir tarih turizmi eksik kalacaktır (Doğaner, 2013: 210-11). Bu şekilde bir turizm sunumu, kültürel belleğe alınmış, turistler için fotoğraf çektirmeye yarayan objeler halinden öteye gidemeyecektir.

Türkiye'de tarihi turizm ile ilgili sorunlardan bir kısmı da uygulamayla ilgilidir. Türkiye turizminde "tarihi turizm" kavramı tur programlarına yerleşmemiştir. Bu nedenle tarihi turizme konu olan kültürel öğeler, dini, askeri, arkeolojik ve tarihi mekânların tamamını içeren kültürel turizm kapsamındaki turlarla gezilmektedir. Bu durumda birkaç önemli yapı dışında tarihi yapı veya mekânlara yer ayrılmamaktadır. Tematik turlar kapsamında bu turizm dalı sadece tarih odaklı olmalıdır (Doğaner, 2013: 211).

Tanrıkulu ve Aksoy'un hazırladığı (2012: 17) rapora göre, araştırma alanında tarihi turizme yönelik önemli bir çalışma "Sur İçi Gazi Caddesi ve Yenikapı Sokak Sağlıklaştırma ve Cephe Rehabilitasyon Projesi"dir. Mali kaynağının AB Hibe Programı'ndan karşılandığı projenin sahibi, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Sur Belediyesi ve Diyarbakır Esnaf ve Sanatkârları Odası Başkanlığı'dır. Gazi Caddesi ve Yenikapı Sokak için kaynak, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi katkı payı ayrılmıştır.

2008 yılında tamamlanan projenin amacı; tescilli yapıların çoğunlukta olduğu ve kent içi yaya trafiğinin en yoğun bölgesi niteliğindeki, Diyarbakır'ın tarihi merkezi olan Sur İçi'nde 1 km'lik alanda, özgün tasarım prensipleriyle kent donatılarına yer verilmiş, bütün tescilli-tescilsiz yapıların rehabilitasyonuna yönelik cephe yenileme çalışmaları ile eski-yeni entegrasyonu yapılmıştır (Tanrıkulu ve Aksoy, 2012: 18).

Fotoğraf 211-212: Gazi Caddesi Proje Öncesi ve Sonrası Görünüm

Kaynak: Tanrıkulu ve Aksoy, 2012: 18

Yenikapı Sokak ve Gazi Caddesi'nde tarihi ve kültürel dokunun canlandırılması ve turizme kazandırılması projesiyle; tarihi yapıları tahrip eden ve algılanabilirliğini önleyen aykırı müdahaleler ortadan kaldırılmıştır.

Cadde ve sokaktaki işyeri sahipleri ve sakinlerine verilen eğitimler (tarihi, kültürel ve çevre koruma bilincine yönelik) ile kültürel mirasın korunması ve sürdürülebilirliğine katkı amaçlanmıştır. Yerli ve yabancı turistlerin tarihi yapılar ile ilgili tanıtıcı bilgilere kolaylıkla ulaşabilmesi sağlanmıştır (Tanrıkulu ve Aksoy, 2012: 17).

Bir başka cadde düzenleme projesi ise "Melikahmet Caddesi Rehabilitasyonu Projesi"dir. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi tarafından kaynak sağlanan proje 23.06.2006-23.11.2008 tarihleri arasını kapsamış ve tamamlanmıştır.

Proje ile Sur İçi bölgesinin önemli geçiş noktalarından biri olan Melik Ahmed Caddesi'nin tarihi dokusuna uygun bir şekilde bazalt taş döşemesi ile yenilenmesi sağlanmıştır.

Fotoğraf 213-214: Melik Ahmet Caddesi Proje Öncesi ve Sonrası Görünüm

Kaynak: Tanrıkulu ve Aksoy, 2012: 19 ve Recep AKSU, 2015

Tarihi turizm bölümünde anlatılan Diyarbakır'ın en büyük sivil mimari örneklerinden biri "Cemil Paşa Konağı'nın Restorasyonu ve İşlevlendirilmesi Projesi" kentin önemli turizm varış noktalarından biri olmaya adaydır. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi ve Diyarbakır İl Özel İdaresi tarafından bütçe ayrılan proje 2015 yılı yazında tamamlanmıştır. Yapı, *Kent Müzesi* olarak işlevlendirilmiştir (Tanrıkulu ve Aksoy, 2012: 19).

Son sokak düzenleme projesi ise "İzzetpaşa ve Çiftehan Sokaklarını Sağlıklaştırma Projesi"dir. 2011 yılında Karacadağ Kalkınma Ajansı ve Diyarbakır Büyükşehir

Belediyesi tarafından kaynak sağlanan proje, Gazi Caddesi'ne açılan Nebi Camii ve Saray Kapı arasında yer alan 265 metre uzunluğundaki İzzetpaşa Sokağı ve bu sokağa bakan bina ve dükkân cephelerini içermektedir. Kaynak ayrılan proje kapsamında, aynı zamanda, Ulu Cami karşısında yer alan 82 metre uzunluğundaki Çiftehan Sokakta da çevre düzenlenmesi ve cephe rehabilitasyonu yapılması amaçlanmaktadır (Tanrıkulu ve Aksoy, 2012: 28).

"Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın önemli miktarda kaynak ayırdığı ve İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nün yürüttüğü, tamamlanan önemli bir çalışma da "Cahit Sıtkı Tarancı Kültür Merkezi Yapım Projesi"dir. Proje kapsamında, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nca mülkiyeti Hazineye ait 124 ada, 3 parsel nolu 14.736 m^2 yüzölçümlü taşınmaz, kültür merkezi yapılmak üzere Maliye Bakanlığı'nca tahsis edilmiştir. Kültür Merkezi'nde; dekor, resim atölyesi ve marangozhane, koro çalışma odaları, 142 kişilik, 449 kişilik ve 253 kişilik çok amaçlı salonlar ve projeksiyon odaları, bale salonu, halk oyunları salonu, sergi salonu, kütüphane, fuaye salonları, büfe ve kafeterya hizmet alanları, revir, idari bürolar, terzi, makyaj ve kuaför mahalleri, 78 araçlık açık ve 78 araçlık kapalı otopark bulunmaktadır (Tanrıkulu ve Aksoy, 2012)".

Fotoğraf 215: Cahit Sıtkı Tarancı Kültür Merkezi

Foto: Recep AKSU

Diyarbakır Müze Müdürlüğü tarafından yürütülen ve 2010 yılında Karacadağ Kalkınma Ajansı'nca desteklenen diğer bir çalışma "Cahit Sıtkı Tarancı ve Ziya Gökalp Müzeleri Teşhir Tanzim ve Onarım Projesi"dir. Proje ile müzelerin teşhir ve

tanziminin yeniden çağdaş müzecilik normlarına uygun olarak yapılması, müzelerin teşhir bölümlerinin yeniden düzenlenerek gerekli onarım çalışmalarında bulunulması amaçlanmıştır. Bu amaca uygun olarak müze olarak kullanılan evlerin bakımsızlıktan kaynaklanan nemlenme, duvarlarda dökülme, ahşapta kırılmalar gibi sorunları çözülmüş ve onarımları yapılmıştır (Tanrıkulu ve Aksoy, 2012: 36).

Fotoğraf 216: Cahit Sıtkı Tarancı Müzesi

Foto: Recep AKSU

Bu bölümün son çalışması ise Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün bütçelendirip, Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün yürüttüğü "İskender Paşa Konağı Restorasyon Projesi"dir.

Projeyle; yapının betona çevrilmiş olan üst örtüsü ahşap kirişlemeleri toprak dama çevrilerek özgün durumuna getirilmiştir. Yapıdaki süsleme elemanları tuzlardan ve boyalardan arındırılarak konservasyonu (korunarak muhafazası) yapılmıştır. Tüm doğramalar ceviz olarak değiştirilmiş, çimento sıvalardan arındırılmış ve derzleme işlemleri yapılmıştır. Yapı, Vakıf Müzesi olarak işlevlendirilmiştir (Tanrıkulu ve Aksoy, 2012: 115).

Fotoğraf 217-218: Proje Öncesi ve Sonrasında İskender Paşa Konağı

Foto: Anonim

Köprülerde de çalışma içinde yer verilen birkaç köprü dışında düzenleme ya da iyileştirme yapılan köprüler bulunmamaktadır.

Haburman köprüsünde mekânsal önemli düzenlemeler yapılmıştır. Yapılan restorasyon sonucunda daha güzel bir görünüme kavuşturulmuş olan köprünün yakın çevresinde, çocuk oyun alanları yapılmış, yürüyüş alanları oluşturulmuş, yeşil alanlar ayrılmış, cafe ve lokantalar hizmet vermeye başlamıştır. Köprünün karşı yakasında termal turizm tatil köyü inşaatı devam etmektedir. Haburman Köprüsü, Çermik termal turizm alanı, otantik bir ilçe merkeziyle önemli bir turizm varış noktası olmaya adaydır. Sinek Çayı vadisi de düzenlenerek turizm arzına sunulursa, aynı güzergâh üzerindeki Ergani ve Çüngüş ilçeleriyle araştırma alanındaki tur hatlarından en önemlileri arasına girecektir.

Fotoğraf 219: Haburman Köprüsü Çevresinde Oluşturulan Rekreasyon Alanları ve Karşısında Termal Turizm İnşaat Alanı

Foto: Recep AKSU

Tablo 12'de Diyarbakır ve çevresinin tarihi turizme yönelik güçlü ve zayıf yönleri ile karşı karşıya kaldığı tehdit ve fırsatlar gösterilmektedir. Bu tabloda verilmiş olan Diyarbakır ve çevresinin tarihi turizme güçlü ve zayıf yönleri ile fırsatlar ve tehditleri, Diyarbakır'daki bazı turizm paydaşlarına yapılmış olan anket verilerinin sonuçlarına dayanmaktadır.

Tablo 12: Tarihi Turizme Yönelik SWOT Analizi: Alanın Güçlü ve Zayıf Yanları ile Tehdit ve Fırsatları

GÜÇLÜ YANLAR	ZAYIF YANLAR
Araştırma alanının Anadolu topraklarında İslam medeniyetinin ilk yayılış alanları içinde olması, yaklaşık 1300 yıllık İslam kültür ve medeniyetine (21 medeniyet) ait izler,	Bölgedeki güvenlik sorunları,
Diyarbakır ve çevresinde İslam dönemi itibariyle, köşk, konak, saray, han ve kervansaray ile hamamlar başta olmak üzere 120'ye yakın somut öğe ve mekânın bulunması,	Kamuoyunda yer alan olumsuz Diyarbakır algısı,
Özellikle Diyarbakır Kalesi ve Surlarının bulunması, üzerinde yer alan 76 burç ile kitabelerin varlığı,	Tarihi Sur İçi yerleşim bölgesinin yaşanan çatışmalarda tahrip edilmesi,
Binlerce yıllık, üstü açık koridorlara benzeyen, kendine özgü Sur İçi bölgesi,	Tarihi turizme yönelik öğe ve mekânların tanıtım eksikliği, bilinmemesi,
Sur İçi yerleşim alanında yer alan yöreye özgü otantik özellikleriyle dikkat çeken Diyarbakır Sokak ve evlerinin bulunması,	Surların çok yoğun insan tahribine maruz kalması,
Diyarbakır ve çevresinde tarihi turizm kapsamında değerlendirilebilecek 45 adet saray, köşk, konak, 36 tane han ve kervansaray ile yıkılmamış 16 adet hamam yapısının varlığı,	Silvan kalesinin şehir içinde artık fark edilmez duruma getirilmiş olması, Eğil kalesinin kaderine terk edilmiş olması,
Türkiye'de turizme yönelik bilinirliği yüksek olan Malabadi ve Dicle (On Gözlü) köprüleri ile turizme yönelik düzenlemeleri ile dikkat çeken Haburman köprüsünün bulunması,	Haburman köprüsünün, mekânsal düzenlemelere rağmen bilinirliğinin yok denecek kadar az olması ve diğer köpülere ait turizme ve korumaya yönelik düzenlemelerin olmaması,
	Turizm için gerekli kalite ve standartta restoranlar ile diğer etkinlik ve hizmet alanlarının yetersizliği,
	Tarihi hamamların ve Dicle kıyısına yakın alanlarda yapılmış köşklerin bazılarının kaderine terk edilmiş hali,

FIRSATLAR	TEHDİTLER
Tablo 11, 12 ve 13'te görüldüğü üzere, henüz hiçbir mekânsal düzenleme yapılmamış tarihi turizme yönelik çok sayıda alan ve öğenin varlığı,	Bölgedeki ve Orta Doğu coğrafyasındaki güvenlik sorunları,
Tarihi turizm alanlarıyla bütünleştirilebilecek yakın çevrede büyük potansiyel arz eden diğer alternatif turizm türlerinin varlığı,	Küresel finansal kriz nedeniyle turizm faaliyetlerindeki azalma,
Haburman, Dicle (On Gözlü) ve Malabadi köprülerinin önemli mekânsal düzenlemelerle turizme kazandırılmış olması,	Araştırma alanında kurumlar arası koordinasyon yetersizliği ve bunun sonucu olarak turizme yönelik faaliyetlerde öncelik belirleme, sorumluluk paylaşımı ve kaynak verimliliği sorunlarının yaşanması,
Mekânsal düzenlemelerle birlikte çoğu müze olarak işlevlendirilmiş (Cahit Sıtkı Tarancı Müzesi, Esma Ocak Evi, Cemil Paşa Konağı, Erdebil Köşkü, Gazi Köşkü, Hasan Paşa ve Deliller Hanı v.b.) anıtsal tek yapıların varlığı,	Güvenlik sorunları, ekonomik yetersizlikler, projelendirme yapılmaması vb. nedenlerle koruma ve turizme yönelik düzenlemelerin yapılmaması,
Diyarbakır Surları'nın bir kısmının da içinde bulunduğu tarihi Sur İçi'nde kamulaştırma yapılması,	Kamulaştırma yapılan tarihi Sur İçi bölgesinde otantik ve özgün yapının korunmasından ziyade ekonomik kaygılarla hareket edilme riski,
	Mekânsal düzenleme yapılan birçok alanın, tur güzergâhlarında olmaması nedeniyle, ziyaretçi sayısının azlığı, bakımsız kalma riskleri,
	Sur çevresinin ekonomik faaliyetlerden ve trafik akslarından temizlenmesinin zorluğu,

Tez sahası, Anadolu'da ilk İslamlaşan alanlardandır. 639 yılında İslam ordusu tarafından ele geçirildiğinden itibaren, 20.yy'a kadar kozmopolit yapısını korumuştur. Bu kozmopolit yapı, sıcak iklim koşulları, Surları ve Dicle nehrinin etkisiyle binlerce yıllık, tamamen kendine özgü, otantik bir kent dokusu meydana getirmiştir. Kendine has sokak yapısı ve ev tipleriyle Diyarbakır ve çevresi, sadece tarihi Sur İçi bölgesiyle dahi olsa çok büyük bir tarihi turizm potansiyeli taşımaktadır. Kadim Mezopotamya coğrafyasında binlerce yıllık ticari faaliyetlerin verdiği şekille oluşan han, kervansaray ve köprülerle bu potansiyel katlanmıştır. Dicle kıyısında yer alan köşkler, Sur İçi'ndeki konak ve saraylar ile hamamlar da tarihi turizm için önemli somut kültürel öğelerdir. Ancak araştırma sahası bilinmeyi ve değerlendirilmeyi bekleyen bir tarihi turizm hazinesi şeklindedir. On yıllardır devam eden çatışma ortamının verdiği güvensizlik ortamı ve olumsuz Diyarbakır algısı tez sahasında kültürel turizmin önündeki en büyük engellerdir. Toplumun empati yapmasını ve bilinirliği sağlayacak faktör de bu alanda kültürel turizmi geliştirmekten geçmektedir.

4. BÖLÜM

ASKERİ MİRAS VE TURİZM

Doğaner (2013: 215), bu turizm türünün, meydan savaşlarının yapıldığı yerlere olan şeklini "savaş alanları turizmi", devam eden savaş ortamlarına yapılan türünü ise "savaş turizmi" olarak tanımlamıştır.

Savaş turizmi son dönemde miras turizmi içinde yer alan bir turizm çeşidi olan hüzün turizminin içinde de ele alınmıştır. Ancak Lennon ve Foley'in *"dark tourism"*, Seaton'ın (1996) *"thanatourism"* Slayton'ın (2006) *"grief tourism"* ve Blom'un da (2000) *"morbid turizm"* olarak isimlendirdiği hüzün turizminin anlamı çok geniştir. Örneğin, doğal afetler veya değişik diğer sebeplerle meydana gelen toplu ölümler askeri turizm içerisinde değildir.

Hüzün turizmi, savaş alanlarına seyahat, şehitlik ziyareti, toplu mezarların olduğu yerlere, trajik suç ve olayların olduğu yerlere, yoksul halkın bulunduğu yerlere (Kendle, 2008), ölüm olayını izlemek amacıyla, bireysel veya toplu ölümlerin gerçekleştiği alanlara, anıtlara - hapishanelere, ölümle ilgili olayların yaşatıldığı yerlere, ölümle ilgili kanıtların sergilendiği yerlere (Seaton, 1996) ve işkence, soykırım gibi ölüm olaylarının yaşandığı yerlere, bunların adına yapılan anıt ve müzeler ile yoksulluk, doğal afet gibi acı olayların yaşandığı yerlere yapılan ziyaretleri kapsamaktadır (Kılıç ve Akyurt, 2011: 213-214). Bu çok geniş kavramdan ziyade askeri turizmi, kültürel turizm içinde ayrıca işlemek hem daha tematik olmasına neden olacak hem de uygulama açısından kolaylıklar sağlayacaktır. Bu çalışmada da araştırma alanının özelliklerine uygun, Doğaner'in vurguladığı üzere sadece askeri turizm olarak konu ele alınmıştır.

"Askeri turizmin kaynakları savaş alanları, çatışma mevkileri, surlar, kaleler, ordu yolları, siperler, karargâh ve ordugâh yerleri gibi mekâna bağlı alanlardır. Savaşlar; tarih, arkeoloji, sosyoloji gibi bilim dallarının ilgi alanlarıdır. Fakat savaş mekâna bağlı olduğundan, savaş alanları turizm açısından bir varış noktasıdır ve turistik çekicilikler arasındadır. Bu açıdan öncelikle coğrafyanın ilgi alanı içine girer. Savaş alanının yeri, stratejik konumu, alanı etkileyen yüzey şekilleri (tepe, akarsu, vadi, boğaz, geçit, orman vb.) coğrafyanın araştırma alanıdır. İnsanların tarih kitaplarında

okuduğu, belgesel ve filmlerde gördüğü savaşın gerçek mekânını görme isteği askeri turizmi ortaya çıkarmıştır. Birliklerin ilerledikleri hatlar, çatışmaların yapıldığı tepeler, birlikler arasında sınır oluşturan akarsu, meydan savaşının yapıldığı alan coğrafi mekânda yer almaktadır (Doğaner, 2013: 215-16)".

Savaş alanlarında savaşla ilgili bütün kanıtlar kaybolsa da coğrafi kanıtlar olan mekâna ait özellikler yerindedir. Kıyının ilerlemesi, nehrin yatak değiştirmesi gibi mekânsal değişikliklerde kaybolan savaş alanının belirlenmesinde coğrafyadan bilimsel olarak faydalanılır (Doğaner, 2013: 215).

Araştırma alanı da özellikle 1. Dünya savaşı esnasında Rus ordusuyla yapılan muharebelere mekân olmuştur. Ayrıca o dönemde araştırma alanında konumlanan 16. Kolordunun komutanı olan M. Kemal ATATÜRK'ün konakladığı yerler, bölge insanıyla ilişkileri, savaş sırasında yaptığı tüm faaliyetler ve sonrasındaki ziyaretleri askeri turizme konu oluşturmaktadır. Bu bağlamda tarih boyunca çok sayıda savaşın cereyan ettiği Diyarbakır Kalesi ve Surları, 1. Dünya Savaşında Kafkas Cephesi içerisinde oluşturulan Kulp savunma hattı, Gazi Köşkü, Komutan Atatürk Müzesi, Silvan Atatürk Evi, tez sahasında askeri turizm içinde değerlendirilebilecek mekânlardır.

4.1.Araştırma Alanında Askeri Miras ve Turizm: Uygulamalar, Olanaklar

4.1.1. Askeri Turizmde Ordu Yolları

Askeri turizmde orduların sefere çıktıkları, savaş alanları güzergâhında kullandıkları yollar da ilgi çekmektedir. Doğaner (2013: 219-220), Tarihi Kral Yolu'nun hatlarının aynı zamanda orduların da yolları olduğunu belirtmiştir. Tarihin en ünlü kral ve komutanlarından Büyük İskender'in de Anadolu'da yaptığı savaşların mekânları ve izlediği yolların son dönemlerde yayınlanan çok sayıda kitap, çekilen film ve belgesellerle ilgi çektiğini vurgulamıştır.

Ordu yolları kapsamında değerlendirilebilecek ilk seçenek Kanuni Sultan Süleyman'ın doğuya yaptığı seferler esnasında izlediği yoldur (Şekil 20). Araştırma alanının en önemli destinasyonu olan Diyarbakır'a gelen ilk Osmanlı padişahı

Kanuni Sultan Süleyman'dır. İlk geliş birinci İran seferi dönüşünde gerçekleşmiştir. 27 Ağustos 1535'te Tebriz'den hareket eden Kanuni, Hoy, Erciş, Ahlat ve Bitlis üzerinden Diyarbakır'a ulaşmıştır. Burada yedi veya yirmi iki gün arasında bir süre ikamet etmesinin ardından (Beysanoğlu, 2003: 560), Halep, Antakya, Gülek Boğazı ve Konya üzerinden İstanbul'a dönmüştür (wikipedia.org). Sonrasında Van Kalesi'nin fethi esnasında (1548) yaklaşık kırk beş gün Diyarbakır'da ikamet etmiştir. 1549 yılında Halep'ten hareketle Diyarbakır'a gelmiş, yolda hastalanmış, Karacadağ yaylasında konaklamış ve burada iyileşmiştir.

"Alem içre muteber bir nesne yok devlet gibi,
Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi", beytiyle başlayan meşhur gazelini de burada söylediği rivayet edilmektedir (Beysanoğlu, 2003: 561). Ayrıca yine Kanuni'nin Diyarbakır'a önemli bir hizmeti de Karacadağ yakınlarındaki Gözeli köyünden çıkan Hamravat suyunu şehre getirmek olmuştur (Tütenk'ten aktaran, Beysanoğlu, 2003: 566). Son olarak Nahcivan-Erivan üzerine olan İkinci İran seferi için Halep'ten hareket eden Kanuni 12 Mayıs 1554'te Diyarbakır'a gelmiş, yaklaşık 8 gün kalmasının ardından sefere devam etmiştir (Beysanoğlu, 2003: 566).

Şekil 20: Kanuni Sultan Süleyman'ın İran Seferinden Dönüş Rotası

Kaynak: Harita Google Earth programı üzerinde oluşturulup düzenlenmiştir (Recep AKSU)

Diyarbakır'ı yaptığı Tebriz ve Bağdat seferleri esnasında, kışlak olarak kullanan ve burada konaklayan bir diğer Osmanlı padişahı da IV. Murat'tır. Tebriz seferi dönüşünde Van ve Bitlis üzerinden 21 Eylül 1635 tarihinde Diyarbakır'a ulaşmıştır. Yine 3 Eylül 1638 tarihinde Bağdat seferine giderken ve 5 Şubat 1639'da Bağdat'ın fethinden sonra Musul üzerinden tekrar Diyarbakır'a gelmiş ve konaklamıştır. Tüm bu örnekler Diyarbakır'ın doğuya yapılan sefer güzergahı içinde önemli bir destinasyon olduğunu göstermektedir. Bu durum hem uygun iklim koşullarından hem de jeopolitik olarak Anadolu'nun Ortadoğu'ya açılan bir kapısı görevini görmesinden kaynaklanmaktadır. Askeri turizm açısından düşünülecek olursa, araştırma alanının tarih içinde üstlendiği bu misyon, yapılacak tematik turizm modelleriyle turistik arza açılmalıdır. Burada anlatılacak anekdotlar tarih öğrenimini kolaylaştıracaktır. Diyarbakır bu amaçla yapılacak öğretim amaçlı gezilere durak olabileceği gibi, bu durum tez sahasında turizmin çeşitlenmesine de olanak sağlayacaktır.

4.1.2. Askeri Turizmde Kaleler ve Surlar

Yerleşme ve mimari özellikler ön plana alındığında ve mekânda kale kalıntıları da bulunduğunda arkeolojik turizme dâhil olan kaleler, yapılış amaçları askeri olduğu için tamamı aynı zamanda askeri turizmin de konusudur (Doğaner, 2013: 219).

Araştırma alanı içerisinde en büyük kültürel turizm destinasyonu konumundaki Diyarbakır aynı zamanda bir kaleli kent hüviyetindedir. Diğer bölümlerde de vurgulandığı üzere M.Ö. 9. yüzyılda Bit Zamani kabilesinin başkenti olduğu dönemde eski surun onarıldığı (Beysanoğlu, 1987: 63) bilgisine göre değerlendirildiğinde, en az üç bin yıllık bir geçmişe sahip olan Diyarbakır Kalesi ve Surlarının (Tablo 13) çok defa kuşatma ve savaş gördüğü aşikârdır.

Tablo 13: Diyarbakır Kale ve Surlarının Geçirdiği Belli Başlı Kuşatmalar

No	Kuşatma/Savaş	Taraflar	Dönemi/Tarihi
1.	Roma-Sasani	II. Şapur-I. Constantius	337-338
2.	Bizans-Pers	II. Şapur-II. Constantius	359
3.	Bizans-Sasani	Bizans-Sasani	422
4.	Sasani-Bizans	Kavad-Anastasios	5 Ekim 502-503
5.	Sasani-Bizans	Kavad-Anastasios	Mayıs-25 Aralık 503
6.	Sasani-Bizans	Hüsrev Perviz-Phokas	607
7.	Bizans-Müslümanlar	Halife Hz. Ömer-Heraklius	639
8.	Hamdaniler-Bizans	Seyfüddevle-Nikephoras Phokas	950
9.	Hamdaniler-Bizans	Seyfüddevle-Nikephoras Phokas	966
10	Hamdaniler-Bizans	Domestique Meleh-Ebu'l Kasım Hibetullah	973
11	Hamdaniler-Bizans	Juannes Tzimisces-Cemile ve Hezarmerd	974
12	Hamdaniler-Büveyhiler	Ebu Taglib-Ebu'l Vefa	980
13	Büyük Selçuklu ve Mervaniler-Bizans	Tuğrul Bey ve Nizamüddin Nasr-Constanstin Ducas	1063
14	Büyük Selçuklu-Mervaniler	Artuk Bey ve Fahrüddevle-Sultan Mansur	1084-85
15	Büyük Selçuklu-İnaloğulları	Kür Boğa ve Zengi-İnaloğlu Sökmen ve Yakuti	1101
16	Büyük Selçuklu ve Artuklular-İnaloğulları	İmadüddin Zengi ve Artukoğlu Hüsameddin Timurtaş- İl Aldı	1134
17	Mardin Artukluları-Nisanoğulları	Hüsameddin Timurtaş-Nisanoğlu Mahmud	1151
18	Mardin Artukluları-Nisanoğulları	Necmeddin Alpi ve Kara Arslan-Nisanoğlu Mahmud	1163 ve 1166
19	Hasankeyf Artukluları-Nisanoğulları	Nureddin Muhammed b. Kara Arslan-Nisanoğlu Bahauddin Mesud	1183
20	Eyyubiler-Artukoğulları	Melik Kamil Muhammed-Artukoğlu Mevdud	1232
21	Anadolu Selçuklu-Eyyubiler	Alaeddin Keykubat (Taceddin Pervane komutası)-Mubarizüddin b. Hefter Özkeş	1235
22	Eyyubiler-Selçuklular	Melik Salih-Gıyaseddin Keyhüsrev	1240
23	Anadolu Selçuklu-Eyyubi, Harezmi ve Germiyanoğlu ittifakı	Melik Salih-Gıyaseddin Keyhüsrev	1241
24	Anadolu Selçuklu-Eyyubi	Melik Kamil Muhammed-IV. Kılıçarslan	1257
25	Karakoyunlu-Akkoyunlu	Kara Yusuf-Kara Yülük Osman	1411
26	Akkoyunlu-Karakoyunlu	Kara Yülük Osman-Cihan Şah	1430
27	Akkoyunlu-Karakoyunlu	Uzun Hasan- Cihan Şah	1451
28	Safevi-Akkoyunlu ve Dulkadiroğlu Beyliği	Şah İsmail-Emir Bey	1507
29	Safevi-Osmanlı	Şah İsmail-Yavuz Sultan Selim	1515

Tablo 13'te verilen kuşatma ve savaşların hepsi içinde bulundukları döneme göre önemlidir. Ancak tüm Amid halkının kendi öz kaynakları ve kısıtlı imkânlarıyla Şah

İsmail yönetimindeki Safevi devletine direnerek Osmanlı ordusunun yardımını bekleyip, uzun süre savaştıkları kuşatma özellikle önem arz etmektedir.

"Yavuz Sultan Selim Han ile Şah İsmail arasında yapılan Çaldıran savaşı sonrasında, Safevi ordusunun yenilmesi Diyarbakır'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesine zemin hazırlamıştır. Zira bu savaşta Safevilerin Amid yöneticisi Ustaclu Muhammed'in ordusu da büyük kayıplar vermiştir. Bu durumu fırsat bilen ve Safevi yönetimini istemeyen, Osmanlı taraftarı Amid halkı Safevilerin şehirde kalan yöneticilerini yok etmiş, beraberindekileri de şehirden dışarı çıkarmıştır. Bunun üzerine Safevi komutanı Karahan şehri kuşatmış, 1514 yılının sonbaharından itibaren çok şiddetli saldırılar düzenlemiştir. Kuşatma başlangıcında Osmanlı sarayında yetişen, Yavuz Sultan Selim Han'ın görevlendirdiği mutasarrıf Yiğit Ahmet isimli bir Amid'li beraberindeki küçük bir kuvvetle kuşatmayı yararak Urfa Kapısından şehre girip, Osmanlı ordusunun sefer hazırlıklarına başladığını belirterek halka moral olmuştur. Şeyh İdris-i Bitlisi'nin de yoğun çalışmalarıyla, Sünni olan 25 Kürd Emiri de Osmanlı Ordusuyla birlikte hareket etmişlerdir. Amid halkı çok büyük kayıplar vermesine rağmen şehri Safevilere teslim etmemiş, nihayet Eylül 1515'te Amid Osmanlı hâkimiyetine girmiştir (Beysanoğlu, 2003: 516-525)".

Askeri turizm kapsamında, yukarıdaki Tablo 14'te listelenen tüm kuşatmalar anlatılabilir. Ancak Diyarbakır Kalesi ve Surları'nın aynı zamanda bir askeri turizm destinasyonu da olabilmesi için, kuşatmalar Surlar üzerinde çeşitli şekillerde sergilenmelidir. Bu durum tarih öğretimi için önemli, turizm için de daha etkileyici ve amaca uygun olacaktır.

Diyarbakır ve çevresinde ilk gezilip görülecek somut kültürel turizm öğesi şüphesiz Diyarbakır Kale ve Surlarıdır. Yakın çevrede bulunan diğer kaleler ise (44 kale, Tablo 8) artık neredeyse yok olma noktasındadır. Bu kültürel peyzaj ürünlerinin turizme açılması şu an çok uzak ihtimal görünmektedir. Arkeolojik turizm kısmında bu kaleler ve bulundukları lokasyonlar listelenmiştir. Öncelikle bahsi geçen kalelere ulaşım çok zordur. Çoğunlukla stabilize yollarda uzun mesafeler kat etmek gerekmektedir. Yerleşim yerlerinden uzak olanlar zaman içinde doğal ve beşeri tahribat sonucu yıkıntı halinde, çoğunlukla arazide seçilemeyecek durumdadır. Zaten güvenlik problemleri de buraların değerlendirilmesindeki en önemli problemdir. Silvan Kalesi gibi yerleşim yerlerinde bulunanlar tahrip edilmiş, üzerine şehir

kurulmuş, malzemeleri farklı yerlerde kullanılmış ve fark edilemeyecek duruma gelmiştir.

4.1.3. Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşında Diyarbakır ve Çevresi

Dünyada I. Dünya Savaşı Cepheleri askeri turizme açılmıştır ve önemli miktarda turist çekmektedir (Doğaner, 2013: 246). Diyarbakır ve çevresi I. Dünya Savaşı esnasında Osmanlı İmparatorluğu içerisinde, Kafkas (Doğu) Cephesi içerisinde yer almaktadır. Doğaner (2013: 252), bu cephe ile ilgili mekân ve anıtların da Askeri Turizm içinde önemli olduğunu vurgulamıştır.

Diyarbakır ve çevresi hem I. Dünya Savaşı cephesi olmasıyla, hem de Kafkas Cephesinin araştırma alanı sınırları içerisinde bulunan kısmında görev yapan ve çok önemli başarılar sağlayan komutanın M. Kemal ATATÜRK olmasıyla da askeri turizme konu olacaktır. Atatürk, 1916, 1917 ve 1937 yıllarında olmak üzere üç kez tez sahasına gelmiştir. İlk iki gezisi savaş koşullarında ve askeri görevi nedeniyle olmuştur.

I. Dünya Savaşı sırasında Mustafa Kemal Atatürk, Silvan'a gelerek Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin düşman işgalinden kurtarılmasında önemli katkılar sağlamıştır. Mustafa Kemal Paşa, Çanakkale zaferinden sonra Sofya'da bulunduğu esnada Başkomutanlık tarafından 16. Kolordu komutanlığına tayin edilmiş (14 Ocak 1916) ve bir kaç ay sonra (Kafkas cephesine sevk olunmak üzere), 11 Mart 1916'da bu kolordu karargâhı Diyarbakır'a taşınmıştır. II. Kolordunun da Diyarbakır'a alınması, 16. Kolordunun Silvan'a kaydırılmasına sebep olmuştur. Yolda iken generalliğe terfi ettirilen Mustafa Kemal Paşa, tüm bu nedenlerle 14 Mart 1916'da Silvan'da 16. Kolordu komutanı olarak göreve başlamıştır (Alkan, 2013: 123-124). Bu tarih M. Kemal Paşa'nın araştırma alanına ilk gelişidir.

"16. Kolordunun savunma alanına giren Doğu cephesi bölümü, Van Gölü güneyinden Çapakçur Boğazı'na kadar olmak üzere, yaklaşık 80 km'lik bir uzunluktadır. Muş ve Bitlis cephelerinde incelemelerde bulunan Mustafa Kemal Paşa, Bitlis Boğazı içinde sıkışıp kalan 5. Tümen karargâhı ile bu tümenin düzeltilerek kurtarılması gerektiği üzerinde durmuş ve gereken emirleri vermiştir.

Muş ve Bitlis'in düşmandan alınmasının mümkün olduğunu anlayan Mustafa Kemal, Silvan'a dönünce yapılacak taarruz için gerekli hazırlıklara başlanmasını 5. ve 8. Tümen komutanlıklarına bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın, 1916 senesinin Temmuz sonlarında yaptığı teftiş ve aldığı bilgiler, taarruz zamanının geldiği sonucunu verince, 5 Ağustos 1916'da taarruz emrini vermiş ve çetin savaşlar sonunda 7 Ağustosta Muş ve 8 Ağustosta Bitlis düşman işgalinden kurtarılmıştır. Atatürk bir müddet Silvan'da kaldıktan sonra geri dönmüştür (Alkan, 2013: 123-124)".

Mustafa Kemal Paşa yapılan bu muharebeler esnasında Kulp ve Hazro'da da bulunmuş, buradaki savaşları bizzat yönetmiştir. İlerleyen dönemlerde tarihi turizm için Kulp ve Hazro'nun da bir destinasyon olabileceği düşüncesiyle bu kısmın biraz daha ayrıntılı işlenmesi gerekmektedir.

4.1.3.1. Kulp Muharebeleri

I. Dünya Savaşı esnasında, Rus ordularının bir hedefi de Diyarbakır ve çevresinin ele geçirilmesi olmuştur. Bu savaşta, Rusların Diyarbakır'ı ele geçirmek için üç yol seçeneği Bitlis yolu, Bingöl yolu, Kulp yolu şeklinde olmuştur. Geçildiğinde kolaylıkla Diyarbakır'a ulaşılacak olan Kulp yolu en stratejik yol olarak görülmüştür. Bu açıdan belirtilen güzergâhtan gelecek olan düşmanın Ahmet İzzet Paşa ve M. Kemal Paşa tarafından Kulp boğazına çekilmesi planlanmıştır (Sarısu, 1981, 52-54; Beysanoğlu, 1986: 496; akt: Haspolat, 2014: 19). Bu plan çerçevesinde, 16. Kolordunun 8'nci Tümenine bağlı birlikler mayıs ayı sonunda bölgeye intikalini tamamlamış ve 8. Tümene bağlı bir tabur, Rus Ordularına karşı savaşmak için Kulp'a bağlı Narlıca Köyü'nü (Tiyaks) stratejik konumundan dolayı askeri bir bölge olarak belirlemiş ve Narlıca'ya yerleşmiştir[12].

[12]8. Tümen ile birlikte 14 yaşından büyüklerin savaşa katıldığı toplam yedi aşiretin mensupları, Konuklu Şeyh Muhammed Emin komutanlığında savaşa katılmış ve boğazın iki yakasına siperler kazılmıştır. Pomak mevkiinde çatışma başlamış ve Ruslara büyük zayiat verdirilerek geri çekilmeleri sağlanmıştır. 16.000 kişi esir alınmış ve 6500 insanımız şehit olmuştur.

Şekil 21: Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesi

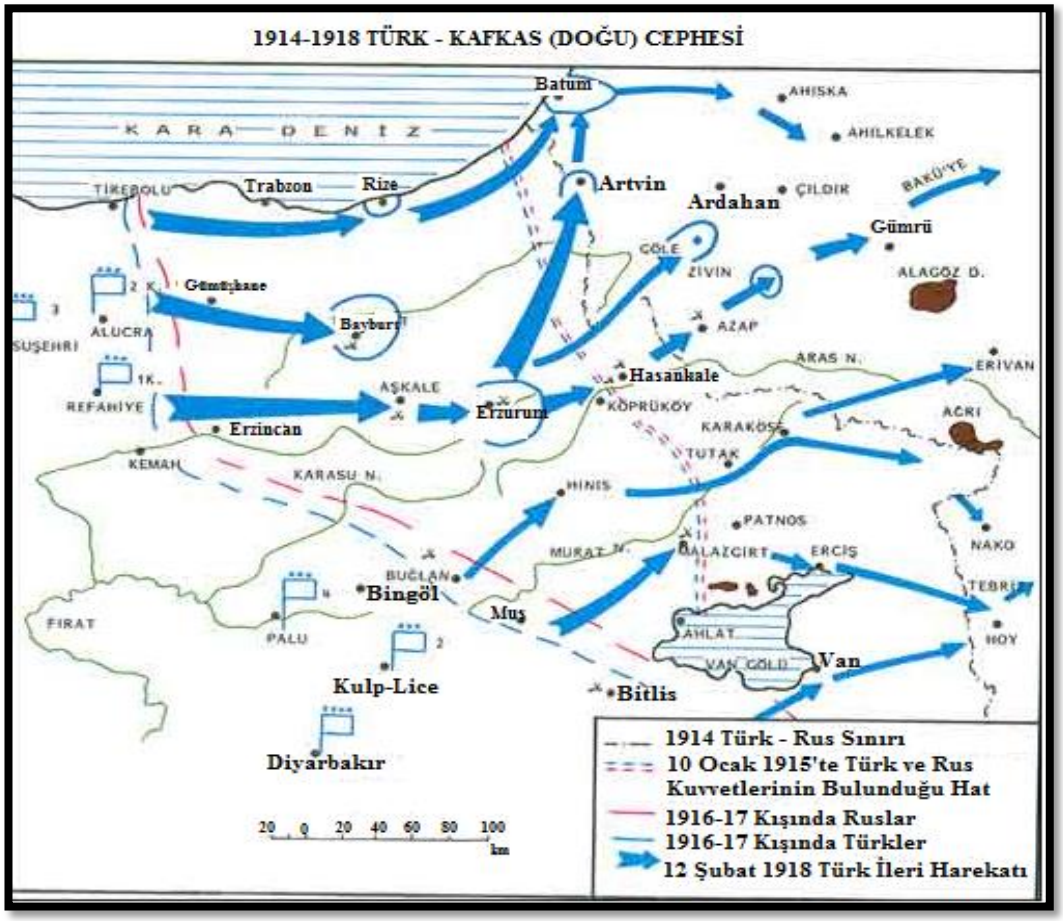

Kaynak: www.ttk.gov.tr'den değiştirilerek alınmıştır (erişim: 01.12.2016).

Bu süreçte köyün yarısı (Bekran, Peleng, Elyasan, Zéran, Heciyan, ve Ramin mahalleleri) boşaltılıp, askeri birliğe tahsis edilmiştir. Düşmanın 12-16 Temmuz 1916 tarihinde, Kulp istikametinde yaptığı taarruzlar Kulp Muharebeleri olarak adlandırılır ve 8. Tümenin karşısındaki Rus birliklerinde 13 piyade taburu, altı süvari bölüğü, dördü ağır olmak üzere 24 top yer almaktadır. Kulp muharebeleri karşısında, 16. Kolordunun 8'nci Tümeni, 25 km. genişliğindeki mevziini bırakarak, 15 km. kadar güneye çekilmek zorunda kalmıştır. 12 Temmuzda başlayan ve 15 Temmuzda son bulan Kulp Muharebelerinde, 8'nci Tümeni bugün Dorşin dağının eteğinde, Dokuz Virajlar olarak adlandırılan bölgede Kulp Boğazı'na kadar gerileten Ruslar, boğaz ağzında beş-altı tabur piyade ve bir tabur topçu bırakarak diğer kuvvetlerini Karlıova, Oğnut civarında toplamaya başlarlar. Bu durumdan yararlanan 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, 3 Ağustos 1916 sabahı, 5'nci Tümenle Bitlis, 8'nci Tümenle Kulp-Muş istikametinden taarruza geçer. Atatürk bu sırada Ruslarla

çarpışmalarda bulunurken İlçenin Şenyayla (Şin) Bölgesine kadar gitmiş, günümüzde Dokuz Virajlar diye anılan yere kadar da 5. tümene bağlı Kulp'lu milislerce[13]yol yaptırmıştır. Bölgede ayrıca, Diyarbakır, Lice ve Harput'tan (Elazığ) getirilen, sayıları bini geçen Çapakçur (Bingöl) Müfreze Komutanlığına bağlı milis ve jandarmalardan kurulu müfrezeler de bulunmaktadır. Bu düzenlemelerden sonra 2. Ordu bölgesindeki milisler, 12-15 Temmuz 1916 tarihinde meydana gelen Kulp muharebelerine, 2-9 Ağustos 1916 tarihleri arasında meydana gelen Muş-Bitlis muharebelerine, 5 Ağustos 1916'da cereyan eden Çapakçur muharebelerine ve 27 Ağustos 1916 tarihinde meydana gelen Oğnut muharebelerine katılmışlardır. Bu sırada Narlıca'lı (Tiyaks) milislerden kayıplar ve Ruslara esir düşenler olmuş ve kendilerinden bir daha haber alınamamıştır (Sarısu, 1981, 52-54; Beysanoğlu, 1986: 496; akt: Haspolat, 2014: 19).

6 Ağustos 1916'da Narlıca önemli bir konuğu ağırlamıştır. Mustafa Kemal Atatürk, Kulp cephesini denetlemek üzere süvari bir birlikle Tiyaks'a gelerek, o günden bu yana adı halk arasında "Atatürk Çeşmesi" olarak bilinen Ramin Mahallesi'ndeki çeşmede dinlenmiştir. Burada Atatürk'ü karşılamak üzere Zéran Mahallesi'nde bir tören düzenlenmiş, günün anısına da Pé Bani/Elman alanında köylülerce "cirit yarışları" düzenlenmiştir. Mustafa Kemal Atatürk, katılımcılara hitaben bir konuşma yapmış, "köyün coğrafik zenginliğini ve insanların sıcakkanlılığını övmüş", aynı gün akşam saatlerinde Şin (Şenyaylası) birliklerini denetlemek üzere Kulp'a geçmiştir (Sarısu, 1981, 52-54; Beysanoğlu, 1986: 496; akt: Haspolat, 2014: 19).

Bu muharebeyi, Kulp'lu Hakkı Tel şu şekilde anlatmıştır: "Babam Sabri, Mustafa Kemal Paşa'nın milis kuvvetlerinde binbaşı idi. Osmanlı başarı madalyası aldı. Kulp'ta büyük evimizi boşaltarak Paşa'nın emrine verdi. Paşa, Şin (Şenyayla) yaylasında çadırını bir ceviz ağacının altında kurdurmuştu. Temmuz ayında Ruslar taarruza geçtiler, 8. Tümen çok zayiat verdi. Darakuluk'ta yapılan bu savaşta alay kumandanı Recai Bey şehit oldu. Mersinli Binbaşı Turgut Bey bacağından yaralandı. Hastahane olarak kullanılan evimize getirildi; tedavi sırasında o da şehit oldu. 8. Tümen kumandanı Rifat Bey'le Anduk dağına çıkıldı. Rus taarruzunu durdurmak için tedbirler düşünüldü. Rus ilerlemesini durdurmak için Kulp ve çevresindeki

[13] Yol yapımına kadın, erkek ve çocuklarıyla tüm Kulp halkı katılmış ve yol üç ayda bitirilmiştir.

köylülerle kadın, erkek ve çocuk demeden çalıştılar, çarpıştılar. Orduya yardımcı oldular. Babalarımız ezeli düşmanımıza yurdumuzu çiğnetmemek için canlarını verdiler" (Sarısu, 1981, 52-54; Beysanoğlu, 1986: 496; akt: Haspolat, 2014: 19).

Diyarbakır'ın Ofis semtinde, Valiliğin Karşısında 30 Ağustos 1972 Yılında açılışı yapılan ANIT PARK'ta, Milli Mücadele yıllarında Diyarbakır Şehit ve Gazilerinin isimleri tek tek sıralanmış olup bu anıtta Tiyaks kütüğüne kayıtlı Narlıcalıların da adları yazmaktadır (Haspolat, 2014: 180).

M. Kemal Paşa, görev yaptığı esnada bölge halkı ve ileri gelenleriyle iyi ilişkiler kurmuş ve desteklerini almıştır. Hazrolu Seyfeddin Budak Bey'in anlattığı bir hatıra bu durumu kanıtlamaktadır. "Mustafa Kemal Paşa 16. Kolordu Komutanı olarak Silvan'a geldiği günden itibaren onu meşgul eden önemli işlerden biri de ordunun erzak ve iaşe durumu idi. Paşa, ailemizden en çok Mehmet Bey'le muhabere eder, Hazro'ya geldikçe ona misafir olurdu. Bir gün yine karargâh subaylarıyla birlikte Hazro'ya geldi ve Mehmet (Budak) Bey'e misafir oldu. O gün, öğle yemeğinde çok çeşitli ve nefis yemeklerle ağırlanan Paşa, sofraya davet edildiği zaman: 'Asker cephede aç iken ben bu nefis yemekleri yiyemem' diyerek sofraya oturmadı. Mehmet Bey hemen: _'Paşam, askerin bir aylık ekmek ihtiyacını üzerime alıyorum. Siz yeter ki bizi bu şereften mahrum etmeyin' deyince hep birlikte yemeğe otururlar. Hemen o gün Mehmet Bey 800 kile (bir kile buğday yaklaşık 300 kilodur), Hatip Bey 400 kile, durumu müsait olan halktan da 500 kile buğday toplanarak 1700 kile buğday Levazım Müdürü Şevki Bey'in emrine verilir. Mehmet ve Hatip Beyler bölgeyi dolaşarak kolordunun ekmek ihtiyacının bir aylığını temin ederler.", "Yine bir gün Paşa, Mehmet Bey'le sohbeti sırasında sorar: 'Yine bir gün bu taraflara gelirsem Hazro dağları beni saklar mı?' Mehmet Bey şu cevabı verir: "Biz de, Hazro Dağları da emrinizdeyiz paşam" Mehmet Bey bu hâtırasını anlatırken, hep şöyle derdi: 'Düşünüyorum, gerçekten Paşa buraya gelseydi verdiğimiz sözü tutabilecek miydik?" (Beysanoğlu, 1973: 95-97; 1981, 53; akt: Haspolat, 2014: 19).

M. Kemal Paşa, Milli Mücadele yıllarında bölge eşrafı ile iletişimini sürdürmüş ve onlarla mektup ve telgraflar yoluyla haberleşmiştir. Abdullah Beyzade Sadık, Hazrolu Hatip Bey, Bedri Beyzade Mehmet Nuri, Hacı Reşit Ağazade, Ali Bey ve Mehmet Bey'ler o dönemde Atatürk ile bu şekilde iletişimini sürdüren isimlerdir.

Fotoğraf 220: Atatürk'ün Hazro'dan Mehmet Bey'e Yazdığı Mektup

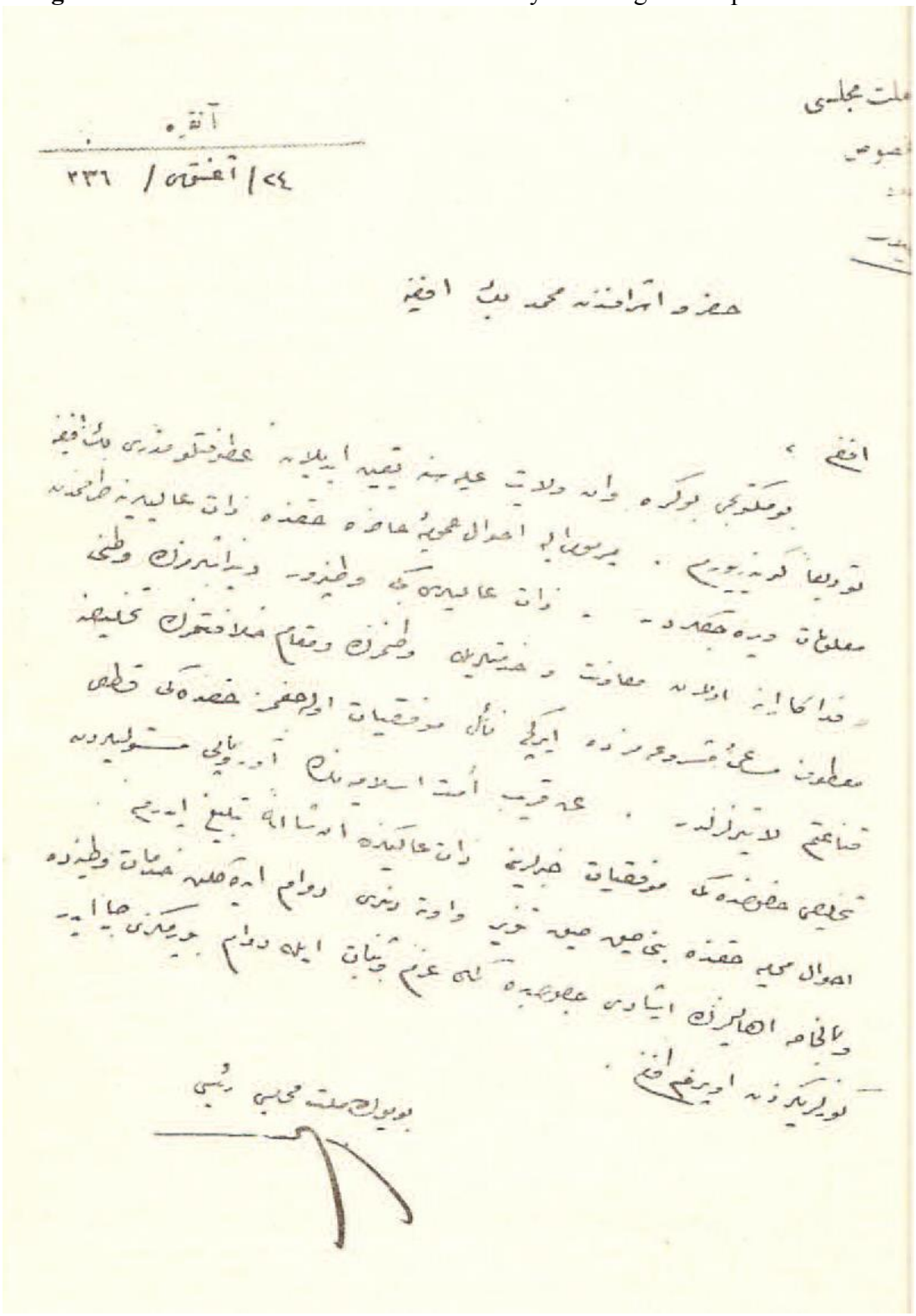

Kaynak: Haspolat, 2014: 61

Atatürk'ün son gezisi ise, 15 Kasım 1937'de olmuştur. Diyarbakır'da büyük ilgi ile karşılanan Atatürk'e Semanoğlu Köşkü (Gazi Köşkü) hediye edilmiştir. Halkevi'nde verilen konser sonrası yoğun alkışlar arasında yapmış olduğu konuşmasında, "..İnsanlığın medeni bir halkı huzurunda, halkın bu evinde, duyduğum bu zevk ve saadetin ne kadar büyük olduğunu elbette takdir edersiniz. Bunu kaydetmekle bahtiyarım" demiştir. Daha sonra vilayette Atatürk'ün bölge valileri ile yaptığı toplantıda, bölgenin sorunları ve bu sorunlara yönelik alınması gereken önlemler tartışılmıştır. Daha sonra üniversite için ayrılması gereken arsa görüşülmüş ve Atatürk, bir an önce Diyarbakır'da kurulması düşünülen üniversitenin gerçekleştirilmesini istemiştir. Ayrıca Irak ve İran'a yapılacak demiryolunun temeli de atılmıştır (Önder, 2007: 138-139; www.aku.edu.tr).

Fotoğraf 221-222: Cumhurbaşkanı Atatürk Diyarbakır'da, 16 Kasım 1937

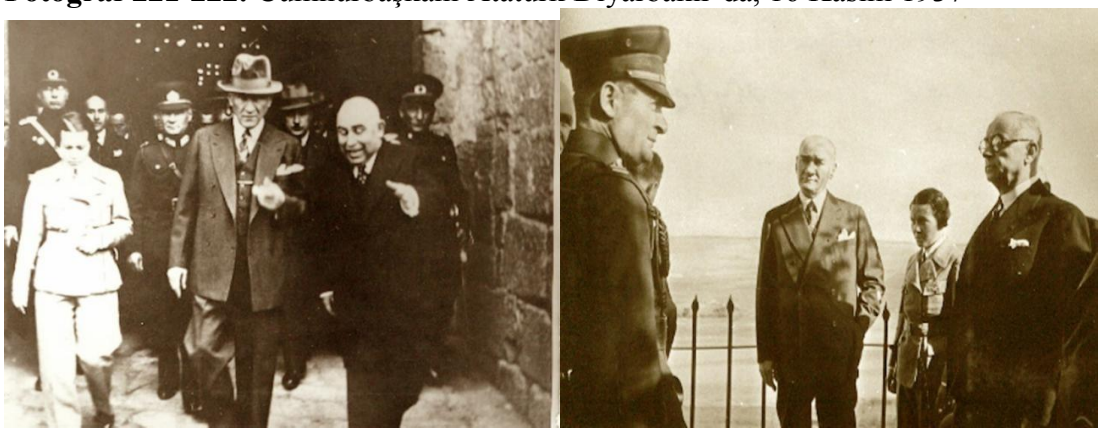

Kaynak: http://ataturkkk.blogspot.com.tr/2012/01/ataturk-fotograflar-yurt-gezileri.html

Şekil 22: Silvan ve Diyarbakır Merkezdeki Askeri Turizm Alanları

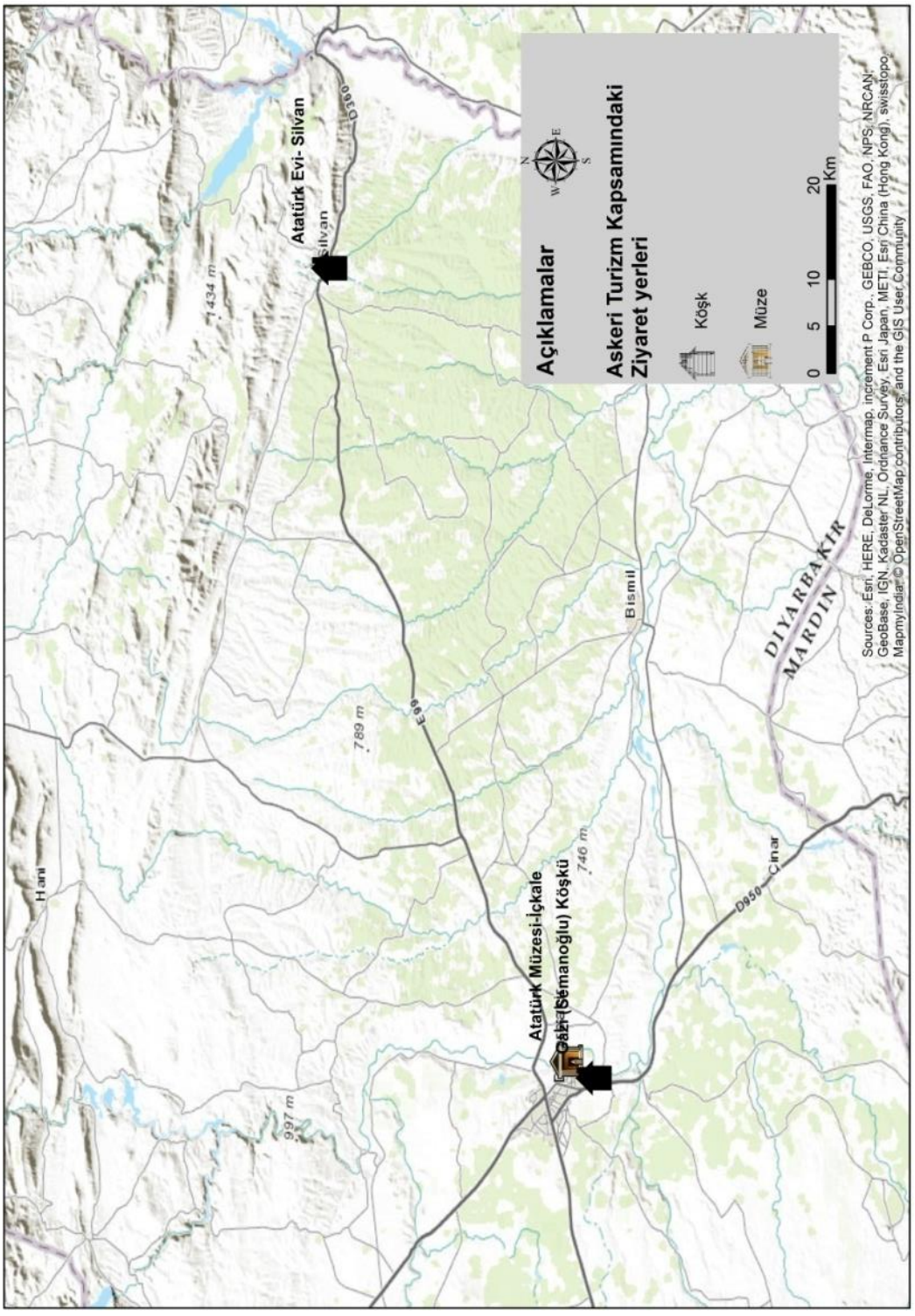

Harita: Recep AKSU

4.2. Askeri Turizmde Müzeler

Askeri turizmde savaşta kahramanlık gösterenler, komutanlar vb. ünlülerin doğdukları ve yaşadıkları konutlar, misafir oldukları yerler, otelde kaldıkları odalar ve mezar anıtları önem taşır. Turistler bu yerleri görmek isterler. Bu açıdan en ünlü komutan Atatürk'tür (Doğaner, 2013: 283-284). Bu amaçla araştırma alanında turizme yönelik olarak tanzim edilen mekânların incelenmesi konu gereği olacaktır.
Askeri turizmin savaş meydanlarından sonra ikinci önemli destinasyonu müzelerdir. Bu turizm türünün kültür turizminin bir alt dalı olması açısından, turistlere, savaş ve askeri olaylarla ilgili açıklayıcı bilgi ve belgeler sunulmalıdır. Bunlar askeri müzenin temasını oluşturur (Doğaner, 2013: 278). Araştırma alanında, Doğu (Kafkas) Cephesi ya da Kurtuluş Savaşına yönelik düzenlenmiş tematik bir askeri müze bulunmamaktadır. Dolayısıyla Diyarbakır müze müdürlüğüne ait müzelerde (gerek kent müzesi, Cahit Sıtkı Tarancı ya da Ziya Gökalp müzesi gibi bağlı müzeler, gerekse de arkeoloji müzesi) askeri silah, giyiş veya belge yoktur. Ancak, savaş temalı müzeler, sadece içindeki bilgi ve belgelerle değil, binaların hikâyesiyle de önemlidir (Doğaner, 2013: 279).

4.2.1. Atatürk Müze Evleri

Binaların hikâyeleri açısından Atatürk'ün misafir olduğu ve kaldığı evler müze haline getirilmektedir. Atatürk I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşıyla tarihte silinmeyecek izler bırakmış, halkının gönüllerini de fethetmiştir. Yaşadığı yerler, misafir olduğu konutlar, yurt gezilerini yaptığı trenin vagonu, kullandığı eşyalar korumaya alınmıştır. Yerli ve yabancı turistler bunları görmek istemektedir (Doğaner, 2013: 284). Diyarbakır ve çevresinde de Atatürk'ün Birinci Dünya Savaşı esnasında ve Cumhuriyet döneminde kaldığı binalar müze haline getirilmiştir. Bunlar (Şekil 22), Diyarbakır Merkez Sur ilçesi sınırları içerisindeki Gazi Köşkü ve Komutan Atatürk Müzesi ile Silvan ilçe merkezinde bulunan Atatürk Evi'dir.

4.2.1.1. Gazi Köşkü (Semanoğulları Köşkü - Diyarbakır Atatürk Köşkü)

Diyarbakır Kalesi ve Surlarının güneyinde, Mardin Kapısı'nın dışında, Dicle Köprüsü'nün batı yamacındadır. 15. yüzyıldan kalan bir Akkoyunlu dönemi eseri olarak bilinir. Bazalt ve beyaz kalker taşının düzgün sıralar hâlinde dizilmesiyle iki katlı yapılmış olan Seman Köşkü'nün kuzeyinde bir havuzu, hemen arkasındaki iki katta birer eyvanı ve eyvanların iki yanında diğer mekânları yer almaktadır (Sözen, 1971: 236; akt: Özçelik, 2011: 37). Eyvanın güney duvarındaki selsebilden dökülen sular, evin kuzeyinde bahçede yer alan bir süs havuzunda toplanmaktadır. Sağdaki küçük kapıdan önceleri mutfak olarak kullanılmış olan bir salona geçilir. Sol tarafta ise çay odası vardır. Üst katta çalışma ve yatak odaları yer almaktadır (Tekin 1997, 196; akt: Özçelik, 2011: 37; Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007: 6).

Fotoğraf 223-224: Gazi Köşkü ve Ön Kısmında Günübirlik Rekreasyon Alanı

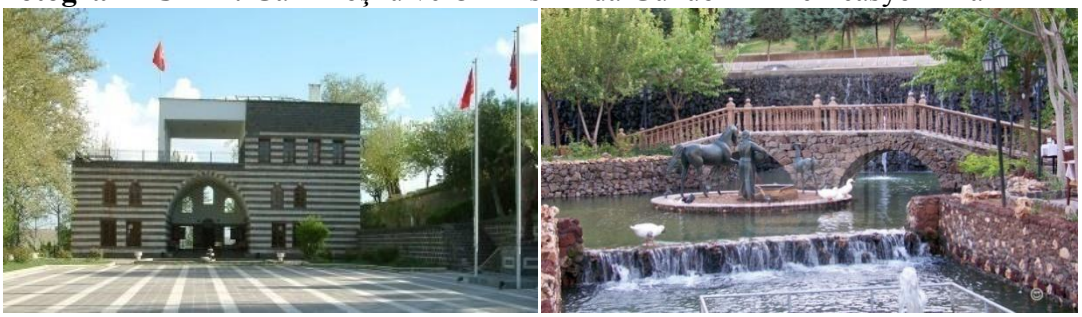

Foto: Recep AKSU

Diyarbakır konutlarının içe kapalı mimarisine karşılık, köşklerinin dışa dönük ve manzarayı görmeye yönelik mimari tarzı bu köşkte de görülmektedir. Ancak ikinci katın eyvandan itibaren Dicle'ye bakan bölümü sonradan yıkılmış ve teras olarak düzenlenmiştir. Yalın ve özellikli bir plana sahiptir. Köşk onarımlar sırasında oldukça değişikliğe uğramıştır. (Tekin 1997, 196; akt: Özçelik, 2011: 37; Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007: 6).

Gazi Köşkünün, askeri turizm içinde incelenmesinin nedeni ise, M. Kemal ATATÜRK'tür. Ruslar'ın işgali altında olan Bitlis ve Muş'a yönelik harekâtı Diyarbakır'dan idare etmiş olan Mustafa Kemal, bu harekât sırasında altı gününü Semanoğulları köşkünde geçirmiştir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007: 6).

Fotoğraf 225-226: Gazi Köşkü'nde Atatürk'ün Kullandığı Odalardan Görünüm

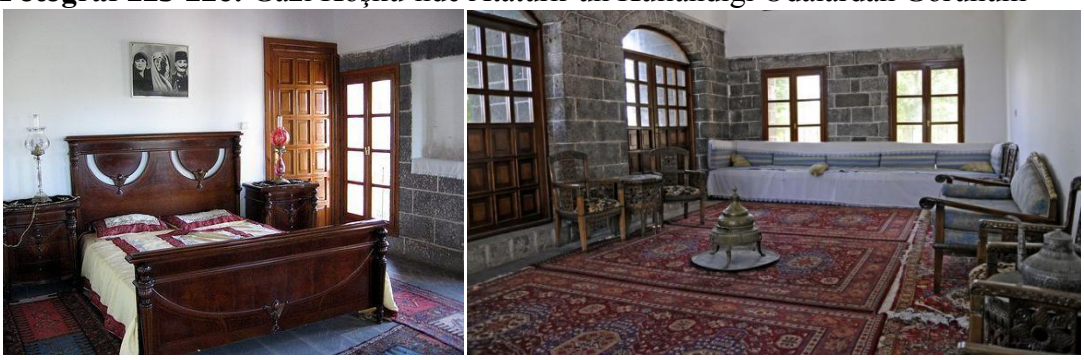

Foto: Anonim

Atatürk'ün 1. Dünya Savaşı'nda Diyarbakır'dayken yaptığı hizmetlerden, şehirde giriştiği bayındırlık işlerinden ve halka gösterdiği yakın ilgiden dolayı Diyarbakır Belediyesi 5 Nisan 1926 günü aldığı bir kararla Atatürk'ü fahri hemşehrileri olarak seçmiştir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007: 6). Yapı, 1937 yılında Diyarbakır Belediyesi tarafından Atatürk'e armağan edilmiştir. Günümüzde Atatürk Köşkü olarak bilinmektedir (Sözen, 1971: 236; akt: Özçelik, 2011: 37).

Fotoğraf 227-228: Gazi Köşkü'den Dicle Vadisine Bakış ve Köşkün Giriş Kısmı

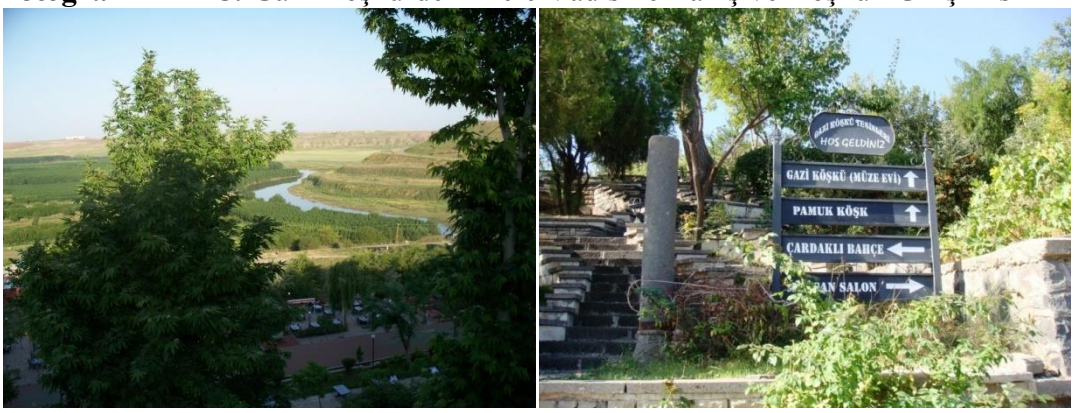

Foto: Recep AKSU

Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı, müze şeklinde tanzim edilen köşk 1981 yılında ziyarete açılmıştır. Yapının günümüzdeki fonksiyonu; odalarında Atatürk'e ait şahsi eşya, belge ve fotoğraflar ile yörenin sivil hayatını anlatan etnografik eserler (sedir, semaver vb.) sergilenmesiyle müzedir. Bahçesi ise günübirlik rekreasyon alanı olarak kullanılmaktadır (Tekin, 1997: 196; akt: İnce, 2011: 46; Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007: 6).

4.2.1.2. Komutan Atatürk Müzesi

Diyarbakır kent merkezinde, Sur ilçesinde, İç Kale'nin güneyinde üç katlı olarak inşa edilen yapının inşa tarihi ve yapanı hakkında bilgi bulunmamakta fakat İç Kale'de bulunan binalarla aynı dönemde (19. yüzyıl sonlarına tarihlenmektedir) yapıldığı düşünülmektedir. Kaynaklara göre; I. Meşrutiyetin ilanından önce ülkede baş gösteren karışıklık Diyarbakır'da da etkisini göstermiş, 1906'da hürriyetin ilanıyla imar faaliyetleri tekrar başlamış ve İç Kale'deki Umumi Müfettişlik makamı bu tarihte yapılmıştır. Yapı bu dönemde Genel Müfettişin oturduğu bina olup, 1916'da 2. Ordu Komutanlığı karargâhı olmuştur. Atatürk Kolordu Komutanı olarak Diyarbakır'da bulunduğu sırada (1917) bu binayı karargâh olarak kullanmıştır. 1973'te 7. Kolordu Komutanlığı'nca onarılarak yeni işleviyle hizmete açılmıştır.
Tarihi yapıya giriş kuzeyden oval dört basamaklı bir merdivenle sağlanmaktadır. Yapının iç mekânı girişten sonra kare şeklinde bir hol, hole açılan iki oda ve yukarı çıkış merdivenlerinin bulunduğu alanla beraber üç bölüm halinde düzenlenmiştir.

Fotoğraf 229-230: İç Kale'de Atatürk Müzesi'nin Ön Cepheden Görüntüsü

Foto: Recep AKSU

Yapının ön cephesinde görülen siyah kesme taşların aralarının derzlenmesi, pencere ve kapı kenarlarının kalkerden yapılması ve kapının yanında yer alandaki iki beyaz mermer sütun başlıkları ön cepheyi renklendiren unsurlardır. Binanın dış cephesi tamamıyla düzgün kesme taştandır ve ön cephede siyah bazalt taşının arası beyaz

renkteki malzeme ile derzlenmiştir. Atatürk Müzesi günümüze gelene kadar birçok yenileme çalışmaları ve onarım geçirmiştir.

Fotoğraf 231-232: Tarihi Artuklu Kemeri'nden İç Kale'ye Giriş

Foto: Recep AKSU

Dış cephe çok büyük bir değişikliğe uğramamış fakat iç kısımlarda birinci kat tavanı hariç diğer bölümler değişikliğe uğramıştır. Restorasyon sonrasında Atatürk Müzesi ve Müze Eğitim Merkezi olarak işlevlendirilmiştir. (Gökalp, 1994; akt: Çidam, 2007: 90; Tekin, 1997: 190; akt: İnce, 2011: 54; Erzurum, 2012; akt: Haspolat, 2014: 151).

4.2.1.3. Silvan Atatürk Evi

Doğu cephesinde görevlendirilen 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Atatürk, 15 Nisan 1916'da Karargâhı ile Silvan'a gelmiş ve bu bölgedeki sorumluluğu devralarak, Rusların Diyarbakır'a ilerlemelerini durdurmuş, Bitlis ve Muş'u düşman işgalinden kurtarmıştır. Hazro Beyi Hatip Bey'in evi olan bu konak, Atatürk'ün kullanımına tahsis edilmiş, Atatürk altı ay burada ikamet etmiştir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007: 10).

Fotoğraf 233-234: Silvan Atatürk Evi'nin Dış Cepheden Görünümü

Foto: Recep AKSU

Silvan'ın en güzel sivil mimarî örneklerinden olan ve kesme taştan yapılmış ev, iki katlıdır. Yapının cephelerinde yer alan yuvarlak kemerli pencereler ile saçak kısmındaki kornişler dikkat çekicidir. Bursa tipi kapıdan, içinde asırlık bir dut ağacı bulunan geniş bir iç avluya geçilmektedir. Yapının iç kısmında, alt katta mutfak ve açık salon bulunmaktadır. Üst katta ise çalışma odası, dinlenme odası ve Atatürk'ün yatak odası olarak kullandığı başoda yer almaktadır. Odalarda ve hollerde eski taş oymacılığının güzel örneklerinden olan nişler, dolaplar vs. göze çarpmaktadır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007: 10).

Fotoğraf 235-236: Silvan Atatürk Evi Hol ve Yatak Odası

Foto: Anonim

Müzede Atatürk'ün yatağı, kişisel eşyaları ve hol vitrinleri içinde dönemi anlatan çeşitli temsili yöresel eşyalar sergilenmektedir. Müze, 1980 yılında Kültür Bakanlığı'nca kamulaştırılıp tescillenerek korumaya alınmıştır. 1982 yılında onarımı tamamlanarak ziyarete açılan müze evin, 2006 yılında Silvan İlçe Kaymakamı ve Garnizon Komutanı'nın katkılarıyla yeniden teşhir düzenlemesi yapılmıştır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007: 10; dosim.kulturturizm.gov.tr).

4.3. Anıtlar ile Askeri Günler ve Kutlamalar

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte, merkezi otorite modernleşme ve batılılaşma ideolojisi gereği olarak heykel sanatının geliştirilmesine önem vermiştir. Bu amaçla yeni biçimlenen kentsel mekânlarda hem çağdaş bir görünüm oluşturma, hem de ideolojik mesajlar iletme görevinde bulunması gereğiyle, birer plastik sanat öğesi olarak Atatürk Anıtları yapılmıştır. Artık resmi bayramları da olan halk, bu bayramları tören alanları olarak da kullanılan Atatürk Anıtı önünde kutlamaya başlamıştır (Şat, 2017: 2).

Fotoğraf 237-238: Anıtpark'ta Farklı Yönlerden Çekilmiş Atatürk Anıt

Foto: Recep AKSU

Tez sahasının en büyük turizm destinasyonu olan Diyarbakır kent merkezinde de bu amaçla oluşturulmuş bir anıt bulunmaktadır. Resmi törenlerin de gerçekleştirildiği bu alan aynı zamanda bir rekreasyon alanı olarak da kullanılan Anıt Park'tır. Burada Atatürk Anıtının bulunmasının yanında, anıtın dört farklı yüzünde bulunan levhalar üzerine Milli Mücadele döneminde savaşlara katılan Diyarbakırlı gazilerin isimleri

sıralanmıştır. Park, yapılan bu işlevlendirme ile aynı zamanda ortak tarih bilincinin verildiği önemli bir askeri turizm noktası olmaya adaydır.

Fotoğraf 239-240: Atatürk Anıtı'nın Farklı Yüzlerinde Milli Mücadele Gazilerinin İsimlerinin Bulunduğu Levhalar

Foto: Recep AKSU

Diyarbakır kent merkezi Yenişehir ilçesinde Ofis Semti ile Vilayeti birbirine bağlayan Ekinciler Caddesi kenarında kurulan Anıt Park, Diyarbakır Valiliği karşısındadır.

4.4. Askeri Turizmde Mekânsal Planlama

Askeri turizmde mekânsal düzenlemelerden biri artan isteğe bağlı olarak "ordu yollarında" yapılabilir. Antik dönemlerde ünlü komutanların (B. İskender, Sezar gibi) savaş için geçtikleri yollar ve geçitler bilinmesine rağmen mekânsal düzenleme yapılmamıştır. Fakat yakın tarihlerde olan savaşlarda önemli olan yürüyüş yolları Kastamonu, Afyonkarahisar ve Sarıkamış'ta olduğu gibi katılım arttıkça düzenlenmekte, gelenler için konaklama, yemek vb. ağırlama hizmeti verilmektedir (Doğaner, 2013: 217). Ancak, araştırma alanında böyle bir durum henüz oluşmamıştır. Daha önceki bölümlerde belirtildiği üzere araştırma alanında yaklaşık 650 yıl Asur Medeniyeti hüküm sürmüştür. Zaten Birkleyn mağaralarındaki kitabeler, bu mekânın Asur döneminde, Asur ordusu tarafından yoğun olarak kullanıldığının kanıtıdır. Ancak bu tarihi kanıtların ortaya çıkarılabilmesi için

arkeolojik kazılar yapılmamış sadece yüzey araştırmaları yapılabilmiştir. Araştırma alanı için bu büyük bir eksikliktir. Arkeolojik araştırma ve kurtarma kazılarına yönelik bilimsel araştırma projelerinin bir an önce başlatılması, çok önemli tarihi kanıtların kurtarılması adına da önem arz etmektedir.

Sonrasında turizm modellerinin belirleneceği projelerle turizm paydaşlarına öneriler getirmek amaçlanmalı, kesinlikle akademik ve bilimsel kaygılarla bu alanlar turizme açılmalıdır. Ekonomik getiri kaygısıyla yapılan düzenlemeler, önemli kültürel turizm alanlarının tahribine yol açmaktadır.

Doğaner'in (2013: 216) belirttiği üzere, antik savaşlarla ilgili en önemli kanıtlar arkeolojik kazılardan ortaya çıkmaktadır. Antik kentlerdeki kazı bulgularının, kentin geçirdiği savaşlar açısından da değerlendirilmesi "askeri arkeoloji" veya "savaş alanları arkeolojisinin" ilgi alanındadır. Araştırma alanında Tushan, Amedi, Tidu, Damdammusa ve Sinabu gibi kentlerin yerleri, özellikleri ve geçirdikleri savaşlar bilimsel çalışmalar sonucunda belirlenmiştir. Bu kazı sonuçlarının askeri açıdan değerlendirilmesi, askeri turizm için çok önemli bilgiler sağlayacaktır. Bu konuda araştırma alanı da Efesos, Miletos veya Halikarnasoss gibi turizm potansiyeli arz etmektedir.

"Askerî turizmde mekânsal düzenleme turizmin diğer çeşitlerinden farklıdır. Yakın tarihlerde olan savaşların turizm açısından tasarımı daha kolaydır. Buralarda savaş sırasında yapılan gerçek şehitlikler bulunmaktadır. Savaşta ölenlerin anısına bir veya birkaç anıt yapılmıştır. Bu düzenleme daha çok savaşa katılan askerler ve şehit aileleri içindir. Fakat katılım arttıkça yeni düzenlemeler gerekmektedir. Bu alanlar öncelikle çok sayıda askerîn öldüğü yerlerdir. Bu açıdan bakılırsa öncelik şehitlerin aileleri için mezar alanlarıdır. Buralarda düzenleme sadece askerî hatıralarla ilgili olmalıdır. Bu mekânlarda konaklama, ağırlama vb. hizmetler için tesisler en yakın yerleşmelere inşa edilir. Savaş alanının düzenlemesinde öncelikle gerçek şehitlikler düzenlenir, dağınık mezarlar bir araya toplanır. Savaşta mezarı belirli olmayan askerler için temsili mezarlar yapılır. Bu mezarlar da gerçek mezarlar kadar etkileyicidir (Doğaner, 2013: 217)". Maalesef araştırma alanında bu amaçla düzenlenmiş bir şehitlik bulunmamaktadır. Bağlar ilçe merkezinde bulunan Kara ve Hava Şehitlikleri ise I. Dünya Savaşı ya da Kurtuluş Savaşında şehit olan askerler

içim değil, Cumhuriyet sonrasındaki dönemde şehit olan askerlerin defnedildiği mekânlardır.

"Savaş alanlarının turizm açısından mekânsal düzenlenmesi öncelikle askeri turizmin amacına uygun olmalı ve burada öncelikli amaç ekonomik gelir olmamalıdır. Savaşan tarafların torunları ve turistler rahatlıkla bir arada dolaşabilmeli, bu alan turizmde barış alanı olmalıdır. Savaşan taraflar için barış ancak turizmle olmakta, turizm bu açıdan siyasetin başaramadığı görevin üstesinden gelmektedir. Buna en güzel örnek 1. Dünya Savaşı cepheleridir. Burada savaş alanının düzenlenmesinde ana temanın savaşın siyasi yönü değil, savaşa destansı bir anlam katması olmasına dikkat edilmesi önemlidir (Doğaner, 2013: 217)". Bu bağlamda araştırma alanı da, askeri miras ve turizm bölümünün girişinde belirtildiği gibi 1. Dünya savaşında Türkiye tarihi için önemli çatışmaların mekânı olmuştur. Kulp Muharebeleri bu nedenle önemlidir. 6500 kişinin şehit verildiği bir alan Türkiye'deki benzer diğer alanlar kadar önemli olmalıdır. Ancak bu kişilerin anılarını yaşatacak hiçbir düzenleme yapılmamıştır. Oysa burada yapılacak düzenlemeler ortak tarihi kökleri ortaya çıkarıp, insanların duygudaşlığına, birbirine karşı hoşgörülü olmalarına yol açabilecek, birçok sorunun daha kolay çözülmesine katkı sağlayacaktır.

"Askeri turizmin diğer önemli mekânı müzelerdir. Müzeler sadece içindeki savaş kanıtlarıyla değil, savaşta kullanılan karargâh, komutanların konaklama yeri vb. binasıyla da savaşla ilgili olabilir (Doğaner, 2013: 217)". Araştırma alanındaki müzelerin ATATÜRK'le ilgili olduğu vurgulanmıştır. Bu alanda 1. Dünya savaşına ait eserlerin sergilendiği müzelere ihtiyaç bulunmaktadır.

Son olarak, savaş alanları Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kanunu'ndaki tanımlara göre "tarihi sit" alanları içerisine girmekte bu şekilde değerlendirilmektedir. Fakat bu anlam çok geniş olduğundan savaş alanları kültürel sitler içerisinde "askeri sit" olarak ayrılmalıdır. Bu ayrım ile askeri kanıtların öneminin vurgulanıp koruma altına alınması adına önem arz etmektedir. Kale, sur, tabya, köprü, korugan, rıhtım, iskele, siper, tünel, yol, karargâh alanları, hastane gibi yapılar ile mekâna bağlı olmayan silah, giysi, mektup, mermi, alet, özel eşyalar gibi objelerin hepsi "askeri miras" olarak kabul edilmeli ve belgelenmelidir. Askeri mirasla ilgili envanterler arttıkça askeri turizmin de alanı genişleyecektir (Doğaner, 2013: 216).

Araştırma alanında ise, askeri turizme yönelik olma özelliği de taşıyan önemli bir düzenleme, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Diyarbakır Valiliği ve ÇEKÜL Vakfı'nın mali desteğiyle, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü ve Müze Müdürlüğü'nün yürütüp tamamladığı "Diyarbakır İç Kale Projesi"dir.

Askeri turizmi de ilgilendiren projenin bir kısmında; Artuklu Kervansarayı (son dönemlerde cezaevi olarak kullanılıyordu) ve altı tarihi yapı Diyarbakır Müze Kompleksi, geriye kalan iki yapı ise Diyarbakır Müze Müdürlüğü Hizmet Binası olarak işlevlendirilmiştir.

Bu proje kapsamında; askeri turizm kapsamında, İç Kale Eski Cezaevi Restorasyonu, Eski Komutanlık ve Cephanelik Binaları Restorasyonu, Diyarbakır İç Kale Atatürk Müzesi, Eski Jandarma ve Cezaevi Binaları Restorasyonu, Cezaevi olarak kullanılmış olan Artuklu Kervansarayının 1. Etap restorasyonu çalışmaları yapılmıştır.

Müze yapılarının çevre düzenlemesi, alt yapı ve rölöve, restorasyon, restitüsyon projeleri tamamlanmış olup, proje için önemli miktarda pay ayrılmıştır.

Projeyle birlikte; Eski Cephanelik: Müze Müdürlüğü Eğitim Binası, Komutan Atatürk Müzesi: Atatürk Müzesi ve Diyarbakır ile ilgili Bilgi ve Belge Toplama Merkezi, Eski Kolordu Binası: Müze Cafe ve Restoran, Eski Cezaevi Binası: Müze Eser Deposu ve Bölge Laboratuarı, Jandarma Binası: Tematik Sergileme Geçici Sergi Salonu olarak işlevlendirilmiştir.

Kafeterya ve restaurant olarak işlevlendirilen Eski Kolordu binası, İç kalenin doğu kısmında kuzey-güney doğrultuda uzanan, zemin+1 katlı, kesme bazalt taştan inşa edilmiştir.

Kapıdan bir hole geçilmekte, buradan ise güney - kuzey doğrultulu bir koridora giriş sağlanmaktadır. Koridorun her iki yanında, karşılıklı konumlanmış yuvarlak kemerli kapıları bulunan mekânlar yer almaktadır. Doğu ucunda ise, sonradan yapıldığı düşünülen, bir koridor daha eklenmiştir. Bu koridorda dört mekân bulunmaktadır. Koridor tavanı ve zemini betonarmedir. Burada arka bahçeye (kuzeye) açılan bir kapı daha mevcuttur. Ana koridorda, üst kata çıkışı sağlayan bir merdiven bulunmaktadır (Soyukaya vd., 2011: 42).

Fotoğraf 241-242: Proje Sonrası ve Öncesi Eski Kolordu Binası

Foto 241: Recep AKSU ve **Foto 242:** Anonim

Müze deposu ve laboratuarına dönüştürülen Eski Cezaevi, düzgün kesme taştan inşa edilmiştir ve doğu-batı doğrultuda dikdörtgen planlıdır. Giriş, güneydeki kapıdan sağlanmaktadır. Bu kapıdan, bir eyvana geçilmektedir. Eyvan kare planlı, etrafında mekânlar bulunan bir avluya açılmaktadır. Avlunun kuzeyinde bir başka eyvan yer alır.

Güney kanadın birinci katı iki mekândan oluşmaktadır. Zemin katın giriş eyvanında yer alan betonarme bir merdivenle üst kata çıkılan yapının üst örtüsü yıkılarak yerine çelik malzemeden çatı iskeleti kurulmuştur (Soyukaya vd., 2011: 4).

Fotoğraf 243-244: Müze Eser Deposu ve Bölge Laboratuarı'na Dönüştürülen Eski Cezaevi Binasının Önce ve Sonraki Durumu

Foto 244: Recep AKSU ve **Foto 243:** Anonim

Müze Müdürlüğü Eğitim Binası olarak işlevlendirilen bodrum+zemin+1 kattan oluşan Eski Cephanelik, İç Kalenin doğusunda kesme bazalt taştan inşa edilmiştir.

Üç basamaklı bir merdivenle yapının girişine çıkılmaktadır. Giriş kapısı, bir koridora açılmaktadır. Koridorun batısında duvarla bölünerek iki mekân haline dönüştürülmüş

bir mekân yer almaktadır. Koridorun doğusunda, yuvarlak kemerli iki pencere açıklığına sahip bir mekân, mekânın kuzey duvarında ise sonradan içi örülerek kapatılmış bir kapı bulunmaktadır.

Zemin kat duvarları, moloz taşlardan örülmüş, zemin ve tavanı ise betonarmedir. Zemin katın planını tekrarlayan, yapının birinci katına geçiş, koridorun güneydoğusundaki merdivenlerle sağlanmaktadır. Binanın bodrumuna giriş, güneyden bir kapıyla verilmiştir. Bodrumda, ortada yer alan koridorun doğu ve batısında üçer adet küçük hücre yer almaktadır (Soyukaya vd., 2011: 49).

Fotoğraf 243-246: Müze Müdürlüğü Eğitim Binası Olarak İşlevlendirilen Eski Cephanelik Binasının Önceki ve Sonraki Durumu

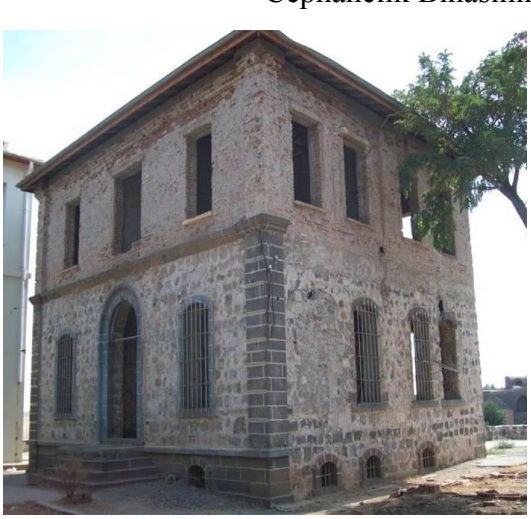

Foto 244: Recep AKSU ve **Foto 243:** Anonim

Askeri turizm kısmında gezilen önemli somut kültürel öğelerden biri de kaleler ve surlardır. Tez sahasında buna yönelik en önemli mekânsal düzenlemeler Diyarbakır Kalesi ve Surları için yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Önceki bölümlerde detayları verilen, "Tarihi Diyarbakır Surları Projesi" ve "Tarihi Diyarbakır Surları Çevre Düzenleme Projesi" ile "Diyarbakır İç Kale Projesi" bu mekânsal düzenleme projeleridir. 2015 yılında yaşanan ve büyük bir yıkıma yol açan çatışmalara mekân olan tarihi Sur İçi bölgesinde, acele kamulaştırma sonrasında gerçekleştirilen "Diyarbakır İç Kale Vadisi Kentsel Tasarım Projesi" önemli mekânsal düzenlemelerden birisi olmuştur.

Fotoğraf 247-248: İç Kale Vadisi Kentsel Tasarım Alanının Bir Kısmı Ve Karşısındaki Diyarbakır Müze Kompleksinin Görünümü

Foto: Recep AKSU

Projeye 60 milyon TL kaynak aktarılmış, Hz. Süleyman Mescidi ve Diyarbakır Müzesi karşısındaki alan düzenlenmiştir. Bu kapsamda "150.000 m^2 alanda aşamalı olarak yapılacak rekreasyon alanlarının ilk etabı olan proje kapsamında yaklaşık 35.000 m^2 açık alan düzenlenmiştir. Açık alan düzenlemelerinde, 13.000 m^2 çim alan, 8.000 m^2 bitkisel kompozisyon alanı, 3.000 m^2 çim derzli doğal bazalt ve ahşap zeminli oturma seyir terasları hazırlanmıştır. 500 m^2 alanda yansıtma havuzu, geriye kalan alanlarda ise, klasik ve modern biçimlerdeki bazalt parke ve bazalt plak kaplamalar ile yaya arterleri (gezinti yolları) yapılmıştır. Sur tarihi yerleşmesinin doğal ve kültürel peyzaj dokusuna uygun bir şekilde planlanan projede, tematik bitkisel düzenleme doğal formlu bazalt kayalara uyumlu bir şekilde yapılmıştır (emlaksayfasi.com.tr, erişim Nisan 2017). Bu alanlarda surlar üzerinde gezinti yapılabilmekte, bu alandan görülen Hevsel Bahçelerinin olduğu akarsu basamakları doyumsuz bir seyir zevki oluşturmaktadır.

Fotoğraf 249-250: İç Kale Vadisi Kentsel Tasarım Alanının Bir Kısmı

Foto: Recep AKSU

Diyarbakır Kalesi ve Surlarında mekânsal düzenlemeler yapılan bir diğer mekân da önceki bölümlerde detaylandırılan Keçi Burcudur. Mardin Kapısı yakınında olan burcun üzeri turizme açılmıştır. Burcun iç kısmında hediyelik eşyalar satılan işletme mevcuttur. Buradan da Dicle Nehri'nin diğer yakasında olan Dicle Üniversitesi yerleşkesi görülmekte ve Hevsel Bahçelerinin geniş yeşillikleri izlenebilmektedir. Ayrıca Dağ Kapı burcunun iç kısımları da turistik tesis olarak işlevdirilmiştir.

Tablo 14'te Diyarbakır ve çevresinin askeri turizme yönelik güçlü ve zayıf yönleri ile karşı karşıya kaldığı tehdit ve fırsatlar gösterilmektedir. Bu tabloda verilmiş olan Diyarbakır ve çevresinin askeri turizme güçlü ve zayıf yönleri ile fırsatlar ve tehditleri, Diyarbakır'daki bazı turizm paydaşlarına yapılmış olan anket verilerinin sonuçlarına dayanmaktadır.

Tablo 14: Askeri Turizme Yönelik SWOT Analizi: Alanın Güçlü ve Zayıf Yanları ile Tehdit ve Fırsatları

GÜÇLÜ YANLAR	**ZAYIF YANLAR**
Araştırma alanının Ulusal Kurtuluş Savaşı'ndaki cephelerden olan Doğu Cephesi içerisinde yer alması,	Diyarbakır ve çevresinin Ulusal Kurtuluş Savaşına katıldığının ve yaptığı katkıların bilinmemesi,
Bitlis ve Muş'un kurtarılmasında, görev alan 2. ve 16. Kolordu Komutanlıklarının tez sahası içerisinde yer alması,	Kulp Muharebelerinin, Doğu Cephesinde yapılan Erzurum ve Bitlis'teki savaşlar kadar bilinmemesi,
Özellikle Kulp Muharebelerinin burada geçmesi, yaklaşık 6.000 şehit verilmesi ve bu savaşa ait izler,	Kulp Muharebelerinde verilen şehit sayısı fazlalığının, tüm halkın hem yol yapımında çalışmasının hem de yaptıkları diğer katkıların medyada yer bulmaması,
M. Kemal Atatürk'ün 16. Kolordu Komutanı olarak Silvan, Hazro, Kulp ve Diyarbakır'da bulunması,	Silvan ve Diyarbakır'da yapılan M. Kemal Atatürk müzelerinin bilinirliğinin az olması,
Silvan, Kulp ve Diyarbakır'da farklı tarihlerde M. Kemal Atatürk'ün konakladığı mekânların bulunması,	Hâlihazırda var olan olumsuz Diyarbakır algısı,
FIRSATLAR	**TEHDİTLER**
Kulp Muharebelerinin yapıldığı alanda, henüz hiçbir mekânsal düzenlemenin yapılmamış olması,	Bölgedeki ve Orta Doğu coğrafyasındaki güvenlik sorunları ile araştırma alanında mevcudiyetini sürdüren çatışmalar,
Kastamonu-İnebolu arasında yapılan Zafer Yolu benzeri projelerin Kulp civarında da yapılabilme olanağının bulunması,	Küresel finansal kriz nedeniyle turizm faaliyetlerindeki azalma,
Silvan ve Diyarbakır'da ATATÜRK'ÜN konakladığı mekânların müzeye dönüştürülmüş olması,	Araştırma alanında kurumlar arası koordinasyon yetersizliği ve bunun sonucu olarak turizme yönelik faaliyetlerde öncelik belirleme, sorumluluk paylaşımı ve kaynak verimliliği sorunlarının yaşanması,
Askeri turizme yönelik alanların, tez sahasındaki diğer turizm türleriyle kolaylıkla birleştirilerek tur güzergâhlarına dâhil edilebilecek durumda olması,	Özellikle Silvan Atatürk Evi'nde olduğu gibi ziyaretçi azlığı nedeniyle meydana gelen bakımsızlıktan kaynaklanan yıpranma durumu,

Görüldüğü üzere Diyarbakır ve çevresi, Asur döneminden itibaren, değerlendirildiği takdirde, önemli askeri miras alanlarına sahiptir. Özellikle I. Dünya Savaşı esnasında hem de M. Kemal ATATÜRK'ÜN komutanlığında önemli muharebelerin yapılmış olması, askeri turizm potansiyelini önemli ölçüde artırmıştır. Ancak buradaki olumsuz iki önemli unsurdan birincisi diğer tüm alanları da etkileyen çatışma ortamıdır. Turistlerin riskli alanların yakın çevresine dahi gitmezlerken, çatışmaların yaşandığı bir turizm destinasyonunu ziyaret etmeleri hayli zordur. Turizm adına söylenecek her şey bu sorunun ortadan kaldırılması ile mümkün olabilecektir. Diğer husus da, Doğu Cephesinde yapılan savaşlar arasında bir Erzurum ya da Bitlis kadar Kulp'un bahsedilmiyor oluşudur. Diğer iki alanla karşılaştırıldığında Kulp ve çevresinde çok daha fazla şehit verilmiştir. Ayrıca yöre halkının maddi desteği, özellikle gıda desteği, azımsanmayacak ölçüdedir.

Tez sahasının kamuoyunda olan olumsuz algısının kırılması bu tür ortak paydaların vurgulanmasından geçmektedir. Bunun yolu da turizmin geliştirilmesidir. Örnekleri verilen turizm modellerine göre hazırlanacak projelerle, etkili bir tanıtım turizmi geliştirmenin yanında toplumları birbirine yaklaştırmada kilit bir rol oynayacaktır.

5. BÖLÜM

DİNİ MİRAS VE TURİZM

"Kültür turizmi içinde "dini turizm" ve "inanç turizmi" olarak iki kavram yer alır. Dini turizm ve inanç turizmi, turizmde aynı uygulamayı içermekle beraber kavram olarak farklıdır. Her dinin bir inanç özelliği vardır fakat her inanç dine dönüşmemiştir. İnancın kapsamı daha geniş olup turizmde "inanç turizmi" kavramını kullanmak daha doğru olacaktır. Turistin kendi diniyle başlayan öğrenme arzusu diğer dinlere, inançlara ve hatta geleneklere kadar uzanmaktadır. Bu bağlamda inanç turizmi turlarını bir dine özgü sınırlamamak gerekir. Dini mekânlar, turizmde bütün din ve inançlara açıktır. Bu şekli ile inanç turizmi bir kültür iletişimi olarak kabul edilmelidir (Doğaner, 2014: 291)".

"Dünyada var olan veya yaşamayan bütün din ve inançları, bunların yapılarını, mekânlarını, ayinlerini kapsayan inanç turizmi, insanların bu olay ve olguları merak etmesiyle ortaya çıkmış bir kültür turizmi alt tipi olarak tanımlanabilmektedir. Bu nedenle bu turizm tipi diğer kültür turizm alt tipleri gibi kronolojik olarak sınıflandırılamaz (Doğaner, 2014: 291)".

İnanç turizminde, dini yapılar, dinlerin doğduğu kutsal topraklar, hac yerleri, aziz ve peygamberlerin yaşadığı topraklar, izledikleri kutsal yollar vb. alanlar mekâna bağlıdır. Dini yapıların ve mekânların dünyada dağılımı inanç turizm hatlarını ve destinasyonlarını belirler (Doğaner, 2013: 292). Tüm bu mekânsal özellikler öncelikle coğrafyanın konu alanı içinde yer almaktadır.

Farklı din ve inançlarda kutsal mekânlara saygının her zaman uzlaştırıcı bir yanı bulunmaktadır. İnanç turizmi bu amaçla kullanıldığında savaş ortamında barış sağlayabilir (Doğaner, 2013: 294). Bu şekilde, araştırma alanındaki inanç turizmine konu olan mekânların turizme, sürdürülebilir modellerle kazandırılması durumunda önemli kazanımlar sağlanacaktır. Güven ortamının inşa edilmesinden sonra yeterli tanıtım ve tur acentalarına verilecek desteklerle özellikle iç turizm kapsamında araştırma alanının gezilmesi sağlanmalıdır. Bu durumda hoşgörünün artması ve ön yargıların kırılmasında inanç turizmi bir araç olarak kullanılabilecektir.

Anadolu yerleşim tarihi içinde her döneme ait dinsel yapıların izlerine sahiptir. Bu açıdan inanç turizmi için dinler tarihinden mükemmel bir kesit sunar. Kültür turizmi, özellikle de inanç turizmi, halklar arasında dinden kaynaklanan düşmanlığın kalkması için de bir araç olmalıdır (Doğaner, 2003). Hem bu açıdan hem de turizmin halkları birbirine yaklaştırması açısından Diyarbakır ve çevresindeki inanç turizmi merkezlerinin analizi, rehabilite edilerek tanıtılması ayrıca önem arz etmektedir. Burada, Doğaner'in belirttiği gibi inanç turizminin siyaset için değil, kültür amaçlı olarak kullanımı ön planda olmalıdır.

Araştırma alanımızın büyük bir kısmını oluşturan Diyarbakır şehri, Yukarı Mezopotamya'da önemli yolların kavşak noktasında olduğu, (İran, Irak ve Suriye arasında doğal bir geçiş noktası üzerinde kurulması sonucu) stratejik değeri çok yüksek bir merkezdir. Bu nedenle birçok dinin, inancın yaşandığı bir alan olagelmiştir. Çeşitli inançlara ve tüm semavi dinlere ait mekân ve eserlerin bir arada görülmesi bu durumu göstermektedir. Özellikle birçok peygambere ait olduğu söylenen, bir süre konakladıkları yerler anlamına gelen "makam"ların ve mezarların bulunması bunu kanıtlamaktadır. Bu durum bile bir şehrin inanç turizminde marka haline gelmesinde tek başına yeterli bir sebeptir. Ancak çoğunlukla bilinmiyor olması mevcut durumla tezat oluşturmaktadır.

Yukarı Mezopotamya'nın en önemli şehirlerinden biri olan Diyarbakır şehri, kuruluşundan günümüze kadar birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu medeniyetlerin izlerini bünyesinde barındırarak her birini yaşatarak, koruyarak günümüzde ortak bir kültür oluşturmuştur (Beysanoğlu, 1998: 129; Han, 2011: 53). Araştırma alanında inşa edilen kilise sayısı ile Osmanlı dönemi sonuna kadar yapılan cami sayılarının birbirine çok yakın olması bunun en güzel göstergesidir.

Diyarbakır'ın coğrafi ve stratejik konumundan kaynaklı olarak sürekli yönetimleri değişse de, burada yaşayan yerli halk ve sonradan şehre yerleşen halklar, etkileşim ve kültür edinmeler sonucu oluşan bu kültürün paydaşları olmuşlardır. Bu kültürel alışverişin en önemli boyutu dinsel etkileşimdir (Beysanoğlu, 1998: 129; Han, 2011: 53).

Diyarbakır'da Yahudiliğin eski dönemlerden itibaren var olduğu belirtilmektedir. Kürt Yahudileri, Musevilerin Asur ülkesinden sürgün edildikleri dönemden itibaren Diyarbakır'da yaşadıkları inancına sahiptirler. Bu dini topluluğun kentteki varlığı ve

sayısı hakkındaki bilgileri Yahudi gezginlerin açıklamalarından öğrenmekteyiz. Bu gezginlere göre "1888'de Diyarbakır'da 450 Yahudi, 1893'te ise 100 Yahudi aile yaşamaktaydı. 20.yüzyılın başlarında ise 500 Yahudi'nin varlığı bilinmektedir. Birinci Dünya Savası sırasında Yahudilerin büyük çoğunluğu Kudüs, Filistin, Bağdat, Musul gibi kentlere göç etmiştir (Baş, 2006: 17).

İslamiyet'ten önce Diyarbakır'da yaşayan halklar üç hâkim dine inanmışlardır. Bunlar: Şemsilik (güneşe tapanlar), Yahudilik ve Hıristiyanlıktır. Anadolu'da paganizm ve Musevilik varken, bir başka tek tanrılı din Hıristiyanlık da bir süre bu topraklarda yayılmıştır. Roma İmparatorluğu döneminde başlangıçta bir süre tepki görmüş olan Hristiyanlık M.S. 4.yy'da kabul edilerek resmi din olmuştur (Doğaner, 2013: 316). Hıristiyanlar da araştırma alanında; Gregoryen (Ermeni), Yakubi (Süryanikadim) Ortodoks (Rum), Melkit/Melik (Rum Kayseri mezhebinden/Ortodoks-Süryani) Asurî (Nasturi) olarak ayrı mezheplere ayrılmışlardır (Beysanoğlu, 1998: 129). Tüm dinlerin ortak özeliği olan ibadet yapma gereksinimlerini karşılamak için Şemsilerde kentte ibadethaneler yapmışlardır. Ancak günümüzde bu ibadethaneler yok olmuştur.

I. yy. ortalarında Osrhoene Kralı (M.S. 50) V.Abgar döneminde Urfa'ya kadar uzanan Hıristiyanlık, Hz. İsa'nın 70 havarisinden olan "Adey" öncülüğünde Diyarbakır'da, Adey'in ölümünden sonra öğrencisi Agey tarafından Diyarbakır çevresinde ve de Mardin yakınlarına kadar yayıldı. Mezopotamya'da Hıristiyanlığın yayılmasıyla M.S. 303'de pekçok Hıristiyan, Doğu Roma yönetimi tarafından öldürülmüştür. Bu olaydan kaçan Süryani Afrem, Amida'ya gelerek buradaki kiliselerde vaftiz edilmiştir, 313 yılında Milano Fermanı ile Hıristiyanlık resmi din olarak kabul edilince, Roma İmparatoru'nun (Büyük Konstantin) emriyle M.S. 19 Haziran 325'te toplanan Büyük Konsil'e Diyarbakır'dan Metropolit Şem'un katılmıştır (Tuncer, 2002: 179-180).

Bununla birlikte İslam öncesi dönemdeki din ve mezhep gruplarının da yaşamaya devam ettiği bilinmektedir. Bu inançlar Yezidilik, Kıptilik, Keldanilik, Nasturilik, Süryanilik, Katolik, Ortodoksluk, Protestanlık ve Şemsiliktir (Han, 2011: 53).

5.1. Araştırma Alanında İnanç Turizmi: Olanaklar ve Uygulamalar

Diyarbakır ve çevresi ilkçağlardan günümüze kadar birçok uygarlığa beşiklik yapmış olan Ön-Asya coğrafyasının merkezî yerleşim alanlarından biri olarak, kültürel çeşitlilik ve süreklilik mirasını yaşatmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'de bu kültürel çeşitliliğin somut mirasının en iyi gözlemlenebildiği mekânlardan biridir.

5.1.1. Diyarbakır Kentinde Dini Miras

Araştırma alanında dini miras olarak, somut kültürel öğelerin toplandığı alan ise, Neolitik dönemden bu yana yerleşime sahne olan tarihi Sur İçi bölgesidir. Burada, tarihi turizm kısmında da belirtildiği üzere doğu-batı ve kuzey-güney yönlü ana yolların kestiği Sur İçi'ndeki mahallelerde yoğunlaşma olmuştur (Şekil 23). Genellikle Akkoyunlu döneminden bu yana içlerinde bulunan büyük camii adlarıyla isimlendirilen bu mahaller ise, Laldede, Cevatpaşa, Camiikebir, Hasırlı, Özdemirli, İzzetpaşa, Abdal ve İnönü mahalleleridir. Bu mahallerde sinagog, kilise, cami, türbe ve mescitlerin dağılımı yapılarak, inanç turizminde ön plana çıkanlar ve ziyaretçilerin en fazla tercih ettiği somut kültürel öğeler incelenmiştir.

Şekil 23: Diyarbakır Merkez Sur İçi Bölgesindeki Inanç Yapılarının Kent Planı Üzerindeki Dağılımları

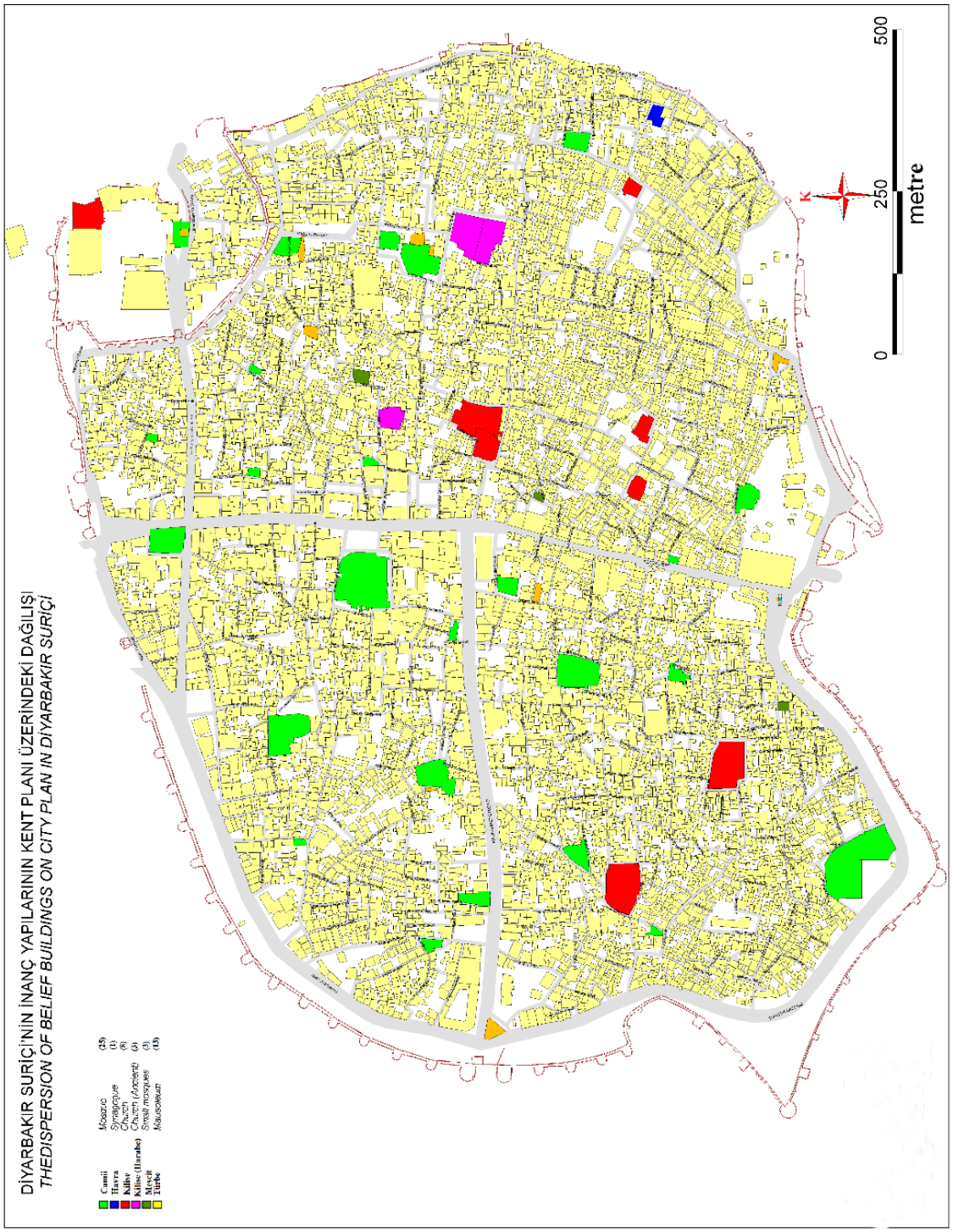

Harita: Recep AKSU

5.1.1.1. Kiliseler ve İnanç Turizmi

M.S. 4.yy'da, resmileşen Hıristiyanlıkla birlikte Diyarbakır'da birçok yeni kilise kurulmaya başlamıştır (Tuncer, 2002: 179-180). İslam dönemiyle de kiliseler varlıklarını koruyarak sürdürmüşlerdir. Diyarbakır ve çevresinde kayıtlarla varlığı malum 75 kilise (Tablo 15) yapısı bunu ispatlamaktadır.

Araştırmanın bu kısmında öncelikle alandaki kiliselerin mimari özellikleri ile ön plana çıkanlar ve sonrasında ise inanç turizmi potansiyeli yüksek, önemli bazı kiliseler incelenecektir.

Diyarbakır kiliseleri, plan ve tasarım olarak olabildiğince sadedir ve basite indirgenmiştir. Süsleme açısından da oldukça sadedirler. Mimari öğeler yerine daha çok Hıristiyanlığın doğuşunu ve Hz. İsa'nın hayatını anlatan resimler iç mekânlarda kullanılmış ve dış cephelerde de cas bezemeler kullanılarak hareketlilik sağlanmıştır. Ayrı ayrı alanlar, koridor gibi görüşü kesen veya bölen parça ve hacimler yoktur. İşlev tasarıma çok iyi yansır. Dikdörtgen planlı, tek alanlı ve prizmatik kitlelidirler (Tuncer, 2002: 153-154, Han, 2011: 53).

Nefler[14] genellikle enine genişletilerek batıdan doğuya doğru dikdörtgen bir plan oluşturmuştur. Apsis[15] kısmı doğuya ve giriş apsisin karşı yönünde batıya yerleştirilerek birbirinden uzak tutulmuştur. Bu plan tipinde, yörenin özelliği olarak üst örtü düz dam şeklinde inşa edilmiştir. Diyarbakır'daki Surp Sarkis, Ermeni Katolik, Ermeni Surp Giragos, Mar Petyum Keldani Katolik, Süryani Katolik ve Latin Katolik kilisesini örnek olarak gösterebiliriz (Tuncer, 2002: 159).

İkinci bir plan tipi olarak üst örtünün kasnak ve kubbeyle örtülmesini sağlamak amacıyla orta alanın kare veya çokgen şeklinde yapıldığını görmekteyiz. Üst örtüsü kubbeli olan kiliselere Meryem Ana, Protestan, Saint George ve San Teoderos kiliseleri örnektir. Bu kiliseler arasında Saint George farklılık göstermektedir. Burada orta alan kare değil derinliğine uzanan dikdörtgen şeklindedir. Yan nefler dik olup bazilikal ve ilkel bir tasarım göstermektedir. Bu yönüyle Saint George kilisesinin

[14] Kiliselerde sütun ya da payelerle ayrılan uzunlamasına alan, yol.

[15](Yunancada dilinde "kavis", "yay" anlamında), Hıristiyanlığın dini mabetleri olan kiliselerin sunak odasını kapsayan, çoğunlukla yarım daire ya da çokgen, çok nadir durumlarda dikdörtgen planlı bir yapı unsurudur (wikipedia.org).

(3.yy) Diyarbakır'daki en eski kilise olduğu söylenebilir (Tuncer, 2002: 159; akt: Han, 2011: 53).

Çan kulesi, kiliselerin simgesidir. Kent siluetinde kilisenin yerini belirledikleri gibi sayıları da demografik yüzdeyi verir. Minarelerle eş görevlidirler. Âlemleri haç şeklindedir (Tuncer, 2002: 153-154).

Kiliselerde, giriş ve çıkışlar batıya alınmıştır. Plan türlerinin oluşumunda; neyin nerede olması gerektiğini, inanç kavramları belirlemiştir. Buna göre apsis doğudadır. İç dolaşımı kolaylaştırmak, sessizliği ve konsantrasyonu dağıtmamak için giriş batıya (apsisin karşı yönüne) alınmıştır (Tuncer, 2002: 159).

Yapı malzemesinde; diğer tüm uygarlıklarda olduğu gibi, 19. yüzyıl endüstri devrimine kadar yığma yöntemi kullanılmıştır. Bulunulan coğrafyaya göre taşın yerine, tuğla, tuğla ve taş veya kerpiç malzeme kullanılmıştır. Ancak temel sistemi taş malzeme ile örülmüştür. Mermer ise nitelikli olmadığından ve bazalttan kolay işlendiğinden ancak yazıtlarda kullanılmıştır (Tuncer, 2002: 159-160).

Diyarbakır'ın yerel sert bazalt taşı ve kavak ağacı malzemeleri, boşlukların yatay örtülmesine olanak sağlamıştır. Böylelikle temel ve duvarlar taştan; örtüler, kavak ve topraktan yapılmıştır. Karma olan bu yapım sistemi, uzunca bir süre bu şekilde devam etmiştir. İşçilikte, bazalt taşın gözeneksiz olanları (erkek taş); sert olduğundan söve, lento, kolon, başlık, eşik, havuz, pencere ve kapılarda kullanılmıştır. Gözenekli bazalt (dişi) taşı; suyu tutabildiğinden döşemelerde kullanılmıştır. Diyarbakır'daki tüm kilise yapıları, bazalt taşların yüz ve yanları düzgünce yontularak ve arasına görünmeyecek şekilde harç konulup yanaştırılarak örülmüştür (Tuncer, 2002: 160-163; akt: İnce, 2011: 18).

Tablo 15: Araştırma Alanında Kiliseler

No	Adı	Dönemi	Durumu	Yeri
1	Saint George Kilisesi (Kara Papaz Kilisesi)	III.- IV.yy	Müze	Merkez
2	Meryem Ana (Mar Yakub) Süryani Kadim Kilisesi	VII.yy	Mevcut	Merkez
3	Ermeni Surp Giragos Kilisesi	Bilinmiyor	Mevcut	Merkez
4	Surp Sarkis (Çeltik) Kilisesi	Bilinmiyor	Mevcut	Merkez
5	Protestan Kilisesi	Bilinmiyor	Mevcut	Merkez
6	Ermeni Katolik Kilisesi	Bilinmiyor	Mevcut	Merkez
7	Mor Petyum Keldani Katolik Kilisesi	Bilinmiyor	Mevcut	Merkez
8	Alipınar Süryani Kilisesi	Bilinmiyor	Mevcut (Harabe)	Merkez
9	Kilise (Süleyman Nazif İlköğretim Okulu)	Bilinmiyor	Okul	Merkez
10	Kilise (Yavuz Selim İlköğretim Okulu)	Bilinmiyor	Okul	Merkez
11	Kilise	Bilinmiyor	Boş arsa-yıkılmış	Merkez
12	Havra (Sinagog) Kalıntısı	Bilinmiyor	Boş arsa-yıkılmış	Merkez
13	San Theodoros (Ermeni Ortodoks) Kilisesi	Bilinmiyor	Yıkılmış	Merkez
14	Mar (Saint)Thoma Kilisesi (Katedrali)	III.yy	Yıkılmış	Merkez
15	Vaftizci Mar Yuhanna (Nasturi) Kilisesi	IV.yy	Yıkılmış	Merkez
16	Mar İstefanos Kilisesi	IV.yy	Yıkılmış	Merkez
17	Mar Zu'oro (Süryani-Ortodoks) Kilisesi	V.yy	Yıkılmış	Merkez
18	Mar Hanonya (Süryani Katolik) Kilisesi	Bilinmiyor	Yıkılmış	Merkez
19	Kırklar Kilisesi	V.yy	Yıkılmış	Merkez
20	Mar Kozma Kilisesi	VII.yy	Yıkılmış	Merkez
21	Mar Şilo Kilisesi	M.S 520	Yıkılmış	Bilinmiyor/Merkez
22	Mar Gevargis Kilisesi	Bilinmiyor	Yıkılmış	Bilinmiyor/Merkez
23	Madin Araklos Kilisesi	Bilinmiyor	Yıkılmış	Bilinmiyor/Merkez
24	Makababaus Kilisesi	Bilinmiyor	Yıkılmış	Bilinmiyor/Merkez
25	Meryem-i Zal Kilisesi	Bilinmiyor	Yıkılmış	Bilinmiyor/Merkez
26	Sübra Sergis (Surp Sargis) Kilisesi	Bilinmiyor	Yıkılmış	Bilinmiyor/Merkez
27	Ermeni Süryani Kilisesi	III.yy	Yıkılmış-Harabe	Eğil-Kale
28	Roma Kilisesi	Bilinmiyor	Baraj altında	Eğil-Haciyan
29	Şahveliyan (Süryani) Kilisesi	Bilinmiyor	Yıkılmış-Harabe	Eğil-Yatır
30	Mağara Kilise	I.yy	Yıkılmış-Harabe	Eğil-Kale
31	Kilise	Bilinmiyor	Yıkılmış	Çermik-Alabuğday
32	Kilise	Bilinmiyor	Yıkılmış	Çermik-Kalecik
33	Kilise	Bilinmiyor	Yıkılmış	Çermik Kalesi
34	Kilise	Bilinmiyor	Yıkılmış	Çınar-Zerzevan Kalesi
35	Ermeni Katolik Kilisesi	Bilinmiyor	Yıkılmış-Harabe	Çüngüş-Camiikebir
36	Çüngüş Kilisesi/Manastırı	Bilinmiyor	Harabe	Çüngüş
37	Surp Garabed Bezirgan Kilisesi	Bilinmiyor	Harabe	Çüngüş-Değirmensuyu
38	Surp Sargis Kilisesi	Bilinmiyor	Yıkılmış	Dicle/Çelebi Mah.
39	Surb Astvadsadsin Apostolik Kilisesi	Bilinmiyor	Yıkılmış	Hani
40	Protestan Kilisesi	Bilinmiyor	Yıkılmış	Hani

Tablo 15:(Devam). Araştırma Alanında Kiliseler

No	Adı	Dönemi	Durumu	Yeri
41	Kilise	Bilinmiyor	Yıkılmış	Hazro-Mutluca
42	Surb Şımavon/Şımşamonik	Bilinmiyor	Yıkılmış	Hazro
43	Surb Astvadsadsin Kilisesi	Bilinmiyor	Yıkılmış	Hazro
44	Kilise	Bilinmiyor	Yıkılımış	Hazro-Tercil Kalesi
45	Kilise	Bilinmiyor	Yıkılmış	Hazro-Yerhisar
46	Kilise	Bilinmiyor	Yıkılmış	Kulp-Ağaçlı Kalesi
47	Smetak Kilisesi	Bilinmiyor	Harabe	Kulp-Yaylak
48	Kilise	Bilinmiyor	Harabe	Kulp-Akçasır
49	Kilise	Bilinmiyor	Harabe	Kulp-Güznak
50	Kilise	Bilinmiyor	Harabe	Kulp-Salkımlı
51	Kilise	Bilinmiyor	Harabe	Kulp-Argunköy
52	Kilise	Bilinmiyor	Harabe	Kulp-Çağlayan/Zıkte
53	Kilise	Bilinmiyor	Yıkılmış	Kulp-İslamköy/Vank
54	Kilise	Bilinmiyor	Yıkılmış	Kulp-İslamköy/Engüzing
55	Kilise	Bilinmiyor	Harabe	Kulp-Karpuzlu
56	Kilise	Roma	Yıkılmış	Kulp-Kayacık
57	Kilise	Bilinmiyor	Harabe	Kulp-Konuklu
58	Kilise	Bilinmiyor	Yıkılmış	Kulp-Yuvacık
59	Meryem Ana Kilisesi	Bilinmiyor	Yıkılmış	Silvan
60	Hassuni Kaya Kilisesi	XII.yy	Harabe	Silvan-Hassuni
61	Keldani Kilisesi	1892	Belediye Camii	Silvan
62	Der Meryem	Bilinmiyor	Yıkılmış	Silvan
63	Gıré Hanık	Bilinmiyor	Höyük-Manastır	Silvan/Hanık Tepesi-Navdeşt
64	Akkilise	Bilinmiyor	Harabe	Lice-Atak Kalesi
65	Meryem Ana Kilisesi	Bilinmiyor	Harabe	Ergani
66	Kırlar Kilisesi	Bilinmiyor	Yıkılmış	Ergani-Kıralan
67	Handibi Kilisesi	Bilinmiyor	Yıkılmış	Ergani
68	Deli Kilisesi	Bilinmiyor	Yıkılmış	Ergani
69	Bademli Kilisesi	Bilinmiyor	Yıkılmış	Ergani-Bademli/Hevselm
70	Çayırdere Kilisesi	Bilinmiyor	Yok olmuş	Ergani-Çayırlık-Sıncık
71	Hersin Kilisesi	Bilinmiyor	Yıkılmış	Ergani-Yakacık/Hersin
72	Kısır Kilise	Bilinmiyor	Yıkılmış	Hasankeyf/Tıbbah Tepesi
73	Şabık Kilisesi	9-10. yy	Yıkılmış	Hasankeyf/Şabık
74	Deriki Kilisesi	Bizans	Yıkılmış	Hasankeyf
75	Siyanur Kilisesi	Bilinmiyor	Yok olmuş	Ergani-Yolbulan

5.1.1.1.1. Meryem Ana Süryani Kadim Kilisesi

Meryem Ana Kilisesi; kentin batısında, Ali Paşa Mahallesi, Ana Sok. No: 26'da ve Turistik Caddesi'ne yakın, dar bir sokakta yer almaktadır. Ortodoks Süryanilere ait bir kilisedir. Diyarbakır kent merkezinde sadece Süryanilere ait olmak üzere on adet kilisenin varlığı yazılı kaynaklarda geçmesine rağmen, bugün ayakta kalabilen tek Ortodoks Süryani kilisesi olan Meryem Ana Kilisesi, Süryani Kadim Yakubi

Mezhebi tarafından mabet olarak kullanılmaktadır. Muhtelif devirlere ait bölümleri ile şehrin en önemli dinsel yapılardan biri olma özelliğini taşımaktadır (Şimşek, 2003: 150; Özçelik, 2011: 28).

M.S. 7. y.y'da ya da 3. yüzyılda yapıldığı tahmin edilmektedir. Parla ise (1990: 29) "Meryem Ana Kilisesi, 282 yılında Diyarbakır'a yerleşen Nusaybinli Mar Afram'ın, 300 yılında bu kilisede vaftiz edildiği bilgisine dayanılarak, en geç 300 yılına tarihlenebilir" diyerek 4.yüzyıl başında inşa edildiğini vurgulamıştır.

Yapı, birkaç kez yanmış, yıkılmış ve onarım görmüştür. 1700 yılında gördüğü restorasyon çalışmalarıyla Kanuni Sultan Süleyman döneminde de esaslı bir onarım görmüştür (Beysanoğlu, 1998: 604; Tekin, 1997: 130; akt: İnce, 2011: 18; Çidam, 2007: 109; Parla, 1990: 29).

Mardin'deki Deyr-ül Zafaran'dan gelen Patrik II. Yakup, 1871 yılında ölene kadar burada yaşamış ve yapı o dönemden 1933 yılına kadar Diyarbakır Süryani Patrikliği'nin merkezi olarak kalmıştır (Özgen-Aytekin, 2004: 76; Lim, 2009: 237).

İçerisinde bazı azizlerin türbesi bulunan kilise, Diyarbakır'da bulunan kilise yapıları arasında en gösterişli olanı olarak yabancı turistlerin oldukça ilgisini çekmektedir (Kejanlı 1995). Geç Roma dönemine tarihlenen bir kapısı ve mihrap üzerinde kalıntıları izlenebilen süslemeler bulunmaktadır (Çidam, 2007: 109).

Fotoğraf 251-252: Meryem Ana Kilisesi Avlusundan Görünüm

Foto: Recep AKSU

Ortodoks Süryanileri tarafından günümüzde de kullanılan kilisenin, bahçesinde ağaç ve çalı gruplarından oluşan bitkiler ve küçük bir kameriye bulunmaktadır (Çidam, 2007: 151; akt: Özçelik, 2011: 28; Soyukaya vd., 2011: 116-120).

Ana avlunun güneyinde, kesme bazalt taştan inşa edilmiş bodrum+zemin kattan oluşan yapının zemin katına, taş basamaklarla geçilmektedir. Kapı kemerinin üst kısmında, dört satırlık 1751 tarihli bir kitabesi yer almaktadır. Bu yapı, kütüphane ve toplantı salonu olarak kullanılmaktadır (Soyukaya vd., 2011: 116-120).

Avlunun güneyinde, kiliseye geçişi sağlayan Bizans dönemi silmeli kapısı bulunmaktadır. Doğusunda ise dilimli kemer kavsarasında[16] Süryanice iki kitabesi bulunan kapısı vardır (Soyukaya vd., 2011: 116-120).

[16] Dini ve sosyal yapıların portal (taçkapı), mihrap gibi yerlerinde bulunan yarım kubbeye benzeyen üst bölümdür.

Fotoğraf 253-254: Meryem Ana Süryani Kilisesi Basık Kemerli Ana Kapı ve Apsis Alanı

Foto: Recep AKSU

Avlunun kuzeyinde kilise müştemilatına ait bir yapı, güneyinde ise kilisenin güney cephesi uzanmaktadır. (Soyukaya vd., 2011: 116-120).

Eyvanın gerisinde mekânlar sıralanır. Doğusunda, basamaklarla çıkılan başka bir eyvana geçilmektedir. Kuzey kısmında kitabesi bulunmaktadır. Eyvanın ortasında, dikdörtgen bir havuz yer almaktadır. Eyvanı çevreleyen Ermenice yazı kuşağı, doğusunda yer alan nişin içerisinde yazı, yıldız ve ay motifleri ile bezelidir. Kilisenin kuzeye bakan cephesinde, kare baldaken[17] tarzında bir çan kulesi yer almaktadır (Soyukaya vd., 2011: 116-120). Hala işlevini devam ettiriyor olması nedeniyle kilise genel olarak bakımlıdır.

5.1.1.1.2. Saint George Kilisesi

Saint George Kilisesi, İç Kale'nin kuzeydoğu kösesinde, Dicle nehrine bakan yüksek kayalıkları üzerinde, surlarla bütünleşmiş şekilde yer almaktadır. Kesin veriler olmamakla birlikte, yapım tarihinin M.S. 3. yüzyıla ait olduğu ve çok tanrılı dinlere ait bir tapınak olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Roma döneminde de ateş tapınağı olarak kullanılmış olma ihtimali vardır. Giriş mekânının Artuklular döneminde kiliseye bitişik yapılarak, hamam olarak kullanıldığı kaynaklarda geçmektedir. Kilise, Bizans yapısı olarak yorumlanmaktadır (Özgen ve Aytekin, 2004; Tünik, 2000; Özgen ve Aytekin, 2004; akt: Çidam, 2007: 88-89, Han, 2011: 114).

[17] Kiliselerde sunak yerini örten tahta, mermer veya madenden yapılmış bölüm.

Bazilikal planlı olan yapı, doğu-batı doğrultuda uzanmaktadır. Dış duvarlarını konik başlıklı payandalar desteklemektedir. Kilise restore edilerek İç Kale Projesi kapsamında ayrılan kaynak ile Sanat Merkezi'ne dönüştürülmüştür (Tanrıkulu ve Aksoy, 2012: 47; Han, 2011: 114).

Fotoğraf 255-256: Proje Öncesi ve Sonrası Saint George Kilisesi

Foto: Recep AKSU

Yapı doğu yönde, kayalıklar üzerinde yükseltilen iki ayağı birbirine bağlayan bir kemer üzerine oturtulmuştur (Han, 2011: 114).

5.1.1.1.3. Surp Giragos Ermeni Kilisesi

Surp Giragos Ermeni Kilisesi, Gazi Caddesi'nin doğusunda, Savaş Mah. Göçmen Sok. No:12'de, Dört Ayaklı Minare'nin ise kuzeydoğusunda yer almaktadır. Yenikapı'ya yakın yerde inşa edilen kilisenin yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber bin yılı aşkın geçmişi olduğu tahmin edilmektedir. Tapu kayıtlarına göre Katolik Ermenilerin kullandığı bir kilisedir (Özgen ve Aytekin 2004, Beysanoglu 2001; akt: Çidam, 2007: 54; İnce, 2011: 20).

Fotoğraf 257-258: Surp Giragos Kilisesi Ayin Alanı

Foto: Recep AKSU

Ermeni cemaatinin Ortadoğu'daki en büyük kilisesi konumunda kabul edilen Surp Giragos Ermeni Kilisesi, 1722 yılında dönemin metropoliti Bedros Vartabed tarafından geniş çaplı bir restorasyona tabi tutulmuştur. Kilise, 1881 yılında meydana gelen bir yangında kullanılamaz hale gelmiştir[18]. Belgelerden anlaşıldığına göre kilise kazaen yanmış ve Ermeni cemaati tarafından padişahtan kilisenin tamiri için izin istenmiştir. Bu konuda şeyhülislamdan fetva istenmiş ve şeyhülislam da, "*sulh yoluyla fetholunan bir beldede bulunan eski bir kilise yanmış olsa, o beldenin zimmîleri kiliseye nesne ilave etmeksizin eski haline uygun olarak tamir etmeleri dinen uygundur*" şeklinde fetva vermiş ve kilisenin tamiri için padişah tarafından Ermeni cemaatine ruhsat verilmiştir. Böylece kilise, 1883 yılında yeniden inşa edilerek ibadete açılmıştır (Ertaş, 2015: 220-222; www.wikipedia.org).

Birinci Dünya Savaşı sırasında Alman subayların karargâhı, 1960 yılına kadar da askeri depo ve Sümerbank bez deposu gibi işlevlerle kullanılmıştır. Günümüzde Hızır İlyas Ermeni Vakfı'na ait kilise, uzun bir süre metruk kalmış daha sonra Ermeni cemaatine devredilmiş ve bu cemaat tarafından tekrar ibadete açılmıştır (Özgen ve Aytekin 2004, Beysanoglu 2001; akt: Çidam, 2007: 54; İnce, 2011: 20).

Fotoğraf 259-260: Surp Giragos Kilisesi Üç Dilimli Niş İçine Alınmış Basık Kemerli Kapı ve Ayinden Görüntü

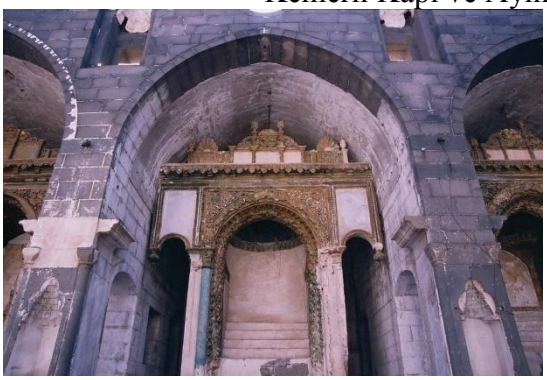

Foto 257: Recep AKSU ve **Foto 258:** Anonim

Cemaati olmadığı için uzun bir süre kullanılmayan kilise, günümüzde restore edilmiş ve binanın bir kısmı 22 Ekim 2011 tarihinde ibadete açılmıştır. Çan kulesi tamir

[18]Surp Giragos Kilisesi'nin adı, Osmanlı arşiv belgelerinde ve şer'iyye sicillerinde aynı zamanda 'Küçük Kilise' veya 'Çanaklı Kilise' olarak da geçmektedir. Diyarbakır'ı ziyaret eden seyyahların verdiği bilgilere bakıldığında kilisenin oldukça büyük bir kilise olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumu, Diyarbakırlı siyasetçi ve öğretmen Mustafa Akif Tütenk (ö. 1952), kilisenin küçük bir kilise olduğunu ancak 'Çatal Sakal' lakaplı ecnebi bir reji memurunun propagandasıyla yıktırılarak yerine büyük bir kilise yaptırıldığı şeklinde ifade etmektedir (Ertaş, 2015: 220-222; www.wikipedia.org).

edilmiş ve kilisenin önceki çanının aynısı Moskova'da özel olarak yaptırılmıştır. 100 kilo ağırlığındaki bronz çan, kuleye takılarak 4 Kasım 2012 tarihinde kilisede yapılan geniş katılımlı ayine yetiştirilmiştir. Kilisede bu tarihten itibaren yılda bir defa ibadet yapılmakta ve dünyanın değişik bölgelerine dağılan, Diyarbakırlı Ermeniler, bu ayine iştirak etmektedirler (Ertaş, 2015: 220-222; www.wikipedia.org).

Dünyanın beş sunaklı (tapınaklarda, üzerinde dinî tören yapılan taş masa) tek Ermeni kilisesidir. Geniş bir bahçe içinde yer alan kilise, tamamen kesme bazalt taştan inşa edilmiştir (Özgen ve Aytekin 2004, Beysanoglu 2001: akt: Çidam, 2007: 54).

Doğudan, avluya geçişin sağlandığı yapıda, kemerin üzerinde, beş adet Ermenice kitabe bulunmaktadır. Kilisenin, üç kapısı, sekiz penceresi bulunmaktadır. Müştemilatın içine üzerinde aslan – boğa çekişmesi kabartması olan bir kapıdan girilmektedir. Avlunun kuzeyinde, kesme bazalt taştan dilimli bir havuz ve bir şapel mevcuttur (Han, 2011: 120).

Kilisenin kent peyzajı içinde kolay algılanabilir hale getirilebilmesi için yakın çevresindeki çok katlı yapıların kaldırılması, kent dokusuyla uyumsuzluk gösteren cephelerin de yenilenmesi gerekmektedir (Çidam, 2007: 54).

5.1.2. Araştırma Alanında İslam Dini Yapıları ve İnanç Turizmi

Ortaçağdan Osmanlı dönemi sonuna kadar kentteki imar faaliyetleri "Tarihi Turizm" kısmında detaylandırılan, Sur İçi yerleşim alanının binlerce yıllık tarihi dokusu üzerinde şekillenmiş ve ana akslarda yoğunlaşma olmuştur. Sur içerisinde dini, ticari ve sivil amaçlı cami, mescit, medrese, han, hamam, türbe, çeşme gibi birçok yapı inşa edilmiştir. Bu yapılardan birçoğunun çeşitli nedenlerle günümüze ulaşmadığı tarihi belge ve kayıtlardan açıkça görülmektedir.

Tez sahasındaki İslam dininin ibadet ihtiyacına yönelik yapılan somut kültürel öğeler ise cami, mescit ve türbelerdir.

Türkiye'de camiler, tarihi ve mimari özellikleriyle birbiriyle rekabet halindedir. Dolayısıyla caminin inanç turizmi kapsamına alınabilmesi için, tarihi veya mimari farklı bir özelliği ile ön plana çıkabilmesi gerekmektedir (Doğaner, 2013: 326). Bu çalışmada da, araştırma alanında Dört Ayaklı Minare (Şeyh Mutahhar) gibi farklı

mimari özelliğiyle ön plana çıkanlar ile Ulu Cami gibi tarihi özellikleriyle bilinenler detaylı olarak açıklanmıştır.

Araştırma alanı bir camiler beldesidir. İslamiyet'in yayılmaya başlamasından çok kısa bir zaman sonra İslam ordularının eline geçmiştir. Bu nedenle Anadolu'nun ilk İslami eserleri bu yörede oluşmaya başlamıştır. Günümüzde Diyarbakır'da pek çok İslam eseri, özellikle de tarihi öneme haiz camiler bulunmaktadır.

Diyarbakır'ın İslam ordusu tarafından fethi sırasında ölenler (El-Balâzuri, 1987: 247) Sahabeler Türbesi'nin bulunduğu alana defnedildiklerinden (Berchem and Strzygowski, 1910: 51), İç Kalede yer aldığı ileri sürülen Rum Kilisesi'nin, Halifeler döneminde camiye çevrilen ilk yapı olduğu düşünülebilir. Bu savaşta yaralanarak ölen komutanlardan Sa'saa ise, kendi adına yaptırılan caminin (Beysanoğlu, 1963, 202) türbesine gömülmüştür (Yinanç, 1945: 606). Bunun ardından; kente yapılan diğer müdahale yine Müslümanların ibadet ihtiyacını karşılaması amacıyla en büyük kilise olan (şimdiki Mesudiye Medresesi) Mar-Thoma Kilisesi'nin yanındaki yapının camiye çevrilmesi olmuştur (Beysanoğlu, 1998: 154-153).

Şehirdeki mevcut tarihi camiler, en erken Büyük Selçuklu dönemine kadar inmektedir. Cami sayısındaki asıl artış Akkoyunlu dönemi ile birlikte başlamakta ve Osmanlı döneminde yoğunlaşarak devam etmektedir. Kentin Osmanlı öncesi camilerinin (Ulu Cami dışında) İnaloğulları ve Akkoyunlu dönemlerinden kaldığı gözlemlenmektedir. Asıl gelişme ise Akkoyunlu ve onu izleyen Osmanlı dönemlerinde gerçekleşmiştir (Top ve Koç, 2011: 227). 1900 tarihli Diyarbakır salnamelerinde kentte 24 cami ve 21 mescitten söz edilmiştir.

Diyarbakır'da beylerbeyi veya vali olarak görev yapan Osmanlı devlet adamları, beldeye birçok cami hediye etmişlerdir. Şehirde çok sayıda mescit de bulunmaktadır (Tablo 16). Hazreti Ömer (Ömer Şeddad), Kale, Nebi (Peygamber), Safa (İparlı), Şeyh Matar (Mutahhar), Lalabey, Şeyh Yusuf, Fatih Paşa, Yusuf Paşa, Ali Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa, Melek Ahmet Paşa, Nasuh Paşa, Arapşeyh, Kurt İsmail Paşa camileri en belirgin, dikkati çeken camilerdir (Tablo 16).

Şekil 24: Sur İçi ve Silvan'da İnanç Turizmine Yönelik Bazı Alanlar

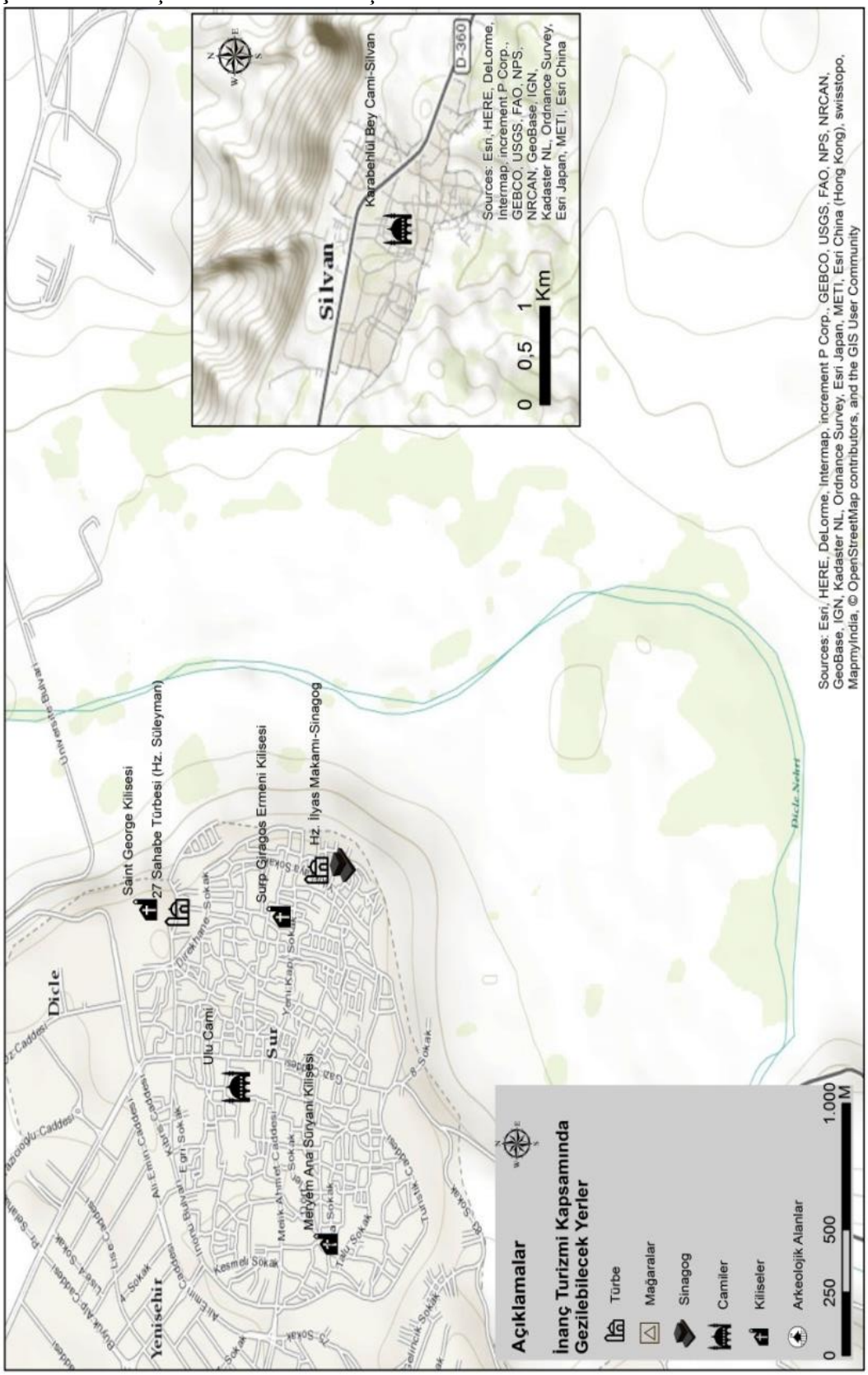

Harita: Recep Aksu

Dönemin İslam dönemi mimari yapıları ve özellikleri incelendiğinde; eserlerde, klasik Osmanlı çinilerinin geleneksel özelliklerinin dışında, yöresel motifler kullanılmış; merkezden ayrı olarak yerli atölyelerde çalışılmıştır (Beysanoğlu, 1998: 498-499). 16. yy.'ın ilk çeyreğinde kullanımdaki değişimlere bağlı olarak camiler, yapı toplulukları ile birlikte denenmeye başlanmıştır. Tez sahasındaki bu dönem cami tasarımları, Osmanlı klasik mimari özelliklerini taşımaktadır (Tuncer, 1996: 135; akt: İnce, 2011: 26).

Camilerde süsleme dış mimari ve iç mekâna yönelik uygulanmıştır. Süslemeler dış mimaride genelde cephelerde kapı, pencere ve minarelerde kullanılan süsleme, içte öncelikli olarak mihrap, minber, duvar yüzeyleri ve üst örtüde karşımıza çıkmaktadır. Bölgenin geleneksel yapı malzemesi bazalt, kalker ve mermer olmak üzere farklı taş çeşitleri üzerine uygulanmıştır. Taş malzemeyi, günümüze ulaşan örneklerden hareketle çini ve ahşap izlemektedir.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde belirtildiğine göre (1986: 441), araştırma alanında da Safa Cami'nin tek şerefeli minaresi taş işçiliğinin en güzel örnekleri arasındadır. Camiyi farklı kılan özellik ise; dört duvarının kirecine 70 yük Misk-i Huten (Türkistan miski-sümbül) bitkisinin konmasıdır. Nemli havada dört duvarı güzel kokmaktadır. Bu nedenle İpariye/Miskli/Kokulu Cami denilmiştir. Harcının kokulu bitkilerle karılmasıyla çevreye güzel kokular vermesi amaçlanmıştır. Minaresinin kılıfa sokulduğu ve sadece Cuma günleri çıkarıldığı vurgulanmıştır (Doğaner, 2013: 329).

İslami dönemle birlikte Diyarbakır'da türbe mimarisi de görülmeye başlamıştır. Diyarbakır türbeleri Anadolu'daki İslami dönem türbelerinden farklı olarak anıtsal bir görünüm arz etmez. Daha çok kare gövdeli düzgün kesme taştan inşa edilmiş olup üst örtüleri kubbe şeklindedir. Türbelerde cenazelik kısımları bulunmamaktadır. Sarı Saltuk (Gülşeni) Türbesi, Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi, Sahabeler Türbesi, Nebi Cami arkasındaki türbe ve Zincirkıran Türbesi, Diyarbakır'da bulunan en önemli türbelerdendirler (Han, 2011: 53).

Tablo 16: Araştırma Alanında Cami ve Mescitler

No	Adı	Dönemi	Konum
1	Ömer Şeddad Camii (Hz. Ömer Cami)	Nisanoğulları	Mardin Kapı Civarı
2	Hz. Süleyman Camii (İç Kale)	İnaloğulları (1160)	Cevap Paşa Mah. Odun İskelesi Sok.
3	Nebi Camii	Akkoyunlu	İnönü Mah. Gazi Caddesi-Dağ Kapı
4	Parlı (Safa) Camii	Akkoyunlu	Sur
5	Lala (Lala Kasım) Bey Camii	1550-1600	Lala Bey Mah.
6	Kasım Padişah Camii	Akkoyunlu	Balıkçılarbaşı-Özdemir Mah.
7	Hoca Ahmed (Ayni Minare) Camii	Akkoyunlu	Ali Paşa Mah.
8	İbrahim Bey Mescidi	Akkoyunlu	Dabanoğlu Mah.
9	Taceddin Mescidi	Bilinmiyor/Akkoyunlu	Melek Ahmet Paşa Cad.
10	Hacı Büzrük Mescidi	Akkoyunlu	Cevat Paşa Mah.
11	Ulu Cami	Hz. Ömer Dönemi	Camii Kebir Mah. Gazi Cad.
12	Şeyh Yusuf Camii	?	Melik Ahmet Mah.
13	Şeyh Mutahhar Camii (Dört Ayaklı Minare)	1500/Osmanlı	Savaş Mah. Yeni Kapı Sok.
14	Fatih Paşa (Bıyıklı Mehmet Paşa, Kurşunlu) Camii	1516-1520	Fatih Paşa Mah. İç Kurşunlu Sok.
15	Hüsrev Paşa Camii	1521-1528/Osmanlı	Cemal Yılmaz Mah.
16	Kadı Camii	1533-1543/Osmanlı	Dabanoğlu Mah. Çakmak Sok.
17	Ali Paşa Camii	1534-1537/Osmanlı	Ali Paşa Mah.
18	İskender Paşa Mah.	1551/Osmanlı	İskender Paşa Mah. Uzun Sok.
19	Behram Paşa Camii	1572-1573/Osmanlı	Ziya Gökalp Mah. Behram Paşa Sok.
20	Melek Ahmet Paşa Camii	1587-1591/Osmanlı	Melik Ahmet Mah.
21	Hacı Müştak Camii	1591-1620/Osmanlı	Süleyman Nazif Mah.
22	Ragıbiye (Defterdar) Camii	1594/Osmanlı	Süleyman Nazif Mah.
23	Kavas-ı Sağır Cami	16. yy/Osmanlı	Savaş Mah. Kavas Sok.
24	İbrahim Bey Camii	15.yy-16. yy. /Osmanlı	Dabanoğlu Mah. Dabanoğlu Sok.
25	Çağal Camii	1604/Osmanlı	Ali Paşa Mah. Yıldırım Sok.
26	Nasuh Paşa Camii	1606-1611/Osmanlı	Fatih Paşa Mah. İç Kurşunlu Sok.
27	Arap Şeyh Camii	1606-1611/Osmanlı	Hasırlı Mah. Kaya Sok.
28	Kurdoğlu İsmail Paşa Camii	1606-1611/Osmanlı	Kurdoğlu Askeri Lojmanları
29	Sin Camii	Osmanlı	Ziya Gökalp Mah. Artıklar Sok.
30	Salos Camii	1743/Osmanlı	Cemal Yılmaz Mah. Mardin Kapı
31	Kaçık Budak Camii	1895/Osmanlı	Dabanoğlu Mah. Yiğit Ahmet Sok.
32	Hasırlı Camii	Osmanlı	Hasırlı Mah. Köprülü Sok.
33	Hanzade Camii	1896-1902/Osmanlı	İskender Paşa Mah. Darı Sok.

Tablo 16: (Devam). Araştırma Alanında Cami ve Mescitler

No	Adı	Dönemi	Konum
34	Hançer Güzel Camisi	Osmanlı	Ali Paşa Mah. Uçak Sok.
35	Melik Adil Camii (Yıkılmış)	Bilinmiyor	Lice-Antak
36	Ulu (Vakıf Ahmet Bey) Camii	1540/Osmanlı	Lice
37	Selahattin Eyyubi Camii	Artuklular-Eyyubiler	Silvan
38	Eyyubi Camii ve Minaresi (Kot Minare)	Eyyubiler	Silvan
39	Belediye Camii (Der Meryem Kilisesi)	1892/Osmanlı	Silvan
40	Karabehlül Bey Camii	1580/Osmanlı	Silvan
41	Taciyan (Haciyan, Ulu, Eski) Camii (Yıkılmış)	12.yy-13.yy	Eğil
42	Şerbetin Camii	Bilinmiyor	Eğil-Şerbetin
43	Eyubiye Camii	Bilinmiyor	Eğil-Kale Mah
44	Hani Ulu Camii	15. yy/Osmanlı	Hani
45	Seyyit Cafer-i Tayyar Camii	Emevi	Hani-Zirve Mah.
46	Seyyit Bedrettin Camii (Yıkılmış) Yasin Minaresi	12. yy- 13. yy	Hani-Doğan Mah.
47	Hazro Ulu Cami	Eyyubiler	Hazro
48	Tercil Kale Camii	Bilinmiyor	Hazro-Tercil Kalesi
49	Çermik Ulu Cami	Artuklular	Çermik-Kale
50	Şah Ali Bey Camii	Bilinmiyor	Çermik-Kale
51	Sultan Alaaddin, Cami-i Çermik, Cami-i Atik	Artuklular	Çermik-Kale
52	Hanbaşı Camii	1853/Osmanlı	Çermik
53	Çeteci Abdullah (Ahi) Paşa Camii	1756/Osmanlı	Çermik
54	Çarşı Camii	1730/Osmanlı	Çermik
55	Camii Kebir	13. yy.	Çüngüş
56	Ali Bey Camii	1688/Osmanlı	Çüngüş
57	Ulya Cami	17. yy. /Osmanlı	Çüngüş
58	Camii Kebir	18. yy/Osmanlı	Dicle
59	Pekmezciler Cami	18. yy. /Osmanlı	Dicle-Pekmezciler
60	Karpuzlu Camii (Yok olmuş)	Bilinmiyor	Kulp-Karpuzlu/Herta
61	İmam Abdullah Zaviyesi (arkeolojik alan)	Artuklular	Hasankeyf-Batman karayolu üzeri
62	Koç Camii (Külliyesi) (arkeolojik alan)	Selçuklu	Hasankeyf
63	Mardinike Camii Külliyesi (arkeolojik alan)	Büyük Selçuklu	Hasankeyf
64	Zeynel Bey Külliyesi (arkeolojik alan)	15. yy.	Hasankeyf
65	Yamaç Külliyesi (arkeolojik alan)	Bilinmiyor	Hasankeyf
66	Sultan Süleyman Külliyesi (arkeolojik alan)	Eyyubiler	Hasankeyf
67	Ulu Cami	12. yy.	Hasankeyf
68	Kızlar (Camii Benat) Camii	Eyyubiler	Hasankeyf
69	Er-Rızk Camii	Eyyubiler	Hasankeyf
70	Osmanlı Camii (arkeolojik alan)	Bilinmiyor	Hasankeyf
71	Mescid-i Ali Cami (On İki Mihraplı Cami)	15. yy	Hasankeyf
72	Küçük Cami	Eyyubiler	Hasankeyf
73	Haydar Baba Zaviyesi (arkeolojik alan)	Bilinmiyor	Hasankeyf
74	Molla Hali (Şab Camii) (arkeolojik alan)	Bilinmiyor	Hasankeyf
75	Şeyh Sultan Zaviyesi (arkeolojik alan)	15. yy	Hasankeyf

Türkiye'de Memlüklü, Emevi, Selçuklu ve Beylikler dönemine ait en eski camiler "Ulu Camii" (Cami-i Kebir) adındadır. Çevre halkın cuma ve bayram namazlarının toplu halde kılınmasını sağlamak için büyük yapılan bu camiler bağımsızlığın ifadesidir. Yerleşmenin orta yerinde, sağlam ve gösterişli yapılmış olmaları çoğunun günümüze kadar gelmesini sağlamıştır (Doğaner, 2013: 26).

5.1.2.1. Diyarbakır Ulu Cami

Araştırma alanının da dini mimarlık eserleri arasında en ünlüsü Ulu Cami'dir. Akkoyunlu döneminden beri aynı isimle anılan Cami-i Kebir Mahallesi'nde (Şekil 24), Gazi Cad. Bezciler 1. sokakta bulunmaktadır. Zaten şehrin tarihine baktığımız zaman semtler ve yolları hakkında bilgi sahibi olmamamıza rağmen, Akkoyunlu döneminden itibaren yapılan her mescit, zaviye ve caminin etrafında aynı adla anılan mahallelerin tesis edildiği görülmektedir. Akkoyunlu dönemi Kaşık Budak Mescidi etrafında aynı adla anılan mahallenin oluşu, Uzun Hasan'ın Balıklı Mescidi'nin civarında bugün Balıklı adıyla anılan sokağın yer alışı bize mescit adlarının bugün de korunduğunu kanıtlamaktadır (Parla, 1990: 131).

Fotoğraf 261-262: Ulu Cami Yapılar Topluluğunun Avlusundan Görünümü

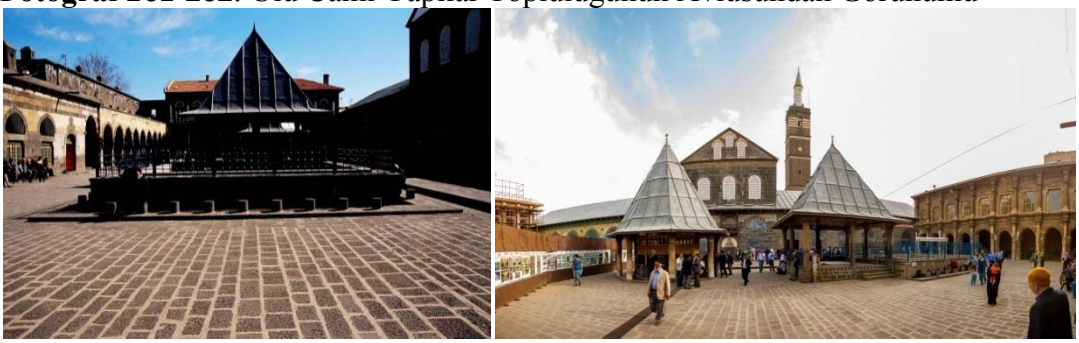

Foto: Recep AKSU

Araştırma alanındaki anıtsal yapılardan olan Ulu Camii bir külliye olup yanında iki medrese de bulunmaktadır. Ortadaki dikdörtgen biçimindeki büyük avlunun etrafında yer alan çeşitli bölümlerden oluşur. Avlunun güneyinde Hanefîler bölümü, kuzeyinde Şafiîler bölümü ve daha önce Mar Thoma kilisesi olduğu ifade edilen Mesûdiye Medresesi, batısında Hanbelîler bölümü ve Zinciriye Medresesi ile doğusunda Malikiler bölümü ve revaklı bölümler bulunmaktadır. Ancak günümüzde Hanbelî bölümü Kur'an Kursu, Malikiler bölümü ise kütüphane olarak kullanılmaktadır.

Cami avlusunun ortasında bulunan sekizgen sütunların taşıdığı şadırvan 1849 yılında yapılmıştır. Arsa alanı 2600 m², cami alanı 1100 m² ve cemaat kapasitesi 4000 kişi olup içinde "Sakal-ı Şerif" de bulunan, tek şerefeli tek minareye sahip Diyarbakır Ulu Cami'nin mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne aittir (Melek ve Demir, 2009; akt: Haspolat, 2014: 14)

Fotoğraf 263-264: Üç Bölüme Ayrılmış Olan İç Kısımdan Görünüm

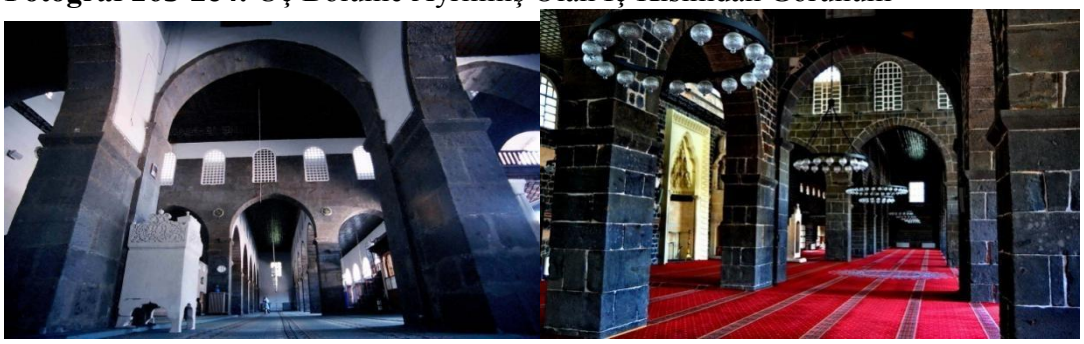

Foto: Recep AKSU

Ulu Caminin yapımıyla ilgili, en önemli rivayet kiliseden çevrildiği yönündedir. İslam dönemi öncesinde, Roma ve Bizans döneminin erken tarihli kiliselerinin İç Kale ile kentin güney batısındaki sur duvarlarına ve Urfa Kapı yakınına inşa edildikleri görülmektedir. Bizans İmparatoru Heraklius'un 628-629 yılında bugünkü Ulu Cami'nin yerinde yaptırdığı ileri sürülen kilise ile aynı tarihlerde kent yöneticisi olan Meryem isimli hanımın (627-638) Dağ Kapı yakınlarında yaptırdığı kilisenin (Beysanoğlu, 1998: 154-155), bu bölgedeki yapılar dikkate alınırsa büyük ihtimalle aynı yapı olabileceği düşünülmektedir (Parla, 1990: 122). Bu kilisenin İslam fetihlerinin hemen öncesinde, kent merkezine ve saray yakınına inşa edilmiş olması dikkat çekicidir (Parla, 2005: 76). Ancak burada bir husus gözden kaçmaktadır. Kaynaklarda kilise kalıntısı ile Cami ayrı ayrı anlatılmakta, lakin birbirlerine çok yakın, bitişik halde oldukları vurgulanmaktadır. Birçok tarihi kayıt da, bu durumu desteklemektedir. "*Sefername*" adlı eserinde Nasır-ı Hüsrev'in, "Mervanoğulları döneminde, kentin iki yüz sütunlu bir Ulu Camisi ve bu caminin yakınında çok özenilerek taştan yapılmış bir kilisesi bulunmakta, kentin ortasındaki kaynak suyu ile bahçeler sulanmaktadır" (Nasır-ı Hüsrev, 1985: 12-14; akt: Parla, 2005: 76) kaydı örnektir. Aynı durumu Lord Kinross 1954 yılı Londra basılı "*Within the Taurus a Journey in Asiatic Turkey"* isimli eserinde "Diyarbekir'de göze en çok çarpan bina

şehrin tam merkezinde bulunan, girişinde güçlü bir çift aslanın bir çift boğayı aburca yediği Ulu Cami'dir. Kocaman avlusunun bir tarafı bir Osmanlı camisine yetecek kadar geniştir. Öbür tarafında ise bir Bizans kilisesinin harabesi durur", diyerek kilise varlığını işaret etmiştir. Ayrıca burada bir saray kalıntısı da mevcuttur. Bunu ise Kinross aynı eserinde "….Öyle gözüküyor ki 6. yüzyılda Sasaniler var olan Roma ve Bizans bina sütunlarını bir sarayın temeli olarak kullanmışlar ve Pers tarzıyla bitirmişler ama sivriltilmiş kemerler Müslümanlar tarafından 12. yy'da eklenmiş olabilir" diyerek yorumlamıştır (Korkusuz, 2003; akt: Haspolat, 2014: 14).

Fotoğraf 265-266: Ulu Cami Taş İşçiliği

Foto: Recep AKSU

Yüzyılların tanığı bu ihtişamlı yapıya müdahaleler, tüm uygarlıklar döneminde iyileştirme adına devam etmiştir. Cami için sonraki dönemlerde yapılan belli başlı onarımlar, üzerindeki kitabelerle belgelendirilmiştir. 1115 yılında İnaloğulları döneminde yangın geçirmiş; 1117 ve 1118 yıllarında taş kemer ve kubbelerinin onarımını kapsayan yeni bir inşaat görmüştür (Beysanoğlu, 1998: 258-259). Avlusunun batı cephesinde yer alan 1117-1118 tarihli Melik Şah oğlu Ebu Şucâ Muhammed'in adının bulunduğu kitabe metninden, caminin 1115'teki yangından sonra Büyük Selçuklular döneminde tekrar inşa edilircesine yenilendiği, 1140-1141 tarihli kitabesinden üst kat ve revakların İnaloğulları döneminde (1097-1183) yaptırıldığı, Şafiler bölümünde yer alan 1469-1470 tarihli kitabeden, bu caminin, Akkoyunlu döneminde tekrar yenilendiği, bu silinmez kanıtlardan anlaşılmaktadır (Parla, 2005: 53, 76, 219, 220-222, 237-238). Artuk Bey döneminde de Ulucami'nin batı bölümü yaptırılmıştır. Anadolu Selçuklu'ları sınırları içindeyken Diyarbekir,

önemli sivil ve dini mimarlık anıtlarıyla bezenmiş ve Ulu Cami külliyesi tamamlanmıştır (Güney, 1991: 32).

Ulu Cami'nin inanç turizmi açısından önem arz eden bir özelliği daha mevcuttur. Musevi, Hristiyan ve Müslümanlar ile değişik dönemlerde farklı dinlere ait bir ibadet mekânı olarak kullanılması nedeniyle, Ulu Cami İslam Dünyasının beşinci Harem-i Şerifi (Mukaddes Mabet) olarak adlandırılmıştır. Cami ve müştemilatının Hz. Musa zamanında yapılışı, Hz. Musa ve Hz. Yunus'un bir dönem burada ibadet ettiğinin söylenmesi, bir dönem pagan tapınağı olması, Hristiyanlara ait Mar Thoma (Mesudiye Medresesi) kilisesinin burada bulunuşu ve M.S. 639'da İslam ordularının gelişiyle cami olması beşinci Harem-i Şerif olmasını sağlamıştır. Harem-i Şerif'lerin birincisi Kâbe, ikincisi Mescid-i Nebevi, üçüncüsü Mescid-i Aksa, dördüncüsü de Şam'daki Emeviye Camiidir (Haspolat, 2014: 10-35).

Evliya Çelebi de, Ulu caminin Hz. Musa zamanında yapıldığını belirtmiştir. Bunu avlu sütunlarının sağ tarafında beyaz bir sütun üzerinde İbranice bir kitabeye dayandırmıştır. Aynı zamanda mabedin Hz. Musa döneminde yapıldığı hususunda Rum âlimlerinin tümünün hemfikir olduğunu ifade eder (Beysanoğlu, 1998: 271). Seyyah Kinross ise "Ayrıca evliyaların Ulu Cami'nin Mosların (Hz. Musa) zamanında yapılmış olduğuna dair önerileri de göz ardı edilmiş değildir" (Korkusuz, 2003; akt: Haspolat, 2014: 14), diyerek bu durumu kaydetmiştir.

Ayrıca cami avlusunda tarihi güneş saati bulunmaktadır. 800 yıldan fazla bir geçmişi olan güneş saati, bir metre kadar yükseklikteki yuvarlak bir mermer üzerine yerleştirilen metal parçası, güneşin hareketiyle birlikte çevresinde dönen gölge marifetiyle zamanı göstermektedir. Sibernetiğin babası olarak kabul edilen ünlü bilgin El-Cezire'nin yaptığı güneş saatinin, caminin dışındaki meydanda bulunduğu ancak 1920'lerde şimdiki yerine getirildiği bilinmektedir. Diyarbakır'a gelen yerli ve yabancı turistlerin ilgi odağı olan yer yer çatlayan güneş saatinin, daha fazla yıpranmaması için çevresine demirden korunak yapılmıştır (Gürhan, 2012; akt: Haspolat, 2014: 20).

Fotoğraf 267-268: Güneş Saatinin Bulunduğu Alandan Avlunun Görünümü ve Giriş Kapısı Üzerindeki Kitabe

Foto: Recep AKSU

Caminin mimari özelliklerini kısaca inceleyecek olursak: Cami, kesme bazalt taştan inşa edilmiştir. Açık avluludur. Daha öncede belirtildiği gibi yapılar grubu niteliğindedir. Ulu Cami'nin avlu cephelerinde farklı dönemlere ait, kabartma ve yazıtlar yer almaktadır.

Büyük dikdörtgen planlı bir avluya sahiptir. Avluya giriş; kuzeyde, doğuda ve batıda olmak üzere üç kapıdan sağlanmaktadır. Avlu üç yandan çeşitli yapılarla çevrilidir. Doğu cephesi de iki katlıdır ve üst katı kütüphane olarak kullanılmaktadır. Sütunların üstüne rastlayan ve girişin dışında karşımıza çıkan aslan-boğa mücadelesine karşılık, içerde yalnız aslan ve boğa başları kabartma olarak yer almaktadır.

Avlunun güneyinde ise doğu cephesine bitişik olarak Mesudiye Medresesi ve önünde tek katlı olarak görülen sütunlu, sivri kemerli bir revak[19] sırası bulunmaktadır. Avlunun güney cephesinin yarısına kadar devam eden bu revaklar, orta bölümde bir yola geçit vermektedir. Cephenin devamında İnaloğullarının Şafiiler Camisi başlamaktadır. Caminin avlusunun ortasında, sekizgen sütunlara dayanan 1849 tarihli bir şadırvan, bir kenarında üçer sütun bulunan bir namazgâh ve bitişiğinde bir havuz bulunmaktadır.

[19] Üstü örtülü, önü açık yer, sundurma

Fotoğraf 269-270: Dışarıdan Ulu Cami Avlusuna Giriş ve Minare Görünümü

Foto: Recep AKSU

Batıdaki sağ bölümden, içerden minareye çıkış sağlanmıştır. Caminin orta alanında göze çarpan mihrap ve minber Osmanlıların son döneminde yapılmıştır.

Bugünkü anlamda İslami bilimler yüksekokulları anlamına gelen medreselerin de Diyarbakır'ın kültür ve eğitim tarihinde önemli yerleri vardır. Mesudiye ve Zinciriye Medreseleri Artuklu dönemi eserleridir (Sözen, 1970: 104-153). Sincariye de denilen Zinciriye Medresesi, Ulu Cami'nin batısındadır. 1198 yılında yapıldığı, kitabesinde yazılıdır. Dış görünümündeki sadeliğe karşın, iç süslemeler, bezekler zengin, taş işçiliği bakımından da değerli bir anıt eserdir. Aynı şekilde bir Artuklu eseri olan Mesudiye Medresesi, çağının en ileri bilimlerinin okutulduğu bir bilim yuvası haline gelmiştir (Güney, 1991: 32, 60).

Fotoğraf 271-272: Mesudiye ve Zinciriye Medreselerinden Görünüm

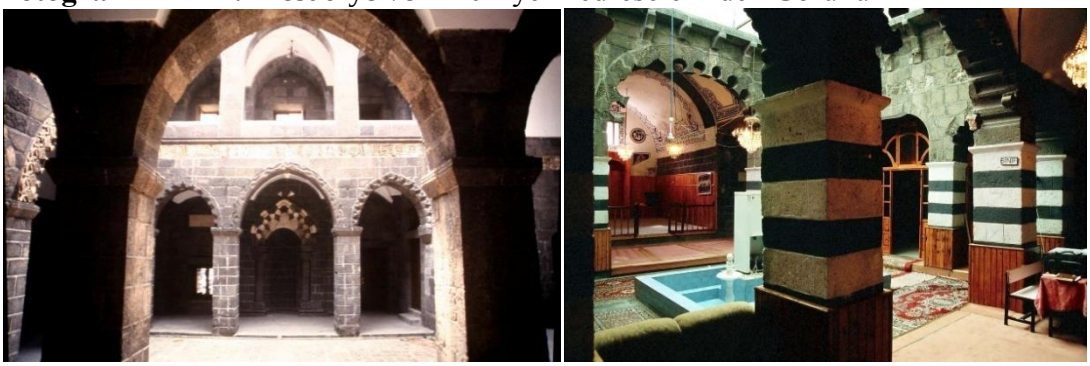

Foto: Recep AKSU

Tüm bu bahsedilenler kültür turizmi içinde inanç turizmi için çok önemli turistik arz oluşturan özelliklerdir. Birçok dinin mensuplarını kendine çekecek özellikler barındıran bu yapı için sürdürülebilir turizm modelleri oluşturulması aciliyet arz etmektedir.

5.1.2.2. Dört Ayaklı Minare (Şeyh Mutahhar Camii)

Şeyh Mutahhar Camii, Gazi Caddesi'nin doğusunda, Savaş Mahallesi, Yeni Kapı sokakta bulunmaktadır. Akkoyunlu hükümdarı Sultan Kasım tarafından 1500 yılında yaptırılmıştır. Şeyh Mutahhar Türbesi'nin üzerine yaptırıldığı için bu isimle anılmaktadır.

Caminin turizm ve rekreasyon açısından önem taşıyan en ilginç özelliği, her biri yaklaşık iki metrelik dört sütun üzerine oturtulmuş olan dört köşeli minaresidir. Bu nedenle cami halk arasında "Dört Ayaklı Minare" olarak bilinmektedir (Erten, 2001). Halk arasında minarenin altından yedi kez geçenin dileğinin olduğuna inanılmaktadır (Çidam, 2007: 123-124).

Fotoğraf 273-274: Dört Ayaklı Minareden Görüntü

Foto: Recep AKSU

Kare planlı, tek kubbelidir ve kubbesi kurşun kaplıdır. Cami ve minarenin kare gövdesi bir sıra beyaz ve bir sıra siyah kesme taştan inşa edilmiştir. Araştırma alanında kare gövdeli minarelere sık rastlanılmasına rağmen bunların içinde dört sütun üzerine oturanı bulunmamaktadır. Bu yönden minaresi ile tek örnek oluşturmaktadır (Tuncer, 2002: 103; Bedirhanoğlu, Timur, Balsak vd., 2011: 68).

Caminin yakın çevresinde yer alan işyerleri, elektrik direk ve kabloları, reklam panoları görsel açıdan karmaşa oluşturarak minarenin algılanmasını zorlaştırmaktadır (Çidam, 2007: 123-124). Araştırma alanının inanç turizmi kaynakları arasında önemli yer tutan caminin yakın çevresinin düzenlenerek ön plana çıkarılması gerekmektedir. Bunu yaparken yapıya turistik işlev kazandıracak düzenlemeler de yapılmalıdır. Ayrıca 2015 yılında yaşanan şiddetli çatışmalardan en çok etkilenen bölge içerisinde yer alan yapı, basından elde edilen bilgilere göre zarar görmüştür. Halen girilemeyen bu bölgede, caminin son durumu hakkında sağlıklı bir bilgi edinilememiştir.

5.1.3. Türbeler

Aziz, peygamber, nebi, hazret, evliya vb. adlar verilen dinlerin liderleri veya halk tarafından çok sevilen kişiler "aydınlanmış" olarak kabul edilir. Bu kişilerin doğdukları, bir süre yaşadıkları veya ziyaret ettikleri yerler "makamları" olarak adlandırılır ve kutsal kabul edilerek inanç turizminde ilgi çeker. Kutsal kişilerin mezarları da bulundukları yere ve kente ilgi uyandırır. Bu mekânlara İslamiyette "türbe" adı verilir. Ayrıca, İslamın peygamber olarak adlandırdığı dini kişilerin, yaşamından bir mekâna sahip olmak yerleşmeler için bir övünç kaynağıdır (Doğaner, 2013: 337).

Araştırma alanı da kadim Mezopotamya bölgesinde yer aldığından binlerce yıllık bir kültürel birikime sahiptir. "Binlerce yıldır akan bir nehir, otuz üç medeniyet, bir şehir" yakıştırması Diyarbakır ve çevresinin, bu birikimini bir nebze olsun anlatmaktadır. Tez sahasında tespit edilmiş, çalışmamızda listelenen 101 adet türbe (Tablo 17), kültürel yığılmayı göstermesi açısından çarpıcıdır. Bu durumu biraz açmak, açıklamak ve inanç turizmine kazandırmak amacıyla türbe, ziyaret ile peygamber kabir ve makamlarını kısaca incelemek yerinde olacaktır.

Araştırma alanında Mervani dönemi ile başlayan türbe yapım geleneği Osmanlı devletinin son dönemine kadar sürmüştür. Farklı özelliklerle karşılaşılan örneklerin büyük çoğunluğu tek katlı ve inşa tarzı ile kullanılan malzeme bakımından bölgesel

özellikler gösterirken, plan şeması bakımından türbe mimarisinde görülen sekizgen, kare, dikdörtgen, dairesel ve baldaken özelliktedirler (Yıldız, 2012: 319-416).

Yıldız'a göre (2012: 319-416), "Diyarbakır şehrinde bulunan İskender Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa, Zincirkıran, Sarı Saltık, Fatih Paşa ve Şeyh Abdülcelil türbeleri içten ve dıştan sekizgen planlıdır.

Diyarbakır türbelerinde görülen bir diğer plan şeması da kare plandır. Sultan Şücaeddin, Şeyh Yusuf Hamedani, Lala Bey, Murtaza Paşa, Hamza Baba, Sahabeler, Karadeniz (Mir Seyyaf) ve Şeyh Muhammed Amidi türbeleri hem içten hem de dıştan bu plana göre inşa edilmiştir.

Hançeri Güzar Türbesi, Halvet Baba Türbesi, Dabanoğlıı Türbesi hem içten hem dedıştan dikdörtgen planlıdır. Dikdörtgen planlı türbeler genelde içten beşik tonoz, dıştan düz damla örtülüdür.

Diyarbakır'daki Arap Şeyh Türbesi, Zübeyde ve Leyla Hanımlar Türbesi baldaken[20] tarzda yapılmıştır.

Arap Şeyh Türbesi ise altıgen planlı olup ayaklara oturan sivri kemerlerle dışarı açılmaktadır. Lala Bey ve Sultan Şücaeddin türbeleri sahip oldukları cenazelik katı uygulaması ile Selçuklu ve Beylikler döneminde inşa edilen türbelerin geleneğini devam ettirmektedir.

Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi kuzey tarafta bulunan kare planlı giriş bölümüne sahip tek örnektir. Diyarbakır türbelerinin inşasında genelde düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Bunun nedeni bölgede bol miktarda taş malzemenin bulunmasıdır.

Zincirkıran, Özdemiroğlu Osman Paşa, Sultan Şücaeddin, Sarı Saltık, Arap Şeyh, İskender Paşa türbeleri iki renkli düzgün kesme taş malzemeden inşa edilmiştir. Şeyh Abdülcelil, Şeyh Yusuf Hemedani, Sahabeler, Murtaza Paşa, Şeyh Muhammed Amidi, Lala Bey, Hamza Baba, Dabanoğlu, İmam Akil ve Hançeri Güzar türbelerinde siyah renkli düzgün kesme bazalt taş kullanılmıştır. Karadeniz (Mir Seyyaf) ve Halvet Baba türbelerinin inşasında ise kesme taş ve moloz taş birlikte kullanılmıştır. Taş malzeme aynı zamanda süslemelerde de karşımıza çıkmaktadır".

[20]Kubbe ya da piramit çatıyla örtülü, kare, çokgen ya da daire planlı, sütunlarla taşınan küçük açık yapılardır.

“Diyarbakır’daki türbelerin çoğunluğu Osmanlı dönemine aittir. Mervani ve Akkoyunlu dönemlerine ait birer örnek mevcuttur. Selçuklu dönemine ait olduğunu düşündüğümüz tek örnek ise Sultan Şücaeddin Türbesidir.

İki katlı inşa edilen ve mumyalık bölümü olan iki örnek mevcuttur. Bunlar Sultan Şücaeddin ve Lala Bey türbeleridir.

Türk türbe mimarisinde pek rastlanılmayan bir özellik olan merkezi kubbe ve iki yarım kubbe denemesinin Diyarbakır İskender Paşa türbesinde görülmesi önemli bir özelliktir (Yıldız, 2012: 319-416)”.

Tablo 17: Araştırma Alanında Türbe, Zaviye ve Ziyaret Yerleri

No	Adı	Yapım Tarihi-Dönemi	Konum
1	Sultan Şüca Türbesi	1208-1209	Merkez
2	Şeyh Abdülcelil Lari Türbesi	16. ya da 17. yy	Merkez
3	Sarı Saltuk (Sadık Ali) Türbesi ve Gülşeniler Tekkesi	16. yy	Merkez
4	Zincir Kıran Türbesi	16. yy	Merkez
5	Karadeniz (Mir Seyyaf adında Sahabe) Ziyareti	19. yy	Merkez
6	Şeyh Yusuf Raif Efendi Türbesi	1565	Merkez
7	Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi	1585	Merkez
8	Sahabe Malik-i Ejder Türbesi		Merkez
9	İnci ve Arap Türbesi		Merkez
10	Havlet Baba Türbesi	7. ve 18. yy	Merkez
11	Dal Dabanzede (Dabanoğlu) Mustafa Paşa Türbesi	7. ve 18. yy	Merkez
12	Beyaz Türbe (Seyyid Ali Baba)		Merkez
13	Bav-ı Kal Türbesi		Merkez
14	Hamza Baba (Ebu Hamza el Horasani) Türbesi	15. ya da 16. yy	Merkez
15	İmam Akil (Ukayl) Türbesi		Merkez-Karakoç Köyü/Adaklı Mez.
16	Fatih Paşa Türbesi	16. yy	Merkez
17	27 Sahabe Türbesi	1160	Merkez
18	İskender Paşa Türbesi	1565	Merkez
19	Lale Bey Türbesi	15 ya da 16. yy	Merkez
20	Sahabe Abdurrahman Türbesi	Bilinmiyor	Merkez
21	Sahat b. Vakkas Ebu'l Muhsin Türbesi	Bilinmiyor	Merkez
22	Sultan Sa'sa (şehit sahabe) Türbesi	Bilinmiyor/Yıktırılmış	Merkez
23	Şeyh Tahiri Halveti Türbesi	17 ya da 18. yy	Merkez
24	Şeyh Hançeri-i Güzar (Ahsenül Hançer Ebu'l Muhsin) Türbesi	7 ve 18. yy	Merkez-Karpuzlu
25	Seyf-ül Mülk Türbesi		Merkez-Seyfülmülük köyü
26	Arap Şeyh Türbesi	7. yy	Merkez
27	Bıyıklı Mehmet Paşa (Fatih Camii yakını)		Merkez
28	Aziz Mahmut Urmevi Kabri (Urmiye Şeyhi)	1630-1637 (Yıkılmış, sadece kabir mevcut)	Merkez/TRT binası arkası
29	Arakçın-ı Mazenderani Kabri	13. yy	Merkez
30	Şeyh Hadin Türbesi	Bilinmiyor	Merkez
31	Şeyh Muammed-i Amidi (Gülşeni tarikatı kurucusu)	1859	Merkez
32	Seyyid Şeyh Yusuf Hamedani (torun) Kümbeti/Türbesi	15. yy	Merkez
33	Behram Paşa Türbesi	1909-1910	Merkez
34	Tilalo (Ali Tepesi) Türbesi	Bilinmiyor	Merkez-Silvan yolu üzeri
35	Kamışlı Ziyareti (Abdal Dede)	Bilinmiyor	Merkez-Abdal Dede Mah.
36	Şeyh Muhammed El Arabkendi (Tanrıkulu) Türbesi		Bismil
37	Şeyh Acem Ziyareti	Bilinmiyor	Bismil-Derbent
38	Kamışlı Köyü Ziyareti	Bilinmiyor	Bismil-Kamışlı

Tablo 17:(Devam). Araştırma Alanında Türbe, Zaviye ve Ziyaretler Yerleri

No	Adı	Yapım Tarihi-Dönemi	Konum
39	Hacıbaba Türbesi	Bilinmiyor	Çermik-Siverek yolu üzeri
40	Şeyh Fevzi Türbesi	Bilinmiyor	Çermik-Kale Mah.
41	Seyhan Dede Ziyareti	IV. Murat Dönemi	Çermik-Seyhandede Köyü
42	Aktepe Türbesi (Şeyh Abdurrahman Aktepi ve kardeşi)	19. yy	Çınar-Aktepe
43	Şeyh Hasan-i Nürani Türbesi	Bilinmiyor	Çınar-Aktepe
44	Şeyh Kasım Türbesi	Bilinmiyor	Çınar-Altınakar
45	Alatosun Türbesi	Bilinmiyor	Çınar-Alatosun
46	Hasan Dede Türbesi	15. yy	Çüngüş
47	Pir Mansur Türbesi	Bilinmiyor	Dicle-Deran/Kocaalan
48	Pir Musa Türbesi (Hz. Ömer Nesli)	Bilinmiyor	Dicle-Pirejman
49	Şeyh Malan Türbesi	Bilinmiyor	Dicle-Tepebaşı
50	Lala Kasım Bey ve Cafer Bey Kümbetleri	1566	Eğil-Kalkan/Şerbetin
51	Nisanoğlu Türbesi	Nisanoğulları dönemi	Eğil
52	Kotekan Seyyidleri Türbesi	Bilinmiyor	Ergani-Yakacık
53	Seyyid Cafer-i Tayyar Türbesi (Torunu)	982	Hani-Zirve
54	Seyit Ali Türbesi	1879	Hani-Dereli
55	Şeyh Ahmed Karazi Türbesi	Bilinmiyor	Hani
56	Seyit Bedrettin Türbesi	Bilinmiyor	Hani-Dereli
57	Şeyh Abdullah Hatipoğlu Türbesi	1987	Hani
58	Şeyh Hasan Ezraki Türbesi	Bilinmiyor	Hazro-Mirani
59	Şeyh Şerafeddin Türbesi	Bilinmiyor	Kocaköy-Şeyh Şerafettin
60	Konuklu Türbeleri	Bilinmiyor	Kulp-Konuklu/Duderya
61	Şeyh Ebubekir Türbesi	Bilinmiyor	Kulp-Özbek/Şeyhbulan
62	Şeyh Muhammed Tağnaval Türbesi	Bilinmiyor	Kulp-Argün
63	Şeyh Osman ve Şeyh Nasır Munuci Türbesi	Bilinmiyor	Kulp-Baloğlu
64	Şeyh Sıracaddin, Şeyh Ömeri Düderiye, Şeyh Muhammed Düderiye	Bilinmiyor	Kulp-Ömeriye
65	Seyyid Şeyh Mahmut Türbesi	17. yy	Kulp-Karpuzlu
66	Seyh Muhammed Türbesi	Bilinmiyor	Kulp-Ağaçlı
67	Seyh Umran Türbesi	Bilinmiyor	Kulp-Karaağaç
68	Seyh Muhammed Türbesi	19. yy	Kulp-Zeyrek
69	Hayro Türbesi	Bilinmiyor	Kulp-Kurudere
70	Hacı Ömer Türbesi	Bilinmiyor	Kulp-Narlıca
71	Molla Sadık Türbesi (Ziyareta Kuri Silivan)	Bilinmiyor	Kulp-Başbuğ
72	Seyh Süleyman Türbesi	Bilinmiyor	Kulp-Çağlayan/Derecik
73	Seyh Muhammed Sahabi Türbesi	Bilinmiyor	Kulp-Kayahan
74	Seyh Sıvan Türbesi	Bilinmiyor	Kulp-Güleç
75	Molla Hüseyin Türbesi	Bilinmiyor	Kulp-Barın
76	Seyh Ahmed-i Türbesi	Bilinmiyor	Kulp-Ünal
77	Seyh Ömer ve Seyh Muhammed Türbeleri	Bilinmiyor	Kulp-Konuklu
78	Seyh Ali Türbesi	Bilinmiyor	Kulp-Karabulak
79	Sini Kabirleri (Hz. Ebubekir soyundan gelenler)	Bilinmiyor	Lice-Sini (Sünni)
80	Şeyh Hüseyin Kubbesi	Bilinmiyor	Lice-Daralan

Tablo 17:(Devam). Araştırma Alanında Türbe, Zaviye ve Ziyaretler Yerleri

No	Adı	Yapım Tarihi-Dönemi	Konum
81	Şeyh İbrahim Türbesi	Bilinmiyor	Silvan-Bahçe
82	Dara Hıznakhiye Ziyareti	Bilinmiyor	Silvan
83	Şeyh Saitgül Ziyareti	Bilinmiyor	Silvan
84	Muaz B. Cebel'in komutanının kabri	Bilinmiyor	Silvan
85	Şeyh Halil Ziyareti	Bilinmiyor	Silvan
86	Şeyh Muhammed Ziyareti	Bilinmiyor	Silvan
87	Şeyh Belbelot Ziyareti	Bilinmiyor	Silvan
88	Şeyh Hasan Ziyareti	Bilinmiyor	Silvan
89	Şeyh Muhammed-i Gırkuvi Ziyareti	Bilinmiyor	Silvan-Kazandağı
90	Merşi Mun (Meşmuni) Ziyareti	Bilinmiyor	Silvan
91	Site İbn-i Mecnu Türbesi	Abbasi ya da Şeyhoğulları	Silvan-Bağlar
92	Şeyh Emin Türbesi	Bilinmiyor	Silvan-Çalıönü/Bezvan
93	Yedi Kızlar (Kaniya Navin) Ziyareti	Bilinmiyor	Silvan-Bağlar
94	Şeyh Maksud Türbesi	Bilinmiyor	Hani-Anıl
95	Seyyid Ali Türbesi	Bilinmiyor	Hani
96	Şeyh Malan Ziyareti	Bilinmiyor	Tepebaşı/Şeyh Malan
97	Şeyh Şükrü Türbesi	Bilinmiyor	Ergani
98	İsmail Dede Ziyareti	Bilinmiyor	Ambar köyü
99	Şeyh Şerafeddin Türbesi	Eyyubi	Hasankeyf Kalesi
100	İmam Abdullah Türbe ve Zaviyesi	Eyyubi-1474	Hasankeyf
101	Zeynel Bey Türbesi	15. yy	Hasankeyf

5.1.3.1. 27 Sahabe Türbesi (Hz. Süleyman Camii)

Diyarbakır ve çevresi Anadolu'da ilk İslamiyet ile tanışan şehirler arasındadır. Diyarbakır kenti (Amid), İslamiyet'in yayıldığı ilk dönemlerde Hz. Peygamberin vefatından yaklaşık yedi yıl sonra 639 yılında Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Bu savaşta birçok sahabe şehit olmuştur.

Diyarbakır kuşatmasında İslam ordusunun komutanı İyaz b. Ganem'dir. Kaynaklarda İyâz b. Ganem'in sekiz bin kişilik ordusunda bine yakın sahabe bulunduğu geçmektedir. İyâz b. Ganem, Mardin Kapısını, Said b. Zeyd Rum Kapısını, Muaz b. Cebel Dağ Kapısını, Halid b. Velid, Su (Şat) Kapısını yani Dicle tarafını kuşatarak yaklaşık beş ay kadar bu kuşatmayı devam ettirmiş ancak surlar aşılarak içeri girilememiştir. Rivayetlere göre sur içine girme olayı şu şekilde gerçekleşmiştir (Acar, 2010; Haspolat, 2014: 43-45).

Fotoğraf 275-276: Hz. Süleyman Camiinin Dış Cephesinin Görünümü

Foto: Recep AKSU

"Halid b. Velid her gün askerlerle şehrin Dicle nehrine bakan kısmında gözcülük ediyordu. Yanında Humam adlı bir kölesi de vardı. Bu köle arpa ununan yapılan birkaç ekmeği iftar için Halid b. Velid'in çadırına bırakırdı. Buna rağmen iki üç gün kölenin bıraktığı yerde ekmeğini bulamayan Halid b. Velid, kölesine bu durumu sorduğunda kölesinin ekmeği istenilen yere bıraktığını öğrendi. Durumu araştıran köle, ekmeği bıraktığı yeri gözetlemeye koyuldu ve kale duvarının dibinden bir köpeğin gelerek ekmeği kaçırdığını gördü. Köpeğin kale duvarı dibindeki bir sel çukuru yolundan içeri girdiğini tespit etti. Sur'un Dicle vadisine bakan doğu yönünde, eski hükümet konağının bahçeler civarındaki sur duvarında gördüğü bu gizli su deliğinin genişletilerek oradan içeri girilebileceğini belirleyen Halid b. Velid bu yolu kullanarak beraberindekilerle gece yarısı surdan içeri girdi" (Acar, 2010; Haspolat, 2014: 43-45).

Fotoğraf 277-278: Cami Girişine Asılan, Cami Haziresinde Kabirleri Olan Sahabelerin İsimlerinin Yazıldığı Levha ve Cami Üst Kısmında Defnedilen Osmanlı Paşalarının Kabirleri

Foto: Recep AKSU

Şehrin idarecisi olan Meryem, İslâm askerlerinin şehre girdiğini anlayınca kıymetli eşyaları ve beraberindekilerle birlikte kendi sarayındaki gizli yolla Ermen kapısından çıkıp Bilad-ı Rum'a gitti (Akgündüz, 2010; Haspolat, 2014: 43-45). Bu gizli yolun Seyrantepe semtine çıkmakta olduğu bugün bile halk arasında söylenmekte ve bazı izlerine rastlanmaktadır.

Burada Diyarbakır'ın fethine katılan önemli sahabelerden biri olan Halid b. Velid'in oğlu Süleyman'ın da Sur İçi'ne girilmesi esnasında şehit düştüğü rivayet edilmektedir. Meşhur tarihçilerden Vâkıdî, Diyarbakır'a bahsedilen yoldan girerken şehit olan 10 sahabenin isimlerini şöyle sıralamaktadır: "Amir b. Ehves, Huzeyde b. Sabit, İmran b. Bişr, Selame b. Ye'sub, Macid b. Talha, Müsenna b. Asım, Salim b. Adiyy, Malik b. Hafz, Hattab b. Cebr, Eflah b. Saide" (Akgündüz, 2010; Haspolat, 2014: 43-45). Bu sahabeler şehit düştükleri yerde defnedilmişler, sonrasında buraya türbe ve yakınına camii inşa edilmiştir. Bugün bu alanın ziyaretçi akınına uğramasının nedeni buradaki 27 sahabedir. Anadolu'daki eşdeğerleri düşünüldüğünde ne kadar az bilindiği aşikâr olan 27 sahabenin defnedildiği bu mekânın, bir an önce inanç turizmi arzı oluşturacak şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir.

Hz. Süleyman Camii, Cevat Paşa Mahallesi, Odun İskelesi Sokak, 41. pafta, 32 Ada, 31 parselinde Sultan Süleyman Vakfı adına kayıtlı bulunmaktadır. Bu Cami, Diyarbakır İç Kale surlarına ait iki burç arasında eğimli arazi üzerinde kurulu yapılar topluluğundan oluşmaktadır. Günümüzdeki cami, İnaloğulları ve Osmanlı dönemlerinin izlerini taşımaktadır. Hz. Süleyman ve Nasırriye adları verilen caminin esas adı "Kal'a Camii" olup belgelerde bu cami için "Nasırriye" yanı sıra "Tahiririyye" adının da kullanıldığı görülmektedir. Yapı topluluğunda cami, caminin batısına bitişik türbe ve hazire, avlu, batı giriş kapısının sağında yaz aylarında namaz kılmaya yarayan namazgâh bölümü, solunda revaklı abdest alma yerleri, caminin kuzeyinde yer alan ikinci türbe bölümü yer almaktadır (Top, 2011: 230-235; Yılmazçelik, 1995: 52).

Caminin ilk inşa tarihinin bilinmemesine rağmen, minaredeki kitabeden İnaloğulları vezirlerinden Nisanoğlu Kemaleddin Ebu'l Kasım Ali (1156-1179) tarafından 1160 tarihinde yaptırıldığını anlaşılmaktadır (Tuncer, 1996: 20) Osmanlı döneminde, caminin ilk genişletilmesi Kanuni Sultan Süleyman tarafından gerçekleştirilmiş ve

adına vakfiye düzenlenmiştir. Daha sonra IV. Murat döneminde 1631-1633 tarihleri arasında Diyarbakır Valiliği yapan Silahtar Murteza Paşa camiyi yenilercesine onartmış ve türbe, çeşme ve tuvalet gibi yeni eklentiler yapılmıştır. Yapıya yoğunlukla 19. yüzyılın ikinci yarısında ve yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde eklentiler yapılmıştır. Cami 1960-61, 74, 75, 76, 77 ve 2004 yıllarında onarılmıştır (Yılmazçelik, 1995: 54).

Camide inşa ve tamir kitabeleri olmak üzere sekiz kitabe bulunmaktadır. Minarenin doğu yüzünde inşa kitabesi yer almaktadır. Bu kitabede "Allah noksan sıfatlardan münezzehtir. Allah, Nisan oğlu Ebul Kasım Ali'ye merhamet edenlere rahmet etsin. 1160 (Hicri 555) senesinde yapılmıştır" ifadesi yazılıdır.

Kısaca, mimari özellikleri şu şekildedir: Yapı, tamamen kesme taştan inşa edilmiş, eğimli bir arazi üzerinde olduğundan kademeli bir mimari özellik göstermektedir (Han, Bedirhanoğlu, Timur vd., 2011: 60).

Türbe namaz kılınan kısmın birinci ve ikinci bölümüne birer kapıyla bağlantılıdır. Duvarlarında Osmanlı çinileri vardır. Namazgâh kısmı avludan bir sıra taş basamaklı seki ile yükseltilmiştir. Avlu batı giriş kapısının sağında abdest alma yeri bulunmaktadır. Burası revak şeklinde düzenlenmiştir. Abdest alma yerinin üzeri pandantif geçişli dört kubbe ile örtülüdür. Abdest alma yerinin duvarları siyah bazalt taşı ile örülmüştür (Top, 2011: 230-235).

Fotoğraf 279-280: Kesme Bazalt Taştan İnşa Edilen Caminin Kare Planlı Minaresi ve Sur Ve Cami Duvarına Bitişik Yapılan Avlu İçindeki Küçük Türbe

Foto: Recep AKSU

Giriş kapısından iç avluya geçilmektedir. Avlunun kuzeyinde sur duvarına bitişik olarak yapılmış kubbeli ufak bir türbe ve bunun doğusunda bir çeşme yapısı, avlunun doğusunda üst kata geçişi sağlayan merdiven yapısı, güneyde ise namazlık alan yer almaktadır. Hazirenin eyvan kısmında da mezarlar mevcuttur. Hazirenin duvarlarında çiniler mevcuttur ancak bu çinilerin bir kısmı yok olmuştur (Han, Bedirhanoğlu, Timur vd., 2011: 60).

Avludan camiye geçiş ise, avlunun kuzeydoğu köşesinde yer alan kapıdan iki katlı son cemaat yerine geçilerek sağlanmaktadır. Bu son cemaat yerinin kuzeyinde sonradan ilave edilmiş bir türbe yer almaktadır (Top, 2011: 230-235). Cami boyuna dikdörtgen planlıdır. Bunu dışından çevreleyen ikinci türbe, revak, güney koldaki mezarlar özgün olmayıp 17. yy ve sonrası değişikliklerdir. Halid Bin Velid ve oğlunun tarihi kişiliği bu yapıyı güncel tutmuş ve bu nedenle yıpranmaya bağlı değişiklikleri zorunlu kılmıştır (Top, 2011: 230-235).

Tuncer'e göre (1996: 27) ilk şeklini koruyamamış olan mescit, güneydeki mihraplı ufak alandır. Minareyle arasında avlu vardır ve bu yörenin tasarım anlayışına uygundur. İkinci ve üçüncü bölümler sonra eklenerek cami büyütülmüştür.

Batı cepheye sahabelerin medfun olduğu türbe bitiştirilmiştir. Türbe kare planlıdır ve caminin batı duvarına bitişik vaziyettedir. Türbeye giriş cami içerisine açılan kapılarla sağlanmıştır. Bu mekân caminin içerisine açılmaktadır (Top, 2011: 230-235).

Minare cami önündeki iç avlunun doğusunda yer almaktadır. Siyah bazalt taşından yapılmıştır. Külahı kurşun kaplamalıdır ve kare planlıdır (Top, 2011: 230-235).

Cami avlusunun kuzey duvarına bitişik 12 çeşmeli bir şadırvan yer almaktadır (Çidam, 2007: 89). Avlusunun içinde, ünlü Müslüman komutan Halid Bin Velid'in oğlu Hz. Süleyman ile Diyarbakır'ın Araplar tarafından alınması sırasında şehit düsen diğer sahabelerin türbe mezarları bulunan bu mekân, inanç turizmi adına büyük bir potansiyel teşkil etmektedir.

5.1.4. Diyarbakır Kentinde Diğer Dini Mekânlar

5.1.4.1. Kırklar Dağı

Dağ ve tepeler yükseklikleri, dolayısıyla gökyüzüne yakınlıkları nedeniyle insanlar tarafından her toplum ve dönemde ululuk, yücelik, ilahilik sembolü olarak kabul edilmiştir. İnanç açısından Anadolu'da kutsal sayılan dağlar bulunduğu gibi (Doğaner, 2013: 302-304) araştırma alanında da bu kategori de değerlendirilebilecek olan Kırklar Dağı yer almaktadır.

Kırklar Dağı ile ilgili olarak en fazla bilinen hikâye şüphesiz "Suzan Suzi" türküsünde bahsedilen hikâyedir. Ancak bununla ilgili internet üzerinde paylaşılanlar ve buralardan yapılan alıntılar gerçeği yansıtmamaktadır. Hikâyenin gerçek halini 'Diyarbakır Diyarım, Yitirmişem Yanarım' isimli kitabında Şeyhmus Diken belirtmiştir. Diken, olayın canlı şahidi Abdülsettar Hayati Avşar ile yaptığı söyleşiyi kitabına almış ve bunu çeşitli internet sitelerinde paylaşmıştır. Çalışmanın bu kısmında, orijinal anlatıyı bozmamak adına, metinde kelime ve cümle değiştirmesi, eksiltmesi yapmadan, aynen alıntılama daha doğru olacaktır.

> "Kırklar dağının düzü şarkısını bilirsiniz. Hikâyesi de var o şarkının. Komiser Hicabi Efendinin torunu, Hakkı Efendinin oğlu Nakif; Toprak Mahsulleri Ofisinde ambar memuruydu. Kendisi daha evvel ortaokulu bitirdikten sonra Eskişehir'e gitmişti. Hava pilotu olmuştu. Bir kızı seviyordu. Pırpırıyla voleybol ağını havaya kaldırırdı. Sonra kendisini ihraç etmişlerdi.
> Toprak Mahsulleri Ofisinde çalışıyordu Nakif, Diyarbekir'liydi ve sene 1947'ydi, Mart ayıydı ve ben Diyarbekir'e yeni dönmüştüm. Vagonlunun restoranında yemek yiyorum. Bu Nakif de orada birileriyle bira içiyor. Bira da, orada çok pahalı!
> Dışarıda on kuruşsa orada beş lira gibi işte. Dedim ki ona 'Yahu sen bu ahmaklığı niye yapıyorsun.'Çok para yerdi. Berbere gider berberin parası bir lira ise 2,5 lira da çırağa bahşiş verirdi. Derken uzatmayayım efendim Nakif'in ölümü onun kurtuluşu oldu. On küsur milyon o zamanın parası ile zimmetine para geçirip yemişti.
> Mayıs ayı Dicle'nin heyecan zamanıdır. O gün mukaddes bir gün, ya Miraç, ya da kandil gibi geçmiş zamandır tam hatırlamıyorum. O gün, Kolordudan bir yüzbaşının eşi ve baldızı ile birlikte yedi kişi Nakif'in Ford marka büyük arabasıyla Sem'anoğlu (Gazi) köşkünün yanına kadar çıkıyorlar. Nihat Bey de o gün Pamuk Köşkünde. Ona da diyorlar ki, 'Amca gel rakı iç.''Oğlum' diyor Nihat Bey 'Ben ömrümde içmedim. Bu gün de mukaddes bir gündür siz de içmeyin.'Bunlar dönüp Kırklar Dağına doğru gidiyorlar. Epeyce içiyorlar. Dönüş yolunda da sular epeyce kabarmış. Sular on gözlünün başına kadar gelmiş.
> Köprüden aşağı doğru uçup arabalarıyla beraber sulara gömülüyor ve boğuluyorlar, yedisi de ölüyor. İşte hikâyesi böyle hem de birinci ağızdan.
> Kırklar Dağı'nın yüzü,
> Karanlık sardı düzü,
> Ben öleydim Suzan Suzi,

Ziyaret çarptı bizi,
Köprü altı kapkara,
Anne gel beni ara,
Saçlarım kumlara batmış,
Tarak getir de tara
'Köprünün orta gözi
Sular apardi bizi
Nakif gözın kör olsun
Öldürdün hepimizi' diye bir kıtası daha var o şarkının. O kıtayı da nedense söylemezler. Nakif'in mezarı da Mardin Kapı'da Şeyh Muhammed Düzlüğüne giderken Gülşeni'lerin büyüğü Şeyh Muhammed-ül Amidi'nin dört köşe türbesinden 15 metre sonradır. Onu mezara indiren de benim. Bir tarafından mezarcı bir tarafından da ben tutmuştuk. Çünkü Nakif benim sınıf arkadaşımdı". "Daha önce televizyondaki bir dizide yanlış anlatılmıştır. Kimi tanıtım metinleri ile kaynaklarda da hata yapılmaktadır. Haklı olarak aynı kaynaklara dayandırıldığı için anılan haberlerde de bu hata sürdürülmektedir. İnanıyorum ki; artık "Kırklar Dağı ve Suzan Suzi" hikâyesinde birinci elden bir tanık ve kaynak kişinin sözlü tarih yöntemiyle yapılan çalışmaya malzeme olan anlatısından sonra artık düzeltilir" (www.bianet.org) diyerek söyleşiyi bitirmiştir.

Fotoğraf 281-282: Üzeri Yapılaşmaya Açılmadan Önce Kırklar Dağı'ndan Görünüm

Foto: Recep AKSU

Kırklar Dağı'na aynı zamanda Hristiyan dinine mensup olanlar da kutsallık atfetmektedir. Bunun en önemli nedeni dağ yamacında bulunan, bugün kalıntılarından bahsedilen Kırklar Kilise'sidir. Bu kilise M.S. 484'de Diyarbakır metropoliti Mar Yuhanna Saoro tarafından yapılmıştır (Dolapönü, 1961: 9). Bu kiliseyle ilgili olay Pers-Roma mücadelesi esnasında olmuştur.

M.S. Ocak 503'te Pers ordusu (kral Kubad yönetiminde) Diyarbakır'ı kuşatır, ancak savaşta çok sayıda kayıp verdikleri halde şehri alamaz. Şehri kurtardıklarını düşünen Amida halkı eğlenceler düzenler, nöbet yerlerini terk ettikleri anda Pers ordusu merdivenler yardımıyla şehir içerisine girerek çok sayıda kişiyi öldürüp, diğerlerini de esir alır. Yağmalanan kiliseler ateş tapınağı haline getirilir. Bu olaylardan sadece Dicle nehri doğusundaki Kırk Şehit (Kırklar Kilisesi) kilisesi kurtulur. Erzurum Ermenileri valisi ve Ermeni piskoposu Surp Enun Kırk Şehit kilisesi olarak da

bilinen bu kiliseyi Kubad'dan satın alarak, kilise binasını kurtarır (Beysanaoğlu, 1985: 11; Mar Yeşua, 1958, 32; Fileksinos ve Dolapönü, 1960: 349). Bu nedenle 10 Mart günü Kırk Şehit anmaları Hıristiyan vatandaşlar tarafından düzenlenmektedir.

Kırklar Dağı, Müslümanlar arasında da ilgi görmektedir. Yaygın inanışa göre, Kırklar Dağı, Diyarbakır'ın güneybatısında yer alan ve zamanında kırk evliyanın dağdaki mağaralardan birine girip bir daha çıkmadıkları rivayet edilen dağdır. Yine rivayete göre bu evliyalar halen insanların arasında yaşamaktadırlar ve her perşembe akşamı toplanıp birer beyaz güvercin halinde mağaraya girerler ve bir ateş yakarlar. Burada sabaha kadar ibadet edip, görüşmelerini yapar, cuma namazını kılıp tekrar dağılırlar. Halen burayı ziyaret eden halk bu nedenle mağaradaki sudan içerek dilek dileyip, adak adamaktadır.

Tasavvufî gelenekte de kırk sayısının bir özelliği vardır. Bu bir nevi hiyerarşik veliler zümresidir. Kırklar bu şekilde dünyanın yönetimine iştirak ederler (www.tasavvufalemi.com). Aslında bu inanışı büyük İslam âlimleri kitaplarında hadislere dayandırarak anlatmışlardır. İmam-ı Kastalani *Mevahib*'de, İmam-ı Taberani *Evsat*'da, İmam Ahmed b. Hanbel *Müsned'*de, Ebu Nuaym *Hilye*'de ve Hatib-i Bağdadi *Tarih-i Bağdat* kitaplarında kırklar, yediler gibi evliyanın mevcut olduğuna dair hadis-i şerifleri bildirmişlerdir.

Ebu Nuaym, "Her asırda iyiler bulunur. Bunlar beş yüz kişi olup kırkı ebdal[21]dir. Her ülkede bulunurlar" derken, Taberani "Yeryüzünde her zaman (ebdallerden) kırk kişi bulunur. Her biri İbrahim Aleyhisselam gibi bereketlidir. Bunların bereketi ile yağmur yağar. Biri ölünce, Allahü Teâlâ, onun yerine başkasını getirir", demiştir (www.ashabilyemin.com; bilinmeyendiyarbekir.com).

Kırklar dağı için söylenenler bu binlerce yıllık kültürel belleğe dayanmaktadır. Halkın inanıp dillendirmesi ve bu şekilde bilinmesi inanç turizmi arzı için yeterlidir.

[21] Derviş, abdal anlamında kullanılmıştır.

5.2. Diyarbakır Çevresinde Dini Miras

5.2.1. Selahaddin Eyyubi Camii – Silvan

Araştırma alanının en köklü ve mimari açıdan etkileyici alanlarından bir diğeri de, Silvan'daki Selahattin Eyyübi Cami'dir. Selahattin Eyyübi'nin 1185 yılında Meyyafarikin'i (Silvan) ele geçirdikten sonra Bizans bazilikası sütunlarının da kullanılması suretiyle bu eseri yaptırdığı bilinmektedir. Ancak Beysanoğlu, caminin bir Artuklu camii olduğu ve Artuklular döneminde yapıldığını ifade etmekte ve cami isminin Silvan Ulu Camii olduğunu söylemektedir. Cami hakkında ayrıntılı bilgi veren araştırmacılar, çoğunlukla bunun bir Artuklu eseri olduğunda birleşmektedir. Savcı ise bu caminin Artuklularla, Eyyübilerin müşterek ve halis bir yadigârı olduğunu ifade etmektedir (Savcı, 1956: 56).

Silvan ilçe merkezinde bulunan ve halk arasında Acem Camii ismiyle de anılan yapının, cami öncesi kullanımında ilk inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bu camiye "Camiya Acem" de denilmesinin sebebini Konyar (1936: 312) cami işlevi öncesinde de kullanılmasına bağlamış ve çok eski (kadim) devirlerden beri kullanılan bir mabet olması ihtimali yüksektir demiştir. Zira cami hakkındaki ilk yazılı kayıtlar, ilçenin önemli bir merkez olarak tarih sahnesinde yerini alacağı Türk hâkimiyetinden önceye rastlamaktadır. Seyyah İbn-i Şeddat, Silvan'da 1031 tarihli musalla tipinde bir camiden söz ederken, 1046'da bölgeden geçen İranlı Seyyah Nasır-ı Hüsrev, burada bulunan avlulu bir camiden bahsetmektedir. Ancak, Hüsrev'in bu camiyi birkaç kelime ile geçiştirmesi, ilk caminin belirli bir özelliği olmadığını gösterir (Alkan, 2013: 423-424). İbnü'l Azrak ise caminin 1152'de yıkık halde gördüğü kubbesinin 1157'de Necmettin Alpi döneminde onarıldığını ifade etmektedir (Durukan, 2002: 96; Hillez, 2013: 107-108). Böylece caminin bu beş yıl boyunca, bugünkü şekli ile tamamlandığı anlaşılmaktadır. Zira kubbenin kaidesinde, Artuklulardan Timurtaş'ın oğlu, Necmettin Alpi'nin kitabesi vardır ve bu bir tamir kitabesi değildir (Alkan, 2013: 423-424).

Fotoğraf 283-284: Selahattin Eyyubi Camii Kuzey Cephesinden Bir Bölümünün Görünümü

Foto: Recep AKSU

Selahattin Eyyübi Camii, yapıldıktan sonra, birçok tamir görmüş, ince taş işlemeli mihrabı 1227 de Eyyübiler'den Emir Şahabettin tarafından yaptırılmış, 15. yy. da, daha sade ikinci bir mihrap yapılmıştır. Camiyi, 1913'teki son tamirden önce, inceleyen ve resimlerini çeken Bell; etrafı, bazıları tonozlu, bazıları kubbeli, on bir bölüm halinde üç taraftan çevrilmiş büyük, kubbeli bir yapı olarak tarif etmektedir (Bell, 1914: 159; Alkan, 2013: 423-424). Gabriel ise, kıble duvarına paralel uzanan üç nefli eski plana, kubbeli kısmın, Artuklular tarafından eklendiğini ileri sürmektedir (Gabriel, 1940: 159; Alkan, 2013: 423-424). Eyyübi Camii, çok sonra, 1913 yılında Mardinli taş ustalarının elinden esaslı bir tamir geçirmiş, bunlarda herhangi bir üslup anlayışı olmadığından, kuzey ve güneydeki zevksiz portallerin ve güneydeki pilpayelerin eklenmesi ile oldukça bozulmuştur (Alkan, 2013: 423-424).

Bugün camide, yapım evrelerini gösteren iki kitabe bulunmaktadır. Kubbe eteğinde yer alan ilk kitabe, Artuklu hükümdarı Necmettin Alpi dönemine (1152- 1176) aittir. Mihrap üzerinde yer alan ikinci kitabe ise, Eyyubi döneminde Emir Ebul Muzafferüddin Gazi tarafından yaptırılan 1227 tarihli yapımı belgelemektedir (Durukan, 2002: 96; Hillez, 2013: 107-108).

Caminin mimari özelliklerine inceleyecek olursak; burada Artuklu camilerinin Büyük Selçuklu mimarisine dayanan karakteristik plan ve mimari özelliklerinin daha sonra devam eden orijinal üslubu hâkim olmuştur. Aslanapa, bu durumu "Silvan Ulu Camii ile Artuklu mimarisinin muhteşem üslubu başlar. Burası, Melikşah'ın İsfahan Mescidi ve Gülpeyagan Camii ile Gaznelilerin, Leşker-i Bazar (Ulu Camii) cami özellikleri birleştirilerek, Anadolu'da Türk cami mimarisinin abidevi şekli inanılmaz

bir kuvvetle gerçekleştirilmiştir. Bunun sonraki etkileri, Baybars Camii ile Türk Memlükleri mimarisinde Mısır'a, Derbent Cuma Mescidi ile Kuzey Azerbaycan'a kadar kendini belli etmekle beraber, asıl değerlendirilmesi Anadolu camii mimarisinde olmuştur" diyerek vurgulamıştır. Cami taştan, kubbesi ise tuğladan yapılmıştır (Alkan, 2013: 423-424)

Fotoğraf 285-286: Selahattin Eyyubi Camisinin Farklı Dış Cephelerden Bir Kısmının Görünümü

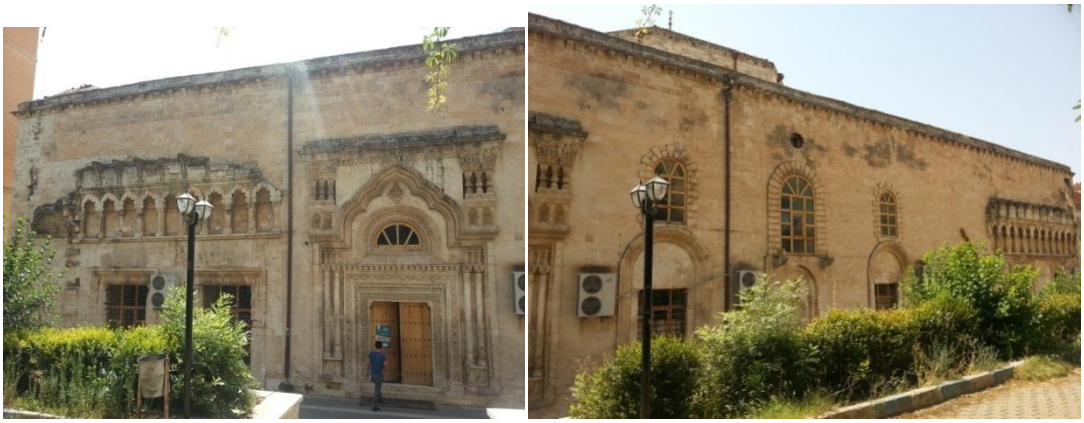

Foto: Recep AKSU

Fotoğraf 287-288: Selahattin Eyyubi Camisinde Taş İşçiliği

Foto: Recep AKSU

Fotoğraf 289-290: Selahattin Eyyubi Camisi İç Kısımdan Görünüm

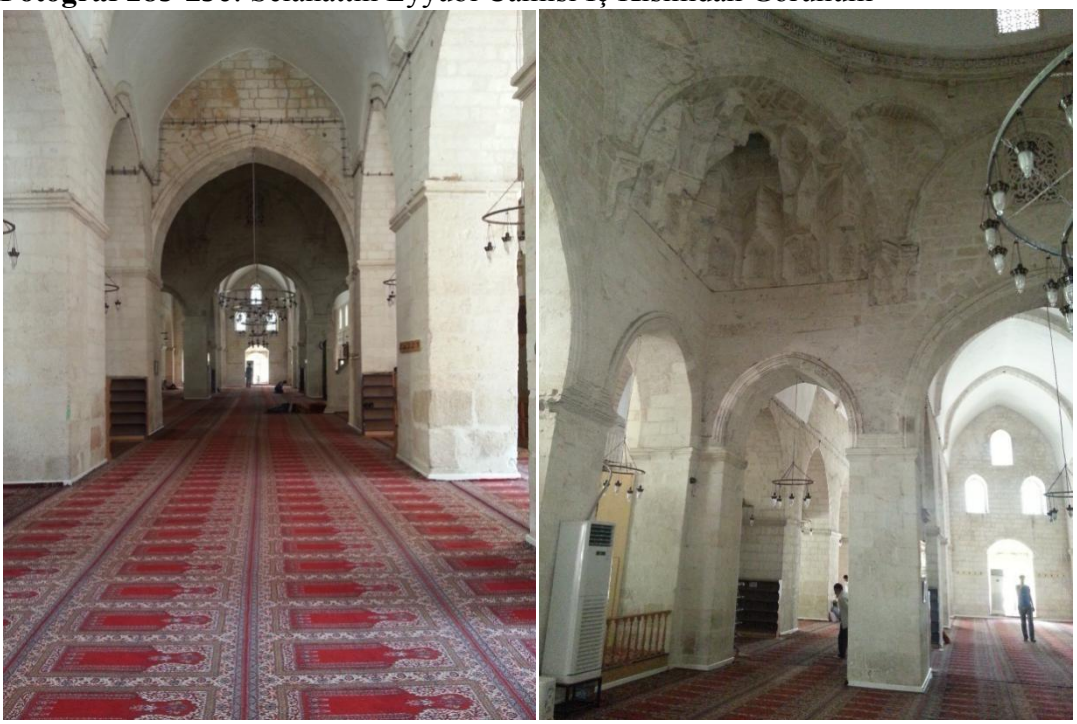

Foto: Recep AKSU

"Yapı, Silvan'daki mimari eserlerin tümünde yaygın biçimde tercih edilen kalker taşından inşa edilmiştir. Açık sarı renk kalker, kullanım zamanına bağlı olarak doku ve ton farklılıkları göstermektedir. Kalkerden süsleme malzemesi olarak da faydalanılmış ve gerek iç mekân, gerekse dış mimarideki süslemelerde farklı bir malzeme kullanımına gidilmemiştir. Malzemenin ton ve doku farklılığı orijinal yapım ile sonraki eklemelerin ayırt edilmesini kısmen kolaylaştırsa da yapının 20. yüzyılda geçirdiği nitelikleri belirlenemeyen onarımlar, malzeme ve teknik açısından sağlıklı bir değerlendirme yapmayı da aynı oranda güçleştirmektedir. Yapının kuzey ve güney cepheleri 20.yüzyıl boyunca gerçekleştirilen onarımlarla biçimlenmiştir. Doğu ve batı cephelere göre daha asimetrik ve hareketli bir görüntü sergileyen bu cephelerde yoğun bir süsleme programının varlığı dikkat çekmektedir. Süslemelerden bazı kesitler orijinal yapım dönemlerine ait iken, büyük bir bölümü 1911-1913 yıllarında Mardinli taş ustaları tarafından yapılmıştır. Özellikle taç kapılar bu döneme ait süslemeleriyle öne çıkmaktadır. Son dönem restorasyonları sırasında gerçekleştirilen süslemeler kalker üzerine oyma-kabartma tekniği ile oluşturulmuştur (Hillez, 2013: 107-108)".

Selahaddin Eyyubi Camisi, araştırma alanının inanç turizmine yönelik kültür mirasları içinde en önemli eserlerdendir. Muhteşem mimarisi ve süslemeleriyle, harika taş işçiliği ve görkemi ile cami çok büyük bir turizm arzı oluşturmaktadır. Eyyübi ve Artuklu eseri olan bu yapının gerekli tanıtımlarının yapılıp, amaca uygun sürdürülebilir turizm modelleriyle desteklenmesi gerekmektedir.

5.2.2. Diyarbakır Çevresinde Peygamber Makam ve Kabirleri

1898 tarihli Diyarbakır Salnamesi'nde, Diyarbakır'da kabri bulunan peygamber, sahabe ve evliyaya ait türbelerin anlatıldığı kısımda: "Şehrimizin güzel kokulu toprağına defnedilen, yüce kuvvet ve manevi feyizleriyle şehrimiz halkını faydalandıran büyük peygamberler, mükerrem sahabeler ve hürmete layık büyüklerimizin türbelerinin ve makamlarının bulunduğu yerlerin ve adı geçene bağlı vakıfların çizelgesidir" denilerek kabri bulunan Nebiler (peygamberler) ve bu peygamberlere ait türbelerinin yerleri belirtilmektedir.

Diyarbakır'da 1898 tarihli Diyarbakır Salnamesi'ne göre; Nebi Zülkifl aleyhisselâm, Nebi Elyesa aleyhisselâm, Nebi Harun-ı Âsafî aleyhisselâm, Nebi Hallak aleyhisselâm, Nebi Harut aleyhisselâm, Nebi Enûş b. Şit aleyhisselâmın kabr-i şerifleri bulunmaktadır (Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 266; www.diyarbakirmuftulugu.gov.tr; Haspolat, 2014: 10). Araştırmanın bu kısmında, özetle bu mekânlar incelenecektir. Bunlardan Hz. Zülküfl, Elyesa, Harun-ı Asafi, Nebi Hallak ve Nebi Harut'un (a.s.) kabirleri Eğil İlçesinde (Şekil 25) bulunmaktadır.

Özellikle son dönemde yapılan önemli mekânsal düzenlemelerle turizme kazandırılan bu mekânlar çok sayıda yerli ve yabancı turist çekmektedir. Ancak bu alanların müze kapsamında olmaması ve girişlerin ücretsiz olması nedeniyle turist sayılarıyla ilgili herhangi bir veri bulunmamaktadır.

Kabirlerin bulunduğu alanın sit alanı olması nedeniyle, türbe yakınında herhangi bir yapılaşmaya izin verilmemektedir. Hem bu nedenle hem de henüz yeni başlayan turistik ziyaretler nedeniyle, bu önemli turizm destinasyonunda henüz hediyelik eşya satışına yönelik ticari işletme mekânları oluşmamıştır. Bu tür alışverişler genellikle

Diyarbakır şehrinde yapılmaktadır. Ancak az sayıda da olsa peygamber kabirleri civarında çeşitli seyyar satıcılar göze çarpmaktadır.

Şekil 25: Eğil İlçesi Ziyaret Tepesinde bulunan peygamber kabirlerinin yerleri

Harita: Recep AKSU

5.2.2.1. Nebi Zülkifl (a.s.) Kabri ve Makamı

1898 tarihli Diyarbakır Salnâmesi'nde Hz. Zülkifl (a.s.) peygamberin kabrinin Diyarbakır'da olduğu yazmaktadır. Mezarının Eğil İlçesi'nde, makamının ise Ergani'de olduğu kabul edilmektedir.

Zülkifl (a.s.) peygamberin Kur'an-ı Kerim'de diğer peygamberlerin isimleriyle birlikte zikredilmesi, sabredenlerden, seçilmişlerden ve Allah tarafından ödüllendirilenlerden olduğunun belirtilmesi, onun da peygamber olduğunu gösteren bir delildir.

Kaynaklarda Hz. Zülkifl (a.s.) peygamberin, Hz. Eyyûb (a.s.) peygamberin oğlu Bişr olduğu belirtilmektedir. Yüce Allah, Hz. Eyyub'dan (a.s.) sonra O'nu peygamber olarak göndermiş ve halkı, "Allah'ın birliğine inanmaya" davet etmesini emretmiştir (Köksal, 2003: 32; Akıncı, 2006: 117). Bir diğer iddiaya göre ise de, Hz. Elyesa'nın amcasının oğludur. Hz. Elyasa'nın vefatı yaklaşınca Hz. Zülkifl'e kefil olarak, yerine

halife olarak bırakmıştır. Bu nedenle, esas ismi "Bişr" olmasına rağmen kendisine Zülkifl[22] (kefil olan) lakabı verilmiştir (Korkusuz, 2003; akt: Haspolat, 2014: 8).

Hz. Zülkifl Peygambere ait olan eski türbe Eğil ilçesinin yaklaşık dört km. dışında Haciyan mezrasında bulunmaktayken, Dicle Baraj Gölü sularının altında kalmaması için 1995 yılında yetkililerin izin ve yardımıyla Nebi Harun tepesine nakledilmiştir. Eski türbenin başucundaki kitabede "Haza kabril Zülkifl nebi" bu kabir Zülkifl (A.S) peygamberindir, yazılıdır. Bu durum birçok seyyahın (Arif Paşa ve Ebu Bekir El Herevi seyahatnameleri bazılarıdır) seyahatnamelerinde de geçmektedir. Kanuni Sultan Süleyman dönemi Şeyhülislamı Ebu's Su'ud Efendi, Salebi Tefsirinde şu şekilde yazmıştır "Hz. Zülkifl M.Ö.726'da doğdu. Anadolu'da yaşamıştır, 75 veya 95 yaşında vefat etmiş olduğu sanılmaktadır. (Salebi, Ebu's-Suud, Tefsir, VI, 82). Akıncı ise Peygamberler Tarihi isimli eserinde olayı detaylandırmıştır. Bahtunnassr'ın zulmünden kaçan Hz. Zülkfil'ün önce Şam'a sonra Bitlis'e sonra da Ergani'ye geldiğini belirtmiştir. 12. yüzyılda Diyarbakır'a gelen Ebubekir el Herevi ise Eğil kalesinde Zülkifl peygamberin kabrini ziyaret ettiğini söylemiştir.

Zülkifl Nebi zaviyesinin 1518 senesine ait bir vakfiyesi de vardır (Üzülmez, 2005: 262-269). Osmanlı Tahrir defterlerinde 1518 tarihli ve 1530 tarihli tahrirde Bagür ve Ruzbegü köy ve mezralarının Zülküfl Nebi zaviyesi için vakfedildiği yazılıdır. 1801 tarihli Diyarbakır Salnamesinde ise 5400 akçelik bir geliri olduğu belirtilmiştir (Haspolat, 2014: 33). Zaten 1094 yılında yapılan türbe, Anadolu'da yapılan ilk türbedir. O dönemden günümüze kadar başucundaki bir diğer mezar kitabesinde[23] de (1936 yılında Konyar fotoğraflamıştır) kabri bulunan zatın Hz. Zülküfl olduğu yazmaktadır.

[22] El Kurtubi, El Alusi ve El Mevdudi gibi bazı âlimler ise eserlerinde onun Hz. Eyyüb (a.s) peygamberin kendisinden sonra peygamber olan Beşer adındaki oğlu olduğunu ve Hilar (Çayönü) düzlüğünde yapılan bir savaşta esir düşen askerleri için hayatı pahasına kefalette bulunduğundan Zülküfil (kefil olan) isminin verildiğini belirtmişlerdir.

[23] Günümüzde baraj suları altında kalan eski türbenin duvarlarında bırakılan kitabelerin üçüncüsünde "Çok bağışlayıcı ve merhamet edici olan Allah'ın adıyla bu kabir Zülkifl Peygamber'e -salât ve selam onun üzerine olsun- aittir. Mevdudi oğlu Ebubekir, Hicri 487 (miladi 1094) yılında bu yapıyı yapmaya muvaffak oldu," yazmaktadır (Haspolat, 2014: 9).

Fotoğraf 291-292: Konyar'ın Fotoğrafladığı Eski Türbedeki Kitabe ve Eğil'deki Yeni Türbesinde Hz. Zülkifl Peygamberin Kabrinden Görünüm

Foto: Recep AKSU

Daha önce belirtildiği gibi, Zülkifl Peygamber'e ait olan eski türbe ile Elyesa Peygamber'e ait olan türbe, Teke Köyü'nde (Çakırören Mahallesi) bulunuyordu. Dicle Barajı'nın yapılmasıyla birlikte, baraj gölü havzasında kalan, Elyesa ve Zülkifl peygamberlerin naaşlarının, Diyanet İşleri Başkanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün işbirliği neticesinde, yerlerinden çıkarılması kararlaştırılmıştır. Nakil işlemi, 14–17 Eylül 1995 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Bunun için dokuz kişiden meydana gelen yeminli bir heyet oluşturulmuştur. Heyette; dönemin Eğil Kaymakamı, Müftü, bir müftülük memuru, iki eski medrese hocası ve imam, kaymakamlık veri hazırlama kontrol işletmeni ve üç işçi hazır bulunmuştur. Önce, Hz. Elyesa'nın kabrinin açılmasına başlanmış ve bu faaliyet iki gün sürmüştür. İkinci gün sonunda naaşa ulaşılmıştır. Heyette bulunanlar, ittifak halinde, cesedin ve kefenin hiçbir şekilde çürümediğini, daha dün ölmüş gibi durduğunu ifade etmişlerdir. Elyesa Peygamber'in naaşı, Eğil ilçesine hâkim durumda olan ve Nebi Harun (Harun-i Asefi)'un kabrinin de bulunduğu tepedeki, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün yaptırdığı türbeye defnedilmiştir. Daha sonra, Hz. Zülkifl'in naaşının nakli için çalışmalara başlanmıştır. Bu peygamberin naaşının bulunduğu mezarın açılmasının çok zor olduğu ifade edilmiştir. Mezarın, dönemin çimentosu olarak bilinen kevs-i hacer (yumurta akı, kum ve kireçten oluşan karışım) adlı bir madde ile kaplı olduğu ve açılmasının çok uzun bir süre aldığı belirtililmiştir. Aynı şekilde heyettekiler, ittifak halinde, Zülkifl Peygamber'in naaşının ve kefeninin de hiç çürümediğini ve cesedin, uykudaki bir insanı andırdığını ifade etmişler ve yönünün Kudüs'e doğru olduğunu belirtmişlerdir. Bu naaş da aynı şekilde, hazırlanan türbeye

nakledilmiştir (Melek, 2009; akt: Haspolat, 2014: 21). Aynı olayı heyet içinde bulunanlardan Akboz, Haspolat'a (2014: 7). "…Defin mekânında biz 35 kişi idik, iplerle zorlukla indirdik, çok ağırdı. Tekbirlerle gömdük. Mezara izin alarak dualarla ilk giren, Seyda Ömer'e sordum anlattı. Zülküfl peygamberi baştan ayağına kadar kontrol ettim, daha dün vefat etmiş gibiydi. Boyu bizim kadardı, kefeni tığla örülmüş şekildeydi, hafif tozluydu, başına dokununca başını örten örtü açıldı, beyaz saç ve sakalı vardı…"şeklinde nakletmiştir.

Fotoğraf 293-294: Eğil'de Nebi Harun Tepesinde Hz. Zülkifl ve Elyesa Peygamberlerin Türbesinden Görünüm

Foto: Recep AKSU

Hz. Zülkifl (a.s.)'ın Makamı (Bir Süre Kaldığı Yer)

Ergani İlçesi'nin 6 km. kuzeyinde bulunan "Zülküfil" veya "Makam" ismi verilen dağın zirvesindedir. 1883, 1890 ve 1900 tarihli Diyarbakır Salnameleri'nde Nebi Zülkifl'ün (a.s.) makamının Ergani'de bulunduğu ve bu makamın güzelleştirilerek tamir ve tefriş edildiği bilgisi bulunmaktadır.

Fotoğraf 295-296: Makam Dağındaki Hz. Zülküfl Peygamberin Bir Süre Kaldığı Makamı ve Makam Dağından Ergani Ovasına Bakış

Foto: Recep AKSU

Ali Emiri, Osmanlı Vilâyât-ı Şarkıyyesi adlı eserinde 1879 yılında Abidin Paşa ile Elazığ'a giderken Ergani'ye uğradıklarını, Zülkifl Nebi'nin (a.s.) makamını ziyaret ettiklerini ifade etmektedir (Emiri, 1918: 25; akt: Beysanoğlu, 2003: 499). 1889 yılında Diyarbakır'da bulunmuş olan Arif Paşa, Seyahatnamesi'nde Ergani Kasabası'na gittiklerinde ilk önce Hz. Zülkifl (a.s.)'ın makam-ı mukaddeslerini ziyaret ettiklerini ifade ederek türbe ve türbenin çevresini ayrıntılı olarak tasvir etmiştir (Korkusuz, 2003: 151).

Makam Dağı'nda bulunan Zülkifl Nebi Zaviyesi'nin hangi tarihte ve kim tarafından yaptırıldığına dair kesin bilgi olmasa da, 1518 tarihli Tahrir Defterleri'nde vakıf kaydının bulunması (Bizbirlik, 2002: 347), Osmanlı döneminden daha önceyi işaret etmektedir. Ayrıca 1530 tarihli Osmanlı Tahrir Defterleri'nde de Hz. Zülkifl (a.s.)'ın türbesi ve türbeye vakfedilen gelir hakkında bilgiler bulunmaktadır (Erpolat, 2004: 5). 1868 yılında Diyarbakır valiliğine atanan Kurt İsmail Paşa'nın, Zülkifl Nebi Türbesi'ni ziyarete gelenler için bir daire ile sarnıç inşa ettirdiği de bilinmektedir (diyarbakirmuftulugu.gov.tr).

Fotoğraf 297-298: Vali Kurt İsmail Paşa Döneminde Yapılan Su Sarnıcının Üst ve İç Tarafının Bir Kısmından Görünüm

Foto: Recep AKSU

Arifi Paşa ve Diyarbakırlı Ali Emiri de, seyahatnamelerinde, Makam Dağında, Melik Salih tarafından 1252 ya da 1272 tarihinde yapılmış bir şamdan ile İrankari başka bir şamdanı ve hazrete ait bir demir asayı da gördüklerini ifade etmişlerdir. 1926'da Ergani Zülküfl Nebi türbesinde bulunan altın ve gümüş gibi kıymetli eşyalar, çok değerli halı ve seccadeler, eski Sivas valilerinden birinin gönderdiği gümüş çerçeve

ve Uzun Hasan'ın hediye ettiği şamdan Diyarbakır Vakıflar idaresine ve oradan da İstanbul'a gönderilmiştir.

İçinde Hz. Zülkifl (a.s.) makamı bulunan ve türbe olarak adlandırılan yapı, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce restore edilmiştir. Bu yapının içerisinde yaklaşık 20–30 kişinin namaz kılabileceği küçük bir mescit de bulunmaktadır. Ulaşımı kış mevsiminde zor olan türbe, diğer zamanlarda sürekli ziyarete açıktır (diyarbakirmuftulugu.gov.tr).

Fotoğraf 299-300: Makam Dağında Yeni Düzenlenen Yürüyüş Parkurundan Hz. Zülkifl Makamının Görünümü

Foto: Recep AKSU

Zülkifl Nebi (a.s.) Makamı, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında "Zülkifl Nebi Türbesi" adı ve 21.07.01/08 envanter numarası ile "Türkiye Kültür Mirasları" arasında kayıtlıdır. Ayrıca türbe, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından 20.02.1991 tarih ve 656 sayılı Kurul Kararı ile tescillenmiş ve korumaya alınmıştır (diyarbakirmuftulugu.gov.tr).

5.2.2.2. Hz. Elyesa Peygamber Kabri

Hz. Elyesa (a.s.) peygamberin, İslâmî kaynaklarda "Elyesa' b. Ahtûb b. Acûz" şeklinde verilen şeceresi dışında onunla ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Hz. İlyâs (a.s.) peygamber devrinde yaşadığı ve ondan sonra peygamber olarak görevlendirildiği bilinmektedir (Harman, 1995: 69).

Kitâb-ı Mukaddes'te de Elişa adıyla zikredilen peygamberin Hz. Elyesa (a.s.) olduğu tahmin edilmektedir. Tanrı'nın emri üzerine İlyâs Peygamber tarafından kendisine halef olarak seçilmiştir. Hz. İlyas (a.s.) peygamberin vefatından sonra da doğru yola

daveti sürdürmüştür. (Kitâb-ı Mukaddes, "II. Krallar": 2/1–18; Harman, 1995: 69; Yiğit, 2005: 548).

Fotoğraf 301-302: Eğil'de Tarihi Asur Kalesinin Karşısında Bulunan Nebi Harun Tepesindeki Hz. Elyasa ve Zülkifl Peygamberlerin Kabirlerinin Bulunduğu Alan ve Elyesa Peygamberin Kabri

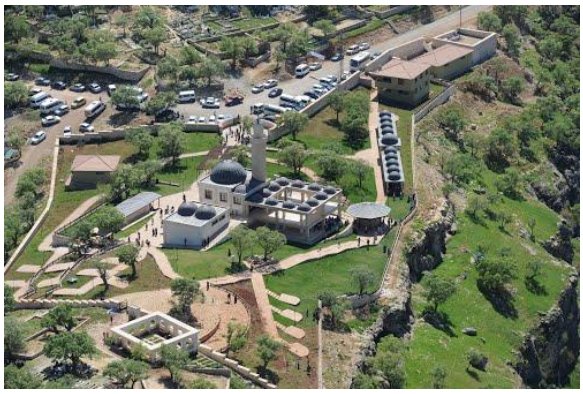

Foto 300: Anonim **Foto 301:** Recep AKSU

Hz. Elyesa (a.s.) peygamber, Hz. Musa'nın getirmiş olduğu dinin esaslarını yaymaya çalışmıştır. Nebi Elyesa (a.s.) İsrailoğullarını doğru yola davet etmesine rağmen çok azının kendisine inandığı, çoğunluğun ise iman etmediği, kendisine iman etmeyen ve gerekli dersleri almayan İsrailoğullarının büyük bir kısmının başına ise Asurluların musallat edildiği ifade edilmektedir (Dikmen ve Ateş, 1997: 515-516). Zaten Haspolat'ın aktardığı notta, Yıldız'ın belirttiğine göre (kişisel görüşme; 2014: 8), "Eğil'de M.Ö. 3500'lü yıllarda yerleşim yerleri kurulmuştur. Asurlular döneminde Eğil önemli bir merkezdir. Asurluların Eğil'de hüküm sürdüğü yıllarda, M.Ö. 856'da İsrailoğulları üzerine bir sefer düzenlenmiş ve bu sefer sonucunda İsrailoğullarının bir bölümünü getirilip Eğil'e yerleştirilmiştir. Bu, Hz. Elyesa'nın peygamberlik dönemidir. İsrailoğullarının zulüm ve baskılarından kaçan Hz. Elyesa (a.s.), bu dönemde araştırma alanında Asur diyarı olan Eğil'e gelmiş ve burada vefat etmiştir. O'nun vefatından sonra da M.Ö. 821'de Hz. Zülkifl peygamber olmuştur." Eğil civarında bazı köy ve mezraların isimleri halen toponimik olarak İbranice kökenlidir. Hz. Elyesa (a.s) peygamberin kabri 850 seneden beri bölgede yaşayanlar ile ilim adamları tarafından Eğil'de kabul edilmiştir. 1898, 1903 ve 1905 tarihli Diyarbakır Salnâmeleri'nde de Hz. Elyesa'nın (a.s.) Eğil'de medfun olduğu ifade edilmektedir. Zaten bölge halkı da, mezarının Eğil'de olduğunu asırlardır kökleşmiş bir inançla kabul etmektedir.

Eğil ilçesi Çarıkören Mahallesinde bulunan eski kabrin güney iç kısmındaki Kufi yazı ve muhtelif taşlardaki Arapça yazılarında "bu kabir Hz. Elyesa (a.s)'nın kabridir", yazılıdır. Eski bir caminin bitişiğinde bulunan bu eski türbe, iki kemer üzerine oturtulmuştur. Dicle Baraj Gölü altında kalmaması için, Diyanet İşleri Başkanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün işbirliği neticesinde 13–16 Eylül 1995 tarihleri arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce Kale Mahallesi'nde, Nebi Harun Tepesi'nde yaptırılan türbeye nakledilmiştir. Amcasının oğlu ve yardımcısı Hürmüz'ün kabri yerinde bırakılmıştır. Bu durum 18.09.1995 tarih ve 06 sayılı Komisyon Kararı ile de tespit edilmiştir. Heyette bulunanların, cesedin çürümediğini yönündeki görüşleri gazetelere de yansımıştır.

Fotoğraf 303-304-305: Gazete Küpürleri ve Görgü Tanığı Mehmet Kılıç

Foto: Haspolat, 2014

Kale Mahallesi'nde Nebi Harun Tepesi'ndeki türbenin yanında Elyesa Camii de bulunmaktadır. Cami ve türbenin mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait olup cami faal durumdadır. Eğil'de Nebi Harun Tepesi'nde bulunan cami ve türbe, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında "Elyesa Peygamber Camii, Zaviye ve Türbesi" adıyla ve 21.06.02/02 envanter numarası ile "Türkiye Kültür Mirasları" arasında kayıtlıdır.

5.2.2.3. Nebi Harun-ı Asafi (a.s.) ve Kabri

1898, 1903 ve 1905 tarihli Diyarbakır Salnâmeleri'nde "Nebi Hârûn-ı Âsafî" peygamber olarak ifade edilmekte ve mezarının da Eğil İlçesinde olduğu belirtilmektedir. Bölge halkı da asırlardır bu durumu teyit etmektedir. Kaynaklarda bu mezar Harun-ı Âsafî'ye nispet edilmektedir ki "Âsaf" kelimesi İslâm dünyasında vezir karşılığı olarak kullanılan (İpşirli, 1994: 455) bir terim olup Hz. Harun (a.s.) peygamber de, Hz. Musa (a.s.) peygamberin veziri ve yardımcısıdır (Harman, 1995:

455). Hz. Musa ve Hz. Harun (a.s) peygamberlerin araştırma alanında bir dönem bulunduklarını teyit eden bir bilgi de, şehrin fethinden sonra Ulu Camiye çevrilen mabedin Hz. Musa (a.s.) zamanında yapılmış olduğu konusundaki rivayetlerdir.

Fotoğraf 306-307: Harun-ı Asafi ve Ömer-i Pirican'ın Türbesi ve Peygamber Kabirlerinin Olduğu Alanın Girişinden Görünüm

Foto: Recep AKSU

Bir diğer rivayet de, Harun-ı Asafi'nin (a.s.) Hz. Süleyman peygamberin veziri olduğu yönündedir. Neml suresi 40. ayette Sebe Melikesi Belkıs'ın tahtını göz açıp kapama gibi çok kısa bir zaman dilimi içinde Sebe'den getiren kişinin Hz. Süleyman'ın (a.s.) veziri Asaf B. Berhiya olduğu anlatılmaktadır.

Harun-ı Âsafî (a.s.) türbesi, Eğil İlçesi'nde, Nebi Harun Tepesi olarak bilinen tepenin üzerinde, Nebi Zülkifl Türbesi'nin yanındadır. Nebi Harun (a.s.)'ın kabrine, türbe müştemilatında bulunan mescit kısmından geçilmektedir. Türbe kitabesinde ise "Bu imaret ve türbenin inşasının (Hicri 557-558) 1162 yılında yapılması emrolundu" yazmaktadır. Bu dönem araştırma alanında Nisanoğulları ya da İnaloğulları dönemi içerisinde yer almaktadır.

Fotoğraf 308-309: Türbe Kitabesi ve Harun-I Asafi ile Ömer İbn Pirican Kabirlerinin İç Kısmından Görünüm

Foto: Recep AKSU

Türbe, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında "Nebi (Peygamber) Harun Türbesi" adı ve 21.06.01/02 envanter numarası ile "Türkiye Kültür Mirasları" arasında kayıtlıdır.

5.2.2.4. Nebi Zennun Kabri ve Yunus Peygamber Makamı

Hz. Yunus (a.s.), Kur'ân-ı Kerîm'de ismi geçen peygamberlerden biridir. İsmi dört yerde açıkça zikredilmiş; iki yerde ise onu yutan balık münasebetiyle, "balık sahibi" anlamlarına gelen "Zü'n-nûn (Enbiya, 87) ve sahibu'l-hût" (Kalem, 48) kelimeleri ile anılmıştır (Nisa, 163; En'am, 86; Yunus, 98; Sâffât, 139).

Allah (c.c.), Hz. Yunus (a.s.) peygamberi Hz. İlyas (a.s.) peygamberden sonra putperest bir kavme, göndermiştir.

Kaynaklarda Hz. Yunus'un (a.s.) geniş topraklara hükmeden Asurluların Dicle nehrinin doğu yakasında bulunan başkentleri Ninova şehrine M.Ö. 8. yüzyılda peygamber olarak gönderildiği bilgisi bulunmaktadır. Otuz üç yıl, kavmini, putperestlikten vazgeçip tevhid inancını benimsemeye çağırmış fakat kendisine, iki kişiden başka iman eden olmamıştır. Bunun üzerine Yunus (a.s.) kavminin ıslah olmayacağını düşünüp kızgınlıkla ülkesini terk etmiş, münzevi bir hayat sürdürmüştür Hz. Yunus'un (a.s.) II. Yereboam devrinde yaşadığı tahmin edilmektedir (Sabuni, 2003: 674-676; Uludağ, 2008: 41).

Evliya Çelebi, Seyahatname'sinde, Hz. Yunus'un (a.s.) makamı/bir süre kaldığı yerin, Diyarbakır merkezde, Fis Kayası mevkiinde, şehir surlarının altında bulunan Fis mağaraları olduğunu belirtmiştir. Bu konuda, eski Musul'da oturan Hz. Yunus'un (a.s.) halkının durumuna üzülüp orayı terk ettiğini vurgulamıştır. Sonrasında Amid'e geldiğini ve halkın tamamının mucize istemeden Allah'a iman etmesine çok sevinip "İliniz, bayındır, halkınız devamlı sevinçli ve neşeli, bütün çoluk çocuğunuz uzun ömürlü, soylu ve doğru yolda olsun" diye hayır dua ettiğini ve Fis Kayası denilen yerde bulunan mağarada yedi yıl ikamet ettiğini nakletmektedir. Yine Evliya Çelebi'nin aktardığına göre, o zamanda, Amalak (Mısır kökenli Hiksoslar kabilesi) kızlarından olan Amid Melikesi, Yunus Peygambere iman ederek Müslüman olmuş ve Hz. Yunus'un (a.s) öğretimiyle şehri, şimdiki İç Kale'yi, sert kara taştan (bazalt) Fis Kayası'nda inşa etmiştir (Bruinessen ve Boeschoten, 2015: 244). Bu bilgiler de

Yunus (a.s.) peygamber ile Diyarbakır'ın birlikteliğini pekiştirmektedir. Yine, Evliya Çelebi ve 18. yüzyılın büyük Osmanlı tarihçisi Avusturyalı Baron Joseph von Hammer Purgstall, Timur devrini anlatırken: "Diyarbekir'in idare merkezi Amid hücum ile zapt ve yağma edildi. Timur, Yunus ve Cercis peygamberlerin kabirlerini ziyaret ile üzerlerine birer kubbe inşa olunmak üzere yirmi bin kepik (lira) ita ayırdı ve her geçtiği yerde fukaraya çok sadakalar dağıttı" yazmıştır (Haspolat, 2014: 25).

Fotoğraf 310-311: Hz. Yunus Peygamberin Bir Süre Kaldığı Makamı Olan Fis Kaya Mağaralarından Görünüm

Foto: Recep AKSU

Aynı zamanda, isminin Kur'an-ı Kerim'de Zü'n-nûn olarak ifade edilmesi ve Eğil ilçesinde bulunan Nebi Zünnun kabri, bu ilişkiyi daha da güçlü hale getirmektedir.

Nebi Zünnun kabri, Eğil ilçesi Çapan mahallesinde mahalle mezarlığının içindedir.1898 tarihli Diyarbakır Salnameleri'nde ismi geçmektedir. Dıştan 8.70 x 8.20 m. ölçülerine sahip olan eser, doğu batı doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Üzeri açık olan türbenin içinde türbenin Nebi Zünnun'a ait 1.42 x 6.35 m. ölçülerindeki kabir bulunmaktadır. Yapı, moloz taş malzemeden inşa edilmiştir (Yıldız, 2012: 59-71).

Fotoğraf 312-313: Eğil'de Bulunan Nebi Zünnun Kabrinden Görünüm

Foto: Recep AKSU

5.2.2.5. Nebi Enûş (a.s.) ve Kabri

Kaynaklarda Enûş (a.s.)'ın, Şit (a.s.)'ın oğlu olduğu belirtilmektedir. Hz. Enûş'un hayatı hakkında ayrıntılı bilgi tespit edilememiştir. Ancak İbnü'l-Esir'in belirttiğine göre Hz. Enûş, Hz. Şit (a.s.) peygamberin oğlu olup, onun ölümünden sonra vasiyeti üzerine halkının yönetimini devralmıştır (İbnü'l-Esir, 1985: 45–46).

1898 tarihli Diyarbakır Salnameleri'nde, Diyarbakır'da kabri bulunan peygamber, sahabe ve evliyaya ait türbelerin anlatıldığı kısımda, Nebi Enûş (a.s.)'ın peygamber olduğu bilgisi ile birlikte Şit aleyhisselâmın oğlu olduğu ve Ergani'nin Kızılca (Otluca) Köyü'nde medfûn olduğu da belirtilmektedir. Bununla birlikte bazı kaynaklarda Enûş isimli bu kişinin Peygamber olmadığı sadece hükümdar olduğu bilgisi de bulunmaktadır (Taberi, 1980: 94).

Enûş Peygamberin türbesi, Ergani İlçesi'nin 17 km. güneybatısında Çayönü, Hilar ve Kikan prehistorik bölgesine (M.Ö. 7000-8000 yıllarına tarihlenen) çok yakın bir mesafede bulunmaktadır. Burada bulunan ziyaretgâh, kümbet şeklindeki bir türbeden ibarettir. Türbe, köyün batısında cami ile aynı avlu içerisinde yer almaktadır. Kümbetin kitabesinden ve yapı malzemesinden anlaşıldığı kadarıyla yapı sonradan bakım ve onarım geçirmiştir.

Fotoğraf 314-315: Enüş Peygamber Türbesinin Dış ve İç Kısmından Görünüm

Foto: Recep AKSU

Türbe iki kısımdan oluşmaktadır. Türbe binasına doğudaki giriş kapısından girilmektedir. Kümbetin içinde bulunan taşta "Yerd b. Mehlail b. Kinan b. Enûş b. Şit b. Âdem" yazmaktadır (Güneli, 1966: 13). Bu durum Luka İncil'inde ve Tevrat'ta

da (Tenvin Bab 4) bu şekilde belirtilmiştir. Süryanice'de Enüş ismi "sadık" anlamına gelmektedir. Mülkiyeti köy tüzel kişiliğine ait olan türbe sürekli ziyarete açıktır.

Enuş Peygamber'in bulunduğu Otluca Köyü'nün bitişiğinde eski ismiyle Kikan Mağaraları bulunmaktadır. 1 km uzaklıktaki Hilar Mağaraları'nda prehistorik dönem halkı yaşarken, Kikan mağaralarında elit tabaka ve idarecilerin kaldığı tahmin edilmektedir. Burada; mağaralar, zindanlar, hamamlar, gözetleme kuleleri, lahit, havuzlar, çıraların konacağı yerler, tırtıllı merdivenler, imalathaneler bulunmaktadır. Enuş peygamberin yaşadığı bölgede, avcı ve toplayıcı toplumdan ilk ziraat ve yerleşik hayatın başladığı Hilar, Kikan ve Çayönü kalıntıları vardır. Enuş Peygamber'in bir medeniyete öncülük ettiği dile getirilmektedir (Haspolat, 2014: 18, diyarbakirmuftulugu.com).

Türbede medfûn şahsın kimliği ve peygamber olup olmadığı hakkında Diyarbakır Salnameleri dışında başka bir eserde bilgiye ulaşılamamıştır. Buna karşın bölgedeki bu yapı, peygamber türbesi olarak bilinmekte ve ziyaret edilmektedir. Ergani ve çevresinde Enûş ismine rastlanılmaktadır.

5.2.2.6. Nebi İlyas (a.s.) ve Makamı

Hz. İlyas (a.s.), Kur'an- ı Kerim'de iki defa İlyas, bir defa da İlyâsîn şeklinde ismen zikredilmekte, mümin kullardan olduğu, putperest inancıyla mücadele ettiği ve daha sonra gelenler arasında hayırla anıldığı belirtilmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de İlyas (a.s.) hakkında başka bilgi bulunmazken tarih, tefsir ve peygamberler tarihi kitaplarında çeşitli rivayetler yer almaktadır. Bu rivayetlerde onun şeceresi "İlyas b. Yasin b. Finhâs b. Îzâr b. Harun b. İmran" veya "İlyas b. Âzir b. Îzâr b. Harun b. İmran" şeklinde verilmektedir. Her iki şecerede de İlyas (a.s.) peygamberin, Harun (a.s.) peygamberin torunlarından olduğu anlaşılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de zikredilen Hz. İlyas'ın (a.s.), Kitâb-ı Mukaddes'te anlatılan İlyâ (Eliyahu-Eli) olduğu kabul edilmektedir (Harman, 1995: 161).

İlyas peygamber hakkında Kur'an ve hadis dışındaki İslâmî literatürün dışında çoğunlukla Yahudi dinî literatüründen kaynaklanan pek çok rivayet yer almaktadır (Harman, 1995: 40).

Hz. İlyas'ın (a.s.) makamının (bir süre kaldığı yer), Merkez Sur İlçesi, Hasırlı Mahallesi, Küçükbahçecik Sokak No:21'deki Sinagog olduğu aktarılmaktadır. Bu sinagog, özentisiz eklemeler sonucu büyük ölçüde tarihi özelliğini yitirmiş olarak gözükmekte ve halen ikametgâh olarak kullanılmaktadır. Günümüzde yapı büyük bir tahribata uğramıştır. Yapı alanı toprak dolguyla dolmuş durumdadır. Ancak yapılacak olan arkeolojik kazı çalışmaları sonucu yapının kalıntılarının ortaya çıkarılacağı düşünülmektedir. Yapıya ait mimari parçalar olan sütunlar, sütun başlıkları vb. taşlar toprak yüzeyinde ve toprağa gömülü bir şekilde yerinde korunmuştur.

Fotoğraf 316-317: Sinagog Kalıntısından Görünüm

Foto: Haspolat, 2014 ve Soyukaya vd., 2011

1848 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Yahudi Seyyah Benyamin Haşeni, şehrin ayrı bir kesiminde yaşayan 250 Yahudi aile hakkındaki gözlemlerini eserinde naklederken Hz. İlyas'ın (a.s.) Diyarbakır'da bir dönem bulunduğu hakkında da bilgiler vermektedir: "Çoğu dinimizi biliyor. Kutsal kitaplarımız ve peygamberlerimiz kalplerinde yer edinmiştir. Sinagog'da mevcut olan küçük bir oda daima kapalı tutulmaktadır. Bu oda Yahudiler ve diğer dinlere mensup kişiler için kutsaldır. İnançlarına göre Hz. İlyas bu odada peygamberliğini ilan etmiştir" (İşli, 1998: 368) Diyarbakır şehri, Yahudiler için Tevrat'ta geçen Kalne[24] şehri olarak kabul edilmektedir (Taşğın, 2004: 1095). Tevrat'ta ismi geçen bir şehir olmasıyla da Diyarbakır ve çevresi, inanç turizmi açısından büyük bir potansiyel arz etmektedir.

[24] Tevrat, "Tekvin", 10/1–15: "Ve Ham'ın oğulları: Kuş ve Mitsraim ve Put ve Kenan ve Kuş'un oğulları: Seba ve Havila ve Sabta ve Raama ve Sebteka ve Raam'ın oğulları Seba ve Dedan. Ve Kuş Nimrod'un babası oldu. O Rabbın indinde kudretli avcı idi. Ve onun krallığının başlangıcı Şinar diyarında Babil ve Erek ve Akad ve Kalne idi"

5.2.2.7. Hz. Danyal (a.s.) Kabri

Hz. Danyal (a.s.) peygamber, Zülküfl peygamberin oğludur. Danyal Peygamberin mezarı Eğil Emniyet Binası'nın arka bahçesindedir. 40 yıl önce üzerinde kubbesi varken sonradan bu kubbe yıkılmıştır. Bölge halkının bir kısmı, burada Danyal Peygamber'in kabrinin bulunduğuna inanmaktadır. Bunun yanında, Danyal Peygamber'in bir makamının da, Zülkifl, Elyesa ve Harun Asefi'nin türbelerine doğru giderken, sağ taraftaki bir dağın tepesinde olduğu da ifade edilmiştir. Belirtilen yerde herhangi bir yapı bulunmazken, burası ağaçlıklar içindedir ve makam olduğunu gösteren herhangi bir işaret de bulunmamaktadır (Yıldız, 2010; akt: Haspolat, 2014: 18).

"Bir diğer rivayet de Danyal peygamberin Dicle Nehrinin vadisini suyun ilk çıktığı yerden itibaren asasıyla çizerek belirlediğidir. Bu rivayete göre, "Allah (c.c.), Hz. Danyal'dan Dicle'nin suyunun çıktığı mağaranın (Birkleyn mağaraları) önüne gitmesini istemiş ve demiş ki: "Buradan itibaren çizgi çizerek yürü. Su seni takip edecek. Ama fakirlerin, vakıfların malına yetiştiğin zaman yol değiştir ki su onlara zarar vermesin." Danyal Peygamber Basra'ya kadar hep garibanları, tarım arazilerini koruyup asasıyla yatağı çizmiş. Bununiçin Dicle hep zikzaklar çizmiş ve arazilerin kenarından geçmiş. Elindeki asa ile suyun çıktığı mağaradan (Birkleyn), Basra'ya kadar çizgi çizen Danyal peygamber, Tanrı'nın buyruğuyla Dicle'nin kimseye zarar vermemesi için güzergâhını sürekli değiştirmiş (Haspolat, 2014: 14)."

Fotoğraf 318-319: Eğil İlçe Emniyet Müdürlüğü Bahçesinde Hz. Danyal (a.s.) Peygambere Ait Olduğu Söylenen Kabir

Foto: Recep AKSU

5.2.2.8. Nebi Hallak ve Kabri

1898, 1903 ve 1905 tarihli Diyarbakır Salnameleri'de Nebi Hallak'ın (a.s.) peygamber olduğu ve kabrinin Eğil'de bulunduğu bilgisi bulunmaktadır. Nebi Hallak'ın (a.s.) kabri, Eğil İlçesi'nin girişinde, çevresi duvar ile çevrilmiş şekilde bir meşe ağacının yanında bulunmaktadır (Çiçek,2007: 98). Bu mezarın Hz. Muhammed (s.a.v.)'in berberliğini yapmış olan bir sahabeye ait olabileceği de söylenmektedir (Beysanoğlu, 1985: 82). Nebi Hallak'ın (a.s.) peygamber olup olmadığı ve hayatı hakkında Diyarbakır Salnameleri dışında herhangi bir kaynakta bilgiye ulaşılamamıştır.

Fotoğraf 320-321: Nebi Hallak (a.s) Kabrinden Görünüm

Foto: Recep AKSU

5.2.3.Diyarbakır Çevresinde Diğer Kutsal Mekânlar

Kutsal kişilerin doğduğu, yaşadığı ve vahiy aldığı yerler olması bakımından bazı mağaralara kutsallık atfedilmiştir (Doğaner, 2013: 306). Bu şekilde kutsal sayılan mağaralar da inanç turizmi kapsamı içerisindedir. Bu kapsamda Türkiye'de kutsal mağaralar arasında en fazla bilinenler arasında bulunanlar "Ashab-ı Kehf" mağaralarıdır. Türkiye'de olaya konu olan gençlerin, uykudan uyanıp birkaç yüzyıl sonra indikleri yerleşmenin adından hareketle (Efsus) Efes, Afşin (Epsus) ve Tarsus (Efsus) kentleri bu mağaraya mekân olmuşlardır (Doğaner, 2013: 306). Araştırmanın bu kısmında incelenecek olan mağara, "Ashab-ı Kehf" literatürüne çok kuvvetli dayanaklarla girmeyi, diğer adaylar kadar hak etmektedir. Lice yakınlarında olan bu mekânın özellikleri inanç turizmi açısından önem arz etmektedir.

5.2.3.1. Ashab-ı Kehf Mağarası

İnanç turizmine yönelik bir varış noktası olmaya aday ve kültür turizmi açısından büyük bir potansiyel taşıyan Ashab-ı Kehf mağarasının, mekân özellikleri ön planda tutularak bu kısım oluşturulmuştur. Amaç bu kültürel zenginliğin bilinirliğini artırmak, ulusal ve küresel temelde turistik arza sunmaktır.

Mekân ve özelliklerine geçmeden, konunun kolay anlaşılabilirliği açısından, bazı kavramlara kısaca yer vermek gerekmektedir. Açıklık getirilmesi gereken ilk kavram "kehf" sözcüğüdür. Kehf, sözlükte dağdaki mağara anlamına gelir. Arapçada, mağara geniş ise 'kehf', dar ve küçük ise 'ğâr' diye adlandırılır. Mağara figürü tarih boyunca insanların hayatında çok önemli bir yer tutmuş; bu figür, pek çok düşünce sistemi ve din tarafından kullanılmıştır (Haspolat, 2014: 215).

Rakîym ise bazı tefsircilere göre, mağaraya sığınan gençlerin mensup olduğu köyün veya kentin adıdır. Rakîym, yüksek dağ ve tepe anlamına da gelmektedir. Bazılarına göre ise de Ashab-ı Kehf'in hatıralarına yazılan kitabenin adıdır (DİB, Ünal, 2015: II/904)

Ashab-ı Kehf mağarası, Lice'nin 18 km batısında Fis Ovası yanında bir tepenin üzerinde kurulmuştur. Romalılar döneminden kalma olduğu söylenmektedir. Ashab-ı Kehf olayının Roma imparatoru Decius (Decianus) zamanında, yani M.S. 250 civarında olduğu belirtilir. Muhatap ise zulüm gören İsevilerdir.

Tanınmış Kur'an âlimi Fahreddin Razi eserinde Ashab-ı Kehf mağarasının bulunduğu alana Efsus demektedir. Olayın önemli figürlerinden olan, zamanın Roma yöneticisi Decius'un adı antik eserlerimiz hakkındaki kitaplarda ve seyahatnamelerde sık sık geçmektedir. Ünlü gezginimiz Evliya Çelebi eski yapıların birçoğunu "Takyanus eseridir" diye ona mal etmektedir. Ortada Takyanus diye bir Roma İmparatoru bulunmadığına göre bu ad Decius'ten gelmektedir.

Araştırma alanında mağaranın en önemli kanıtlarından biri sayılan Dakyanus antik kenti (Pheison) ve kalesi Lice'de bulunmaktadır. Aynı zamanda bu antik kentin yöneticisinin adı da Decius'tur (Dakyanus). Fis ovasının adının da Efsuss'tan dönüştüğü belirtilmektedir. Lice bölgesi, M.S. 226 yılına kadar Roma – Part, 226 yılından sonra ise Roma – Sasani egemenlikleri arasında iktidar savaşlarına sahne olmuştur. Dakyanus Antik kentinin Roma döneminden kaldığına dair kuvvetli deliler

bulunmaktadır (Tyler, 1865: 2158; Procopius, 2005: 88; Erdal, 2012: 117; bilinmeyendiyarbakir.com)

Hani'den, Lice'ye giden yolun tam ortasında bulunan Dakyanus Antik Kenti'nin etrafı surlarla çevrili olan, ören yerlerindeki yapı kalıntılarından, Roma Çağı sütun başlık ve altlıklarından oluşmaktadır. Mevcut kalıntıların Roma Çağı'na ait olduğu söylenmektedir. Olay Roma dönemi ve yöneticileriyle ile ilgilidir. Hani-Lice arasındaki bu mekân Dakyanus antik kenti de Roma eseridir. Hem Hıristiyan hem de İslam kaynaklarında övülen Ashâb-ı Kehf'in de genel kabule göre Roma İmparatoru Decius zamanında yaşadıkları düşünülmektedir (Beysanoğlu, 1998: 103, 104, 110, 146).

Fotoğraf 322-323: Ashab-ı Kehf Mağarasından Fis Ovasının Görünümü ve Mağaraya Çıkan Merdivenler

Foto: Recep AKSU

Eski adıyla Ashab-ı Kehf olarak bilinen, yeni adıyla İnceburun Dağları üzerindeki bir bölgede, sarp bir yerde bulunan mağara, "Ashab-ı Kehf Mağarası" olarak bilinir. Bu mağaranın beraberinde başka bir mağara daha bulunmaktadır. Mağarada tek bir kitabe vardır ve üç adet taş blok üzerinde yer almaktadır.

Bu alanda Ashab-ı Kehf in olduğuna işaret eden kimi bulguları şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) Osmanlı Salnameleri'nde Lice'nin Derkam (Deyr-i Rakiym) Köyü'nde Ashab-ı Kehf in bulunduğu sürekli vurgulanmıştır,
b) Güneşin doğuşu ve batışı esnasında mağaraya ışığın vuruşu, mağaranın kuzey yönlü oluşu şartları sağlanmaktadır,
c) Dakyanus şehrinin bu alanın içinde bulunuşu ve Dacitus isimli Roma Valisi'nin yöneticiliği konusunda tarihi kayıtlar bulunmaktadır. Dakyanos Antik şehri, Lice'ye varılmadan Bingöl'e giden karayolunun batı tarafındadır. Tyler'a göre (1865: 21-58), Dakyanus antik kenti, "Hani'nin güneydoğusunda Lice'yi, Diyarbakır Ovası'ndan ayıran dağ silsilesinin tepesindeki (İnceburun Dağları) Köşk-ü Kak ve Afisios Daknaoos kalıntılarına denk düşer. Bu kalıntılar sağlam kuruluşlu olup birkaç tane kemerli oda, yerden hafif yüksekte bir tapınak ve etrafa dağılmış süslemeli sütun parçalarından ibarettir. Bu nokta, Diyarbakır ovası Lice ve Sileywan'a (Silvan) göz alabildiğince hakim bir konumdadır. Köşk-ü Kak'dan Fis Ovasına inilir. Ovada ve tepenin yamacında yaklaşık 2 kilometrelik bir alana yayılmış kalıntı yığınları yer alır. Bu kalıntılar, düzgün kesme taşlarla örülmüş duvarlar ile etrafa rast gele dağılmış mimari parçalardan oluşur. Kalıntılar, eski Fes Şehri'ne yani Procopius'un bahsettiği Pheison'a[25] (Dakyanus Kalesi) aittir. Bunların yanında yer alan küçük köyün ismi ise Fes, Affis, Afision'dur (şimdiki Lice'ye bağlı Ziyaret Köyü). Köy halkı arasındaki inanışa göre, bu kalıntılar ile bunların hemen yanında yer alan küçük mağara Yedi Uyurlar (Ashab-ı Kehf) ile

[25] Dakyanus Kale (Pheison): Diyarbakır-Lice yolu üzerinde Lice'nin 18 km. batısında, Fis Ovasındaki Ziyaret Köyü yakınlarındadır. Ovaya hâkim tepe üzerinde kale yer alırken ovada şehir kalıntıları bulunmaktadır. Kale 1100 rakımlı Engul Dağı'nın (İnceburun Dağı) üzerindedir. Ovada yer alan şehir kalıntıları ise surlarla çevrilidir. Gerek şehrin gerekse kalenin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu bilinmemektedir. Roma çağı yapı kalıntıları, bezemeli sütun başlıkları, monolit sütun ve sütun altlıkları, sarnıçlar, surlar, saray kalıntısı, yapıların temel kalıntıları, kemerli yapılar, görülmektedir. Sütunlar 3-4 m. uzunluğunda ve 0.50 m. çapındadır. Şehir planlama itibariyle ızgara planını anımsatmaktadır (Beysanoğlu, 1998: 146; Erdal, 2012:117). Dakyanus Kale, Sophanene'deki ulaşım ağının önemli geçit ve himaye noktalarından birisidir. Bu kale, kavşak noktasında olmasından dolayı Roma-Bizans döneminde bölgedeki askeri kuvvetlerinin esas toplanma yeridir. Bunun yanı sıra Fis Ovası'ndan geçen ve Hazro tepelerinin güneyinden giden ve Martyropolis (Meyyafarikin-Silvan)'in kuzeyinden devam eden posta yolunu da korumaktadır. Kale bu özelliklerinin yanı sıra çevresine oldukça hâkim bir konumda olup çok hayati görüş açısına sahiptir (Sinclair, 1989: 375). Batı Roma İmparatoru I. Justinianos (527-565) döneminde Sasaniler üzerine gönderilen Bizans ordusu Martyropolis sınırına yakın bir yer olan Phison'da kamp kurmuştur (Tyler, 1865: 2158; Procopius, 2005: 88; Erdal, 2012:117).

onların koruyucusu olan Kelb-i Kehf'e (köpekleri Kıtmir) aittir. Taylor aynı sahne ve efsanenin genellikle İzmir yakınlarındaki Efes içinde anlatıldığını vurgulayarak burada, Antik Efes'tekine benzer, bir yüzünde arı, diğerinde palmiye ağacı bulunan birkaç gümüş sikke bulmuştur. Fazla değeri olmayan bol miktardaki bakır paraların kalıntılar arasında bulunduğunu söylemiştir (Tyler, 1865: 21-58; Erdal, 2012: 117)." Ancak Efes'teki mağara Kur'an-ı Kerim tefsircilerinin bahsettiği gibi kuzeye değil, doğu yönüne bakmaktadır,

Fotoğraf 324-325: Mağaranın Bir Dönem Yıkılmış Olan Diğer Kısmı ve Bu Mağara Ağzından Fis Ovası Görünümü

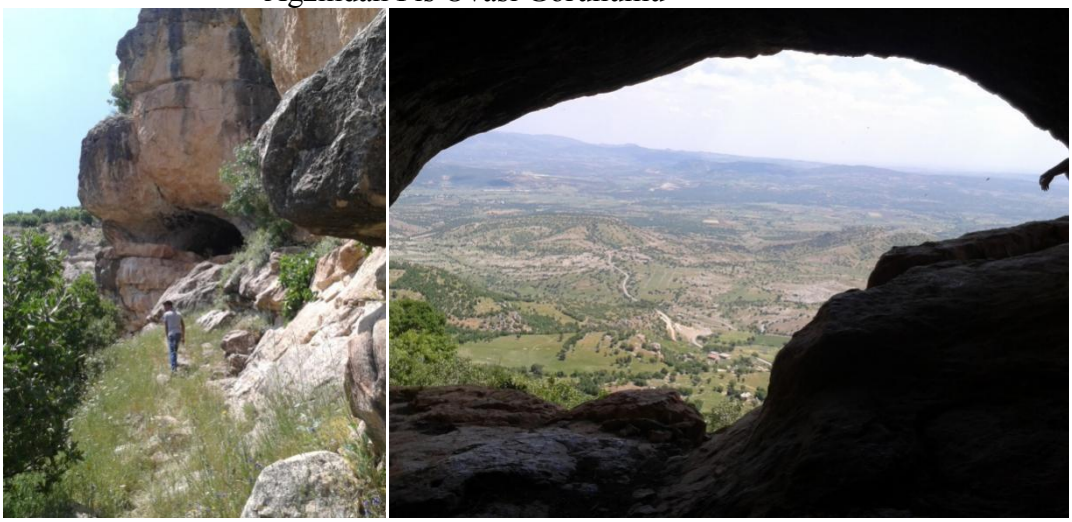

Foto: Recep AKSU

Yapılan gözlemlerden ve araştırma yazılarından Dakyanus antik kenti ve kalesindeki, yapı taşlarının 1950 sonrası değişik alanlarda kullanıldığı saptanmıştır. Halen kalıntıların görüldüğü kent hakkında bir arkeolojik kazı yapılmamıştır. Kısmen toprak altında bulunan kimi yapıların birinci katları sağlamdır. Kentte sarnıçlar, yapılar arasındaki geçişler, sokaklar görülmekte olup, bu alanın korunması gerekmektedir. Oldukça stratejik konumda olan kentin, Dakyanos tarafından inşa edildiği bilinmektedir. Konuya ilişkin ilk araştırmalarda bulunan Araştırmacı Şevket Beysanoğlu'nun "Diyarbakır Tarihi" adlı eserinde o dönemle ilgili yapı fotoğraflarına bakılabilir (Abakay, 2012: 277).

d) Fis Ovasının Lice'de oluşu: Ashab-ı Kehf in daha önce yaşadığı şehir, Efsus olarak adlandırılır. "Fis" isminin bu "Efsus" adlandırılmasından dönüştüğü düşünülmektedir. Ayrıca Fis ovasına bakan Diyarbakır'ın şu andaki Dicle

Üniversitesi'ne dönük bölümü "Fis Kayası" olarak ismini korumaktadır (Abakay, 2012: 277),

e) Ashab-ı Kehf'in isimlerinin halen çocuklara verilmesi: Ashab-ı Kehf anısını yaşatan isimler halen çevrede erkek çocuklara verilmektedir. Lice, Hani ve Dicle olmak üzere civar ilçelerde özellikle "Yemliha" "Debernuş", "Sezernuş" isimleri yaygın olarak görülür (Abakay, 2012: 278),

Abakay (2008: 278) Decius'un sarayı olarak, Ulu Cami bitişiğinde yer alan, şimdiki Mesudiye Medresesinin (eski Mar Thoma kilisesi) temelinde var olduğu belirtilen eski bir saray kalıntısını işaret etmektedir. "O dönemde Dakyanos'un sarayı olan yapı, Dakyanos'un saltanatı sonrası yıkılmış, tekrar inşa edilmiştir. İkiyüz taş sütun üzerine kubbeli yapılan yapı, 1000'li yıllara kadar gelmiştir" diyerek farklı bir görüşü belirtmiştir.

Fotoğraf 326-327: Mağara İç Kısmından Görünüm

Foto: Recep AKSU

f) Antik Dakyanos Kenti ile Ashab-ı Kehf arasındaki uzaklığın zindandan kaçış ve mağaraya varış arasındaki süreye uygun oluşu (Abakay, 2012: 278),

g) Mağara İçinde Kıtmir'e ait olan yer belirgindir. Ortadan kayboldukları yer, bir kapı misali kayada belirgindir. Parmak uçları yerinin kayada belirginliği söz konusudur. Ancak en son gezi de Kıtmir'e ait kan izlerinin sökülüp alındığı gözlenmiştir,

h) Bu alanda, M.Ö. 3. ve 2. yüzyılda Efes'te darp edilmiş bir yüzünde arı diğer yüzünde palmiye figürü olana paralar bulunmuştur (Karwiese, 1995: 61),

i) Dağın adı, 1977 yılına kadar resmi kayıtlarda Eshab-ül Kehf Dağı (Engül Dağı) olarak geçmiştir. Bu tarihten sonra Harita Genel Müdürlüğü'nce yanındaki dağlarla birlikte ismi değiştirilmiş ve İnceburun Dağları adını almıştır (Haspolat, 2014: 215-229),

j) Selahaddin Eyyubi döneminde mağaranın yarısının yıkılıp taşları aşağıya Derkam köyüne düşmüş, mağara unutulmasın diye S. Eyyubi'nin kardeşi Melik Adil, Kehf mağarasını tamir ettirmiştir (Haspolat, 2014: 215-229),

Fotoğraf 328-329: Mağaranin Melik Adil Döneminde Tamir Gördüğünü Belirten Kitabe, Sonrasinda Mağara Önüne Örülen Duvar

Foto: Recep AKSU

k) Kuran tefsircilerinden Taberi, Tarih-ül Ümem isimli kitabında Eshab-ı Kehf'in mağarasının bulunduğu dağın adını 'Bencilüs' olarak belirtir. Bazı yazarlar, tefsirlerde geçen Yencülüs dağının orijinalinin Encülüs olduğunu, Yencülüs kelimesinin Arapça telaffuzdan kaynaklandığını ifade etmişlerdir. Kelimenin orijinalinin Angle=encıl yani melek olduğundan hareketle dağın isminin "melek dağı" olduğunu belirtmişlerdir. Engül Dağı ve Engül Çayı da bu alanda bulunmaktadır (Haspolat, 2014: 215-229),

l) Ashab-ı Kehf olayında anlatılan Decitus'un Musul yakınlarındaki Ninova'ya gidiş dönüş süresi araştırma alanının konum özelliklerine uygun düşmektedir. Olayda; "Dakyanus'un sağ ve sol tarafında oturan vezirlerin çocukları olan gençler, putperestliğe ve Kral'ın yaptıklarına karşı çıktılar. Bu durumu öğrenen Kral, gençleri huzuruna getirterek kendisine ve putlara secde etmelerini istedi ve bunu

kabul etmeyince onlara, kendisi Ninova'dan (Musul) dönünceye kadar bir süre verdi. Şayet seferden döndükten sonra gençler, putlara secde etmezlerse onları katlettireceğini söyledi. Dakyanus Ashab-ı Kehf gençlerine düşünmeleri ve söylediklerine uymaları için kısa bir süre vererek Ninova (Musul) şehrine birkaç gün (birçok kaynakta bu süre üç gün denilmektedir) içinde gidip geldi". Efsus şehri İzmir, Mersin veya Kahramanmaraş civarında olsaydı Dakyanus'un birkaç günde Ninova'ya gidip gelmesi mümkün değildi (dergisosyalbil.selcuk.edu.tr). Oysa Dicle Nehri üzerinde asırlar boyunca yapıla gelen kelek taşımacılığıyla Musul'a gidiş dönüş süresi buna uygun düşmektedir.

Tüm bu özelliklerden anlaşıldığı üzere, Lice'de Derkam (Deyr-i Rakiym) köyünde, Fis Ovasına hâkim konumda, yöneticisinin Dakyanus olduğu Antik Roma kalıntısı bir şehir ve kalenin yakınında, bir süre sonrasında kuruduğu bilinen bir şelaleye ve mağaraya yakın (Birkleyn), Osmanlı Salnameleri'nde geçen, Eyyubiler döneminden kalma bir kitabeye sahip, yönü kuzeye bakan, asırlardır bu özelliğiyle bilinen bir mağara, en az diğer örneklerinde olduğu kadar Ashab-ı Kehf mağarası olarak anılmayı hak etmektedir. Ancak bu mekânla ilgili yerel halkın yaptığı müdahaleler dışında (çoğunlukla da olumsuz etkiye sahip talan amaçlı müdahaleler) herhangi bir düzenleme yapılmamıştır. Yapılması gereken bu güzergâh üzerinde diğer turistik öğelerle birlikte mekânsal iyileştirmelerdir. Bu şekilde alanın çekiciliği artacak ve tam anlamıyla bir turizm arzı sağlanacaktır. Araştırma alanının var olan olumsuz algısı nedeniyle, kültür turistlerine sadece Ashab-ı Kehf mağarası değil, bu güzergâhta, kısa sürede ziyaret edebileceği diğer alanları da sunmak anlamlı olacaktır.

5.3. İnanç Turizminde Mekânsal Planlama

Araştırma alanında son dönemde yaşanan silahlı çatışmalar, maalesef birçoğu Sur İçi'nde yer alan binlerce yıllık kültürel mirasa büyük zararlar vermiştir. Dört Ayaklı Minare olarak bilinen Şeyh Mutahhar Türbe ve Camisi de zarar gören eserler arasındadır. 500 yıllık cami tarihinde ilk defa bu kadar tahribata uğramıştır.

Fotoğraf 330-331: Çatışmalarda Zarar Gören Dört Ayaklı Minare

Foto: Anonim

Bu tarihi alanın uğradığı zarar, ulusal ve uluslararası medya kanallarına da yansımıştır. Şubat 2016 tarihli bir ulusal gazetede bu durum haberleştirilmiştir. Haberde, Diyarbakır'ın merkez Sur İlçesi'nde iki aydır aralıklarla meydana gelen çatışmalarda 4 Temmuz 2015 tarihinde UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesi'ne alınan tarihi surların bazı bölümleri ile tarihi yapıların olumsuz etkilendiği belirtilmiştir.

Sur ilçesinin etrafını boydan boya saran beş kilometre uzunluğundaki tarihi surların bazı kısımları ile Surp Giragos Kilisesi, Ermeni Katolik Kilisesi, Fatih Paşa ve Kurşunlu Cami'lerinin zarar gördüğü vurgulanmıştır. Aynı gazeteye mülakat veren bir dönem Diyarbakır Müze Müdürlüğü de yapan Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültürel Miras ve Turizm Daire Başkanı Nevin Soyukaya, UNESCO'nun 39. Genel Kurulu'nda Antik Diyarbakır'ın Dünya Mirası Listesi'ne girdiğini belirterek özetle;

"Diyarbakır'ı çevreleyen Diyarbakır Kalesi, İç Kale, Anzele Suyu, Dicle Vadisi'nin bir kısmını kapsayan Hevsel Bahçeleri odaklı alan, Dünya Mirası olarak tescillendi. Bütün bu saydığım alanın çevresindeki geniş bir tampon bölgede ve yine Sur İçi de tampon bölge olarak tescillendi. Bu kentin uluslararası literatürlere uygun, uluslararası standartlarda korunması demektir. Kültürel değerler, insanlığın mirasıdır ve geleceğe aktarılması gerekir"(www.milliyet.com.tr) şeklinde konuşmuştur. Zaten çatışma bölgesinden medyaya yansıyan fotoğraflar bu durumu tüm çarpıcılığıyla gözler önüne sermektedir.

Foto 332-333: Sur İçi Bölgesinde Zarar Gören Eserlerden Görünüm

Foto: Anonim

Oysa özellikle son dönemde bu tarihi binaların birçoğu restore edilerek, turistik arza sunulmuştur. Bu iyileştirme çalışmalarından biri "Surp Giragos Ermeni Kilisesinin Restorasyonu Projesi"dir. Karacadağ Kalkınma Ajansının hazırladığı rapora göre, Diyarbakır Surp Giragos Kilisesi Vakfı ve Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi tarafından üstlenilen projeye kaynak ayrılmış ve 2009 yılında başlayan proje sonuçlandırılmıştır.

Fotoğraf 334-335: Surp Giragos Kilisesinin Proje Öncesi ve Sonrası Görünümü

Foto: Anonim

Proje ile Ortodoks Ermenilere ait Ortadoğu'daki en büyük kilisenin restorasyonu yapılmıştır. Geçmişte, Ahtamar Adası'ndaki Surp Haç Kilisesi gibi piskoposluk merkezi olan Surp Giragos Kilisesi'nde ana kilisenin dışında papaz evi, toplantı salonu, şapel, yemekhane ve okul bulunmaktadır. Bu kapsamda; tarihi kilise aslına uygun bir şekilde restore edilmiştir (Tanrıkulu ve Aksoy, 2012: 22).

Aynı durum camiler için de geçerlidir. Yine Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün üstlendiği veVakıflar Genel Müdürlüğü'nün kaynak ayırdığı bir

çalışma da "Ulu Camii Yapı Topluluğu ve Mesudiye Medresesi Onarımı" projesidir. Bu çalışmayla, 5. Harem-i Şerif olarak bilinen Ulu Cami'nin kültür ve inanç turizmi kapsamında değerlendirilmesini sağlayarak bir cazibe merkezi haline dönüştürülmesi amaçlanmıştır. Kapsamda: Hanefiler ve Şafiiler bölümü ile Doğu ve Batı maksuresinde önemli iyileştirmeler yapılmıştır.

Benzer şekilde; aynı yürütücü kurumlar önemli miktarda bir kaynağı "Zinciriye Medresesi ve Müştemilatlarının Restorasyon Projesi" için ayırmış ve 2010 yılında çalışma başlatılmıştır. Yapının medrese fonksiyonuna uygun olarak kültür ve eğitim amaçlı kullanımını sağlamak amaçlanmıştır.

Fotoğraf 336-337: Ulu Cami Yapılar Topluluğunda Proje Esnasında Çalışmalar

Foto: Anonim

Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün üstlendiği ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün kaynak ayırdığı projeler araştırma alanında önemli yer teşkil etmektedir. "Hz. Süleyman Camii Restorasyon Projesi" için kaynak ayrılmış, 27 Sahabenin medfun olduğu türbenin inanç turizmi kapsamında değerlendirilmesini sağlamak amaçlanmıştır.

"Eğil Peygamberler Türbesi Restorasyon Projesi" için ayrılan kaynak ile mekân bugünkü modern haline kavuşturulmuştur. "Arap Şeyh Camii Restorasyon Projesi" ile de bu cami restore edilmiştir.

Fotoğraf 338-339: Hz. Süleyman Caminin Proje Esnasında Görünümü ve Eğil'de Nebi Harun Tepesinde Peygamber Kabirlerinin Yapımı

Foto: Anonim

Araştırma alanında olumsuz mekânsal müdahaleler de mevcuttur. Bunlardan en önemlilerinden biri Kırklar Dağı'nın imara açılmasıdır. Bu çok önemli hem somut hem de soyut kültürel öğe maalesef yapılaşmaya açılmış, mahkemeler ve gelen tepkiler sonucu bu yöndeki çalışmalar durdurulmuştur.

Konuyla ilgili "Kırklar Dağı alanının park ve rekreasyon alanı olarak kazanılmasının sağlanması ve alanın festival alanı olarak düzenlenmesi, kat yüksekliklerinin sınırlandırılması, dağın yamaçlarında yapılması düşünülen ağaçlandırma çalışmalarının bölgeye özgü ağaç türlerine ağırlık veren ve bir peyzaj projesine dayalı olarak hazırlanması, uygulanması ve izlenmesi…(www.diyarbakiralanyonetimi.org), şeklinde öneriler yerel yönetimlerce de yapılmaktadır. Ancak burada "kat yüksekliklerinin sınırlandırılması" benzeri söylemlerin kesinlikle olmaması gerekmektedir. Bu alanın yapılaşmadan arındırılıp, sadece rekreasyon amaçlı olarak düzenlenmesi sürdürülebilirlik açısından en doğru yoldur. Dolayısıyla burada ekonomik getiri düşünülmemelidir. Bahsedilen alanın yapılaşmaya açılması Hevsel Bahçeleri'nin üzerindeki şehir baskısını kat be kat artıracak, geriye dönülmesi zor çevresel tahribatlara ve kirlenmelere de sebebiyet verecektir.

Fotoğraf 340-341: Kırklar Dağı'nın Yapılaşmaya Açılmış Halinin Tarihi On Gözlü Köprü Üzerinden Yeni Görüntüsü

Foto: Recep AKSU

Tablo 18'de Diyarbakır ve çevresinin dini turizme yönelik güçlü ve zayıf yönleri ile karşı karşıya kaldığı tehdit ve fırsatlar gösterilmektedir. Bu tabloda verilmiş olan Diyarbakır ve çevresinin dini turizme güçlü ve zayıf yönleri ile fırsatlar ve tehditleri, Diyarbakır'daki bazı turizm paydaşlarına yapılmış olan anket verilerinin sonuçlarına dayanmaktadır.

Tablo 18: Dini Turizme Yönelik SWOT Analizi: Alanın Güçlü ve Zayıf Yanları ile Tehdit ve Fırsatları

GÜÇLÜ YANLAR	ZAYIF YANLAR
Tez sahasının kadim medeniyetlerin ilk kurulduğu yerler arasında olan Mezopotamya bölgesinde olması. Böylece binlerce yıldır devam eden kültür ve medeniyetlere ait izlerin varlığı,	Bölgedeki güvenlik sorunları,
Diyarbakır ve çevresinde Pagan, Musevi, Hristiyan ve İslam inançlarına ait 300'e yakın somut öğe ve mekânın bulunması,	Kamuoyunda yer alan olumsuz Diyarbakır algısı,
Tespit edilmiş 75 kilisenin varlığı,	Tarihi Sur İçi yerleşim bölgesinde yaşanan çatışmalarda çok sayıda inanç mekânının tahrip edilmesi,
Tespit edilmiş 75 caminin varlığı,	Dini turizme yönelik öğe ve mekânların tanıtım eksikliği, bilinmemesi,
100'den fazla türbe ve mescidin bulunması,	Turizm için gerekli kalite ve standartta restoranlar ile diğer etkinlik ve hizmet alanlarının yetersizliği,
Kırklar Dağı, Ashab-ı Kehf mağarası ile özellikle Eğil İlçesindekiler olmak olmak peygamber kabir ve makamlarının bulunması,	Çoğu cami, türbe ve kilisenin kaderine terk edilmiş hali,
	Kırklar Dağı ve Ashab-ı Kehf mağarasına yönelik hiçbir mekânsal iyileştirmenin yapılmamış olması,

Tablo 18: (Devam). Dini Turizme Yönelik SWOT Analizi: Alanın Güçlü ve Zayıf Yanları ile Tehdit ve Fırsatları

FIRSATLAR	TEHDİTLER
Dini turizm alanlarıyla bütünleştirilebilecek yakın çevrede büyük potansiyel arz eden diğer alternatif turizm türlerinin varlığı,	Bölgedeki ve Orta Doğu coğrafyasındaki güvenlik sorunları,
Ulu Cami, Makam Dağı, Eğil Peygamber Kabirleri, Selahhattin Eyyubi Camilerinin önemli mekânsal düzenlemelerle turizme kazandırılmış olması,	Küresel finansal kriz nedeniyle turizm faaliyetlerindeki azalma,
Araştırma alanı içersisinde en önemli mekânı temsil eden Diyarbakır'ın, "Türkiye (2023) Turizm Stratejisi" çerçevesinde, "GAP Kültür ve Turizm Geliştirme Alanı" dâhilinde, "İnanç ve Turizm Koridoru" içerisinde yer alması,	Araştırma alanında kurumlar arası koordinasyon yetersizliği ve bunun sonucu olarak turizme yönelik faaliyetlerde öncelik belirleme, sorumluluk paylaşımı ve kaynak verimliliği sorunlarının yaşanması,
	Güvenlik sorunları, ekonomik yetersizlikler, projelendirme yapılmaması vb. nedenlerle koruma ve turizme yönelik düzenlemelerin yapılmaması,
	Kırklar Dağı'nın imara açılması, Ashab-ı Kehf mağarasının bulunduğu yöredki güvenlik problemleri ve ulaşım sorunları,
	Mekânsal düzenleme yapılan birçok alanın, tur güzergâhlarında olmaması nedeniyle, ziyaretçi sayısının azlığı, bakımsız kalma riskleri,
	Çoğu kilisenin bakımsızlık, ziyaretçi azlığı ve imar tercihleri nedenleriyle bakımsız ve yok olmaya yüz tutmuş halleri,

Tablo 18'de de görüldüğü üzere, Diyarbakır ve çevresi sadece dini turizm potansiyeli ile gelişebilecek somut kültürel peyzaj öğelerine sahiptir. Zaten, tez sahasının "Türkiye (2023) Turizm Stratejisi" çerçevesinde, "GAP Kültür ve Turizm Geliştirme Alanı" dâhilinde, "İnanç ve Turizm Koridoru" içerisinde yer alması, bu durumu kanıtlamaktadır. Tezin diğer bölümlerinde incelenen kültürel turizm türlerinde de belirtildiği üzere araştırma alanında uzun yıllardır süregelen çatışmalara mekân olması ve istikrarsızlık, bu bölümde de en önemli engel olarak görülmektedir. Bu olumsuz ortamın beraberinde getirdiği olumsuz Diyarbakır algısı da kırılmayı bekleyen bir diğer önemli unsurdur. Yine de, tüm semavi dinlerde kutsal sayılan çok sayıda kültürel öğeyi barındırması, tüm bu olumsuzlukların önüne bir nebze de olsa geçmektedir. Bahsedilen sorunların çözümü yine turizmin geliştirilmesinden geçmektedir. Dağılımı ve tasnifi yapılan kültürel varlıkların koruma altına alınarak iyileştirmelerinin yapılması durumunda, herşeye rağmen bölge bilinirliği artacak, kültürel yakınlaşmalar kolaylaşacaktır. Gelişme, refah ve huzur ortamının

sağlanmasında, sadece araştırma alanında yaşayanların ekonomik düzeylerinin artırılmasının yeterli olmadığı, Türkiye'nin diğer alanlarıyla entegrasyonun sağlanmasının da aynı derece de önemli olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu koşul, alanda turizmi geliştirmenin (özellikle de dini turizmi) ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

6. BÖLÜM

DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNDE KÜLTÜR TURİZMİNİN GELİŞİMİ

6.1. Kültür Turizminin Tarihçesi

Her yıl bir milyardan fazla insanın yaşadıkları ülke sınırlarından geçerek turizm faaliyetlerine katıldığı ve turizm olayının gerçekleştiği küreselleşmiş dünyada büyük sosyo-ekonomik hareketlilik ve gelişme yaşandığı bilinmektedir. Bu hareketlilik değişik bölgelerde çeşitli turizm türleriyle gerçekleşmektedir. Bu turizm hareketlerinin içerisinde yer alan kültür turizmi son yıllarda ön plana çıkmaktadır (Ferreira ve Estevao, 2009: 93).

Turizm literatüründe kültür turizmi ile ilgili farklı tanım, görüş ve tartışmalar söz konusudur. Hatta bu turizm türü; kültür turizmi, kültürel turizm veya kültürel miras turizmi gibi değişik terimlerle anılmaktadır (Bahçe, 2009: 2-5).

Ryan (2002: 953), kültür turizmini, "yerel kültür ve değerlere saygılı, entelektüel ve nitelikli bir etkinlik biçimi" olarak ele alırken, Beeho ve Prentice (1996, 1997: 76), "bireylerin her zaman ikamet ettikleri yerlerden ayrılarak, kültürel ihtiyaçları tatmin etmek ve başka kültürler hakkında bilgi edinmek amacıyla kültürel çekiciliklere seyahat etmeleridir", şeklinde tanımlamıştır (Bahçe, 2009: 2-5).

Cave, Ryan ve Penakara (2001: 372) ise, bireylerde tarih ve kültürel miras bilincini artıran bir hatırlatıcı olarak; yerel halkın yaşam kalitesini yükseltmeyi ve geleneksel yaşam tarzlarını korumayı amaçlayan turizm biçimi olduğunu belirterek kültür turizminin olumlu yanlarından birini vurgulamıştır.

Özgüç (1998), Sayılan (2007) ve Olalı (1987) ise; "yeni kültürleri tanıma, geçmişteki kültürleri merak etme temeline dayanan, insanların kendi kültürlerinin eğlenceli yanlarıyla birlikte diğer grupların kültürlerine de açık olan taraflarıyla ilgili turizm faaliyetlerinin tümüdür" ile "doğrudan doğruya merak veya dinlenme, eğlence, sağlık, spor amaçları yanında ek olarak kişiliğin zenginleştirilmesi, yeni bilgilerin kazanılması amacı ile yapılan seyahatlerdir" (Değerliyurt, Aksu vd., 2013: 1047-1048) tanımlarını yapmışlardır .

Kültür turizmi, kültürel değeri olan doğal ve tarihi yerleri, kültürel etkinlikleri ve döneminin sanat eserlerini turistik bir ürün şeklinde seyahat eden kişi veya kişilerin tüm ihtiyaçlarını karşılayabilecek şekilde onların hizmetine sunan bir turizm hareketidir. Yalnızca tarihi özellikte olmasının yanı sıra günümüzü de içeren bir anlamı da barındırmaktadır (TURSAB, 2015). Dünya Turizm Örgütü'nün tanımına göre; kültür turizmi, insanların kültürel meraklarını gidermek amacıyla dini seyahatlerine ek olarak yaptıkları iş seyahatleri, sahne sanatları, kültür turları, festivaller ile diğer kültürel olaylara katılımlarıdır. Ayrıca tarihi anıtlara yönelik ziyaretlerden oluşan ve günümüzde uluslararası boyutu olan hareketlerin tümüdür. Bununla birlikte ziyaret edilen mekân veya alanın içerisinde yaşayan yerli halkın nasıl bir yaşam sürdüğünü öğrenmek ve kültür tecrübeleri edinebilmektir (UNWTO, 2015). Kültür turizmi, öncelikli olarak tarihi yapısı ve mimarisi olan kültürel abideler, müzeler ve tiyatrolar gibi varlıkların bulunduğu bölgeleri kapsamaktadır. Geleneksel festivaller, sanat çalışmalarıyla hazırlanmış turistik yerler ve peyzaj alanları gibi kırsal bölgeleri de içermektedir (Abacılar, 2008: 14). Bu turizm tipi katılımcılara daha farklı deneyimler sunmaktadır. Kültür turizmine katılan ziyaretçilerin seyahatleri esnasında aldıkları bilginin çokluğu ve doğruluğu etkin bir kültür turizm olayında başarının anahtarıdır. Gezi sırasında turistler, kültürel bilgiye görerek, dinleyerek ve yaşayarak değişik şekillerde sahip olmaktadır (Shackley, 1997: 245). Bu özellikleri nedeniyle son dönemde ehemmiyeti iyice artan kültür turizminin neden önemli olduğuna dair birçok araştırma yapılmaktadır. Bu konuda Jelincic'in (2005: 59) araştırması kayda değerdir. Kültür turizminin önemini; (i) turizm markalaşmasında daha verimli katkı sağlaması, (ii) buna ilaveten bazı araştırmalarda kültür turizmine katılan turistlerin konaklama işletmelerinde, restoranlarda ve diğer tüm hizmetlerde ortalama turistlerin harcamalarına göre daha fazla kazanç sağlaması şeklinde vurgulamıştır.

Kültür turizminin faydaları ve özelliklerini vurgulayacak olursak;

a) Kültür turizmi, kültürel gelişimlerin milletlerarası toplumları olumlu yönde yakınlaştırarak onları bir araya getirmek amacıyla başlamış (Education and Culture, 2000: 10), Avrupa kıtasında milletlerarasındaki iletişimi hızlandırmak için de uygulanmıştır,

b) Etkin bir kültür turizm hareketi kültürel zenginlik, çeşitlilik ve kişisel amaçları gerçekleştirmeyi sağlamıştır (Cogliandro, 2001: 14),
c) Kültürel mirasın korunmasında ve kültürün tüm dünya ülkeleri boyunca yüksek düzeyde çeşitlilik göstermesine olanak sağlamaktadır (Cogliandro, 2001: 14),
d) Kültürel değer ve simgelerinin milletlerin dayanıklılığını güçlendirdiği bir gerçektir. Kültürün kalıtsal boyutuyla geçmişten günümüze kadar geldiği göz önünde bulundurulursa, kalıtsal özelliklerin kültür üzerinde önemli bir yerinin olduğu görülecektir. Örneğin İngiltere ulusal kimliğinin tanımlamasını yapabilmek amacıyla, kalıtsal kültürel değerleri bir strateji olarak sık sık kullanmıştır. Birçok kez geçmişte olmayan şeyleri varmış gibi göstermesi sonucu eleştirilmiştir. Ancak bu çabalarla kendisine ait olmayan kalıtsal kültürel değerlerin kendi halkına ait olduğuna onları inandırmıştır. Bu yöntemle geniş bir kültürel değere sahip ülke konumuna gelmiştir (Palmer, 1999: 315),
e) Rekabetçi ortamda fayda hususunda diğer turizm türlerine göre daha avantajlıdır ve bölge imajına yüksek düzeyde katkı sağlamaktadır (Rudan, 2010: 577),
f) Kültür turizmi taşıdığı özellikler sayesinde sadece belirli bir bölgeyle sınırlı kalmamaktadır,
g) Çevresel faktörlere olan olumlu etkisiyle bölgede yaşayanlar açısından refah arttırıcı unsurlar barındırmaktadır. Turizmin toplumun üst sınıfından her kesime yayılmasıyla birlikte kültür turizminin özellikleri dünyanın birçok bölgesinde etkisini göstermeye başlamıştır (Urry, 1994: 234),
h) Genel olarak kitle turizminin sezonluk hareketlerini yılın tamamına yaymıştır,
i) Kültür turizminin gerçekleştiği bölgede sosyal ve ekonomik yönden gelişim sağlanmıştır,
j) Kültür turizmi destinasyon bölgesinde yaşayan yerel halkın yaşam stilini ve geleneklerini bir bütün içerisinde sentezleyerek bir karakter oluşturmaktadır,
k) Kültürün özgünlüğünü bozmadan öğrenmeyi sağlar,
l) Kültür turizmini tecrübe eden kişilerin farklı kültürleri öğrenmesi ve kültürleri karşılaştırma fırsatı bulması nedeniyle kişisel özgüvenleri artar. Seyahat esnasında alınan kültüre ait eşyalar tecrübelerin kanıtıdır,
m) Kültür turizmi çevreye oldukça hassastır. Tarihi yapılar ve kültürel kalıntılara karşı koruma içgüdüsü besler,

n) Kültür turizm olayının sürdürülebilir bir şekilde yönetilmesi halinde tüketilme ihtimali yoktur,

o) Kitle turizm hareketlerinin turistik çevreye verdiği zararı an aza indirir. Bu hasarlara karşı çözüm yöntemleri sunar (UNWTO, Tourism Highlights, 2014; Pekin, 2011: 152-153; Smith, 2003; Gürbüz, 1999: 12),

p) İnsanların eğitim düzeyi ve kültür bilincinin artmasıyla kültür turizm hareketi rekabetçi ortamda fayda sağlamasının yanı sıra yeni iş imkânları oluşturmuş, kırsal göçü azaltmış, yapılan turizm yatırımlarını sürdürülebilir kılmış ve toplumlar arası iletişimi etkin bir şekilde gerçekleştirmiştir. Ancak kültürel değerlerin yoğun bir şekilde gelişi güzel kullanılması kültür miraslarına zarar vermekte ve turizm devamlılığı için risk unsurları içermektedir (Ferreira ve Estevao, 2009: 93).

Kültür turizmi içerisinde yer alan sanatsal faaliyetler, tarihi yapı ve kalıntılar, miras turizmi gibi birçok unsur barındırması nedeniyle kültürel değer taşıyan pek çok şey kültür turizmi kapsamında değerlendirilmektedir. Kırsal turizmden başlayarak kentsel turizmi de içine alan bu hareket, kültür turizmi ile iç içe geçmiş durumdadır. Bu yüzden kültür turizminin sınırlarını net bir şekilde ortaya koymak oldukça zordur (Bonet, 2003: 189). Dolayısıyla kültür turizminin özelliklerini de birçok ifade ile ortaya koymak mümkündür. Daha farklı şekillerde de kültür turizmi özelliklerinin olumlu yönlerinden bahsedilmektedir (Rudan, 2010: 577).

Poria, Butler ve Airey (2001, 1047-1048), kültür turizmini, turizmin bir alt grubu olarak ele alarak; kültür kavramının geniş bir anlamı olmasından ve çok farklı unsurlar içermesinden dolayı bu turizm türünü de alt gruplara ayırmaktadır. Nitekim Akoğlan-Kozak ve Bahçe (2009, 141-161), bu konuyu ele alırken "kültüre dayalı turizm" başlığını kullanmış ve kültüre dayalı turizmi, kültürel (miras) turizm, dark turizm, etkinlik turizmi, etnik turizm ve ipek yolu turizmi gibi alt gruplara ayırmışlardır. Kültürel turizm tanımında yaşanan bu karmaşık durum, Doğaner'in 2013 yılında hem tematik hem de kronolojik olarak sınırlarını çizdiği kültürel turizm alt tipleriyle sistemli bir şekil almıştır.

Doğaner'in 2013 yılında yayınladığı 'Türkiye Kültür Turizmi' adlı eserinde kültür turizmi (2013, 13); "insanların yeni bilgi, deneyim kazanarak kültür seviyesini artırmak ile kültürel farklılıkları öğrenmek için kültürel mekânları görmek ve

kültürel olaylara katılmak amacıyla yer değiştirmesidir", şeklinde tanımlanmıştır. Böylece, aynı eserde, hareket etme amacı kültürleri öğrenmek olan ziyaretçilere de kültür turisti denilmiştir.

Doğaner (2013, 14) ilgi alanı çok geniş olan kültür turizmini tematik ve kronolojik olarak alt gruplara ayırmıştır. Tarihsel yerleşme ve tarihsel yapılar açısından kronolojik olarak *prehistorik turizm, arkeolojik turizm, tarihi turizm* kültür turizminin alt gruplarıdır demiş, inanç ve dinle ilgili yapıları, ritüelleri *inanç turizmi,* siyaseti ise *askeri turizm* içerisine yerleştirmiştir. Modernleşme sürecine girememiş toplumlar da bu sınıflamada *etnik turizm* içinde yer almıştır. Tematik kültür turizmi sınıflandırması içinde ise, gastronomi turizmi, enoturizm (şarap turizmi) ve kültür turistlerinin farklı kültürlerin içinde doğrudan faaliyetlere katıldığı yaratıcı (creative) turizmin (Doğaner, 2013: 14) diğer kültür turizmi alt tipleri olduğunu vurgulamıştır.

Tanımı, önemi, fayda ve özellikleri sıralanan bu turizm türüne gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler büyük bir önem göstermektedir. İlk yaşam ve medeniyetin rol oynadığı Anadolu toprakları bu bakımdan çok zengindir (Alvarez ve Korzay, 2011: 117). Avrupa'da bulunan gelişmiş ülkelerde eğitim ve ekonomik boyutların gelişim göstermesi ile birlikte turistler yanı başında bulunan Anadolu coğrafyasına ilgi göstermeye başlamışlardır. Turistlerin, kültürel değerleri, gelenek ve görenekleri tecrübe etmesinin yanı sıra farklı dinlerin yaşadığı bu bölgeye seyahat etmek istedikleri görülmektedir (Gülcan, 2010: 102).

Araştırma alanında Huri, Mitanni, Asur, Akad, Pers, Med, Sasani, Roma, Bizans, Eyyubi, Artuklu, Selçuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı gibi tarihe damgasını vuran ve kültürel izlerini bırakan birçok medeniyet çok sayıda kültürel miras bırakmıştır. Bu coğrafyadaki değerlerin önümüzdeki yıllarda varlığını sürdürüp sürdüremeyeceği henüz bilinmemektedir. Ancak bu kültürel peyzaj değerlerinin varlığının sürdürülebilmesi, yaşatılması Diyarbakır ve çevresi ile Türkiye'nin kültür turizmi değerini sürdürmeye devam edeceğini göstermektedir. Asya, Avrupa ve Afrika'nın mekânsal olarak yakınlaştığı tez sahasında, binlerce yıllık kültürel mirasın sürdürülebilir olması dünya kültür turizmi için de çok önemlidir.

Kültür turizminin tarihsel gelişimi Wan (2013: 15-17) tarafından Roma Dönemi, Orta Çağ Dönemi, Rönesans Dönemi, 17.yy Dönemi, Endüstri Devrimi ve Modern Çağ (Teknoloji Çağı) dönemlerine ayrılarak incelenmiştir.

Roma Döneminde (M.Ö. 27-M.S. 476) seyahatler, askeri amaçlar, politik sebepler ve ülkelerin sahip olduğu diğer bölgelere mesaj göndermek veya diğer devletlerle iletişim kurmak amacı taşıyordu. Bu dönem seyahatleri ayrıca dönemin sanatçıları için önemli olmuştur. Farklı kültürlerden ilham almak ve yenilikler oluşturmak, yapılan seyahatlerin amacını oluşturmuştur. Bu dönemde insanları teşvik eden en önemli seyahat örneği olimpiyat oyunları olmuştur. Varlıklı insanların deniz kıyılarında Mısır ve Yunanistan deniz manzarası eşliğinde konaklama, yeme-içme ihtiyaçlarının karşılandığını bilinmektedir (Wan, 2013: 15-17; Barakazı, 2015: 18).

Orta Çağ'da (yaklaşık olarak M.S. 500-M.S. 1400) dinsel amaçlı büyük seyahatler gerçekleştirilmiştir. Müslüman, Hıristiyan ve Yahudiler için hacı olmak amacıyla yaptıkları yolculuklar önemli kültürel turizm etkinlikleri olmuştur. Mekke, Roma ve Kudüs bu kutsal bölgelerden bazılarıdır (Wan, 2013: 15-17; Barakazı, 2015: 18).

Rönesans Dönemi'nin yaşandığı yüzyılda İngiliz ticaret ve iştirakçilerinin seyahatleriyle yeni tür turist tipleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu turistler tecrübelerini paylaşarak turistik bölgeler hakkında bilgiler yaymıştır (Wan, 2013: 15-17; Barakazı, 2015: 18).

17. yüzyıl Dönemi zaman diliminde, oluşan aristokrasi sınıfı ve üst kısım toplulukları Grand Tour (Büyük Tur) hareketine katılım sağlamaya başlamış ve kitlesel turizm boyutunun temelleri oluşturulmuştur. Bu turlar geleceğin politik liderleri için ilham kaynağı olmuştur (Wan, 2013: 15-17; Barakazı, 2015: 18).

Endüstri Devrimiyle birlikte sanayinin ortaya çıkışı ile Avrupa da büyük turizm hareketliliği meydana gelmiştir. İnsanlar kırsal kesimden ziyade kentlere yerleşerek tarımdan sanayiye geçiş yaptıkları dönemdeki değişim, zamanla yaşam standartlarına da yansımıştır. Sonucunda orta sınıfa ait toplulukların eğitim seviyesi ve refahı yükselerek boş zamanları artış göstermiştir. Tüm bunların sonucunda turizm aktivitelerine ve özellikle de sağlık turizmine yönelim başlamıştır (Wan, 2013: 15-17; Barakazı, 2015: 18).

19. yüzyılın başlarında başlayan Modern Çağ (Teknoloji) süreci, sosyal ve teknolojik gelişmelerle turizm üzerinde devasa bir etki oluşturmuştur. Bilim ve teknolojideki mükemmel gelişmeler hızlı, güvenli oldukça ucuz yenilikleri mümkün kıldı. Bunlardan en öne çıkanı kuşkusuz ulaşımdır. Demir yolunun 19. yüzyılda ve hava yolunun 20. yüzyılda icadı yolculukları çok daha kolaylaştırmıştır. İkinci dünya

savaşından sonra iletişim ve ulaşım konularında ki gelişmeler turizm hareketlerinin önünü açmıştır. Kolaylıkların sağlanması ile birlikte insanlar çeşitli turizm türlerine ilgi göstermiştir. Eğitim ve merak duygusunun yanı sıra milletlerarası kültürü öğrenmek amacıyla yapılan kültür turizmi bu çağda talep görmüştür (Wan, 2013: 15-17; Barakazı, 2015: 18).

Bu döneme kadar İslam toplumlarında da ilk kültürel turizm hareketleri seyyahlar tarafından yapılmış ve kayda alınmıştır. Piri Reis'in Kitab-ü'l Bahriyye'si, Seydi Ali Reis'in Muhit ve Hindistan'a kadar olan mekanları ve kültürlerini anlattığı Mirat-ül Memalik'i, Gıyaseddin Nakkaş'ın Sefername-i Çin eseri, Aşık Mehmet bin Ömer'in tüm Karadeniz kıyısı, Macar, Şam ve Kahire bölgelerini anlattığı Menazirül Avalim adlı eseri ve Mustafa Ali'nin Kahire'nin tüm kültürel coğrafyasını anlattığı Halat-ü'l Kahire'si önde gelen bazı seyahatnamelerdir. Bilinen en önemli seyahatname de Evliya Çelebi'nin eseridir. Bu döneme kadar İslam coğrafyasında Hac yolculuklarını anlatan eserler de ilgi çekici kültürel turistik yapıtlar olmuşlardır. Nabi'nin Tuhfetül Harameyn'i bunlara örnek teşkil etmektedir. On sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllarda ise Üsküdar ve Boğaziçi'nin somut kültürel öğelerinin kayda alındığı Hafız Hüseyn-i Ayvansarayi'nin Hadikatül Cevazimi adlı eseri ile Ahmed Nazif, Esad Efendi ile Mehmed Hurşit'in eserleri önemli seyahatnamelerdir.

Özellikle de Osmanlı devletinin son dönemlerinde yapılan İstanbul seyahatleri kültür turlarının gelişiminde önemli bir rol oynamıştır (Gülcan, 2010: 102).

6.2. Araştırma Alanının Ulaşım Olanakları

Yer değiştirme hareketi olan turizm, ulaştırma yol ve araçları kullanılarak yapılan bir faaliyettir. Turizm ulaşım sistemlerine bağlı olarak başlamış, gelişme göstermiş ve turizmin yayılması da ulaşımı canlandırmıştır. Ulaşım ve turizm arasındaki sıkı ilişki "Turizm Ulaştırması" kavramını ortaya çıkarmıştır. Turizm ulaştırması, turistik amaçlı yolculuklarda, turistin turizm pazarlarından, turizm çekim merkezlerine, hızlı, güvenli ve düzenli bir şekilde taşınmasını sağlayan bir hizmet faaliyetidir, (Gürdal, 1990; aktaran Doğaner, 20: 1996) şeklinde tanımlanmıştır.

Ulaştırma alanında ve araçlarındaki önemli yenilikler turizm alanında büyük ve öngörülemeyecek nitelikte etkiler oluşturmuştur. Uçaklar, trenler, yolcu gemileri ve

otomobiller mesafeleri kısaltmış ve maliyetleri düşürmüştür. Bu yeniliklerin sonucu olarak büyük turizm merkezleri oluşturulmuş, mekânsal büyümeler gerçekleşmiş ve uzak destinasyonların turizm pazarına açılması olanaklı hale gelmiştir (Tan, 2008: 3). Ulaştırma, turizmin tanımında olduğu gibi, turistik ürün tarifinde de önemli bir yer teşkil etmektedir. Nitekim bir turistik ürünü oluşturan unsurlar genel olarak üç temel başlık altında toplanabilir (Sezgin, 2001: 105) bunlar; (i) turistleri çeken bir ülkenin veya bölgenin doğal, kültürel, tarihi, sanatsal varlıkları ve değerleri, (ii) turiste hizmet veren işletmeler otel, motel, restoran, eğlence ve spor tesisleri ile seyahat acenteleri-tur operatörleri, (iii) son olarak da konumuzu oluşturan turistin yer değiştirmesini, gidilecek yere ulaşmasını sağlayan taşımacılık işletmeleridir. Bahse konu olan ulaştırmacılık faaliyetleri, arazi kullanımını da etkileyerek farklı mekânsal etkilerde bulunur. Bu haliyle de coğrafyaya ve turizm coğrafyasına da konu olmaktadır. Ulaştırma ve turizm ilişkisinde ulaştırmanın mekân üzerinde olarak dört ana işlevi vardır (Hall ve Page, 2002: 181; aktaran Tan, 2008: 6).

a) Turistlerin çıkış noktası olan yer ile (Kaynak-Pazar) ile ev sahibi destinasyonu birbirine bağlar,
b) Destinasyon olan bölgede/ülkede hareketliliği ve erişilebilirliği sağlar;
c) Turistik yerlerde hareketliliği ve erişilebilirliği sağlar,
d) Kendisi başlı başına bir turizm deneyimi yaşatan eğlence rotalarında seyahati olanaklı kılar,

Dolayısıyla çalışmanın bu kısmında turizm faaliyetinin ayrılmaz bir unsuru olan ulaşım özelliklerinin incelenmesi yerinde olacaktır. Ulaşımın karayolu, demiryolu ve havayolu ile sağlandığı araştırma alanını oluşturan Diyarbakır ve çevresi, Anadolu ile İran, Irak ve Suriye arasında doğal bir geçiş noktası olarak, tarihin her döneminde birçok uygarlığın beşiği olmuştur. İlk çağlardan günümüze kadar bir ticaret merkezi olan şehir bugün de aynı durumunu sürdürmektedir. Bu ticari özelliğini, çoğunlukla karayolu bağlantısıyla devam ettirmektedir. Özellikle Diyarbakır ile Irak arasındaki ticaret faaliyetleri, araştırma alanında ön plana çıkmaktadır. Diyarbakır'ın Irak'a yaptığı ihracat yıllar itibariyle artış göstererek, 2012 yılında Diyarbakır toplam ihracatının % 54'ünü oluşturmuştur. Buna rağmen Diyarbakır'ın Irak'a yaptığı 107 milyon dolar ihracat miktarı, Türkiye'den Irak'a yapılan toplam ihracatın % 2'sini bulmamıştır. Yine çoğunlukla karayoluyla Umman (9 milyon) ve Suudi Arabistan'a

(5 milyon) yapılan ihracatlar önemlidir. Diyarbakır'ın etki sahasında meydana gelen bu ticari faaliyetler yabancı turist sayısını da olumlu etkilemiştir. Ancak Diyarbakır'a gelen turistlerin büyük çoğunluğunu yerli turistler oluşturmaktadır.

Karayolu ile araştırma alanını ziyaret edenlerin büyük çoğunluğu yakın çevreden gelenlerdir. Zaten karayolları araştırma alanını doğudan batıya, kuzeyden güneye bağlayarak önemli yolların kavşak noktası haline getirmiştir. Mardin, Batman, Bitlis, Van, Siirt, Elazığ, Bingöl ve Muş ile doğrudan karayolu ile bağlantılıdır.

Barındırdığı binlerce yıllık kültürel mirasıyla bir açık hava müzesi halinde bulunan Diyarbakır ve çevresinde karayolu ulaşım faaliyetlerinin iyileştirilmesine yönelik çalışmalar devam etmektedir. Bu projeler arasındaki Nissibi Köprüsü yapımı da bu turizm destinasyonunun önemini, erişilebilirliğini ve turizm arzını artıracak yatırımlar arasındadır. Adıyaman – Diyarbakır yolunda 610 metre uzunluğunda ve 24,5 m genişliğindeki Nissibi Köprüsü ile Elazığ – Ağın yolu üzerinde bulunan 520 m uzunluğundaki Ağın Köprüsü'nün 2015 yılı içinde trafiğe açılması planlanmıştır. Köprü yapımı tamamlandığında, şu an feribotla geçilen Atatürk ve Keban barajları karayoluyla geçilir hale getirilecek, Adıyaman – Kahta – Siverek – Diyarbakır bağlantısı sağlanmış olacaktır (www.ubak.gov.tr).

Araştırma alanında ayrıca; Diyarbakır – Silvan – Baykan – Bitlis karayolunda bölünmüş yol çalışmaları devam etmektedir. Toplam uzunluğu 210 km olan yolun 194 km'si tamamlanmıştır. 16 km'lik kesimde tünel, köprü, viyadük ve bölünmüş yol çalışmaları devam etmektedir (www.ubak.gov.tr). Aynı şekilde, Erzurum – Bingöl – Diyarbakır arasında toplam uzunluğu 291,6 km olan bölünmüş yol çalışmasının 127 km tamamlanmıştır. Kalan 185 km'de çalışmalar devam etmektedir. Çalışma kapsamında 4 adet 234 m çift köprü de bulunmaktadır (www.ubak.gov.tr).

Karayollarında son olarak, 2023 yılına kadar tamamlanması beklenen, 454 km uzunluğunda Şanlıurfa – Diyarbakır – Habur Otoyolu yapımı da bulunmaktadır. Tamamlanması beklenen bu önemli projelerle, kültür turizmi açısından yüksek potansiyele sahip olan yörenin sosyo - ekonomik kalkınmasına katkı sağlanacağı düşünülmektedir.

Diyarbakır ve çevresine ulaşımda kullanılan bir diğer ulaştırma biçimi de demiryollarıdır. Türkiye demiryollarının en önemli ana hatlarından İstanbul –

Eskişehir hattı, Eskişehir'de ikiye ayrılarak bir hat Kars'a, diğer hat Diyarbakır'a uzanmaktadır (Doğaner, 1996: 35). Devlet Demiryolları 2014 İstatistik Yıllığına göre de, Diyarbakır'da tek hat şeklinde olan demiryolu ana hat uzunluğu 150 km'dir. Raylı sistem taşımacılığının yeterli olmadığı ilde, Adana'dan Elazığ'a giden Fırat Ekspres, Diyarbakır Tren İstasyonu'nda durmaktadır. Bölgesel trenler bazında Diyarbakır – Batman, Diyarbakır – Kurtalan ve Diyarbakır – Adana güzergâhları vardır.

Grafik 8'de de görüldüğü üzere üç yılda önemli oranda azalan demiryoluyla taşınan yolcu sayısında 2014 yılında da 2010 yılına göre önemli bir artış gerçekleşmemiştir. Bu durum üzerinde karayolu ve özellikle havayolu ile taşınan yolcu sayısının artmasının payı büyüktür. Oysa demiryolu taşımacılığı karayolu ve havayolu taşımacılığına göre daha ucuzdur. Ancak bu hat üzerinde demiryolu ile seyahat süresinin uzun olması ve düşük kalitede seyahat olanakları nedeniyle demiryolu tercih edilmemektedir. Esasında turizm destinasyonları açısında önem taşıyan bu taşımacılık türünde iyileştirmelere gidilmesi gerekmektedir.

Grafik 8: 2010-2014 Yıllarında Diyarbakır'a Gelen ve Giden Yolcu Sayıları

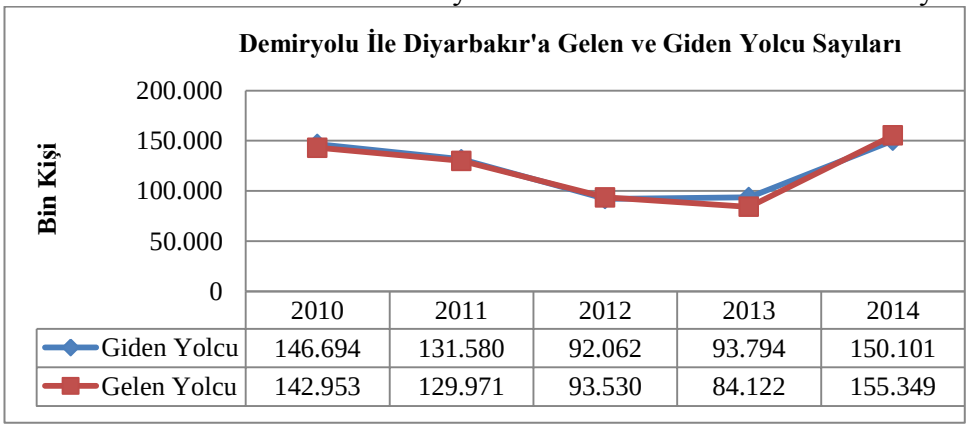

	2010	2011	2012	2013	2014
Giden Yolcu	146.694	131.580	92.062	93.794	150.101
Gelen Yolcu	142.953	129.971	93.530	84.122	155.349

Araştırma alanında son yıllarda giderek yolcu taşımacılığındaki önemi azalan demiryollarının altyapısını, turizm ile ilişkilendirirken sunulan hizmetler temel olarak iki alt grupta toplanmıştır (Duval, 2007: 99). Bunlar:

a) Destinasyonlar arası demiryolu taşımacılığı (örneğin bölgeleri, şehirleri, destinasyonları birbirine bağlayan demiryolları),

b) Destinasyon içinde demiryolu taşımacılığı (destinasyonun içerisinde ziyaretçilerin hareketliliğini sağlayan demiryolu taşımacılığı), şeklindedir.

Demiryolları tamamıyla toplu taşıma amacıyla tasarlandığı ve inşa edildiği için kişi başına düşen birim ulaştırma maliyetlerini en aza indirmekte ve ucuz, sosyal ve turistik tarifeleri ile çok sayıda insana seyahat etme imkânı sunmaktadır. Ayrıca kendi bünyesinde konaklama, yeme-içme imkânı da sunabilmektedir. Bu özellik sayesinde yolcular yol güzergâhlarını kolayca seyrederken kesintisiz bir yolculuk yapma imkânına da sahip olmaktadır (Olalı, 1997). Dolayısıyla araştırma alanında da destinasyonlar arası seyahat süresini kısaltarak, hizmet kalitesini artıracak projelere öncelik verilmelidir. Ulaştırma Bakanlığı'nın verilerine göre destinasyonlar arasında demiryolu taşımacılığının niteliğinin artırılmasına yönelik projeler planlamıştır. Bunlardan ilki Erzincan – Diyarbakır – Mardin demiryolu projesidir. Bu proje kapsamında, Diyarbakır, Erzincan, Elazığ, Mardin, Sivas ve Ankara destinasyonları yüksek hızlı tren hatlarıyla birbirine bağlanacaktır. Öngörülen demiryolu hattının Doğu Anadolu, İç Anadolu ve Güneydoğu Bölgelerini diğer hızlı tren hatlarıyla entegre olarak birleştirecek olması nedeniyle yerel ve uluslararası yük ve yolcu ulaşımı açısından önemli bir işleve sahip olması beklenmektedir.

Araştırma sahasını ilgilendiren bir diğer önemli destinasyonlar arası demiryolu taşımacılığı projesi de, Diyarbakır – Şanlıurfa arasında yapılması planlanan demiryolu hattıdır. Bu hat ile ortalama seyahat süresi yolcu trenleri için 45 dakika olarak planlanmıştır (www.ubak.gov.tr; ÇED Raporu, 2013). 980 Milyon TL olarak projelendirilen Diyarbakır – Şanlıurfa demiryolunun 52 km'lik kısmı Diyarbakır İl sınırları içerisinde yer almaktadır. Bu hat boyunca 4 istasyon (1 adet Diyarbakır, 3 adet Şanlıurfa) 53 adet alt geçit, 19 üst geçit, 4 adet viyadük, 72 adet menfez ve 3 adet tünel yapılması planlanmaktadır (ÇED Raporu, 2013: 1). Ayrıca bölgede planlanan diğer projeler ile Diyarbakır ve Şanlıurfa'nın, Gaziantep üzerinden Adana'ya erişiminin sağlanması da planlanmaktadır (ÇED Raporu, 2013).

Son olarak bu projeler tamamlandığında, destinasyon içerisinde, demiryolu yolculuğuna uygun, kültür turizmi rotaları üzerinde seyir ve hizmet kalitesinin artırıldığı demiryolu hatları planlanmalıdır. Örnek olarak buharlı trenlerle Diyarbakır ve çevresinde oluşturulacak kültür turizmi rotalarında yapılacak seyahatler gelişmiş ülkelerde olduğu gibi büyük ilgi görecektir. Bu şekilde araştırma alanının çok önemli bir kültürel turizm varış noktası haline getirileceği düşünülmektedir. Novellı ve Hall'un (2005: 96) belirttiği gibi turizm ulaştırması genel olarak destinasyonların

gelişmesinde bir araç olarak görülse de son zamanlardaki buharlı tren gezileri benzeri pazarlama faaliyetleri sonucu ulaştırma faaliyetlerinin bizzat kendileri turistik cazibe unsurları haline gelmiştir. Gelişmiş ülkelerde olduğu gibi yeni gelişen turizm bölgeleri de ulaştırmanın bu işlevinin önemi kavramışlardır. Ancak bu eğilim turizm işletmecileri tarafından henüz beklenen değeri görmemektedir.

Araştırma alanında en fazla tercih edilen ulaştırmacılık türü karayoluyla birlikte havayollarıdır. Havayolu taşımacılığının beraberinde getirdiği önemli bir yenilik hız faktörü olmuştur. Havayolu ile ulaşım süresinin kısalması turistlerin destinasyon içerisinde harcadıkları ortalama zamanı arttırmıştır. Bunun yanında dünya üzerindeki uzak noktalar havayolu taşımacılığı ile birbirlerine bağlanabilmiş ve turizm pazarı genişlemiştir. Bu noktalar da dikkate alındığında havayolu taşımacılığının turizm gelişmesindeki faydaları genel olarak şu şekilde sıralanmıştır (Tan, 2008: 24; Bonıface ve Cooper, 2009: 58):

a) Güzergâhlar üzerindeki dağlık araziler, okyanuslar, savaşlar vb. gibi doğal ve beşeri engelleri ortadan kaldırarak iki nokta arasında doğrudan seyahati olanaklı kılmıştır,
b) Yüksek hızlarda seyahati olanaklı kılarak seyahat sürelerini kısaltmış ve mesafeleri yakınlaştırmıştır,
c) Yüksek taşıma kapasiteleri ile kitle turizmi açısından vazgeçilmez bir araç konumuna gelmiştir.

Aynı zamanda bu sektör, turizm ekonomisini de etkilemektedir. Esasında bir ulaştırma sektörü sektörü olan, ancak turizmdeki büyümeden doğrudan etkilenen havayolu taşımacılığı, girdi alımı ve çıktı sunumu açısından turizmi ve diğer sahaları etkileyenler arasında yer almaktadır. Havayolu taşımacılığı, girdi alımlarında, ilk sıraları; mali aracı kuruluşlar, seyahat acenteleri, petrol ürünleri, oteller ve lokantalar, ulaştırma araçları imalatı ile yakıt satışları yer almaktadır. Sektörün çıktı sunduğu ana sektörlerde ise, kara taşımacılığı, sosyal güvenlik, komisyonculuk, seyahat acenteleri gibi sektörler öne çıkmaktadır (AKTOB, 2014: 22). Burada özellikle seyahat acentelerine, lokantalara ve konaklama sektörüne etkileri nedeniyle turizm ekonomisi açısından önem arz etmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Dicle Bölümünde yer alan tez sahası için de havayolu vazgeçilmez bir ulaşım türüdür. Araştırma alanındaki en büyük havaalanı 1952

yılında sivil ve askeri havaalanı statüsüyle hizmete giren, iç ve dış hat trafiğine açık olan Diyarbakır Havaalanıdır. Havaalanının sivil ulaşıma açık olan bölümü 2016 yılında taşınarak, modern haliyle, yeni yerinde hizmete açılmıştır.

Fotoğraf 341-342: Yeni Diyarbakır Havaalanı Apron ve Dış Kesiminin Görünümü

Havayolları olarak; Diyarbakır'a her gün Ankara, İstanbul ve İzmir'den düzenli olarak; Antalya, Adana ve Bursa'ya ise haftanın belirli günlerinde seferler düzenlenmektedir. Sivil havalimanı olarak 2016 yılında hizmete açılan yeni Diyarbakır Havaalanı şehir merkezine 10 km uzaklıktadır (diyarbakir.dhmi.gov.tr). 2009 – 2015 yılları arasında havayolu ile araştırma alanına taşınan yolcu sayısının yaklaşık iki kat artması, tez sahasına ulaşım açısından havayollarının önemini göstermektedir. Grafik 9'da görüldüğü üzere 2015 yılı Aralık dönemi itibariyle on iki ay toplamı 2.056.723 iç hat yolcusu Diyarbakır havaalanını kullanmıştır. 14.366 dış hat yolcusuyla bu sayı 2.071.079 kişiye ulaşmıştır (dhmi.gov.tr).

Grafik 9: 2009-2015 Yılları Arasında Diyarbakır'a Havayolu İle Gelen Yolcu Sayıları

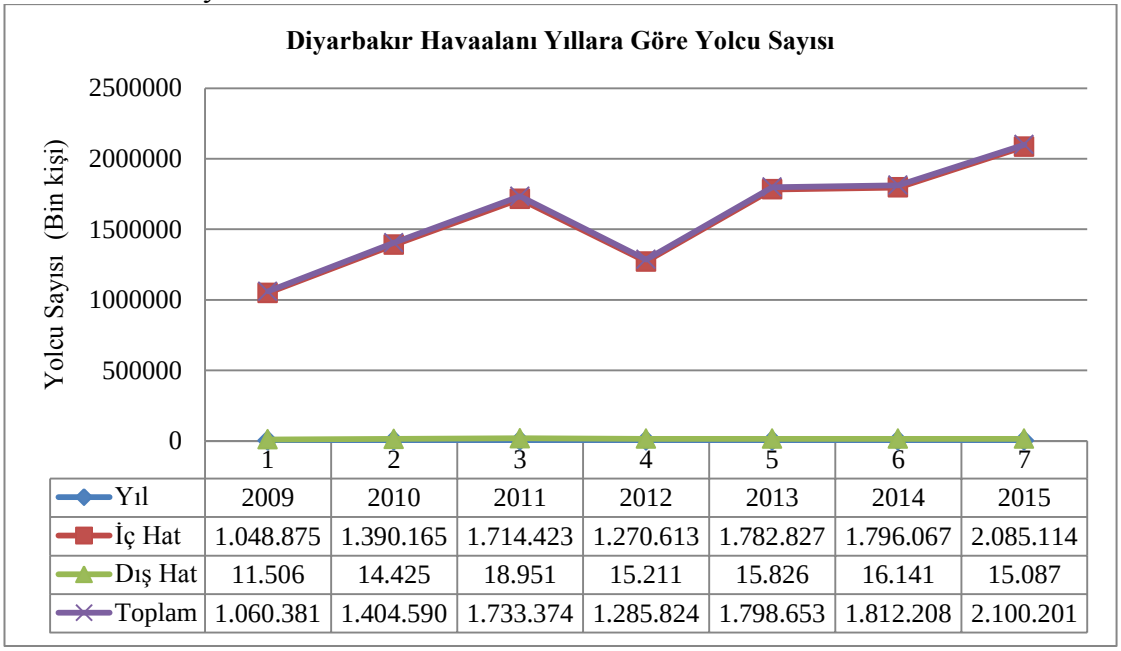

Yıl	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İç Hat	1.048.875	1.390.165	1.714.423	1.270.613	1.782.827	1.796.067	2.085.114
Dış Hat	11.506	14.425	18.951	15.211	15.826	16.141	15.087
Toplam	1.060.381	1.404.590	1.733.374	1.285.824	1.798.653	1.812.208	2.100.201

Hava yolu ulaşımının Türkiye'nin gelişmiş illerinin yoğunluğuna yakın olmasında, alanın turizm faaliyetlerinin de payı vardır. Zira Sarı ve Seçilmiş'in (2010: 130) yaptığı çalışmaya göre, çatışmalı ortamdan hemen önce, Diyarbakır doluluk oranları ve gelen turist sayılarına göre Türkiye genelinde turizmde 13. sırada yer alan şehir durumundadır. Bu batı ve güney bölgelerdeki iller ve İstanbul, Ankara, Nevşehir, Konya, Doğu Karadeniz illeri de düşünüldüğünde ve de hali hazırdaki turizm olanakları değerlendirildiğinde çok iyi sıralamalar yakalanacağını göstermesi açısından çarpıcıdır.

6.3. Araştırma Alanında Konaklama Olanakları

Konaklama sektörü, turistlerin geçici konaklama, yeme-içme, kısmen eğlence ve diğer bazı sosyal ihtiyaçlarını karşılayan işletmelerin oluşturduğu bir sektördür. Bu sektörden yararlanan turistlerin seyahat nedenleri, seyahat şekilleri, beklentileri, gelir düzeyleri ve zevkleri son derece farklı olduğu için konaklama sektörünü oluşturan işletmeler de farklılık göstermektedir (MEGEP, 2007: 7).

Turistik seyahat amacıyla ikametgâhından ayrılan kişiler, turistik ürünün bir bileşeni durumunda bulunan konaklama tesislerinden yararlanmak durumundadır. Konaklama işletmeleri insanların seyahat etme ihtiyacından doğmuştur. Bireylerin, devamlı

ikametgâhının genelde bir günden fazla süreler için terk etmeleri durumunda konaklama, yeme-içme ihtiyaçlarını giderdikleri işletmeler, konaklama işletmeleri olarak tanımlanabilir. Bu kurumlar aynı zamanda, varlıkları turizm olayına bağlı olarak ortaya çıkan ve şekillenip çeşitlenen, birinci derecedeki turizm işletmeleri arasında ilk sırada yer alan, turistik mal ve hizmetlerin üretimini sağlayan işletmelerdir (Toskay, 1978: 215; Baş, 2004: 3-4).

Konaklama işletmeleri sundukları hizmetlere, mimari yapılarına ve konseptlerine göre çeşitlenmiş, otel, motel, tatil köyü, pansiyon, kamping, apart otel, dağ evi (oberj), spor ve avcılık tesisleri, gençlik yurtları (hostel), oto karavan ve yüzer tesisler olarak işlevlerine göre isimlendirilmişlerdir.

Sektörde faaliyet gösteren ve nitelikleri birbirinden farklı olmakla beraber benzer fonksiyonları ifa eden konaklama işletmelerinin taşımaları gereken asgari nitelikler 06.07.2000 tarih ve 24101 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan "Turizm Tesisleri Yönetmeliği" ile belirlenmiştir (Akcayol, 2003: 1). Bu yönetmeliğe göre konaklama tesislerinin yatırımlarının yapılabilmesi ve işletilebilmesi için belgelendirilmeleri gerekmektedir. Belgelendirme işlemleri Turizm Bakanlığı veya Belediyeler tarafından yapılmaktadır. Yatırım ve işletme dönemi belediyeler tarafından belgelendirilenlere "Belediye Belgeli", Turizm Bakanlığı'nca belgelendirilenlere ise "Turizm İşletme Belgeli" tesisler denilmektedir (Akcayol, 2003: 1). Burada Turizm İşletme Belgeli işletmeler daha avantajlı konumdadır. Çünkü konaklama tesislerinin Turizm Teşvik Kanunu ve diğer mevzuatta yer alan teşvik tedbirleri ile istisna, muafiyet ve diğer haklardan istifade edebilmeleri için tesislerin mutlaka Turizm Bakanlığı'nca verilecek Turizm Yatırım Belgesi veya Turizm İşletme Belgesi ile belgelendirilmeleri şarttır (Akcayol, 2003: 1).

Tez çalışmasında konaklama işletmelerinin içerisindeki otel işletmelerine yönelinmiştir. Araştırma alanında kültürel turizme yönelik turistik faaliyetlerin yoğun oluşu ve diğer turizm türlerinin etkisinin az olması bu yönelimin önemli nedenleridir. Oteller, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Turizm Yatırımları ve İşletmeleri Nitelikleri yönetmeliğinde, asıl fonksiyonları müşterilerin geceleme ihtiyaçlarını sağlamak olan, bu hizmetin yanında, yeme-içme, eğlence ihtiyaçları için yardımcı ve tamamlayıcı birimleri de bünyelerinde bulundurabilen tesisler olarak tanımlanmışlardır (Baş, 2004: 3-4). Diğer bir tanıma göre otel, işletme tarafından

özel bir sözleşmeye ihtiyaç duyulmaksızın kendisine sunulacak hizmete karşılık, belirlenen bir fiyatı ödemeye istekli olan insanlara, konaklamave yeme içme servislerinin sağlandığı mekânlar şeklinde belirtilmiştir (Medlik, 1972: 71; akt: Baş, 2004: 3-4).

Tez sahasında, Turizm İşletme ve Yatırımı Belgeli tesis sayısı toplam tesislerin yaklaşık üçte birlik bir kısmını oluşturmaktadır. 2010-2014 yılları arasında büyük çoğunlukla sayıları artan bu işletmelerde 2014 yılı itibariyle toplam oda sayısı 2000'i geçmiş, yatak sayısı ise 4000'i bulmuştur (Tablo 19).

Tablo 19: Araştırma Alanında 2010-2014 Yılları Arasında Faaliyet Gösteren Tesislerin Oda ve Yatak Sayısı

	Turizm Yatırımı Belgeli			Turizm İşletmesi Belgeli		
Yıllar	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı
2010	3	460	921	15	904	1 773
2011	4	577	1 155	17	987	1 920
2012	8	1 041	2 030	18	1 032	1 994
2013	8	984	1 818	18	1 034	2 020
2014	7	753	1 388	21	1 335	2 620

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı konaklama istatistiklerinden alınarak tablolaştırılmıştır

2015 ve 2016 yıllarında yaşanan çatışma ortamı ilk ve en etkili olarak turizm sektörünü etkilemiştir. Diyarbakır ve çevresinde, Diyarbakır Sanayi ve Ticaret Odası, Turizm ve Kültür İl Müdürlüğü ve Büyükşehir Belediyesinden elde verilere göre 2016 yılı itibariyle oda sayısı 1700'lü sayılara gerilerken, yatak sayısı ise 3200'e gerilemiştir. Bu rakamlara veri elde edilemeyen çoğunluğunu Belediye Belgeli işletmelerin bulunduğu yaklaşık 15 işletmenin oda ve yatak sayıları dâhil edilmemiştir. Belediye Belgeli bu işletmelerin rakamları eklendiğinde bu kaybın çok daha fazla olacağı düşünülmektedir.

Tablo 20: Araştırma Alanında 2015 Yılında İlgili Kurumlardan Veri Elde Edilebilen Konaklama İşletmeleri, Sınıfları, Oda ve Yatak Sayıları

No	**Otel Adı**	**Sınıfı/Yıldız**	**Oda Sayısı**	**Yatak Sayısı**
1	Saray Otel*	1. Sınıf	29	48
2	Özlem Otel*	3. Sınıf	14	42
3	Murat Otel*	3. sınıf	36	76
4	Otel Surkent*	3. sınıf	28	48
5	Liv Suit Otel	4	64	64
6	New Tigris Otel	3	40	65
7	Büyük Kervansaray Otel	Özel Belgeli	45	90
8	Green Park Otel (Class)	5	114	216
9	Mitannia Regency Otel	5	126	190
10	Prestige Otel	4	54	113
11	Malabadi Otel	4	94	195
12	Sv Business Otel	4	79	150
13	Liluz Otel	4	59	118
14	Turistik Otel	4	60	120
15	Hilton Garden Inn	4	182	364
16	Dies Otel	4	43	73
17	D. Büyük Otel	3	72	138
18	Miroğlu Otel	3	71	142
19	Grand Güler Otel	3	51	102
20	New Tigris Otel	3	40	65
21	Kaplan Otel	3	85	174
22	Park Vadi	3	58	116
23	Serkan Otel	3	22	44
24	Balkar Otel	2	52	100
25	Kristal Otel	2	46	94
26	Güler Otel	2	35	70
27	Birkent Otel	2	29	53
28	Azizoğlu Malkoç Otel	2	54	83
29	Aslan Otel	2	36	58
	Toplam		1718	3211

Kaynak: Diyarbakır Sanayi ve Ticaret Odası ile Büyükşehir Belediye verilerinden derlenerek tablolaştırılmıştır. *Belediye İşletme Belgeli veri elde edilebilen işletmelerdir.

Bahse konu veri elde edilemeyen otel işletmelerinin büyük çoğunluğu 2015 yılında yoğun silahlı çatışmaların yaşandığı Sur bölgesinde yer almaktadır. Bu nedenle bu kuruluşların büyük çoğunluğu ya geçici-kısa süreli ya da tamamen faaliyetlerini durdurmuşlardır. Sur çevresinde otel faaliyetlerini tamamen kapatan veya durduran Turizm İşletme veya Yatırımı Belgeli, 4 veya 5 yıldızlı işletmeler de mevcuttur. Dolayısıyla 2015-2016 yılları araştırma sahasının turizminde de kayıp yıllar olmuştur. 2010-2014 yıllarını kapsayan beş yıllık süreçte yaklaşık % 40 (Tablo 21) doluluk oranında seyreden doluluk oranı son iki yılda veri elde edilemeyecek şekilde düşmüştür.

Tablo 21: Araştırma Alanında Konaklama Tesislerine Geliş ve Geceleme Sayısı, Ortalama Kalış Süresi ile Doluluk Oranları

Araştırma Alanında Konaklama Tesislerine Geliş Sayısı, Geceleme, Ortalama Kalış Süresi ve Doluluk Oranları												
	Tesise Geliş Sayısı			Geceleme			Ortalama Kalış Süresi			Doluluk Oranı %		
2010	19680	198515	218195	35851	281948	317799	1,8	1,4	1,5	5,25	41,26	46,51
2011	20006	206037	226043	39184	282473	321657	2,0	1,4	1,4	5,32	38,33	43,65
2012	13871	185823	199694	22522	254960	277482	1,6	1,4	1,4	3,19	36,15	39,34
2013	22582	203300	225882	37299	295783	333082	1,7	1,5	1,5	4,95	39,24	44,19
2014	24584	215022	239606	39166	307136	346302	1,6	1,4	1,4	4,51	35,37	39,88

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı konaklama istatistiklerinden alınarak tablolaştırılmıştır (www.yigm.kulturturizm.gov.tr).

Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın verilerine göre, 2010 yılından 2014 yılına kadar araştırma alanına gelen yabancı turist sayısı genel olarak artış eğiliminde olmuştur. Bu durum beş yıllık süreçte yerli turist sayısında dalgalanmalar şeklinde de olsa kendini göstermiştir.

2014 yılında tüm konaklama belgeli işletmelerde, araştırma alanının büyük bir kısmını oluşturan Diyarbakır merkezde konaklayan yabancı turist sayısı 24.584 olurken, yerli turist sayısı 239.606 olmuştur. Toplamda 346.302 turist sayısı ve 1,4 gün ortalama kalış süresi ile bu işletmelerde % 39,88 doluluk oranı kaydedilmiştir.

Diyarbakır ve çevresinde faaliyet gösteren Turizm İşletme Belgeli 4 ya da 5 yıldızlı otel işletmelerindeki doluluk oranları ise tüm konaklama işletmelerinin oranlarına göre daha düşük seviyede kalmıştır. Bu alım gücü yüksek kesimin daha çok tercih ettiği işletmelerde yıllık doluluk oranları genellikle % 25-30 (Tablo 22) aralığında yer almıştır. Bu durum dört ya da beş yıldızlı otellerde ortalama kalış sürelerinde de benzer şekilde kendini göstermiş ve 1.3 günde kalmıştır.

Tablo 22: Araştırma Alanında Dört veya Beş Yıldızlı Otellere Geliş ve Geceleme Sayısı, Ortalama Kalış Süresi ile Doluluk Oranları

Araştırma Alanında Dört veya Beş Yıldızlı Otellere Geliş Sayısı, Geceleme, Ortalama Kalış Süresi ve Doluluk Oranları												
	Tesise Geliş Sayısı			Geceleme			Ortalama Kalış Süresi			Doluluk Oranı %		
2010	1621	12833	14454	2 651	17868	20 519	1,6	1,4	1,4	3,36	22,66	26,03
2011	1346	15444	16790	2 427	20260	22 687	1,8	1,3	1,4	3,20	26,69	29,88
2012	1052	14528	15580	1 583	17394	18 977	1,5	1,2	1,2	2,08	22,85	24,93
2013	1696	17684	19380	2 419	21866	24 285	1,4	1,20	1,30	3,19	28,8	31,99
2014	1672	13081	14753	2 486	16764	19 250	1,5	1,3	1,3	3,27	22,08	25,36

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı konaklama istatistiklerinden alınarak tablolaştırılmıştır (www.yigm.kulturturizm.gov.tr).

2014 yılında dört veya beş yıldızlı otellerde konaklayan yabancı turist sayısı 1672 kişi olurken yerli 13.081 turist olmuştur. Bu yıl doluluk oranı ise % 25.36 şeklindedir.

Tablo 23'te listelenen Belediye İşletme belgeli konaklama işletmelerinde de durum benzer şekildedir. Bu otellerde 2013 yılında 18.186 yabancı turiste karşılık, 211.051 yerli turist konaklamıştır. Turistlerin 1.2 gün ortalama kalış süresine rağmen % 45,70 doluluk oranı ile bu işletmelerde en yüksek rakamlara ulaşılmıştır.

Tablo 23: Araştırma Alanında Belediye Belgeli Otel İşletmeleri

No	**Otel Adı**
1	Ertem Palas
2	Kenan Otel
3	Divan Otel
4	Bingöl Otel
5	Okan Otel
6	Şenol Otel
7	Köprücü Otel
8	Özbal Otel
9	Bal Palas
10	Altındağ Otel
11	Akdağ Otel
12	Otel Gap
13	Van Palas
14	Bağdat Palas
15	Şefkat Otel

16	Güneydoğu Otel
17	Kaleli Otel

Kaynak: Diyarbakır Sanayi ve Ticaret Odası ile Büyükşehir Belediye verilerinden derlenerek tablolaştırılmıştır (www.yigm.kulturturizm.gov.tr).

Tüm bu veriler sadece otellerin kaybını ya da kazancını yansıtmamaktadır. Bahsedilen kayıp ya da kazançlar aynı anda çok sayıda sektörü, dolayısıyla ülke ekonomisini doğrudan etkilemektedir. Konaklama tesisleri, yıllık operasyonlarında, konuklarını ağırlamak için; etten süte, bakliyattan içeceklere, bahçe toprağından üniformalara kadar binlerce kalem mal ve hizmet alımı yapmaktadır. Verilen hizmetin niteliği ve yapılan üretimin içeriği dikkate alındığında, yıl içinde, konaklama sektörü kadar çeşitli, yüksek hacim ve yoğunlukta mal ve hizmet alan ikinci bir sektör bulunmamaktadır. Dolayısıyla, oteller ve lokantalar sektörü, esas girdilerini (% 97'sini) turizm dışındaki sahalardan alırken, çıktılarında turizmin alt sektörlerine daha fazla katkı sunmaktadır (AKTOB, 2014: 23-58). Bunu 2012 değerleriyle belirtecek olursak, konaklama ve yiyecek içecek işletmeleri, destekleyici ve yardımcı ulaştırma faaliyetleri, seyahat acentelerinin faaliyetleri, eğlence, dinlenme, kültür ve sporla ilgili faaliyetlerden oluşan turizm sektörü diğer sektörlerden toplam 25-26 milyar Dolar'lık girdi almıştır (AKTOB, 2014: 30). Araştırma alanı için rakam bu kadar büyük olmasa da, tez sahası için çok önemli bir gelir kalemi olduğu su götürmez bir gerçektir. Yine 2012 yılı değerleriyle, oteller ve lokantalar sektörü, girdisinin % 2,4'ünü seyahat acentelerinden, % 0,1'ini havayolu taşımacılığından, % 12'lik kısmı da dinlenme, kültür ve sporla ilgili faaliyetler sahasından almaktadır. Sektör, çıktısının % 25'ini seyahat acentelerine, % 8,5'ini havayolu taşımacılığına sunmaktadır. Diğer sektörlerden sağlanan alımların; % 48'i oteller ve lokantalar tarafından yapılırken, % 40'ı da seyahat acentelerinin faaliyetlerinde kullanılmıştır (AKTOB, 2014: 30).

6.4. Araştirma Alaninda Kültürel Turizm Arzi, Tur Operatörü İle Turizm Acentelerinin Etkisi

Uygarlık seviyelerinin artması, ülkelerin yakınlaşması, hayat standartlarının yükselmesi ve çalışma saatlerinin azalması sayesinde günümüz insanları daha çok seyahat etmektedir (Gökdeniz, 1990: 44). Artan bu seyahat eğilimleri sonucu turizm

olayı coğrafi olarak daha geniş bir alana yayılmış, bütün dünyada turizm, ziyaretçileri tarafından kullanılan geniş ölçekli ve çok boyutlu bir olgu, toplumsal bir olay haline gelmiştir (Akgül, 2004: 210; Alaeddinoğlu ve Can, 2007: 51). Bu nedenle turizm küresel anlamda gelişme için önemli bir araç olarak görülmekte ve bölgesel gelişme stratejilerinde yer almaktadır (Olalı, 1990: 90; akt: Erkol ve Zengin, 2015: 380).

Bu birçok sektörü ilgilendiren gelişme aracının bölgesel kalkınma adına da iyi değerlendirilmesi, turizm hareketlerinin bölgeye çekilmesi gerekmektedir. Bir bölgenin turizm hareketlerinden daha fazla yararlanabilmesi ise etkin bir planlama ile gerçekleştirilebilir.

Büyük bir ülkede, bütün turistik bölgelerin gelişimine öncülük edecek düzeyde genel bir turizm gelişim planı hazırlamak gerçekçi olmayabilir. Çünkü farklı ülkeler ya da aynı ülke içinde farklı bölgeler aynı zamanda aynı sorunlarla karşılaşmaz. Sorunlar farklı olacağına göre, üretilecek çözümler de farklı olacaktır (Murphy, 1998: 98; Erkol ve Zengin, 2015: 381). Bu nedenle en dar alanlarda bölgesel turizm politikaları belirlenmelidir. Bu bölgesel çözümler getiren politikalar turizm paydaşlarına birçok alternatif ve öneri getirecek şekilde oluşturulmalıdır. Bölgesel turizm planlamasının sunduğu öneri ve alternatifler, bölgedeki kuruluşların ve turizm işletmelerinin kendi fizibilite çalışmalarını yapmalarına yardımcı olup; onlara rehberlik edecek şekilde geliştirilmelidir (Murphy, 1998: 98; Erkol ve Zengin, 2015: 381).

Bölgesel turizm planlanması ise; bir turistik bölgenin turizm gelişimindeki amaçlarının belirlenmesi, bu amaçlara ulaştıracak değişik seçenekteki faaliyetlerin sistematik olarak ele alınması, belirlenen seçeneklerin uygulanması ve değerlendirmeyi kapsayan, araştırmaya dayalı dinamik bir süreçtir (İçöz vd., 2002: 112; Erkol ve Zengin, 2015: 380). Bu planlama bazı unsurları kapsamalıdır. Bu unsurlar; (Inskeep, 1995: 25; Gürsoy, 2006: 62).

a) Bölgesel politikaları,
b) Bölgeye ulaşım ve bölge içinde tesisler ile hizmetler arasında ulaşım ağının yeterliliğini,
c) Turistik çekiciliklerin türü ve yerinin nasıl olduğunu,
d) Sayfiye alanları da dâhil olmak üzere turizm gelişim alanlarının yerini,
e) Turistik konaklama ve diğer turistik tesisler ve hizmetlerin miktarı, türü ve yerini,

f) Bölgesel düzeyde çevresel, sosyo-kültürel ve ekonomik düşünceler ve etki analizlerini,
g) Bölgesel düzeyde öğrenim ve eğitim programlarını,
h) Pazarlama stratejileri ve tanıtım programlarını,
i) Örgütsel yapı, yasalar, düzenlemeler ve yatırım teşviklerini,
j) Gelişimin evrelere ayrılması, proje programlama, bölgenin alt bölgelere ayrılması gibi uygulama tekniklerini içermeli ve bir paket halinde diğer tüm turizm paydaşları ile paylaşılmalıdır.

Diyarbakır ve çevresi için hazırlanan turizm planlamaları bu maddeleri içermekten çok uzaktır. Öncelikle, bölgesel turizm planlamasında, turizm bölgesi olarak belirli bir coğrafi alanın sınırları çizilir. Böylece planlama biriminin küçülmesiyle uygulama kolaylaşır ve daha gerçekçi bir planlama modeli oluşturulabilir (Murphy, 1998: 98). Bu modellerin oluşturulması için bölgenin tüm özelliklerinin bilinmesi, detaylı akademik çalışmaların tamamlanması gerekmektedir. Çalışmamızın beş bölümlük kültürel turizm alt tiplerinin anlatıldığı kısımlar bu amaca hizmet etmekte ve turizm modellerinin hazırlanmasında kaynak görevi teşkil etmektedir.

Çalışmanın bu bölümünde turizm paydaşlarının bölgesel turizm planlamalarına temel oluşturmak amacıyla, mevcut tur hatları belirlenmiş ve hem zamana hem de konuya göre, tematik, alternatif hatlar oluşturulmuştur. Mevcut tur hatlarının belirlenmesinde, yöntem kısmında da belirtildiği üzere tur operatörleri ve turizm seyahat acentelerinin görüşlerine başvurulmuştur.

2016 yılı dışında, Türkiye'de turizm sektörü özellikle son yıllarda oldukça hızlı bir gelişim ve değişim sürecine girdiği dönemde, müşterileri için bir destinasyonun öncüleri olarak seyahat acenteleri ve tur operatörleri oldukça ağırlıklı bir yer tutmuştur. Belirli destinasyonlara olan uluslararası ve ulusal turizm hareketini yönlendiren bu kuruluşlar, dünya genelinde olduğu gibi, Türkiye'de de turizmin geleceğini belirlemede önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Onların destinasyon hakkındaki imajları ve bilgileri potansiyel ziyaretçilerin karar verme süreçlerinde önemli etkiye sahiptir (Baloglu ve Mangaloglu, 2001: 9). Bu ticari kuruluşlar özellikle düzenledikleri paket turlar ile turistlerin destinasyon seçimini etkilemektedir. Bu nedenle tur operatörleri ve seyahat acenteleri Türk turizmini önemli ölçüde etkileyecek olan yapılanma haline gelmişlerdir, öyle ki Türkiye'de

turizmin başarısı, tur operatörlerinin Türkiye'yi tur programlarına alıp almamaları ile doğrudan ilişkili hale gelmiştir (Alaeddinoğlu ve Can, 2007: 50-52). Bu bağlamda, Türk turizmi açısından bu denli önemli olan tur operatörleri ve seyahat acentelerinin görüş ve önerileri çalışmamıza konu edilmiştir.

Bu kuruluşların kısaca incelenmesi, çalışmanın nitelik ve anlaşılabilirliği açısından önem arz etmektedir.

Bir seyahatin ayrı ayrı parçalarının (ulaştırma, konaklama, yeme-içme, eğlence gibi) birleştirilerek müşteriye tek bir ürün ve fiyat olarak satılmasını içeren (Sheldon, 1986: 351) ve kitle turizmine konu olan paket turların hazırlanması, seyahatle ilgili çalışmaların organizasyonu ve turistik ürün oluşturulması, seyahat işletmeleri tarafından gerçekleştirilmektedir (Gökdeniz, 1990: 44; Öner, 1997: 17; Alaeddinoğlu ve Can, 2007: 51).

Ürün ile tüketici arasında ilişki kuran, turistik ürünü oluşturan veya aracı olarak dağıtımını yapan örgütsel bir yapıya sahip (Peköz ve Yarcan, 1998: 6) işletmeler, tur operatörleri ve seyahat acenteleridir (Öner, 1997: 14). Seyahat acenteleri, turistlerin ihtiyaçlarının karşılanmasında aracılık yapan ticari kurumlardır (Buck, 1988: 68; Holloway, 1994: 58-59). Tur operatörleri ise, önceden herhangi bir talep olmadan paket turlar hazırlayan (Ahipasaoglu, 2001), turistlerin yönelimlerini belirleyen ve belirli bir destinasyonu turistik ürün olarak pazarlayan seyahat işletmeleridir (Hacıoglu, 2000; Alaeddinoğlu ve Can, 2007: 51).

Unutulmaması gerekir ki, tur operatörleri özellikle son 30 yılda bazı destinasyonların gelişmesinde önemli etkiye sahip olmuştur (Carey vd., 1997: 427). Bu bağlamda tur operatörlüğünün Türk turizmine katkısının turist ihtiyaçları düşünüldüğünde artarak devam edeceği görülmektedir.

Tur operatörleri, bu yeni süreçte kitle turizminde satılan standart tatil paketleri ile potansiyel turizm talebinin gerçeğe dönüşmesine yol açarak, uluslararası turizm pazarını genişletmiştir. Böylece daha önce turizm amacıyla seyahate çıkamayan orta ve az gelirli tüketiciler de kitle turizmine katılmıştır. Bu kuruluşların sağladığı ucuz tatil olanaklarından daha geniş kesimlerin yararlanır duruma gelmesi (Yarcan, 1998: 20) ile birlikte paket turlarla gerçekleştirilen turizm olayı geniş sosyal kesimlerin katıldığı bir olgu haline gelmiştir (Alaeddinoğlu ve Can, 2007: 52).

Çoğunluğu tek bir destinasyonla ilgilenen ve ona yönelik paket turlar hazırlayan tur operatörleri (Tepelus, 2005: 102), farklı sınıflandırmalara tabii tutulmaktadır. Bunlar; kitle turizmi tur operatörleri, uzmanlaşmış tur operatörleri, yurt içi tur düzenleyen tur operatörleri ve dışarıdan getirici (karşılayıcı) tur operatörleri şeklinde sıralanabilir (Goodal ve Ashworth, 1993: 28-29).

Seyahat acenteleri ise, seyahate ilişkin hizmetleri satan işadamları olarak görülmektedir. Bu bakımdan seyahat hizmetlerinin profesyoneli olan acenteler, belli bir bilgi bütününü seyahat edenlerin istek ve gereksinimlerini karşılayacak biçimde kullanan yetenekli ve deneyimli girişimcilerdir. Literatür incelendiğinde, çok sayıda seyahat acentesi tanımı veya açıklaması dikkati çekmektedir. Dünya Turizm Örgütü seyahat acentesini; "halkla ilişkiler, konaklama ve ulaştırma hakkında bilgiler veren ve belli bir komisyon karşılığında tur operatörlerinin ürünlerini belli fiyatlarla müşteriye satış için aracılık eden kuruluşlar" olarak tanımlanmaktadır (www3.dogus.edu.tr). Türkiye'de ise seyahat acenteleri; 14.09.1972 tarihinde yürürlüğe giren 1618 sayılı, Seyahat Acenteleri ve Seyahat Acenteleri Birliği Kanunu'na göre; "kâr amacı ile turistlere turizm ile ilgili bilgiler vermeye, paket turları oluşturmaya, turizm amaçlı konaklama, ulaştırma, gezi, spor ve eğlence hizmetlerini görmeye yetkili olan, oluşturduğu ürünü kendi veya diğer seyahat acenteleri vasıtası ile pazarlayabilen ticarî kuruluş" şeklinde ifade edilmektedir (www3.dogus.edu.tr). Bu kanun yaptıkları hizmetler bakımından Türkiye'de üç grup seyahat acentesinin faaliyet gerçekleştirebileceğini belirtmektedir (Hacıoğlu, 2006). Bunlar sırasıyla A, B ve C grubu seyahat acenteleridir. Belirtilen gruplar arasında fonksiyonlarının çeşitliliği ve ekonomik büyüklükleri açısından ilk sırada yer alan acenteler A grubu seyahat acenteleridir (Kılınç vd., 2010: 25-42).

A grubu bir seyahat acentesi kitle turizmi organizasyonları, dışarıdan getirici (incoming) tur, dışa götürücü (outgoing) tur ile uzmanlık gerektiren kültür turizmi, kongre turizmi, sağlık turizmi, yat turizmi, av turizmi gibi bütün turizm dallarında faaliyet gösterebilmektedir. B grubu seyahat acenteleri ise, uluslararası kara, deniz ve hava ulaştırma araçları ile A grubu seyahat acentelerinin düzenleyecekleri turların biletlerini satarlar. C grubu seyahat acenteleri de, yalnız Türk vatandaşları için turlar düzenlerler. A grubu seyahat acenteleri bugünkü tur operatörlüğüne eşdeğer gibi görülmektedir (Kozak, 1998: 144).

Kısaca bu kuruluşlar, müşteri adına faaliyet gösteren ve seyahat sektöründeki işletmecilerle bağlantılar kuran, aracı işletme konumundadır. Program, güzergâh, konaklama, döviz kurları, fiyatlar, yasal düzenlemeler, yerel ulaşım, varış yerleri ve seyahatin tüm yönleriyle fırsatları hakkında yeterince bilgili olan seyahat acenteleri faaliyet alanında bilgi kaynağı birer uzman ve danışman işletme olarak tanımlanırlar (www3.dogus.edu.tr; Buck, 1988: 67-68; Radburn ve Goodall, 1991: 237).

Seyahat acenteleri yüz yüze yaptıkları görüşmeler ile tüketicileri tatil seçenekleri hakkında bilgilendirerek tüketicilerin tatil kararı vermelerinde etkin rol oynamaktadırlar (Alaeddinoğlu ve Can, 2007: 54). Bu amaçla, fonksiyonel sınıflandırmaya göre, Türkiye'de faaliyet gösterip, TURSAB'a kayıtlı, aktif dış turizm seyahat acentesi (incoming acenta), pasif dış turizm seyahat acentesi (outgoing acenta) ve iç turizm seyahat acentesi (ingoing acenta) konumunda olan kuruluşların anket yöntemiyle görüşlerine başvurulmuştur.

209 acentenin yanıtladığı çalışmaya göre, kuruluşlara önce "**Diyarbakır ve günü birlik gidiş-dönüş yapılabilen yakın çevresine tur düzenliyor musunuz ve bu alanları tur güzergâhlarınız arasına almayı düşünüyor musunuz,** sorusu yönetilmiştir.

Grafik 10-11: "Diyarbakır ve Günübirlik Gidiş Dönüş Yapılabilen Yakın Çevresine Tur Düzenliyor Musunuz" ve "Yakın Zamanda Diyarbakır ve Günü Birlik Gidiş Dönüş Mesafesindeki Alanları Tur Güzergâhlarınız Arasına Almayı Düşünüyor Musunuz", Sorularına Verilen Cevapların Oranı

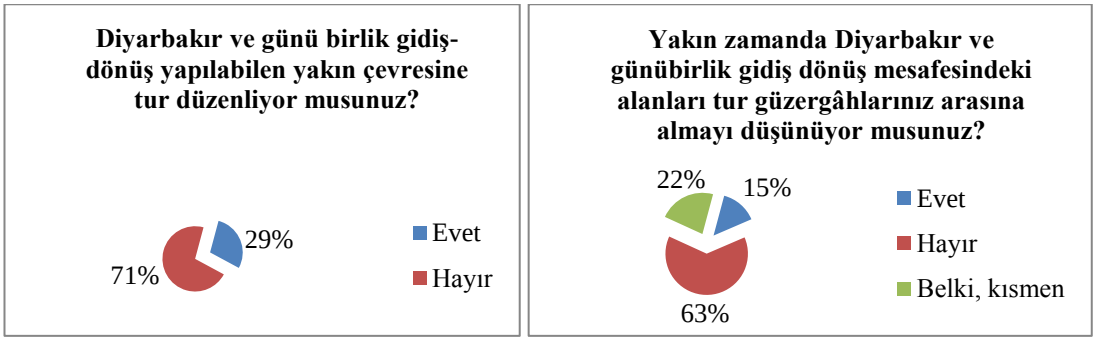

Grafik 10-11'de, 209 acentenin 3/2'lik kısmından daha fazlası, araştırma alanına tur düzenlemediğini ve bu orana çok yakın sayıdaki kuruluş da alanı tur güzergâhı arasına almayı düşünmediğini belirtmiştir. Burada, **Diyarbakır ve günü birlik gidiş-dönüş mesafesindeki alanları tur güzergâhlarınız arasına almayı düşünüyor**

musunuz, sorusuna verilen %22'lik 'belki, kısmen' cevabı da dikkati çekmektedir. Bu çekimserliğin yanıtı aslında sonraki bir soruda verilmiştir. "**Diyarbakır ve yakın çevresinin tur güzergâhlarınız arasında olmamasının nedenleri aşağıdakilerden hangileridir"** sorusuna verilen cevaplar bunu açıklamaktadır.

Grafik 12: "Diyarbakır ve Yakın Çevresinin Tur Güzergâhlarınız Arasında Olmamasının Nedenleri Aşağıdakilerden Hangisidir, Sorusuna Verilen Cevapların Oranı

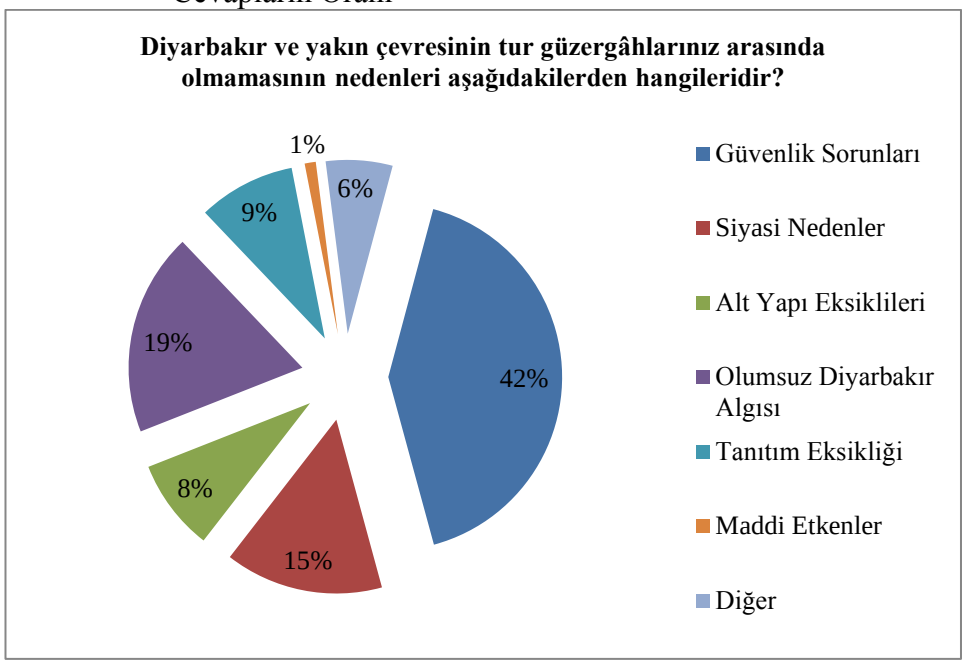

En yüksek oranda gösterilen 'güvenlik sorunları' cevabı (Grafik 12), önceki soruda verilen %22'lik 'belki, kısmen' cevabını açıklamaktadır. Bu cevabı veren kuruluşlar çatışma ortamından kaynaklanan güvenlik sorunlarının çözümlenmesi halinde araştırma alanının tur programlarına alınabileceğini belirtmişlerdir. Güvenlik sorunlarından sonraki en yüksek oranlı cevap ise 'olumsuz Diyarbakır algısı'dır. Esasında bu cevabın nedeni de çatışma ortamıdır. Medyada verilen savaşı andıran görüntüler ve araştırma alanının uzun yıllardır bu şekilde anlatılması bu algının yerleşmesine neden olmuştur. Anketin eklemek istediklerinizi kısmında, acentelerin kelime sınırlaması olmadan yazdıkları bölümde, verilen yanıtlar bu durumu açıklar niteliktedir.

Örneğin; *"Bölge yıllardır terör mağduru bir bölgedir. Bir bölgede turizmden bahsedebilmek için birinci sıraya güvenliği koymak gerekir. Ne dün ne bugün ne de yarın kimse orayı destinasyon olarak ilan edemez. Etse bile müşteri bulamaz",* ve

"Diyarbakır kültür turlarımızdan 2 yıl önce çıktı. Şu anda bu bölgede terör bitmeden alternatif olarak hiçbir şey üretemezsiniz" ve "Yaklaşık 15 yıldır Diyarbakır ve çevresine turlar düzenlemekteydim, ta ki bu yıl Temmuz ayına kadar…Ne yazık ki temmuzdan bu yana Diyarbakır – Mardin- Urfa- Van – Doğu Beyazıt illerini kapsayan turlar yapma şansımız tamamen ortadan kalktı", cevapları durumu özetlemektedir.

Bu soruda %15 oran ile sonraki sırayı ise 'siyasi nedenler' cevabı almıştır. Burada da *"… Hem kültürüne sahip çıkmayan (örn. Diyarbakır Surları ve çevresinde temizliğe dikkat) hem de bunu PKK v.s siyasete alet eden belediyecilik anlayışı ve siyasetinden dolayı Diyarbakır'ı tur programımıza almıyoruz"* yanıtı konuyu açıklamaktadır.

Bu olumsuz tabloya karşılık, "**Diyarbakır ve yakın çevresinde kültürel turizmin gelişme göstereceğine inanıyor musunuz"** sorusuna verilen cevaplar, ümit vaat etmektedir.

Grafik 13: "Diyarbakır ve Yakın Çevresinde Kültürel Turizmin Gelişme Göstereceğine İnanıyor Musunuz", Sorusuna Verilen Cevapların Oranı

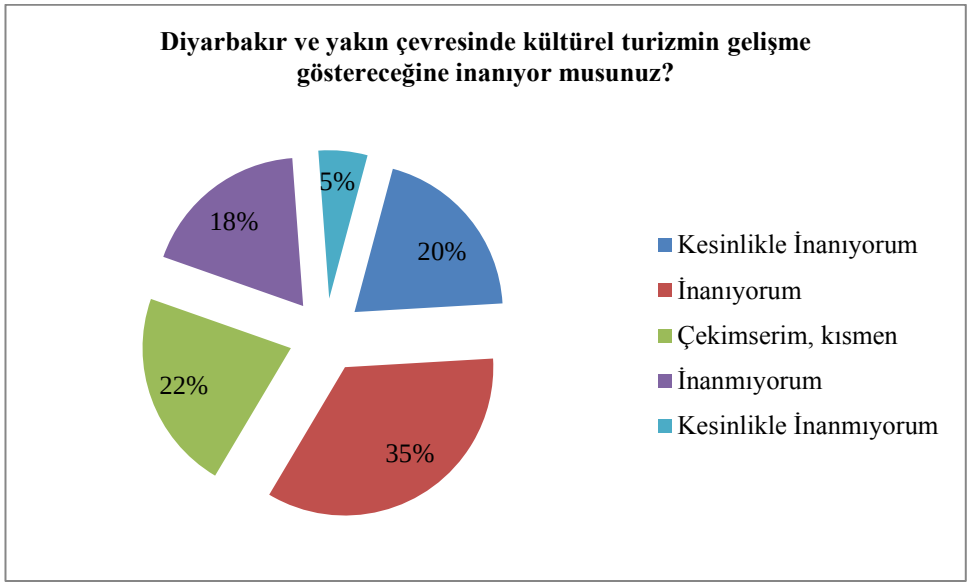

Bu soruya verilen cevapların %55'lik kısmı, tüm olumsuzluklara rağmen araştırma alanında kültürel turizmin gelişeceğine 'inanıyorum ve kesinlikle inanıyorum' demiştir (Grafik 13). Çekimser olan %22'lik kesim önceki sorudaki tur düzenleme konusunda çekimser olan %22'lik kesim gibi, huzur ve güven ortamının sağlanmasını bekleyen gruptur.

Yine, eklemek istedikleriniz kısmında verilen *"...talep var fakat 6-7 Ekim olaylarının başlaması ve sonrasındaki olaylardan dolayı, gelecek turlar için talep ettiğimiz uçak biletlerini iptal etmek zorunda kaldık ve o tarihten sonra bir daha tur düzenlemedik. Sabırsızlıkla terörün sona ermesini bekliyoruz. Doğu, Güneydoğu turlarına çok yüksek talep var"* ve *"Diyarbakır ve bölgesi insanlık tarihi için son derece önemli bir konumda bulunuyor. Bölgenin güvenliği ve istikrarın sağlanması, yerel halkın turizm hakkında bilinçlendirilmesi 'ki maalesef en turistik bölgelerimizde bile bu bilinç hala oturmamış durumda' dünyanın en cazip arkeolojik ve kültürel, aynı zamanda gurme turizm bölgelerinden biri olacağına şüphe yoktur",* cevabı gibi çok sayıda benzer cevap bu durumu özetlemektedir.

Anketin beşinci sorusu ise araştırma alanına yakın nerelere tur düzenlediğini ortaya çıkarmak amacıyla sorulmuştur.

Grafik 14: "Diyarbakır ve Yakın Çevresindeki Hangi İllere Kültürel Turizmi Kapsamında Tur Düzenliyorsunuz", Sorusuna Verilen Cevapların Oranı

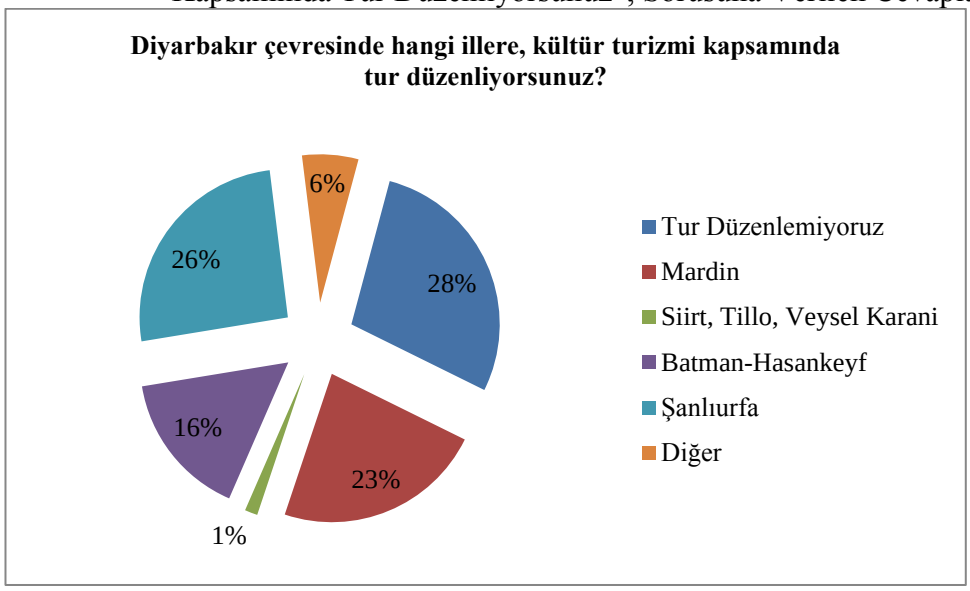

"**Diyarbakır çevresinde hangi illere, kültür turizmi kapsamında tur düzenliyorsunuz,** soruna verilen cevaplar (Grafik 14); en yüksek orandan itibaren Şanlıurfa, Mardin, Batman-Hasankeyf şeklinde olmuştur. 209 acente içinde araştırma alanının yakın çevresine tur düzenleyen firma oranı ise % 72'dir. Bu oran, çalışma alanına tur düzenleyen firma sayısından %43 oranında daha fazladır. İlerleyen dönemde sadece bu firmaların turları dahi araştırma alanı ile birleştirilebilirse, Diyarbakır ve çevresi kültürel turizmde marka kentler arasına katılabilecektir. Zaten,

Sarı ve Seçilmiş'in (2010: 130) yaptığı çalışmaya göre, çatışmalı ortamdan hemen önce, Diyarbakır doluluk oranları ve gelen turist sayılarına göre Türkiye genelinde turizmde 13. sırada yer alan şehir durumundadır. Bu batı ve güney bölgelerdeki iller ve İstanbul, Ankara, Nevşehir, Konya, Doğu Karadeniz illeri de düşünüldüğünde ve de hali hazırdaki turizm olanakları değerlendirildiğinde çok iyi sıralamalar yakalanacağının göstermesi açısından çarpıcıdır.

Anketin bundan sonraki soruları Doğaner'in (2013) tasnif ettiği kültürel turizm alt tiplerine göre, turizm firmalarının nerelere tur düzenlediğini ortaya çıkarmayı amaçlayan sorulardan oluşmaktadır. İlk soru "**aşağıdaki prehistorik turizm alanlarından hangilerine tur düzenliyorsunuz"** sorusudur.

Grafik 15: "Aşağıdaki Prehistorik Turizm Alanlarından Hangilerine Tur Düzenliyorsunuz", Sorusuna Verilen Cevapların Oranı

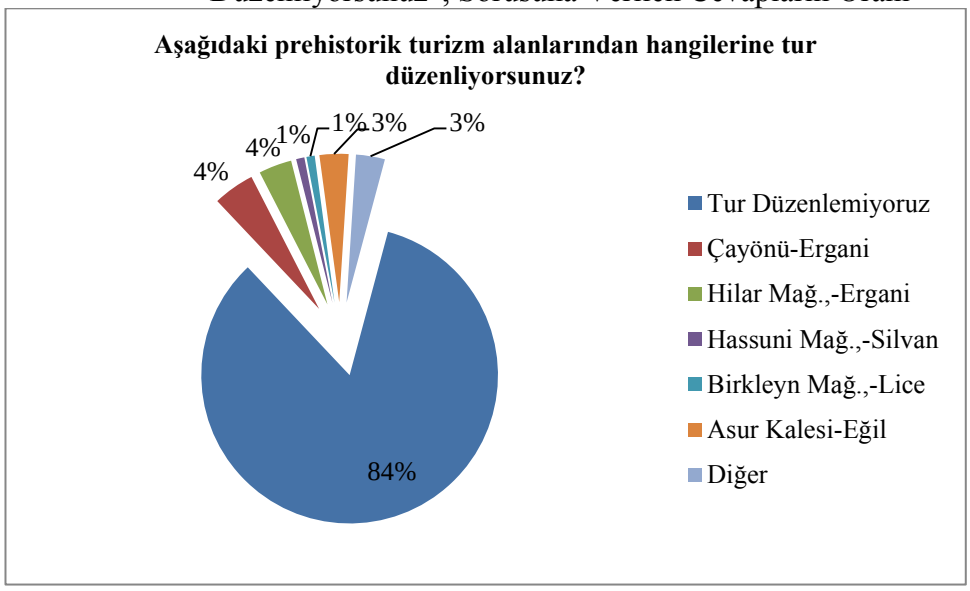

Bu kısımda araştırma alanının prehistorik turizme konu olabilecek çok sayıda mekân sayısına karşın (16 mağara, 214 höyük, 120 prehistorik diğer alanlar), acentelerin sadece %16'lık (Grafik 15) kısmının bu kapsamda tur düzenliyor oluşu büyük bir tezattır. Ancak bu anlaşılabilir bir durumdur. Çalışmada bahsedilen bu alanlarda hiçbir düzenleme ve iyileştirmeye gidilmemesinin sonucudur. Turizme yönelik düzenlemelerin yapıldığı Çayönü ve hemen yanındaki Hilar bölgesinin tercih edilmesi normal karşılanmalıdır. Burada bir diğer tezat ise, yine turistik düzenlemelerin yapıldığı Hassuni Mağaraları'na tur programlarının ancak %1'lik kısmında yer verilmesidir. Çok etkileyici bir yapıda olan bu antik yerleşme aynı

zamanda Malabadi ve Hasankeyf'e giden yol üzerindedir. Bu kısımda Birkleyn mağaralarında da düzenleme yapılması aciliyet arz etmektedir. Binlerce yıllık kültürel birikime ait izleri barındıran, aynı zamanda karstik özellikte, Dicle Nehrinin kaynağındaki bu mağara yerleşmesi büyük bir potansiyeldir. Yakın çevresinde bulunan Ashab-ı Kehf mağarasında da durum aynı şekildedir. Hiçbir mekânsal düzenleme yapılmayan bu alanlar kaderine terk edilmez ise aynı tur kapsamında ziyaret edilebileceklerdir.

Yedinci soru ise arkeolojik turizm içerisinde değerlendirilen alanların hangilerinin tur kapsamına alındığını belirlemek amacıyla sorulmuştur. "**Aşağıdaki arkeolojik turizm alanlarından hangilerine tur düzenliyorsunuz",** soruna gelen cevaplardan burada en fazla oran 'tur düzenlemiyoruz' seçeneğidir (Grafik 16). Ancak buradaki olumlu durum ise, %35 olan 'tur düzenlemiyoruz' cevabı oranı, prehistorik turizm kısmındaki orandan yaklaşık iki kat daha düşüktür.

Grafik 16: "Aşağıdaki Arkeolojik Turizm Alanlarından Hangilerine Tur Düzenliyorsunuz", Sorusuna Verilen Cevapların Oranı

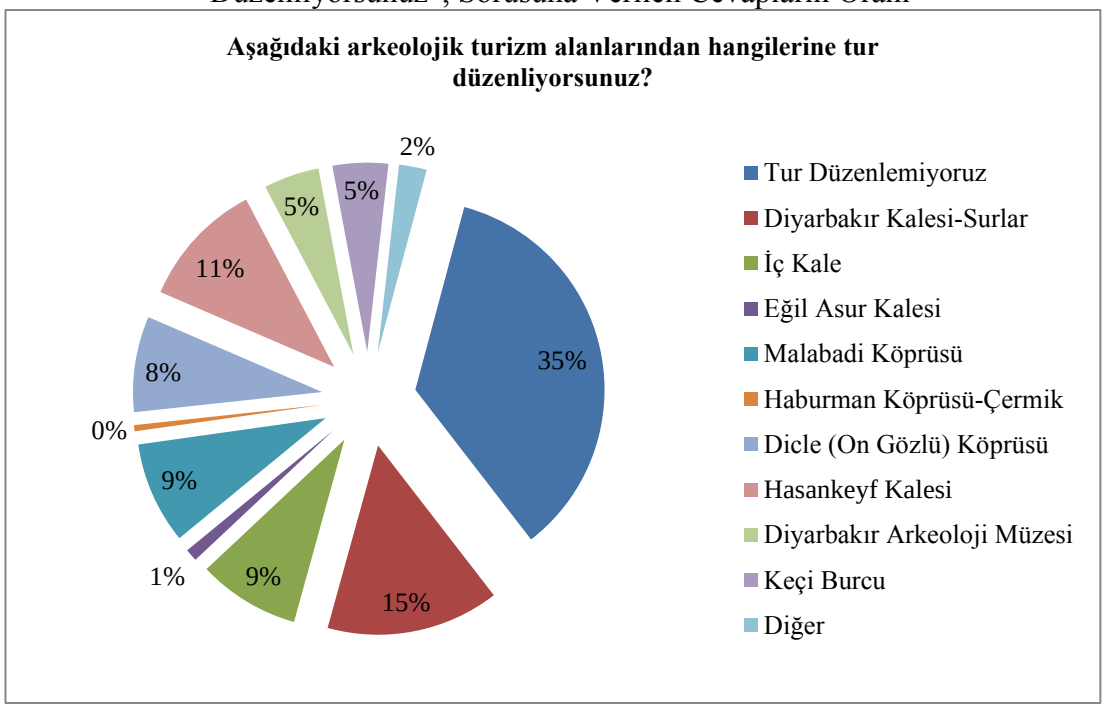

Diğer seçeneklerden en yüksek oran şüphesiz Diyarbakır Surlarına aittir. Kaleli şehirlerarasında günümüze ulaşan en otantik eserlerden birisi olan Surlar bu kategoride en önemli somut kültürel öğeler arasındadır. Sonrasında Hasankeyf, İç Kale ve Diyarbakır Arkeoloji Müzesi gelmektedir.

İç Kale, araştırma alanındaki en önemli turizm destinasyonu olmaya adaydır. Küçük bir alanda, Arkeoloji Müzesi, Atatürk Müzesi, St. George Kilisesi ki Sanat Galerisi olmuştur, Artuklu Kervansarayı, girişteki Artuklu Kemeri (giriş kapısı) ve Şehir Müzesiyle birlikte eski askeri binalar bir arada bulunmaktadır. Ayrıca cafe ve lokantanın bulunduğu Hevsel Bahçeleri ile Dicle vadisinin bir kısmının izlendiği seyir terası binlerce yıllık kültürel peyzajın bir araya geldiği bir düğüm noktası gibidir. Burası ayrıca, 50 metre yakınında bulunan 27 Sahabe Türbesi (Hz. Süleyman Cami) ile birlikte düşünüldüğünde turizm arzı en yüksek mekânlar arasında yer almaktadır.

Burada ilgi çekici bir diğer sonuç da, Malabadi Köprüsü ve Haburman Köprülerinin tercih edilme oranlarıdır. Özellikleri itibariyle benzer mekânlar olmalarına rağmen, tanıtım eksikliğinin ya da bir şarkı ile dahi olsa popüler olmanın getirdiği bir sonuç olması itibariyle dikkat çekicidir. Haburman köprüsünde de onarım ve iyileştirmeler yapılmıştır. Çevresi itibariyle önemli bir rekreasyon alanıdır. Ancak yeterli tanıtım olmadığında sonuç bu şekilde çıkmaktadır. Yine Malabadi köprüsünün tur güzergâhına alınma oranı %8 iken, Diyarbakır'dan Malabadiye giderken, güzergâh üzerinde olan Hassuni antik şehrinin (mağara şehir) aldığı oranın %1 olması yine tanıtım eksikliğiyle ilgilidir. Oysa bu alanda da çok önemli mekânsal düzenlemeler, iyileştirmeler yapılmıştır.

Araştırma alanında arkeolojik turizm kapsamında yer alan 87 kaya mezarı, 40 kale, 14 köprü ve 10'dan fazla uygarlığa ait kültürel izler, potansiyeli gözler önüne sermektedir. Ancak Diyarbakır ve çevresinde kültürel turizm faaliyetleri geliştikçe bahsedilen bu alanlar da değerlendirilecektir.

Grafik 17: "Aşağıdaki Tarihi Turizm Alanlarından Hangilerine Tur Düzenliyorsunuz", Sorusuna Verilen Cevapların Oranı

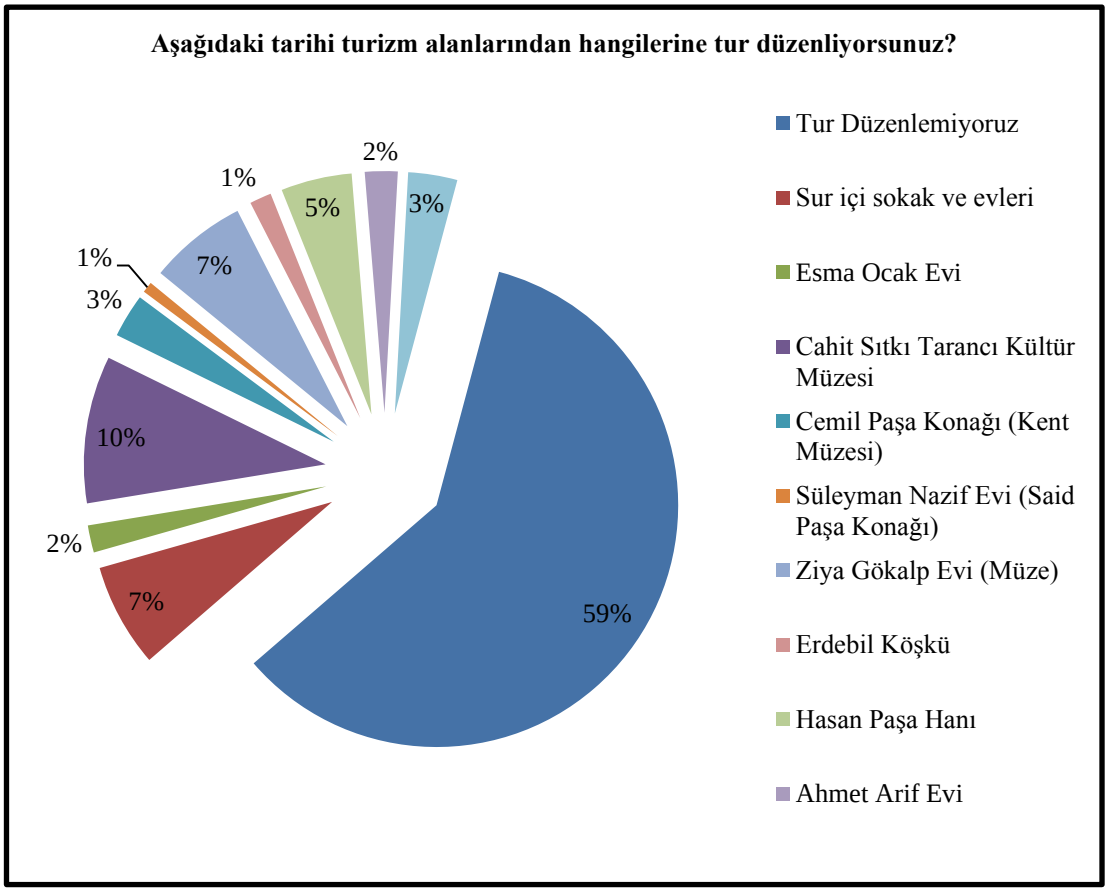

Sekizinci soru ise, "**aşağıdaki tarihi turizm alanlarından hangilerine tur düzenliyorsunuz",** sorusudur. Burada da 'tur düzenlemiyoruz' seçeneği yarıdan daha fazladır (Grafik 17). Bu kapsamda tur programlarında kendine en fazla yer bulan iki mekân, tarihi kişiliklere ait müzelerdir. Cahit Sıtkı Tarancı Kültür Müzesi ve 6-7 Ekim olaylarında maalesef yakılan Ziya Gökalp Evi'dir. Onları binlerce yıllık kültürel birikimle oluşup, son çatışmalarda büyük oranda tahrip edilen Sur İçi sokak ve evleri bu iki tarihi yapıyı takip etmektedir.

İç Kale, 27 Sahabe Türbesi (Hz. Süleyman Cami) ve Ulu Cami gibi araştırma alanının en önemli somut kültürel öğelerinin hemen yanında yer alan Hasan Paşa hanı da %5'lik oranla tur programlarının çoğunlukla dışında kalan bir mekân olmuştur. Kesme bazalt taştan inşa edilen tarihi hanın kahvaltı mekânı haline getirilen odaları, yeterli tanıtımla çok rağbet edilen yerler arasında olacaktır.

Süleyman Nazif, Ahmet Arif ve Esma Ocak evleriyle birlikte yeni turizme açılan Kent Müzesi (Cemil Paşa Konağı) hali hazırda önemli turistik arz oluşturmaktadırlar. Zaten araştırma alanında 45 saray, köşk ve konak, 31 hamam, 36 han ve kervansaray gizli birer turizm hazinesi olarak beklemektedir. Özellikle Dicle Nehri kenarında inşa edilen köşkler birbirlerini tamamlayacak şekilde restore edilip turizme kazandırılabilirse Safranbolu ya da Beypazarı örneklerinde olduğu gibi bu alan da önemli bir varış noktası haline gelebilecektir.

Anketin dokuzuncu sorusu askeri turizm alanlarının hangilerinin tur güzergâhında olduğunun belirlenmesi amacıyla sorulan **"aşağıdaki askeri turizm alanlarından hangilerine tur düzenliyorsunuz"** sorusudur.

Grafik 18: "Aşağıdaki Askeri Turizm Alanlarından Hangilerine Tur Düzenliyorsunuz", Sorusuna Verilen Cevapların Oranı

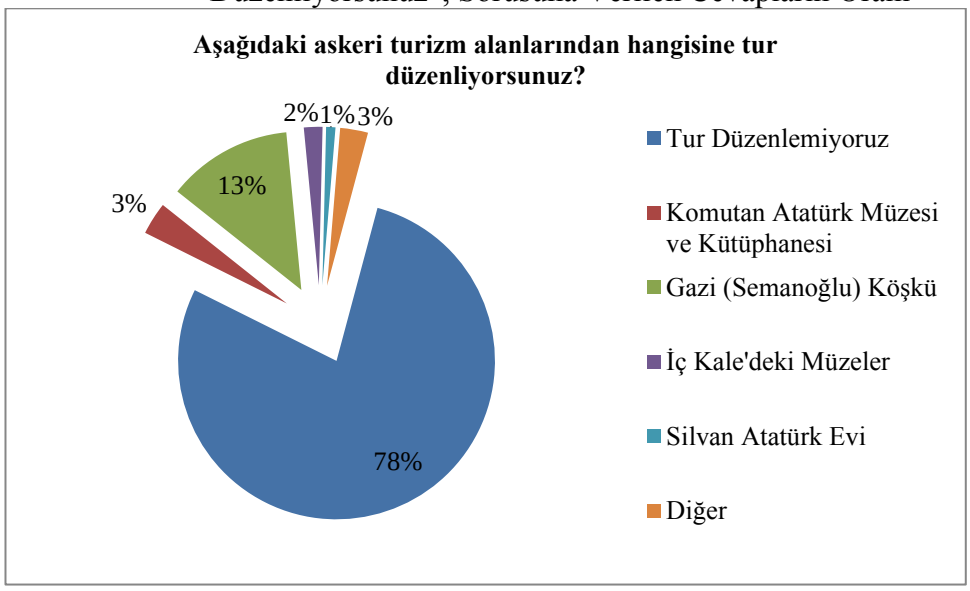

Burada, Atatürk'ün I. Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında bir süre kaldığı Gazi (Semanoğlu) Köşkü, %78 'tur düzenlemiyoruz' en yüksek oranından sonra en yüksek oranla tur kapsamına alınan mekân olma özelliğindedir (Grafik 18). Bunda alanın büyük bir kısmının aynı zamanda günübirlik rekreasyon alanı olarak kullanılmasının da payı büyüktür. Bu özellik mekânın bilinirliğini artırmıştır. Yine Malabadi köprüsü ve Hasankeyf'i tur programlarına alan firmaların aynı güzergâh üzerindeki Silvan Atatürk Evi'ni almamaları zıtlık oluşturmaktadır. Bunun da en önemli nedeni mekânın bilinmemesi ve bakımsız halidir. Silvan'daki Selahaddin Eyyubi Camii, Kırık Minare, Zembil Firoş burcu, Karabehlül Bey Camisi ile birlikte

düşünüldüğünde çekici özellikleri yüksek bir destinasyon olma ihtimali yüksek bir yapıdır.

Araştırma alanında Askeri Turizm'e konu olabilecek, Rus ordusuyla yapılan Kulp Muharebeleri için düzenlemeler yapılmalıdır. Bu alanda çok sayıda şehit verilmiştir. Bilinmeyen bu alanlara ait bir an önce uygun turizm modellerinin geliştirilmesi gerekmektedir. Bu modeller aynı zamanda ortak kültürün vurgulanmasında ve birlikte yaşama kültürü geliştirilmesinde de rol oynayacaktır.

Son soru ise "**aşağıdaki inanç turizmi alanlarından hangilerine tur düzenliyorsunuz",** şeklindedir.

Grafik 19: "Aşağıdaki İnanç Turizmi Alanlarından Hangilerine Tur Düzenliyorsunuz", Sorusuna Verilen Cevapların Oranı

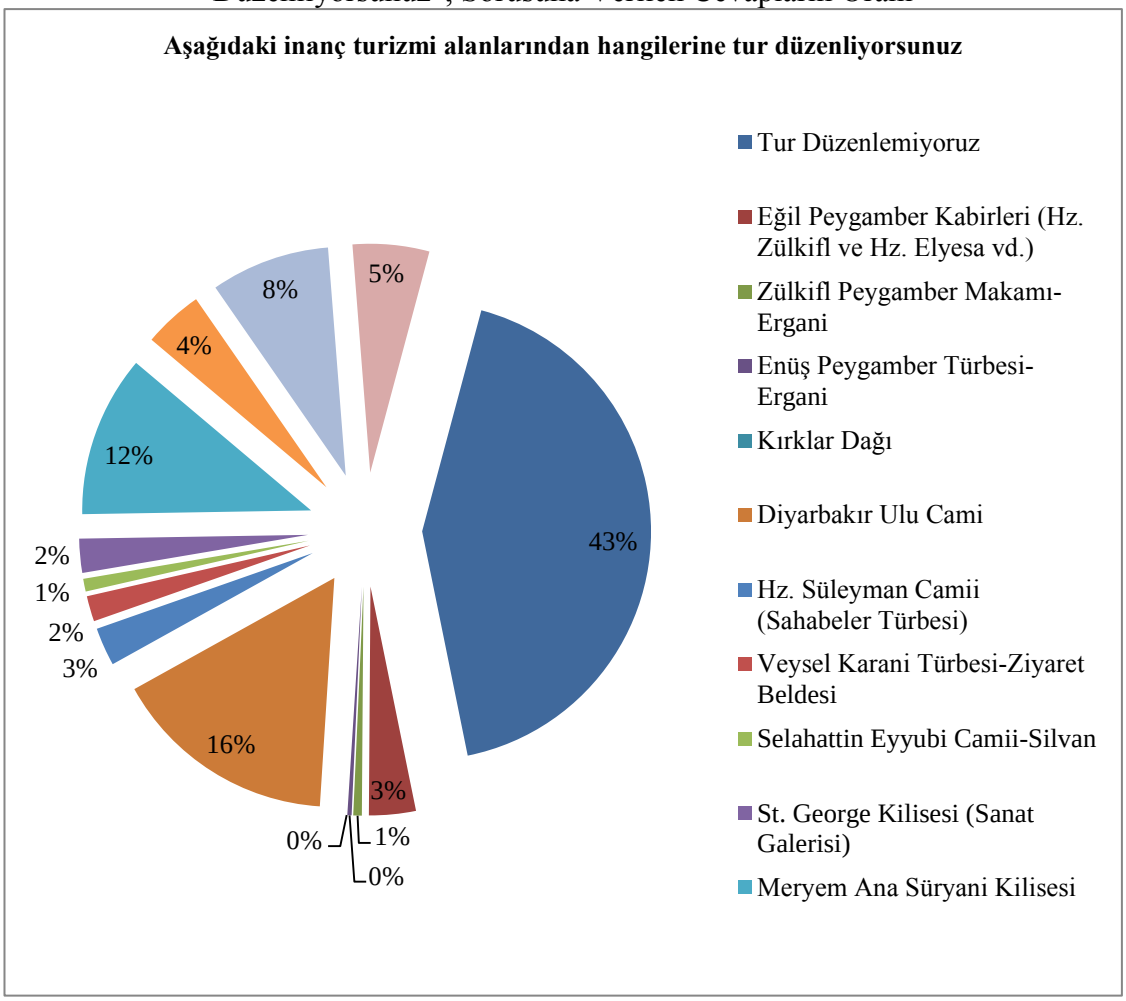

Bu soruda, tur düzenlenen alanlar içinde en yüksek orana sahip yapı Diyarbakır Ulu Cami olmuştur (Grafik 19). Bu yapılar topluluğunu sırasıyla, Hz. Süleyman Cami

(27 Sahabe Türbesi), Meryem Ana Süryani Kilisesi izlemiştir. Kültürel turizmin bu alt tipinde de tur güzergâhları arasında %1 gibi çok düşük oranlarda yer alan ancak yapılan düzenlemelerle turistik çekicilikleri artırılan çok sayıda alan bulunmaktadır. Bunlar arasında en dikkat çekici olanı Eğil'de bulunan peygamber kabirleridir. Nebi Harun tepesi yapılan düzenlemelerle modern bir görünüme kavuşturulmuştur. Çevresi günübirlik rekreasyon alanı haline getirilmiştir. Dicle Baraj gölünü nazır bu alan çok etkileyici bir seyir zevki sunmaktadır. Ayrıca, tarihi Asur Kalesi kalıntıları, Asur Kral Kaya Mezarları, Dicle baraj gölü üzerinde tekne gezisi ve diğer peygamberlere ait olduğu belirtilen mezarlarıyla tam bir inanç turizmi merkezidir. Hz. Zülkifl ve Elyesa (a.s.) peygamberlerin kabirlerinin burada bulunduğu artık kesinlik derecesinde bilinirken, mevcut durumun en önemli nedeni güvenlik problemlerinin yanında tanıtım eksikliğidir.

Yine Ergani'de bulunan Hz. Zülkifl (a.s.) peygamber makamı, Hilar ve Çayönü güzergâhı üzerindedir. Makam Dağı'nda turistik arzı artıracak düzenlemeler yapılmıştır. Çayönü ve Hilar yolu üzerindeki Hz. Enüş (a.s) peygamber türbesi, devamında Hilar ve Çayönü ile Çermik'teki Haburman Köprüsü, Çeteci Abdullah medresesi, Sinek Çayı vadisiyle birlikte düşünüldüğünde Diyarbakır, Eğil, Ergani, Çermik güzergahı seçkin bir turizm rotası olmaya aday olacaktır. Bunun yanında 75 cami, 75 kilise ve 101 türbe ile diğer inanç turizmine haiz alanlar değerlendirilmeyi bekleyen bir tür inanç turizmi rezervleridir.

6.5. Araştırma Alanında Alternatif Tur Hatlarının Oluşturulması

Buraya kadar anlatılanlar araştırma alanının sadece mekânsal düzenleme yapılmış alanlarla bile Türkiye turizminde marka olmasına yetecek turistik kaynaklara sahip olduğunu göstermektedir. Ancak tur operatörlerinin kültürel turizmin gelişmeme sebepleri olarak ileri sürdükleri doneler en büyük engellerdir.

Burada, tur operatörleri ve seyahat acentelerinin tercih edebilecekleri, hali hazırda turizme yönelik düzenlemeler yapılmış olan mekânları içeren alternatif kültür turizmi rotaları oluşturmak yerinde olacaktır.

Bir kültür turizmi rotası; günümüzde planlanmış, geliştirilmiş veya tarihin belirli bir döneminde gerçekten kullanılmış, üzerinde kültürel ve/veya doğal miras öğelerini

taşıyan ve önemini bu miras sayesinde kazanan, koruma, kırsal kalkınma ve turizmin geliştirilmesi gibi amaçlarla geliştirilebilen, yerel, bölgesel veya ulusal ölçekli bir ulaşım koridoru şeklinde tanımlanabilir (Karataş, 2015: 12).

"Anadolu'nun kültürel ve doğal mirası, kentleşme baskıları ve kırsal alanın terk edilmesi; enerji, ulaşım, turizm, gayrimenkul ve sanayi sektörlerindeki gelişme eğilimlerinin yarattığı tehditler nedeniyle her geçen gün biraz daha önemli, kırılgan, korunması gereken alanlar haline gelmektedir. Yasal mevzuat ve koruma uygulamalarındaki zorluklar da düşünüldüğünde, yerel yönetimler, sivil toplum ve yerel halk açısından bu miras alanlarını korumak da her geçen gün zorlaşmaktadır. Buradan hareketle, özellikle bölgesel ölçekteki birleştirici/bağlayıcı yapıları sayesinde kültür rotaları, koruma alanında kolaylaştırıcı bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır (Karataş, 2015: 23)". Özellikle hem doğal hem de kültürel mirasa hakim, bütüncül bir bakış açısına sahip olan coğrafyacılar tarafından ekonomik kaygılardan uzak oluşturulmuş rotalar üzerinde yer alan mekânlar korunmuş ve turistik arza sunulmuş olmaktadır.

Bu rotalar planlarken, kültürel ve doğal miras açısından zengin alanlarda, bölgesel ölçekli rotaların ve ağların planlanması, bu alanların sahip olduğu değerlerin bütüncül bir yaklaşımla korunması ve sunulması ile öncelikle tur operatörleri olmak üzere tüm paydaşların yönlendirilmesinde önemli bir araç olması amaçlanmıştır.

Özellikle bütüncül bakış açısıyla coğrafi planlamalar ile bölgesel bir rota planlanması ve uygulanması süreci; plansız kentleşme, kırsalın terk edilmesi, kültürel mirasın tahribatı, kontrolsüz madencilik, HES ve baraj inşaları, orman kayıpları gibi sorun alanlarına kamuoyunun dikkatini çekmek ve sivil kesimi etkin kılmak yönünde verimli bir araca dönüşme potansiyeline de sahiptir.

Araştırma alanı için belirlenen, Diyarbakır Merkez, Silvan ve Hasankeyf'e uzanan bir güzergâh üzerinde seyahat, kültür turistlerine binlerce yıllık kültürel birikimin bir kısmının aktarılabileceği **1 numaralı kültürel turizm rotası** olarak belirlenmiştir. Bu rota üzerinde prehistorik, arkeolojik, tarihi, askeri ve inanç turizmi alanlarına ait somut kültürel öğeler yer almaktadır.

Bu rota üzerindeki bir seyahata katılmak amacıyla (Şekil 26), Diyarbakır havaalanından alınan turistlerin ilk durağı kahvaltı için tarihi Hasan Paşa hanı olacaktır. Buradan Mardin Kapı yakınlarındaki On Gözlü Köprü ziyaretiyle aynı

yerde bulunan, Hevsel Bahçeleri, Kırklar Dağı gibi doğal ve kültürel peyzajın iç içe bulunduğu alanların izlenebildiği Keçi Burcu'na çıkılarak bir mola verilebilir. Eski bir mabedin hediyelik eşyalar satan alış veriş merkezi işlevine sahip yeni halini gezerken, burç üzerinde çay yudumlamak olasıdır.

Buradan hareketle Meryem Ana Süryani kilisesi veya Surp Giragos Kilisesi ardından Ulu Cami ziyareti ile inanç turizmine ait abide eserler görülmüş, incelenmiş olacaktır. Buradan sonra Ziya Gökalp, Cahit Sıtkı Tarancı Müzeleri ile Ahmet Arif, Esma Ocak, Süleyman Nazif evleri yanında Kent Müzesi (Cemil Paşa Konağı) gezisi de isteğe ve zamana göre gezilebilecek yerler arasındadır.

Şekil 26: Rota 1'in İlk Gününde İzlenecek Rota Üzerinde Bazı Önemli Noktalar

Diyarbakır'ın tarihi mekânlarından birinde yenebilecek olan Diyarbakır Ciğer kebabı ardından, sonraki hedef İç Kale tarihi alanı olmalıdır. Burası şehrin ilk yerleşim alanıdır, burada bulunan Amida höyüğün ilk yerleşim yeri olduğu düşünülmektedir. Tarihi Artuklu kemerinden içeri girildiğinde öncelik Arkeoloji Müzesi olmalıdır. Burada Çayönü, Gre Dimse, Karavelyan, Salat Tepe, Körtik Tepe, Hakemi Use, Kenan Tepe, Müslüman Tepe, Hirbemerdon, Kavuşan, Ziyaret Tepe höyüklerinin tematik olarak hazırlanmış sunumlarıyla binlerce yıl öncesi tüm yaşam durumları

görülebilecektir. Sonrasında Atatürk Müzesi, Şehir Müzesi, St. George Kilisesi (Sanat Galerisi), Artuklu Kervansarayı kalıntıları ve eski kolordu binaları görülebilecektir. İç Kale ziyaretinin sonunda, yoğun bir gezinin ardından, kafe ve lokanta işlevi gören binanın seyir terasından Dicle Nehri vadisi izlenerek dinlenme molası verilmelidir.

Rota 1'de (Şekil 26) günün son ziyaret noktası, İç Kale'nin hemen dışında yer alan, 27 Sahabe Türbesi (Hz. Süleyman Camii) olmalıdır. Burada şehrin fetih hikâyesi anlatılıp, orada medfun bulunan hem sahabe hem de paşa ve yöneticiler hakkında bilgi vermek ilgi çekici olacaktır. Böylece bir gün tamamlanmış olacaktır.

Şekil 27: Rota 1'in İkinci Gününde (Silvan ve Hassuni Antik Yerleşmesi) Gezilecek Bazı Lokasyonlar

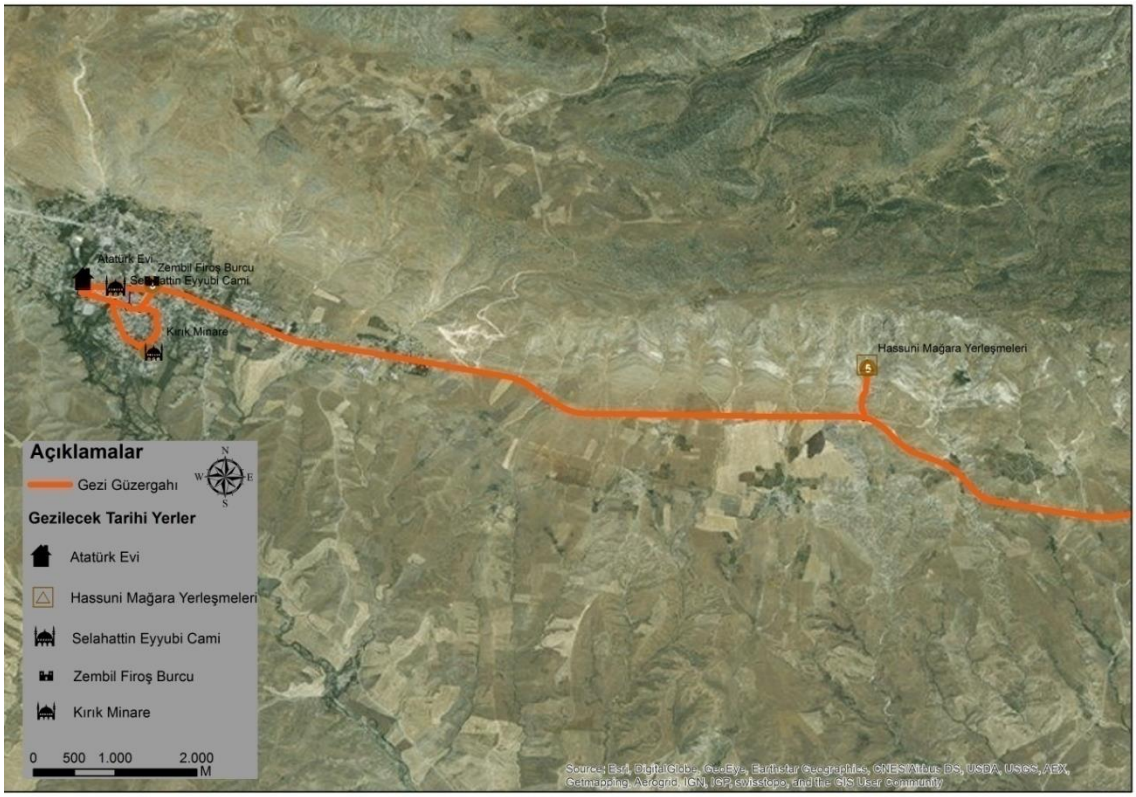

Rota 1'in ikinci gününde (Şekil 27) kahvaltı sonrası, Silvan'a geçilecektir. Buranın Ulu Cami'si olan Selahaddin Eyyubi Cami ve Kara Behlül Bey camileri anıtsal önemli eserlerdir. Silvan Atatürk Evi sonrası Kırık Minare ve Silvan Kalesi'nin ayakta kalan burçlarından Zembil Firoş (Aslanlı Burç) önüne gelinip bu hikâyenin anlatılmasının ardından yenecek öğle yemeği ile Hassuni mağara kenti için enerji tazelemek yerinde olacaktır. Zira Silvan'dan hareket edildikten kısa bir süre sonra

Hassuni mağara kenti vardır. Albat Dağlarının yamacındaki bu antik yerleşmenin zirvesine kadar çıkılması için yaklaşık 500 metrelik dik bir yürüyüş parkuru geçilmek zorundadır. Ancak zirveye çıkılıp mağaralar görüldükten sonra tüm yorgunluğunuzu karşılayacak bir deneyim ve manzara karşılayacaktır ziyaretçileri. Yol üzerindeki Malabadi köprüsünün gezilmesinin ardından günün sonunda Batman'a konaklama amacıyla geçilecek sabah kahvaltısı sonrası ise buradan Hasankeyf'e ulaşılacaktır.

Şekil 28: Rota 1 Üzerinde Hassuni Antik Yerleşmesi ve Malabadi Köprüsü

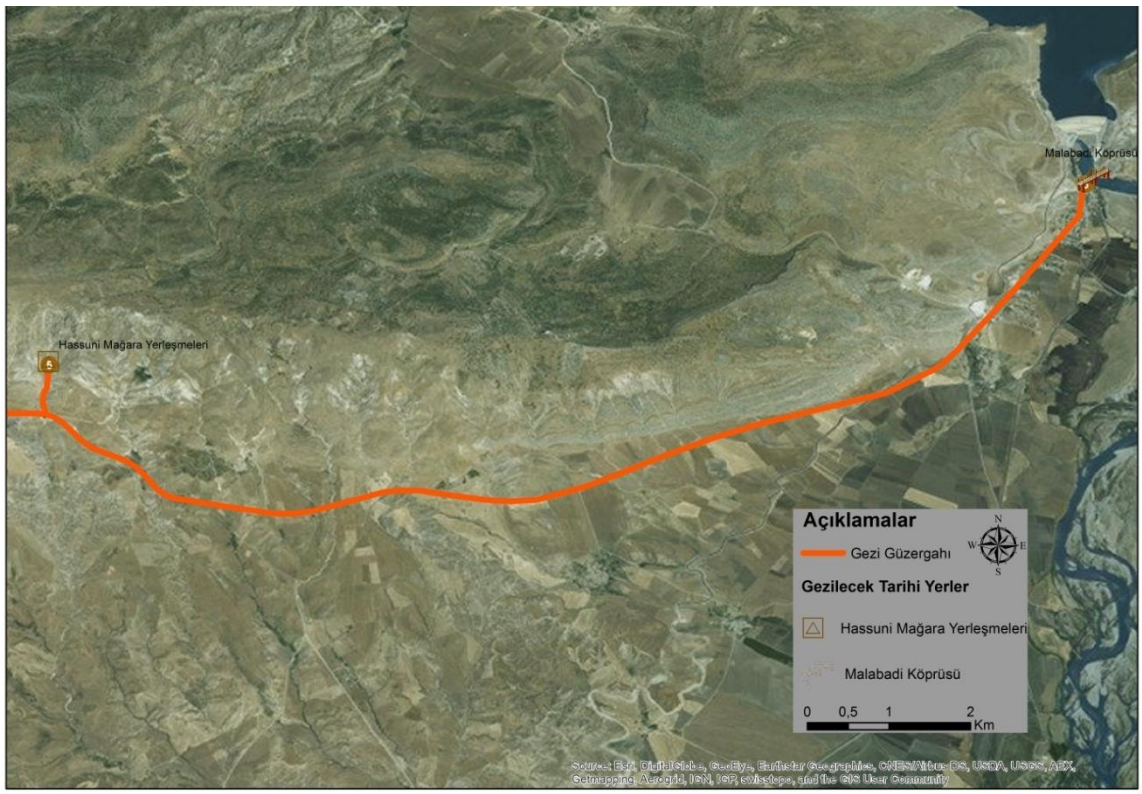

Rota 1'in son günü (Şekil 28) ise tarihi Hasankeyf Kalesi ve yerleşmesinin gezilmesinin ardından akşam Batman havaalanına geçilerek yoğun bir tur programının sonuna gelinmiş olacaktır.

Araştırma alanında kültürel turizm amaçlı gezilebilecek ikinci güzergâh ise (**Rota 2**), Diyarbakır Merkez, Eğil, Ergani ve Çermik hattıdır.

Şekil 29: Rota 2'de İlk Gezilecek Diyarbakir Merkez'deki Kültürel Turizm Alanları

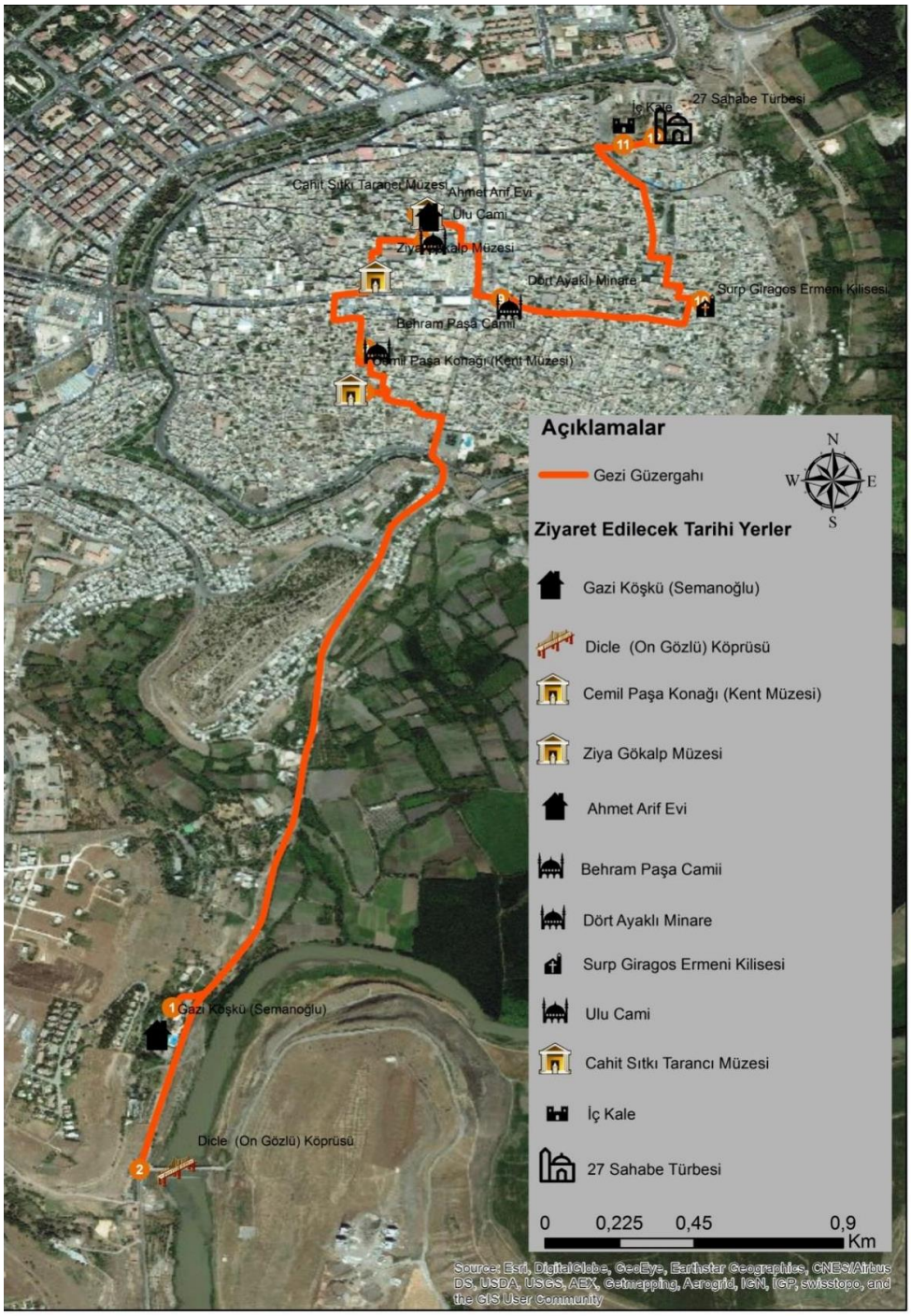

Rota 2'de de ilk gün (Şekil 29) Diyarbakır Merkezin gezilmesi yer almaktadır. Rota 1 deki alan (Hasan Paşa Hanı, On Gözlü Köprü, Keçi Burcu, Meryem Ana Kilisesi veya Surp Giragos kilisesi ile Ulu Cami, Behram Paşa Cami ve Dört Ayaklı Minare) gezisi de zamana göre değerlendirilebilir. Ziya Gökalp, Cahit Sıtkı Tarancı Müzeleri

ile Ahmet Arif, Esma Ocak, Süleyman Nazif evleri yanında Kent Müzesi seçeneklerinden sonra İç Kale'deki Arkeoloji Müzesi, Sanat Galerisi, Atatürk Müzesi vd. ile Hz. Süleyman Camii (27 Sahabe Türbesi) ile günün sonuna gelinmiş olacaktır. Bu güzergâhın ikinci durağı ise, ikinci gün de, Eğil'dir (Şekil 30). İlçedeki ilk durak, Nebi Harun Tepesi olmalıdır. Burada artık kesinlik derecesinde bilinen iki peygamber, Hz. Zülkifl ve Elyesa (a.s.) türbeleri ziyaret edilip, kabirlerin nakilleri anlatılır. Aynı zamanda Hz. Harun-u Asafi ve yanında Ömer Pirican'ın türbesi de burada bulunmaktadır. İsteğe göre, yakındaki gözetleme dürbünüyle Dicle baraj gölü, Asur Kral Kaya mezarları izlenebilmektedir.

Nebi Harun tepesinden sonra, ilçe içinden geçilir. İlçe Emniyet Müdürlüğü bahçesinde Hz. Danyal (a.s.) peygambere ait türbe ve dilenirse Nebi Zünnun mezarı da ziyaret listesine alınabilir. Devamında Asur Krallarına ait olduğu söylenen stelin önünden Asur Kalesine yürüyerek çıkılır. Kale kalıntıları gezilirken prehistorik dönem tarihçesi anlatılabilir. Dicle baraj gölünün içine bir kama gibi sokulan bu alanda, bir adada olduğunuz izlenimi veren doyumsuz Dicle vadisi baraj gölü manzarası görülmeye değerdir.

Şekil 30: Eğil İlçesinde Rota 2 Dâhilinde İkinci Gün Gezilecek Alanlar

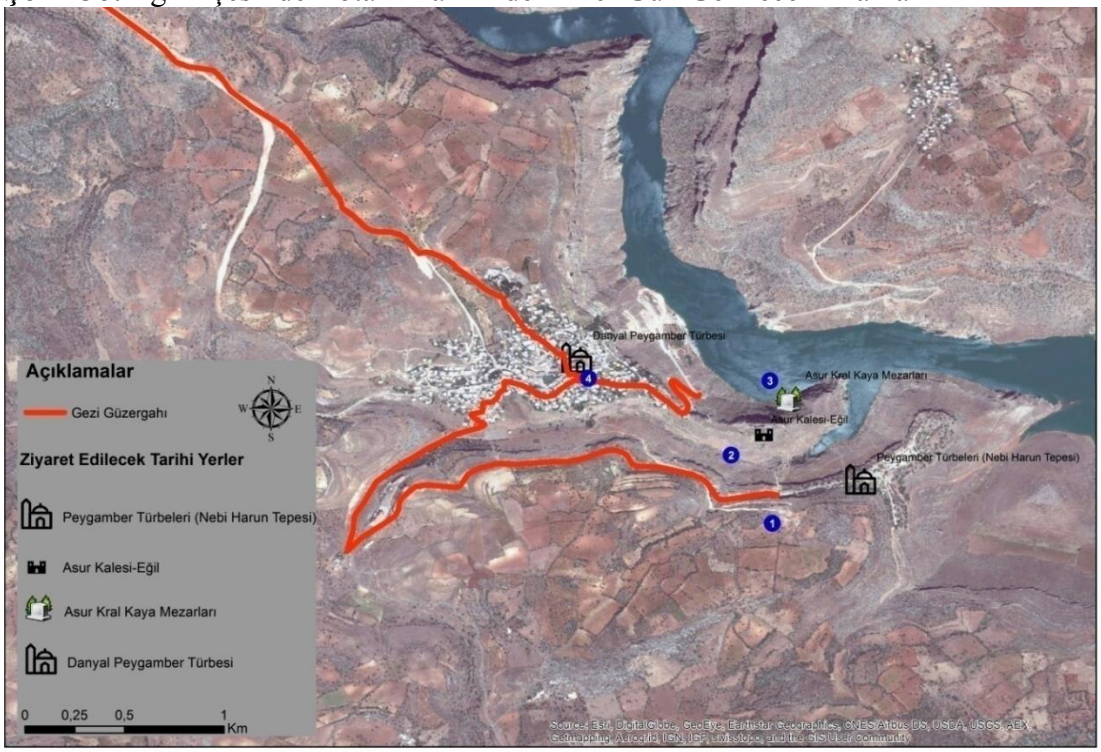

Sonrasında, kaleden inilerek, kıvrılarak inilen bir yoldan baraj gölü kenarına inilir, burada yer alan teknelerle baraj gölü üzerindeki gezintide Antik dönem eserleri, özellikle de kral kaya mezarları ile kaleden Dicle vadisine inen gizli tünel yol yakından izlenebilmektedir.

Gün içinde Eğil'de dilerseniz baraj kenarındaki lokantalarda yemek yenebileceği gibi, Nebi Harun Tepesinin etrafında düzenlenen alanda ya da baraj gölü kıyısındaki piknik alanlarında kır piknikleri yapılabilmektedir.

Rota 2'nin son gününde (Şekil 31), Ergani ve Çermik'e zaman ayrılmalıdır. Öncelikle isteğe ve zamana bağlı olarak Makam Dağı'nda Zülkifl Peygamber makamı ziyaret edilebilir. Sonrasında Hilar antik yerleşmesi mağaraları ve Çayönü höyüğünün olduğu alana uğranmalıdır. Özellikle Hilar mağaralarında mekânsal düzenlemeler yapılmıştır ve etkileyici bir görünüme sahiptir. Devamında ise Otluca köyündeki Enüş Peygamber Türbesi ziyaret edilebilir. Güzergâhın son durağı ise Çermik ilçesidir. Burada isteğe bağlı Malabadi köprüsü özelliklerini taşıyan ve düzenlemeler yapılan Haburman Köprüsü gezilip, yakınındaki lokantalarda, köprü ayağında ve Sinek Çayı kenarında yemek yeme alternatifiniz bulunmaktadır. İlçedeki Çeteci Abdullah Medresesi gezilip, Sinek Çayı üzerindeki yaklaşık 13.000 yıl öncesine ait kaya resimlerinin olduğu alana kadar doğa yürüyüşü yapılabilir. İnsan elinin çok az değdiği temiz kalmış kanyon vadi boyunca yürümek doğa yürüyüşü amacına uygun bir faaliyet olarak zihinlerinizde yer edecektir. Günün sonunda aynı zamanda termal turizm merkezi olan ilçede bu olanak da kullanılarak, yorgunluk atıldıktan sonra Diyarbakır havaalanına hareketle tur tamamlanmış olacaktır.

Şekil 31: Rota 2'nin Son Gününde (Ergani-Çermik) Gezilecek Alanlar

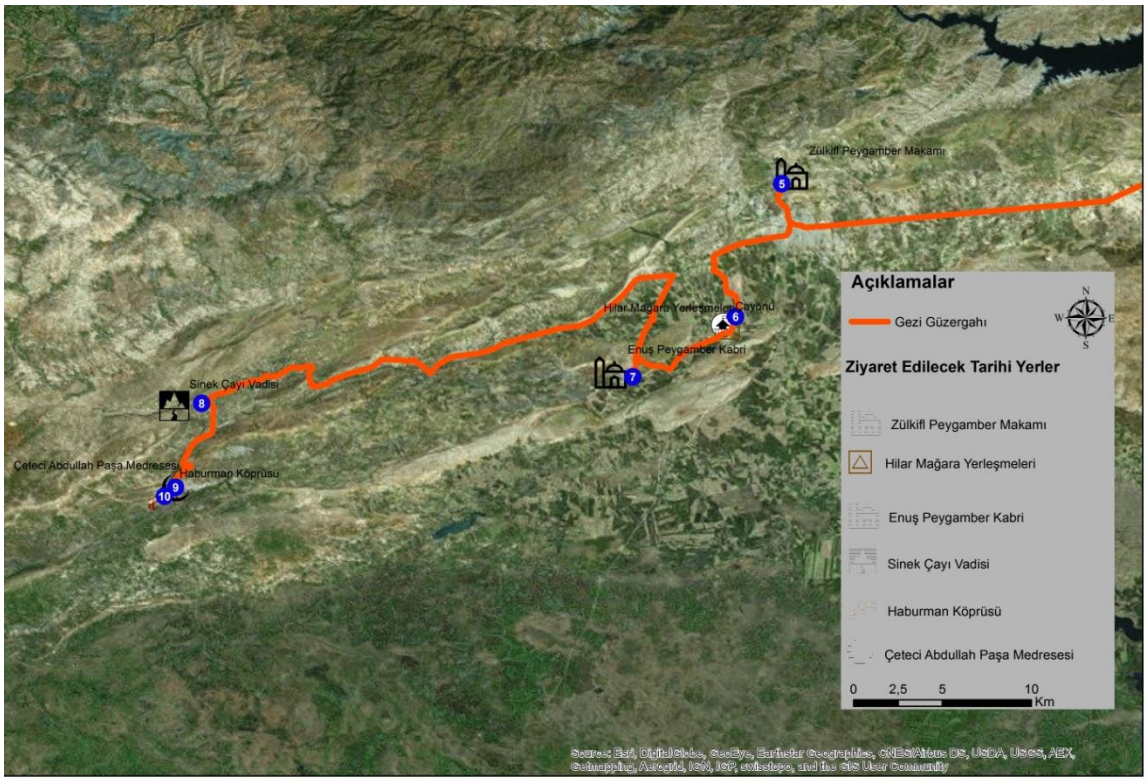

Tüm bu yazılanlardan anlaşıldığı üzere Diyarbakır ve çevresinde hem konuya, hem güzergâha hem de zamana göre istenilen özelliklerde turlar planlanabilmektedir. Huzur ve güven ortamının sağlanmasından sonra yeterli tanıtım ile bu çok önemli kültürel turizm destinasyonuna olan talepler artırılacaktır. Böylece öncelikle olumsuz Diyarbakır algısı zamanla değişecek, gelen talep artışıyla potansiyel arz eden diğer alanlar da değerlendirmeye alınabilecektir.

Bölgesel bir kalkınma düşünülüyorsa, aynı zamanda insanları birbirine yaklaştıran kültürel turizm olgusu, araştırma alanında kullanılacak en kolay fırsattır. Bölgesel kalkınma çabalarında turizm sektörü öne çıkabilmekte ve çalışma alanı gibi turizm kaynaklarının yoğun olduğu bölgelerde, yatırım çabalarının turizm sektörüne yönlendirilmesiyle bölgesel kalkınmaya önemli oranda katkı sağlanmaktadır. Bölgesel kalkınmanın turizm sektörü öncülüğünde gerçekleştirilmesi ise sağlıklı bir bölgesel turizm planlaması ile sağlanabilmektedir. Bölgesel turizm planlaması, ulusal kalkınmaya katkıda bulunmak, bölgelerarası sosyo-ekonomik dengesizlikleri gidermek, ülkenin ekonomik ve toplumsal bütünleşmesini sağlamak, bölgelerdeki kullanılmayan kaynakları ekonomiye kazandırmak gibi yararlar sağlamaktadır

(Gürsoy, 2006: 64–67; Erkol ve Zengin, 2015: 381). Tüm bahse konu olanların yapılabilmesi adına, bütüncül mekânsal bir bakış açısına sahip coğrafya çalışmalarına öncelik ve önem verilmelidir.

Araştırma alanında, binlerce yıllık kültürel birikimin gereği olarak yüksek potansiyel içeren kültürel turizmin geliştirilmesi, insanlar arasında izafi mesafeyi aza indirecek ve önemli toplumsal sorunların çözümüne de katkı sunacaktır.

TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Çalışmanın yöntem kısmında belirtildiği üzere, araştırma alanının turizm arzını oluşturacak olan, kültürel turizme yönelik alan ve öğelerin sınıflandırılmasında Doğaner'in 2013 yılında yapmış olduğu tasnif dikkate alınmıştır. Bu sınıflandırma tematik bir sınıflandırmadır ve bölümlerin hazırlanmasında benzer bir mantıksal akış, aynı sistematik yol takip edilmiştir. Bu haliyle araştırmanın kültürel turizme yönelik yeni bir sınıflandırmanın uygulandığı bir çalışma olması nedeniyle, literatüre katkı sağlayacağı beklenmektedir.

Çalışmanın ilk bölümü prehistorik turizm kısmı oluşmuştur. Araştırma alanında, Ilısu Barajı kurtarma kazılarında saptanan kültür evreleri Paleolitik dönemde, iskân açısından çok zengin bir görünüm sunarak, insanların varlığını ortaya koymuştur. Tarihlendirmesi günümüzden 12 – 13.000 yıl öncesinden başlayan 16 mağara, 82 kaya mezarı, 56 dağınık buluntu yeri, 214 höyük, 15 kale, birçok kabartma, petroglif ile nekropol ve toplamda 382 prehistorik alan (135 bilinmeyen ve paleolitik döneme tarihlenen ile diğerleri neolitik sonrası) bunu kanıtlamıştır. Tüm bu alanların dağılımları dönemlerine ve yerlerine göre (ilçe, köy ve mezra ölçeğinde) yapılarak turizm arzı oluşturabilecek olanların bir kısmı detaylı olarak incelenmiştir.

Hilar mağaraları ile Hassuni antik mağara yerleşmelerinde turizme yönelik mekânsal düzenlemeler yapılmıştır. Ancak alanın önemli kültürel peyzaj öğelerinden olan Birkleyn mağaraları ve Ashab-ı Kehf mağarası için de acilen benzer projelerin gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

İlgili bölümde çok önemli arkeolojik buluntuların yer aldığı höyüklerin özellikleri, ilgili kazı raporlarından derlenerek turizme bakan yönüyle ilk kez vurgulanmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümü olan 'arkeolojik turizm' kısmı da önemli bulguları barındırması açısından önem arz etmektedir. Araştırma alanında turistik potansiyel oluşturabilecek 194 mekân bulunmaktadır. Ayrıca 87 kaya mezarı, 43 kale, 23 köprü ve 10'dan fazla uygarlığa ait kültürel birikim araştırma alanının arkeolojik turizm potansiyelini gözler önüne sermektedir. Bu kısımda da çalışma alanındaki kaya mezarları dağılımlarının yapılmasının yanında ilk kez türlerine göre de sınıflandırılmıştır.

Prehistorik ve arkeolojik turizmin sunum yeri olan, Diyarbakır Arkeoloji Müzesi son dönemde yapılan düzenlemelerle modern bir görünüme kavuşturulmuş, tematik bir sunum mekânı haline getirilmiştir. Bu olumlu bir gelişmedir, eğer bilim tarihi açısından büyük önem taşıyan bu höyükler, bulundukları yerlerde, öz halleri korunarak yapılacak mekânsal düzenlemelerle müze haline getirilebilirlerse turistik arzları daha güçlü hale gelecektir. Böylece, höyükleri gezen kültürel turistler, bağlamdan kopmadan, dönem insanlarının doğal yaşam alanlarını görme ve yorumlama imkânı bulacaktır.

Kültür kavramı aynı zamanda kendi içinde "koruma" kavramını da barındırmaktadır. Koruma bilincinin yerleştirilmesine katkı sağlayacak faaliyetlerin başında; kültürel varlıklara sahip çıkmanın, insanın kendisine ve geçmişine olan saygısının bir ifadesi olduğunun bilinmesi gelmektedir (Önal, 2003: 27; Uygur ve Baykan, 2007: 15). Burada yoğun bir somut kültürel öğenin bulunduğu alanların da korunması gerekmektedir. Bunun için öncelikle yapılması gereken, bu alanların sit alanı olarak tescil edilmesidir. Kültür ve Turizm Bakanlığının yayınladığı 2015 yılına ait taşınmaz kültür varlıkları raporunda arkeolojik sit sayısı 285'dir (www.kulturvarliklari.gov.tr). Bu sayı çalışmanın ilk iki bölümünde elde edilen sayının yaklaşık yarısı bile değildir.

Üçüncü bölüm olan "tarihi turizm" kısmında bütüncül bir bakış açısı ve turizme yönelik özellikleriyle araştırma alanının binlerce yılda oluşmuş kent dokusu, sokak yapıları ve konut özellikleri akademik coğrafya ve turizm literatürüne yerleşmiştir. Bölümde 45 köşk, konak, 31 hamam, 36 han ve kervansarayın mekânsal dağılımları yapılmış, yapılan düzenlemeler de belirtilmiştir.

Dördüncü bölümde "askeri turizm" konusu işlenmiştir. Askeri turizme yönelik alanlar incelenip, dağılımları yapıldıktan sonra, araştırma alanının bir başka potansiyeli vurgulanmıştır. Bu potansiyel, I. Dünya Savaşı esnasında kolordu komutanı olarak bizzat M. Kemal ATATÜRK'ün yönettiği Kulp Muharebelerinin mekânlarıdır. Bu savaşlarda çok sayıda şehit verilmiş, Rus Ordusu ancak buradan itibaren bozguna uğratılarak, Bitlis ve Muş'un kurtarılması gerçekleşmiştir. Bu alanlara yönelik mekânsal düzenlemelerin yapılması ortak ve birlikte yaşama kültürünün geliştirilmesi adına önem arz etmektedir.

Beşinci bölümde yer alan "inanç turizmi" kısmında ise, yine büyük ölçekli bir sınıflandırma ile 75 kilise, 75 cami ve 101 türbenin dağılımları yapılmıştır. Kültür ve Turizm Bakanlığının yayınladığı 2015 yılına ait taşınmaz kültür varlıkları raporunda dinsel yapı sayısı 160'dır. Yaptığımız çalışmada 251 inanç turizmine yönelik alanın tasnifi ve mekânsal dağılımının yapılması, tez çalışmasının yapılmasının bir diğer gerekliliğini göstermektedir. Tüm bölümlerde olduğu gibi burada da mekânsal özellikler, yapılan düzenlemeler, sorunlar ve çözüm önerileri bölüm sonunda yer almıştır.

İnanç turizmi bölümünün sonunda ayrıca araştırma alanında bulunan Ashab-ı Kehf mağarası, tüm tarihi ve mekânsal özellikleriyle incelenerek, bu mekânın Ashab-ı Kehf olduğuna yönelik öne sürülen kanıtları tartışılmıştır. Elde edilen bulgulara göre bu alan da, Türkiye'de aynı isimle anılan diğer üç mekân kadar Ashab-ı Kehf olmayı hak etmektedir. Yine Kırklar Dağı da inanç turizmine bakan yönü ve özellikleriyle incelenip, turizm literatürüne konu olmuştur.

Çalışmanın son bölümünde, talep analizi ve sorunların teşhis edilmesi amacıyla, turizm sektörünün önemli çalışan grubu olan tur operatörleri ve seyahat acentelerinin yöneticilerinden, anket yoluyla veri toplanmıştır. Sonuçları itibariyle bu kısım önem arz etmektedir.

Araştırma alanına tur düzenlemeyen firmaların yaklaşık %33'lük kısmının çoğunluğu bölgede devam eden olayların seyrine göre karar vermeyi beklemektedir. Bu durumun en önemli üç nedenini katılımcılar % 42 oranında güvenlik sorunları, %19 olumsuz Diyarbakır algısı, % 15 siyasi nedenler, şeklinde belirtmişlerdir.

Çatışmalı dönemden önce Değerliyurt vd.'nin (2013) yaptığı çalışmada benzer bir soru, coğrafya öğretmen adaylarına yöneltilmiş, en yüksek oranlı cevap %30 ile siyasi sebepler olurken, %19 oranında ekonomik yetersizlikler ve %17 oranında güvenlik problemleri belirtilmiştir. Sıcak çatışma dönemi öncesinde dahi % 47 oranında siyasi ve güvenlik problemlerinin vurgulanması, yaklaşık 30 yıldır değişik yoğunluklarda devam eden olayların bir yansımasıdır. Yine 2009 yılında Kılıç ve Tunçer'in yaptıkları çalışmanın sonuç kısmında turizm potansiyelinin değerlendirilememesinin sebepleri arasında "terör olayları ve güvenlik problemleri" vurgulanmıştır.

Tur operatörleri ve seyahat acenteleri turizm gelişmesinin önündeki önemli ikinci sorunu %19 oranında 'olumsuz Diyarbakır algısı' olarak vermişlerdir. Bu çalışma alanına yönelik yapılan başka çalışmaların sonucunda da görülmektedir.

Coğrafi bakış açısı ile kişilerin mekânları göreli (izafi), o mekânla ilgili yaşantıları (hatıraları) ve aidiyetleri ile doğru orantılı olarak yorumlaması mekân algısı olarak tanımlanabilir (Hall, 2006; Czepezynski, 2008). Mekân algısının literatürde oda ve ev ölçeğinden, mahalle, şehir ve ülke ölçeğine kadar uzanan geniş bir yelpazede psikolojik, sosyolojik ve coğrafi yönleri olduğu vurgulanmıştır (Jackson, 1994; Keçeli ve Sarıusta, 2014: 341-343). Relph (1997) de çevre ile ilgili farkındalığın, çevrenin hali hazır durumu hakkındaki tasavvurların ve değişimlerin, dolayısı ile mekân algısının öğrenilebilir ve sonradan geliştirilebilir bir özellik olmasına vurgu yaparak, bunun yönlendirilebilirliği konusunda fikirlerini beyan etmiştir (Relph, 1997; Keçeli ve Sarıusta, 2014: 341-343). Keçeli ve Sarıusta da araştırmaları sonucunda Diyarbakır'a yönelik mekân algısının medya tarafından yönlendirildiğine ulaşmışlardır. Medyanın olayları veriş biçiminin kitleler üzerinde "yapılandırılmış düşünce (constructed mind)" meydana getirdiği belirtilmiştir (Valsiner ve Veer, 2000). Bu sonuca, Diyarbakır'da hiç bulunmamış ya da bireysel tecrübelere sahip olmayan insanların, ankete verdikleri cevaplar dayanak gösterilerek ulaşılmıştır. İnsanlar Türkiye'nin doğu ve güneydoğusunda yaşanan, etnik kökenli, ölümlü ve yaralamalı olaylardan sıklıkla haberdar olmakta, bu da insanlarda bölge ile alakalı olumsuz imajın oluşmasına sebep olmaktadır, denilmiştir. Böylece, bölge ve bölge halkı ile ilgili düşüncelerin olumsuz olarak yapılandırıldığı vurgulanmıştır (Keçeli ve Sarıusta, 2014: 341-343).

Yine Değerliyurt vd.'nin (2013) yaptığı çalışmada, katılımcılar, toplumsal olayları yansıtmada medyanın takındığı olumsuz tavrın, negatif bir Diyarbakır algısı oluşturması nedeniyle, yöreye ve yöre insanına karşı önyargıları körüklediğini belirtmişlerdir.

Nihayetinde bölgedeki çatışmalı ortam, önyargılar, eksik bilgilendirme ve güven problemi nedeniyle yatırımlar aksamakta ya da durmaktadır (Çeçen, 2012; Özhan ve Ete, 2008; Keçeli ve Sarıusta, 2014: 341-343).

Diyarbakır ve çevresine yönelik olumsuz mekân algısının kırılması gerekmektedir. Turizmin insanları birbirine yaklaştıran özelliği düşünüldüğünde, bunun en kolay

yolu, Diyarbakır ve çevresinde kültürel turizmin geliştirilmesi olacaktır. Kültür turizmi, özellikle de inanç turizmi, halklar arasında dinden kaynaklanan düşmanlığın kalkması için bir araç olmalıdır (Doğaner, 2003). Hem bu açıdan hem de turizmin halkları birbirine yaklaştırması açısından Diyarbakır ve çevresindeki inanç turizmi merkezlerinin tanıtılması önem arz etmektedir.

Çalışmalar, kültür turistlerinin, yörelerin olumsuz imajlarını düzeltebilme adına yapılacak çalışmalarda etkili katkılar yapabilecek kişiler olduklarını göstermiştir. Yapılan araştırmalar, Amerika içinde veya Amerika üzerinden Avrupa'ya seyahat eden kültürel turistlerin, diğer turistlerden daha yaşlı, iyi eğitimli ve daha zengin olduğunu göstermektedir (McKercher ve Cros, 2002:136; Uygur ve Baykan, 2007: 9). Bu kişilerin kendi çevreleri ve toplum üzerindeki etkileri düşünüldüğünde, bu durum anlaşılır olmaktadır.

Ankete verilen cevaplarda, tez sahasında kültürel turizmin gelişmesinin önündeki bir diğer engel olarak da % 9 oranında tanıtım ve % 8 oranında altyapı eksiklikleri gösterilmiştir.

Diyarbakır ve çevresinin inanç turizm açısından yeterince tanınmadığı, bu alana yönelik yeterli tanıtım ve turizm alt yapısını güçlendirecek yatırımların yapılmadığı ortadadır. Aksi durumda, bu derece potansiyel arz eden alanların, Türkiye'deki diğer örnekleri kadar bilinmesi beklenirdi. Bu sonucu doğrulayan çeşitli araştırmalar vardır. Bunlardan biri, Değerliyurt vd.,'nin yaptığı (2013) araştırmadır. Çalışmada, coğrafya öğretmen adaylarına, Diyarbakır inanç turizmine yönelik, "Diyarbakır'daki 27 sahabe (Hz. Süleyman Camii) türbesinin kültür turizmi için, İstanbul – Eyüp Sultan, Ankara Hacı Bayram-ı Veli ve Konya – Mevlana Türbeleri kadar değerlendirildiğini düşünüyor musunuz", sorusu yöneltilmiştir. Katılımcıların % 91'lik kısmı bu soruya hayır cevabını vermiştir. İkinci soru ise, "Diyarbakır Eğil'deki peygamber kabirlerinin Kültür Turizmi için, Şanlıurfa peygamber mekânları kadar değerlendirildiğini düşünüyor musunuz", şeklinde olmuştur. Türkiye'de peygamberler diyarı olarak anılan şehrin Şanlıurfa olduğu düşünülürse, Diyarbakır'ın bu konuda ne kadar bilindiği tahmin edilebilir. Katılımcıların %88'i Şanlıurfa kadar değerlendirildiğini düşünmüyoruz, şeklinde cevaplamıştır. Bu cevapların verilmesinde bahsedilen alanların yeterince tanıtımının yapılmamasının önemi de büyüktür.

Özetle, medreseler, türbeler, camiler, kiliseler Diyarbakır'ı bir inanç turizm merkezi yapmıştır. Bazı kaynaklarda, Türkiye'deki diğer inanç turizmi ile özdeşleşen şehirlerle karşılaştırıldığında (Konya, Şanlıurfa, Hacıbektaş v.b. gibi) "onlar kadar olmasa da" ifadesi kullanılmıştır. Bu ifade bu eserlerin yazıldıkları dönem şartlarında doğru kabul edilebilir. Ancak "Diyarbakır ve Çevresinde Kültürel Turizm" başlıklı çalışma, araştırma alanının bahsedilen diğer yerler kadar potansiyel arz ettiğini göstermesi bakımından da önemlidir.

Aynı çalışmada tanıtıma yönelik olarak, Diyarbakır'da kültür turizmine yönelik akla gelenler sorulmuştur. Burada en fazla verilen cevaplar, en fazla tanınan kültürel öğelerdir. Verilen cevaplar arasında ise, peygamber kabirleri, Hz. Süleyman Camii (27 Sahabe Türbesi), Süryani ve Ermeni Kiliseleri, Hasan Paşa Hanı, Dört Ayaklı Minare, Gazi Köşkü, On Gözlü Köprü, Asur Kral Kaya Mezarları, Malabadi Köprüsü ya hiç söylenmemiş ya da çok az sayıda katılımcı tarafından belirtilmiştir. Bu durum Diyarbakır'ın somut kültürel varlıklarının, genellikle yöre insanı, çoğunlukla Diyarbakır'da ikamet eden, coğrafya öğretmen adayları tarafından dahi yeterince tanınmadığını göstermektedir.

Turizmin insanları, halkları birbirine yakınlaştıran yanı dikkate alınmalı, bu nedenle turizm arzının güçlendirilmesi için yapılacak çalışmalara öncelik verilmelidir. Bunlar yapılabildiği takdirde, kültür turizminin gelişmesinin önünde engel olarak gösterilen güvenlik, etnik ve siyasi problemlerin sebep değil sonuç olduğu görülecek, diyalog ve entegrasyon sağlanarak, birçok sorunun çözümü kolaylaşacaktır.

Araştırmanın ilgili bölümlerinde görüldüğü gibi, Diyarbakır ve çevresinde, birçok kültürel öğe yatırım ve tanıtım için sırasını beklemektedir. Bu yatırımlar yapıldığı takdirde turizmin kültürel varlıklar üzerindeki olumlu etkisi görülmeye başlanacaktır. Halkın yaşam seviyesini yükseltmesi ve yeni iş olanakları yaratması ile ekonomik getiri meydana gelecek, bu sosyo-kültürel gelişmeyi de beraberinde getirecektir. Yerel halkın toplum bilincinin yükselmesi, korumaya yönelik yatırımların da artmasını sağlayarak, eski yapıların, yeni kimlikleriyle yaşamalarını sağlayacak düzenlemeleri özendirecektir. Bir anlamda eski binaların, değerleri kaybedilmeden, modern bir görünüme kavuşması konusunda etkili rol oynayacak, bu sayede çekicilikleri de artırılmış olacaktır (Akgül, 2003: 63; Uygur ve Baykan, 2007: 13; Kousis, 2000: 471). Böylece kültür turizmiyle elde edilen ekonomik kazanç, kültürel

mirasın korunması için gerekli finansal desteği de sağlayacaktır. Tüm bunlar, kültür turizmi (kültürel miras) ile sürdürülebilir ekonomik gelişmenin birbirlerine gereksinim duyan iki olgu olduğunu göstermektedir. Aksi durumda, yeterli yatırımlar gerçekleştirilmez ise bu kültürel öğeler, unutulmaya, yok olmaya yüz tutacaktır. Çekiciliklerini kaybedecek hem bölge hem de ülke ölçeğinde bu durumun olumsuz etkileri gözlenecektir (Jamieson, 2000: 10; Akgül, 2003: 63; Uygur ve Baykan, 2007: 13-15). Bu anlamda Kırklar dağının yapılaşmaya açılmadan inanç turizmine yönelik var olan çekiciliğinin kaybolması önlenmelidir. Dağın su kaynakları ve yakın çevresi temizlenmeli, kilise kalıntısı restore edilerek turistik arza sunulmalı, evliyaların girdiği söylenen mağaralarda mekânsal düzenlemeler yapılarak, rekreasyon alanı olarak değerlendirilmelidir. Zira burasının büyük bir biyolojik çeşitlilik rezerv alanı olan Hevsel Bahçelerine etkileyeceği muhakkaktır.

Tez çalışmasının son bölümünde ayrıca, tur operatörü ve seyahat acentelerinin tercih ettikleri mevcut tur hatları ortaya çıkarılmıştır. Burada mekânsal düzenleme yapıldığı ve güzergâh üzerinde olduğu halde gidilmeyen alanlar vurgulanmıştır. Sonrasında ise iki alternatif kültürel turizm rotası önerilmiştir. Her biri üçer gün olarak planlanan bu rotalarda istenildiğinde bir günlük rotalar da tercih edilebilecektir. Bu şekilde düşünüldüğünde altı ayrı rota oluşturulmuş olmaktadır. Bütüncül coğrafi bir bakış açısıyla, tüm alternatifler değerlendirilerek oluşturulan bu rotaların, ilgili literatürde örnek teşkil ederek, önem arz etmesi beklenmektedir.

Araştırma alanında özellikle son dönemde yaşanan çatışmalar esnasında, binlerce yıllık bir birikimle gelen tarihi Sur İçi bölgesi büyük zarar görmüştür. Bu alanın yeniden inşa edilmesi hükümet üyeleri tarafından söylenmektedir. Ancak, burada merkezi bir planlama değil de, bölgesel bir planlamaya gidilmesi önerilmelidir. Merkezi planlamanın sakıncalarından kaçınılmalıdır. Bu sakıncalar ise:

i. Halkın ihtiyaç önceliklerinin belirlenememesi,
ii. Halkın istekleri doğrultusunda etkili bir programlama yapılamaması,
iii. Karar verme ve uygulamada gecikme,
iv. Duyarsızlık ve bürokrasi gibi idari etkinliği ve verimliliği olumsuz yönde etkileyen sorunlar ve yerel demokratik denetim mekanizmalarının gelişiminin sınırlandırılması olarak sıralanabilir (Murphy, 1998: 98; Erkol ve Zengin, 2015: 381).

Bu sakıncaları gideren, ekonomik kaygılardan uzak, sürdürülebilirlik çerçevesinde, bütüncül bir bakış açısıyla hazırlanacak turizm modelleri tercih edilmelidir. Zira, binlerce yıllık bir geçmişe dayanan zengin uygarlıkların yaşadığı bir ülke olan Türkiye, insanlığın kültürel ve doğal mirasının korunması konusunda evrensel sorumlulukları yüksek olan ülkelerin başında gelmektedir (Değerliyurt, Aksu vd., 2013: 1047-1048).

Tez sahasında kültürel turizmin geliştirilmesinin yanında, diğer turizm çeşitlerinin de değerlendirilmesi, turistik çekiciliklerin artırılması adına önem arz etmektedir. Birçok sektör ile karşılıklı olarak ilişki halinde olan turizm, ekonomik bir olaydır. Dolayısıyla turistik çekim merkezlerinin turizm faaliyetlerini çeşitlendirmek adına, ekonomik faaliyetleri kullanmaları da doğaldır. Araştırma alanında hâkim ekonomik faaliyet ise tarım ve hayvancılıktır. Ancak, yöredeki tarım ürünleri turizm amaçlı olarak üretilmemektedir. Yörenin en ünlü bahçe ürünü olarak ortalama 30-40 kg ağırlıklara sahip olan karpuz öne çıkmaktadır. Karpuzun Diyarbakır turizminde önemli bir yeri yoktur. Festivallerde ön plana çıkarılan ve Diyarbakır'ı simgelediği söylenen "karpuz" çoğunlukla iç tüketimde kullanılmaktadır. Bunca kültürel öğeye sahip yöre, kültürel varlıkları ile ön plana çıkarılmalıdır. Bu konuda turizm olayında "üvalizm[26]" düşünülmelidir. Söz konusu tarım olunca araştırma alanında akla ilk gelen ürün üzümdür (Güney, 1991: 43). Eğil, Ergani, Lice, Hani dolaylarının üzümü değerlidir. Yerel yönetim ve kalkınma ajanslarınca bu durum reklamlarla iyi değerlendirilmelidir. Yılın belli bir döneminde yapılacak olan festivaller, kültürel turizm açısından çok zengin olan yörede, turizm arzını artıracaktır.

Benzer şekilde; araştırma alanının özellikle kavurucu yaz sıcaklarında serinletici etkisi nedeniyle sevilerek içilen, "meyan kökü şerbetinin" günümüze kadar turistik bir değer arz etmediği görülmektedir. Hatta artık unutulmaya yüz tutmuştur. Araştırma alanında turistik meşrubat olarak tanıtımının yapılması ve kullanımının teşvik edilmesi gerekmektedir. Marka değeri olarak kullanılabilecek bir öğedir.

Çalışma alanının güney kesiminde, arazinin tek düzeliğini bozan Karacadağ, lav akıntılarının meydana getirdiği doğal peyzajı, lav tünelleri, leçelik arazisi, kuzey-güney yönlü birçok krateri ile yörenin önemli bir cazibe alanıdır. Yerbilimleri ile

[26]Üvalizm: Turizm olayında, bazı yörelerin belli başlı ürünü olan meyve ve sebzelerle yapılan kür (tedavi) yöntemi ya da bu ürünlerin kullanımının, bundan hoşlananlara sunulmasıdır.

ilgilenen ve yanardağ bilimine ilgi duyan araştırmacılara özgün deneyimler sunmaktadır. Ayrıca Karacadağ kayak merkezinin yapılacak projelerle çekiciliğinin artırılması da bu kapsamda değerlendirilmelidir.

Diyarbakır sahip olduğu büyük ticari potansiyelini turistlere göre kurup ayarlamış değildir. Turistin çıkış yeri ile varılacak destinasyon arasında herhangi bir ulaşım türünün bağlantı kurması gerekir; fiziksel izolasyon ve yetersiz bir ulaşım bağlantısı turizmi açıkça engeller (Özgüç, 2003: 94-95). Örneğin araştırma alanında önemli bir varış noktası olmaya aday olan Ashab-ı Kehf ve Birkleyn mağaralarının öncelikle ulaşım sorunu iyileştirilmelidir ki diğer mekânsal düzenlemeler yapılabilsin.

Diyarbakır'da turistler için satış yapan mağaza varlığı göze çarpmamaktadır. Özellikle el sanatlarının yoğunlaştığı demircilerin, bakırcıların, saraçların, eskicilerin yer aldığı çarşıda, Ulu Cami çevresinde ve bilhassa Hasan Paşa Hanı'nda halı-kilim ve antika eşya satan, küçük hediyelik eşyalar satan dükkânlar mevcuttur. Pieraccini, Guidi ve Atzeni (2001: 67), İtalya'nın Floransa gibi büyük bir kentinin kültürel unsurlarının, nasıl görselleştirilerek turizm amaçlı kullanıldığını çalışmasında belirtmiştir (Teo ve Yeoh, 1997: 193; Bahçe, 2009: 2-5). Benzer görselleştirme, özelde bu alanlar genelde tüm araştırma alanı için önceliklidir. Büyük kentlerde kültürel turizmin geliştirilmesinin yolu da ancak bu ve benzeri çalışmalardan geçmektedir.

Son olarak, bu çalışma kültürel turizm varlığının yoğunluğu düşünüldüğünde geniş bir alanı kapsamıştır. Turizm modelleri geliştirmek amacıyla araştırma alanının daha dar alanlarında yapılacak çalışmalar çözüm odaklı, katma değeri yüksek önemli çalışmalar olarak literatürde yerini alabilecektir. Bu araştırmalar için çıkış noktasını ise, bu tez çalışmasının oluşturması umulmaktadır. Ayrıca, çalışmada soyut kültürel öğelere yer verilmemiştir. İnsanları kültürel turizm amaçlı seyahat etmeye teşvik eden unsurlar arasında tarihi eserler, ören yerleri, bölge veya ülkelerin geleneksel yiyecek-içecek varlığı, çeşitli dinlere yönelik kutsal değerler sayılabilir. Ancak tüm bu değerlerin hangilerinin turist açısından öncelik taşıdığını belirlemek zor olmaktadır (Küçükaltan vd., 2005: 52; Uygur ve Baykan, 2007: 10). Bu nedenle sadece somut kültürel öğeler değil, soyut manevi öğeler de ön plana çıkarılmalıdır. Soyut kültürel öğelerin inceleneceği çalışmalar da alan yazında önemli bir boşluğu dolduracaktır.

KAYNAKÇA

Abakay, Mehmet Ali: "Ashab-ı Kehf'in Hikayesi ve Diyarbakır", Dünden Bugüne Lice Sempozyumu, 05-06 Eylül 2008, **Şarkiyat Araştırmaları Derneği Yay**.,Lice Diyarbakır 2012, s. 275-294

Acar, Abdurrahman: "Diyarbakır'ın Fethi Hakkında Bazı Notlar", I. Nebiler Sahabiler, Azizler, Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır 2010.

Akbulut, İ,: **Diyarbakır**, İzmir 1996.

Akdogan, G.: "Diyarbakır'ın Bazı Geleneksel ve Tarihi Bahçeleri Üzerine Bir Arastırma", Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara 1973.

Akgül, O.: (2003) "Turistik Ürün Çeşitlendirmesi Kapsamında Kültür Turizmi, Aphrodisias-Geyre Örneği", Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın.

Akgül, O.: (2004), "Kültür Turizmi", (içinde) Editörler: A. Yüksel ve M. Hançer, Turizm, İlkeler ve Yönetim, Turhan Kitabevi, 209-226, Ankara.

Akgündüz, Murat.: "Diyarbakır'da Sahabe İzleri", Nebiler Sahabiler, Azizler, Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır 2010.

Akıncı, Ahmet Cemil: **Peygamberler Tarihi**, Bahar Yay., İstanbul 2006.

Aksoy, Mehmet Adnan: "Diyarbakır Surları Bilgi Notu", Karacadağ Kalkınma Ajansı Diyarbakır Yatırım Teşvik Ofisi, 2012 Diyabakır.

Akyurt, İ. Metin: (1998), **M.Ö. II. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Alaeddinoglu, Faruk ve Can, Ali Selçuk: "Türk Turizm Sektöründe Tur Operatörleri Ve Seyahat Acenteleri", **Ticaret ve Turizm Egitim Fakültesi Dergisi**, Sayı: 7, 20007, s. (50-66).

Algaze Gillarmo, Breuninger, R., Lightfoot, C. and Rosenberg: M. 1991. The Tigris-Euphrates archaeological reconnaissance project: a preliminary report of the 1989–1990 seasons. **Anatolica**, 17: 175–240.

Alkan, Adnan: Silvan İlçesi'nin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Doktora Tezi, Erzurum 2013.

Aluçlu, İclal ve Demir, Hale: "Diyarbakır Evlerinde Tasarım Kriterleri", I. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler, Krallar kenti Diyarbakır Sempozyumu, 2010 Diyarbakır.

Arı, Yılmaz: "Amerikan Kültürel Coğrafyasında Peyzaj Kavramı ", **Doğu Coğrafya Dergisi**, 10/13 (2005), 311-340.

Arınç, Canan Pınar: Selçuk'ta Kültür Turizmi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2002.

Arslan, R.: (1999), **Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu**, Diyarbakır: Müze Şehir, derleyen: S. Özpalabıyıklar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 81-107.

Aslanapa, Oktay: **Türk Sanatı II**, Milli Eğitim Yayınları, Cilt: 2, İstanbul 1973.

Assmann, Jan: **Kültürel Bellek**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001.

Atalay, İbrahim: (1996), "Pleistosen Sonu ve Holosen Başlarında Anadolu'nun Paleocoğrafya Şartlarına Genel Bir Bakış", **Atatürk K.D. ve T.Y.K.Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu Coğr.Araş.**, Sayı 4, Ankara.

Augustyn, M.: (1998). "National Strategies For Rural Tourism Development And Sustainability: The Polish Eexperince." **Journal of Sustainable Tourism** 6(3): 191-209.

Ay, Eyyüp: 2001. 'Müslümantepe 2000 Yılı Kazısının Hikayesi'. **İDOL Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi**, Sayı: 8, 4-7.

Ay, Eyyüp: 2002. '2000 Yılı Müslümantepe (Şahintepe) Kazısı'. In N., Tuna - J., Velibeyoğlu (eds.), Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları / Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilısu and Carchemish Dam Reservoirs: Activities in 2000, **ODTÜ TAÇDAM Yayınları**, Ankara, 491-515.

Aydın, Nusret: **Diyarbakır-Eğil Hükümdarları Tarihi**, Avesta Yayın-Basım, İstanbul 2003.

Aydın, İ.: 1990, **"Açıklamalı Turizm Terimler Sözlüğü",** Aydın.

Aydoğmuş, Özlem: (2011), **Diyarbakır'da Ticaret Yapıları, Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez) I**, (cilt: I, s: 252-270), Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Müze Müdürlüğü.

Bahçe A., Sadık: "Kırsal Gelişimde Kültür (Miras) Turizmi Modeli", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 25, 2009, s. 1-12.

Baloglu, S. and MANGALOGLU, M.: (2001), Tourism Destination İmages Of Turkey, Egypt, Greece, and Italy As Perceived By Us-Based Tour Operators And Travel Agents, **Tourism Management**, 22, 1-9.

Baş, Gülşen: Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Van 2006.

Baştürk, Elif: Assur Devletinin Yukarı Dicle Yayılımı, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006.

Baytak, İsmail: (2008), Lykaonia Bölgesi Kaya Mezarları, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Bekleyen, Ayhan: Eski Diyarbakır Evlerinin Sosyal ve Kültürel Açıdan İncelenmesi: Fiziksel ve Davranışsal Konumlar, Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Trabzon 199.

Bell, Gertrude: **Palace and Mosque Ukhaidir, a Study in Early Mohammadan Architecture,** Clarendon Press, Oxford 1914.

Berchem, M. and J. Strzygowski: (1910), **Amida**, Heidelberg.

Beysanoğlu, Şevket: "Cumhuriyetin 50. Yılında Diyarbakır", **1973 Diyarbakır İl Yıllığı**, Ankara 1973, s. 95-97

Beysanoğlu, Şevket: "M. Kemal Atatürk'ün Diyarbakır'daki Kafkas Cephesi Komutanlığı", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C/S: 2/5, (Mart 1986), s.496.

Beysanoğlu, Şevket: **Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi 2. Cilt**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yay., Ankara 2003.

Beysanoğlu, Şevket: **Bütün Cepheleriyle Diyarbakır**, İstanbul 1963.

Beysanoğlu, Şevket: **Diyarbakır Tarihi I-II,** Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları Ankara 1998.

Beysanoğlu, Şevket: **Diyarbakır'da Gömülü Meşhur Adamlar**, Neyir Matbaası, Ankara 1985.

Beysanoğlu, Şevket: **Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi**, Cumhuriyet Dönemi, Ankara 2001.

Bizbirlik, Alpay: **16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2002.

Blom, Thomas: "Morbid Tourism – A Postmodern Market Niche with an Example from Althorp", **Norsk Geografisk Tidsskrift**, C/S: 54/1 (2000), s.29-36.

Bozan, Oktay: **Milli Mücadele Döneminde Diyarbakır 1918-1923**, Çizgi Kitabevi, Konya 2016.

Bruinessen, Martin V. ve Boeschoten, Hendrik: **Evliyâ Çelebi Diyarbekir'de**, Çev: Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

Buck, M.: (1988), "The Role of Travel Agent and Tour Operator", İçinde Goodall, B.,Ashworth, G. (Editörler) Marketing in the Tourism Industry, The Promotion of Destination Gerions, 67–74, **Croom Helm**, London, New York ve Sydney.

Çambel, Halet: "**Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi**", Atatürk Konferansları IV (1970), Ankara 1971.

Carey, S.: Gountas, Y., Gibert, D. (1997), Tour operators and destination sustainability, **Tourism Management**, Vol. 18 No:7, 425-431.

Çelik, İsa: Büyük Menderes Havzasında Kültür Turizmi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001.

Çevik, Adnan: XI. Ve XII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi, Marmara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2002.

Çevik, Nevzat: (2000), **Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri-Kaya Mezarları Defin Gelenekleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Çiçek Zeynel, Abidin: **Diyarbakır'ın Fethi Tarihi ve Kültürü**, Söz Matbaası, Diyarbakır 2007.

Çidam, Feride Burcu: Diyarbakır Kent Dokusunun Turizm Ve Rekreasyon Kaynaklarının Peyzaj Mimarlığı Açısından Değerlendirilmesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

Çiftçi, Pınar: Diyarbakır'ın Dicle Kıyısı'ndaki Köşk Yapıları, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2007.

Czepezynskı, M: 2008, **Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities: Representation of Powers and Needs**, Ashgate, Burlington, US.

Dalkılıç, Neslihan ve Halifeoğlu Meral, F.: (2011), **Tarihi Diyarbakır Köprüleri**, Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez) I, (cilt: I, s: 216-225), Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Müze Müdürlüğü.

Dalkılıç, Neslihan ve Halifeoğlu F., Meral: "Diyarbakır Merkez ve İlçelerinde Yer Alan Tarihi Köprüler", I.Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır 2009.

Dalkılıç, Neslihan ve Aksulu, I.: "Diyarbakır Kenti Geleneksel Konut Mimarisi", **Gazi Sanat Dergisi**, Y/S: 2001/2; s: 53-69.

Dallen, J. Timothy and Gyan, P. Nyaupane: **Cultural Heritage and Tourism in the Developing World: A Regional Perspective**, Routledge, 2009.

Değerliyurt, Mehmet ve Aksu, Recep: "Diyarbakır Kültür Turizmine İlişkin Coğrafya Öğretmen Adaylarının Bakış Açılarının Belirlenmesi", **Turkish Studies**, S. 8/9 (2013), s. 1045-1057.

Demir, Mehmet Latif: Ortaçağdan Günümüze Eğil ve Hani'deki Mimari Eserler, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2006.

Demir, Sema: "Kültürel Bellek, Gelenek ve Halk Bilimi Müzeleri", **Milli Folklor Dergisi**, Sayı 95 (2012), s: 184-193.

Demirtaş, Ayşe: (2007), İslam Fethine Kadar Diyarbakır, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.

Denknalbant, Ayşe: "Köşk Maddesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 26, sayfa: 279-282, (2002), İstanbul

Dikmen, Mehmet ve Ateş, Bünyamin: **Peygamberler Tarihi**, Yeni Asya Yay., İstanbul 1997.

Dinçsol, A. M. ve Kantman, S.: (1969), "Arkeolojide Yeni Kavramlar ve Metodolojik Araştırma Planlaması", **Analitik Arkeoloji Dergisi**, Anadolu Araştırmaları III Özel Sayı, s: 15-36 İstanbul.

Dion, P. E.: (1995) "Aramaean Tribes and Nations of First Millennium Western Asia", **Civilizations of The Ancient Near East** vol.I, (ed. J. M. Sason), 1281-1294.

Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi: **Diyarbakır İli Gelişme Planı**, Diyarbakır 2003.

Diyarbakır İl Çevre Durum Raporu: Diyarbakır Valiligi İl Çevre ve Orman Müdürlügü, Diyarbakır 2005.

Doğanay, Hayati: **Türkiye Turizm Coğrafyası**, Çizgi Kitabevi, Konya 2001.

Doğaner, Suna: "Büyük İskender: Coğrafyacı Bir Savaşçı Kral",**Türk Coğrafya Dergisi**, Sayı: 48, 2007, s. (19-58).

Doğaner, Suna: " Peribacalarının Turizm Bakımından Önemi", **Türk Coğrafya Dergisi**, sayı: 30, (1995) s. 25-40, Türk Coğrafya Kurumu yay. İstanbul.

Doğaner, Suna: "Din ve Turizm: Türkiye'de İnaç Turizmi " Türkiye'de Toplum Bilimlerinin Gelişimi II **Sosyoloji Yıllığı 18**, (2009) s.338-350, İstanbul.

Doğaner, Suna: "Miras Turizminin Coğrafi Kaynakları ve Korunması" Coğrafi Çevre Kurumu ve Turizm Sempozyumu, (16-18 Nisan 2003, İzmir) Bildiriler Kitabı, s.1-8, İzmir.

Doğaner, Suna: **Türkiye Kültür Turizmi**, Doğu Kitapevi, İstanbul 2014.

Doğaner, Suna: **Türkiye Turizm Coğrafyası**, Çantay Kitabevi, İstanbul 2001.

Dolapönü, Hanna ve Mar, Gabriyel: **Deyr-el Umur Tarihi**, Çev. Papaz Cebrail Aydın, Hikmet Aynaz Matbaası, Mardin 1961.

Doyduk, Senem ve Can, Cengiz: "Nesne Merkezli Koruma Bilgisine Farklı Yaklaşımlar: Kentsel Arkeolojik Bir Araştırma", **Sigma Mühendislik ve Fen Bilimleri Dergisi**, Sayı: 4 (2012), s. 12-21.

Durman, Nergiz: (2011), **Diyarbakır Sivil Mimarisi, Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez) II**, (cilt: II, s: 6-10), Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Müze Müdürlüğü.

Ebu Cafer Muhammed, B. Cerıir Et-Taberi: **Tarih-i Taberi Tercümesi**, Konya 1980.

Ekrem, Memis; Füruzan, Kınal; Nevin, Soyukaya: **"Diyarbakır ve Çevresi Arkeolojisinin Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi**", Diyarbakır'ı Tanıtan Adam Şevket Beysanoglu'na Yazarlık Hayatının 60. Yılı Armaganı, Ankara 1998.

Ekrem, Memis: **Eskiçag Türkiye Tarihi**, Öz Eğitim Yay., Konya 1995.

El-Belâzurî: (1987) **Fütûhu'l Büldan**, çev. M. Fayda, Ankara.

Eldem, H. Sedad: **Köşkler ve Kasırlar I**, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yay., İstanbul 1969.

Emekli, Gözde: "Avrupa Birliği'nde Turizm Politikaları ve Türkiye'de Kültürel Turizim", **Ege Coğrafya Dergisi**, Yıl: 2005, Sayı: 14, s. (99-107).

Emekli, Gözde: "Bergama ve Selçuk'un İzmir'in Kültürel Turizmindeki Yeri", **Ege Coğrafya Dergisi**, sayı: 12, (2003) s. 39 - 50, İzmir

Emekli, Gözde: "Coğrafya, Kültür ve Turizm: Kültürel Turizm", **Ege Coğrafya Dergisi**, sayı: 15, (2006) s. 51 - 59, İzmir.

Emırî, Ali: **Osmanlı Vilâyât-ı Şarkıyyesi**, İstanbul 1918.

Ercan, Aksoy: Kastamonu Hamamları, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011.

Erdal, Zekai: "Taylor'a Göre Lice ve Çevresi", Dünden Bugüne Lice Sempozyumu, 05-06 Eylül 2008, **Şarkiyat Araştırmaları Derneği Yay**.,Lice Diyarbakır 2012, s. 115-126.

Ergin, Osman: Nuri: **Türkiye'de Hanlar, Kervansaraylar, Oteller ve Çeşitli Barınma Yerleri,** T.C. Marmara Belediyeler Birliği Yay., İstanbul 2013.

Erinç, Sırrı: (1980), "**Kültürel Çevrebilim Açısından Güneydoğu Anadolu** (İst. Ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi)", Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları, İ.U. Edb, Fak. Yayını, No:2507, İstanbul.

Erkol, Gül ve Zengin, Burhanettin: "Bölge Turizmini Planlama ve Sürdürülebilir Gelişim: Şanlıurfa Örneği", **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 3, Sayı: 17, (Eylül 2015), s. 377-396.

Erol, O: (1983), "**PaleoekolojİIk Araştırmalarda Jeomorfolojinin Önemi**", Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri, TÜBİTAK Yayınları, No.566. Ankara.

Erpolat, Mehmet Salih: "Dünden Bugüne Ergani'deki Ziyaret Yerleri ve Bu Ziyaret Yerleri İçin Kullanılan Terimler", Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi, **TÜKSEN Yay**., Ankara 2004.

Ertaş, Kasım: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri**, Rağbet Yayınları, İstanbul 2015.

Erten, Münir: **İlimiz Diyarbakır**, Kare Yayınları, İstanbul 2001.

Erzurum, Kenan: **Fotoğraflarla Diyarbakır ve Kültür Varlıkları 1928**, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012.

Eser, Z.: 2000. 'Türkiye'de Turizmin Çeşitlendirilmesi, İnanç Turizminin Geliştirilmesi, Bakanlığa İlişkin Öneriler', 1. Ulusal Türkiye Sempozyumu, (2-3 Kasım 2000), **Türkiye Turizmini Araştırma Enstitüsü Yay**., s. 421-438, İzmir.

Eyuboğlu, İsmet Zeki: "Hamam", **Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü**, Sosyal Yayınlar, İstanbul 2004.

Fileksinos, Mar ve Dolapönü, Hana: Hıristiyanlığın Amide Yayılışı, **Kara Amid Dergisi**, Y/S 2/4, Diyarbakır 1960.

Forrer, E.: (1920), **Die Provinzeinteilung Des Assyrischen Reiches**, Leipzing.

Freely, John: **Türkiye Uygarlıklar Rehberi-3, Ege Kıyıları**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

Gabriel, Albert: **Voyages Archaéologiques Dans La Turquie Orientale**, 1940 Paris.

Gökalp, Kesemen Papatya: Diyarbakir İli Turizm Potansiyelinin Gelişmesine İlişkin Optimal Bir Model Yaklaşımı, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994.

Gökdeniz, A.: (1990), Paket turlar ve üretim safhaları, **Anatolia Aylık Turizm ve Kültür Sanat Dergisi**, Ekim-Kasım-Aralık, 44-48, Ankara.

Goodal, B. ve Ashworth, G.: (1993), **Marketing in the Tourism Industry**, Rutledge, London.

Greg, Richards and Munsters, Will: **Cultural Tourism Research Methods,** CABI International, UK, 2010.

Güçhan, Neriman Şahin; Ünay, Ali İhsan v.d.: " Diyarbakır Kent Surları Koruma Sorunları", **ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi**, (22/1), (2005), (s. 27-55).

Güldalı, N. ve Deroche, A. M.: (1991), "Güneydoğu Anadolu'da Tarih Öncesi İnsanlarının Yaşam Ortamları; özellikle Doğal Mağaralar", **Jeomorfoloji Dergisi**., Sayı: 19.

Güldoğan, Vedat: **Diyarbakır Kültürü**, Kripto Yayıncılık, Ankara, 2011.

Güldoğan, Vedat: **Diyarbakır Müziği-Folklorü**, Kripto Yayıncılık, Ankara, 2011.

Güldoğan, Vedat: **Diyarbakır Tarihi**, Kripto Yayıncılık, Ankara, 2011.

Gümüşcü, Osman: **Tarihi Coğrafya**, Yeditepe Yayıncılık, 2010 İstanbul.

Günal, Veysi: Mardin İlinde Kültürel Çekicilikler ve Turizm Amaçlı Kullanma Olanakları, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2006.

Günaltay, Şemseddin: **Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark Elam ve Mezopotamya**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1987.

Güneli, Şerafeddin: **Bütün Yönleriyle Ergani**, Ankara 1966.

Güney, Emrullah: "**Diyarbakır ve Yöresinde Doğa-Kültür Turizmi**", Dicle Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları No: 4, Diyarbakır 1991.

Güran, Ceyhan: **Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1976.

Gürhan, Pınar: **Diyarbakır Ulu Cami**, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır 2012.

Gürhan, Pınar: **Hanlar, Köşkler, Evler**, Diyarbakır Valiliği Kültür Turizm Proje Birimi Yayınları, Diyarbakır 2012.

Gürsoy, S.: (2006), " Merkezi İdare ve Yerel Yönetimler Açısından Bölgesel Turizm Planlaması" Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Hacıoğlu, Necdet: **Seyahat Acenteciliği ve Tur Operatörlüğü**, Nobel Yayınları, Ankara 2006.

Hacıoglu, Necdet: (2000), **Seyahat Acenteligi ve Tur Operatörlügü,** Vipas A.S., 5. Baskı., Bursa.

Hall, T.: 2006, **Urban Geography**, Routledge, Taylor and Francis Group, New York, USA.

Han, Zafer: (2011), **Diyarbakır Dini Mimarisi, Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez) I**, (cilt: I, s: 53-155), Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Müze Müdürlüğü.

Harman, Ömer Faruk: “Elyesa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (DİA), İstanbul 1995.

Haspolat, Yusuf Kenan: (e kitap) **Beşinci Harem-i Şerif**, erişim: http://diyarbakirkitaplari.com/kitaplar.html, İstanbul 2014.

Haspolat, Yusuf Kenan: (e kitap) **Diyarbakır Hz. Süleyman Camii**, erişim: http://diyarbakirkitaplari.com/kitaplar.html, İstanbul 2014.

Haspolat, Yusuf Kenan: (e kitap) **Diyarbakır Tarihi Evleri**, erişim: http://diyarbakirkitaplari.com/kitaplar.html, İstanbul 2014.

Haspolat, Yusuf Kenan: (e kitap) **Eğil ve Turizm**, erişim: http://diyarbakirkitaplari.com/kitaplar.html, İstanbul 2012.

Haspolat, Yusuf Kenan: (e kitap) **Tüm Yönleriyle Diyarbakır Hazro İlçesi Ve Turizm**, erişim: http://diyarbakirkitaplari.com/kitaplar.html, İstanbul 2014.

Haspolat, Yusuf Kenan: (e kitap) **Tüm Yönleriyle Diyarbakır Kulp İlçesi Ve Turizm**, erişim: http://diyarbakirkitaplari.com/kitaplar.html, İstanbul 2014.

Haspolat, Yusuf Kenan: (e kitap) **Diyarbakır İlçe Evleri, Köşkler, Saraylar, Küçeler**, erişim: http://diyarbakirkitaplari.com/kitaplar.html, Temmuz 2014.

Haspolat, Yusuf Kenan: (e kitap) **Diyarbakır İlçelerinde Kaleler**, erişim: http://diyarbakirkitaplari.com/kitaplar.html, Temmuz 2014.

Haspolat, Yusuf Kenan: (e kitap) **Diyarbakır’da Tarihi ve Kültürel Mekânlar –** 1, erişim: http://diyarbakirkitaplari.com/kitaplar.html, Agustos 2014.

Haspolat, Yusuf Kenan: (e kitap) **Tüm Yönleriyle Çermik İlçesi ve Turizm**, erişim: http://diyarbakirkitaplari.com/kitaplar.html, Temmuz 2014.

Hillez, Semra: "Silvan’da Vakıf Kültür Varlıklarının Turizm Açısından Değerlendirilmesi", Yusuf Kenan Haspolat, (ed.) **Her Yönüyle Diyarbakır İlçeleri**, Uzman Matbaacılık ve Ciltleme, İstanbul 2013.

Honingmann, E.: **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, (çev. F. Işıltan), 1970 İstanbul.

https://www.amerikaninsesi.com/a/mithrasin-son-tapinagi-diyarbakirda/3904718.html

http://arkeofili.com/diyarbakirdaki-gizemli-mithras-tapinagi-doc-dr-aytac-coskun-roportaji/

http://ataturkkk.blogspot.com.tr/2012/01/ataturk-fotograflar-yurt-gezileri.html

http://bianet.org/biamag/toplum/129822-kirklar-dagi-uzerine

http://bilinmeyendiyarbekir.com/silvan.html

http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/1575/17091.pdf

http://dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/download/645/597

http://diyarbakiralanyonetimi.org/wp-content/uploads/2014/12/alan_yonetim_plani.pdf

http://diyarbakirmuftulugu.gov.tr/peygamberMakamKabirleri.asp

http://diyarbakirmuftulugu.gov.tr/peygamberMakamKabirleriDetay.asp?id=1

http://diyarbakirmuftulugu.gov.tr/peygamberMakamKabirleriDetay.asp?id=13

http://d-nb.info/1020244658/34

http://d-nb.info/1020244658/34 (erişim: 19.03.2015).

http://dosim.kulturturizm.gov.tr/muze/211

http://en.wikipedia.org/wiki/Kurkh_Monoliths

http://perweb.firat.edu.tr/personel/yayinlar/fua_1718/1718_68163.pdf

http://silvanlilardernegi.com/?pnum=8&pt=S%C4%B0LVAN%20KALES%C4%B0

http://tacdam.metu.edu.tr/giricano-tepe

http://www.aku.edu.tr/aku/dosyayonetimi/sosyalbilens/dergi/VIII3/mgul.pdf

http://www.allaboutphilosophy.com

http://www.anadoluuygarliklari.com/anadolu-da-ilk-yerlesimler/165-cayonu

http://www.arkitera.com, Erişim: 16.04.05.

http://www.ashabilyemin.com/

http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-36/birinci-dunya-savasinda-kafkas-cephesinde-asiret-mensuplarindan-olusturulan-milis-birlikleri

http://www.batmankulturturizm.gov.tr/TR,56621/hasankeyf-kalesi.html

http://www.bilinmeyendiyarbekir.com/ashabi_kehf.html

http://www.bilinmeyendiyarbekir.com/ataturk_bolge_bakis.html

http://www.bilinmeyendiyarbekir.com/kutsal_daglar.html

http://www.bilinmeyendiyarbekir.com/mubarek_sehir.html

http://www.dhmi.gov.tr/getBinaryFile.aspx?Type=13&dosyaID=3&IstatistikID=80 (erişim: 15.08.2014-11: 35).

http://www.dhmi.gov.tr/istatistik.aspx

http://www.dhmi.gov.tr/istatistik.aspx (erişim: 24.03.2015)

http://www.dicle.edu.tr/a/skaradogan/silvan/content/geography.html

http://www.diyarbakir.bel.tr/component/k2/938-kent-muzesi-acildi.html

http://www.diyarbakir.gov.tr/Content.php?id=709

http://www.diyarbakirkulturturizm.org/Yapit/Details/ILCELER/44/Ergani-Cayonu/267

http://www.diyarbakirkulturturizm.org/Yapit/Details/ILCELER/44/Ergani-Hilar-Magaralari/270

http://www.diyarbakirkulturturizm.org/Yapit/Details/KOPRULER/41/Haburman-Koprusu/223

http://www.diyarbakirmuzesi.gov.tr/Kazi.aspx?ID=13

http://www.diyarbakirmuzesi.gov.tr/Kazi.aspx?ID=32

http://www.diyarbakirmuzesi.gov.tr/kazilar.aspx?hid=17#prettyPhoto

http://www.emlaksayfasi.com.tr/diyarbakir-toki-projeleri/iste-toki-ickale-vadisi-projesinin-detaylari-h20627.html

http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=160365

http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/batman/gezilecekyer/hasankeyf-orenyeri

http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,44799/illere-gore-korunmasi-gerekli-tasinmaz-kultur-varligi-i-.html

http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,44974/illere-gore-sit-alanlari-istatistigi.html

http://www.mardinmuzesi.gov.tr/mardinmuzesi/detay.asp?id=82&kategori=KAZILAR

http://www.milliyet.com.tr/diyarbakir-daki-catismalarda-gundem-2127301/

http://www.muslumantepe.com/sayfa-muslumantepe-kazisi.html

http://www.silvanlilardernegi.com/?&Bid=1264044&/S%C4%B0LVAN-TAR%C4%B0H%C4%B0

http://www.tasavvufalemi.com/sayfa.php?yaziNo=141.

http://www.tayproject.org/downloads/Paleolitik_SH.pdf

http://www.tayproject.org/TAYmaster.fm

http://www.tayproject.org/TAYmaster.fm?sort=buluntu_yeri_t&max=20&header=header_cave_t&footer=footer_cave_t&error=veritabanihata.html&html=html_cave_t&TayWeb=TAYDB&Veritabani=DogalMagara&il_no=21

http://www.tayproject.org/TAYmaster.fm?sort=buluntu_yeri_t&max=20&header=header_cave_t&footer=footer_cave_t&error=veritabanihata.html&html=html_cave_t&TayWeb=TAYDB&Veritabani=DogalMagara&il_no=21

http://www.tayproject.org/TAYmaster.fm?sort=buluntu_yeri_t&max=20&header=header_t&footer=footer_t&error=veritabanihata.html&html=html_t&Veritabani=Arkeo&TayWeb=TAYDB&il_no=21

http://www.ttk.gov.tr/index.php?Page=Sayfa&No=255

http://www.unesco.org.tr/dokumanlar/so¬mut_olmayan_km/folklor.pdf

http://www.vorderasien.uni-freiburg.de/dokumente/benz-pdf/Koertik2011

http://www.yildiz.edu.tr/~diclal/2009_ANLATI/090427_KENTSEL_KORUMA_TURKIYE-1.pdf

http://www.zazaki.net/file/egil.pdf

http://www3.dogus.edu.tr/memek/2014/Bahar/A%C3%96F%20Seyahat%20Acentac%C4%B1l%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20Tur%20Operat%C3%B6rl%C3%BC%C4%9F%C3%BC.pdf

http://www3.uakron.edu/ziyaret/themeset2/index.html

http://www3.uakron.edu/ziyaret/themeset2/index.html (erişim tarihi: 19.03.2015)

http://yesilsilvandernegi.org/burclar/artuklu-burcu.html

http://yigm.kulturturizm.gov.tr/TR,9857/isletme-belgeli-tesisler.html

https://tr.wikipedia.org/wiki/Apsis_(mimari_öğe)

https://tr.wikipedia.org/wiki/Aramice

https://tr.wikipedia.org/wiki/Diyarbak%C4%B1r#Etimoloji

https://tr.wikipedia.org/wiki/Irakeyn_Seferi

https://tr.wikipedia.org/wiki/Malabadi_K%C3%B6pr%C3%BCs%C3%BC erişim: 12.10.2015, 15:30

https://tr.wikipedia.org/wiki/Surp_Giragos_Ermeni_Kilisesi

İbn Şeddad: **El-Alâku'l – Hatira fî Zikri Ümerâ'i-Şam ve'l – Cezire, III/II**, Yayınlayan: Abbare, Dımaşk 1978.

İbnü'l-Esır: **İslâm Tarihi: el-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi**, trc. Ahmet Ağırakça, Bahar Yay., İstanbul 1985.

İçöz, O.; Var, T.; İlhan, İ.: (2002), **Turizm Planlaması**, Turhan Kitabevi, Ankara.

İktisadi Kalkınma Vakfı: 1999: **Avrupa Akdeniz Turizm Alanı**. İKV yayınları 44. İstanbul.

İlter, Fügen: "Güneydoğu Anadolu Erken Devir Türk Köprülerinin Yapısal ve Süsleyici Ögeler Yönünden Değerlendirilmesi", **Anadolu (Anatolia)**, (sayı 18, 1974) s. 31-45, Ankara Üniversitesi Basımevi.

İlter, Fügen: "**Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri**", Karayolları Genel Müdürlüğü Yayını, No: 244,Ankara 1978.

İnce, Özlem: Diyarbakır'ın Kentsel Sit Dokusu, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2011.

Inskeep, E.: (1991), **Tourism Planning: An Integrated and Sustainable Development Approach**, Van Nostrand Reinhold, New York.

İpşirli, Mehmet: "Asaf", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 1994.

İsen, Zeynep: Hasankeyf'in Şehircilik Tarihi, Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Batman 2014.

İşli, Emin Nedret: **Diyarbakır: Müze Şehir**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

İstahri: **Kitabu'l – Mesâlik ve'l – Memâlik**, nşr. M.J. de Goeje, Beyrut (tarihsiz). İmaduddin Halil, el-İmarâtu'l Artukiyye fi'ş-Şam ve'l -Cezire, Beyrut 1980.

Jackson, J. B.: 1994**, A Sense of Place, a Sense of Time**, Yale University Press, London, UK

Kahraman, Seyit Ali ve Dağlı, Yücel: **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Yapı Kredi Yayınları, Cilt 4, İstanbul 1986.

Kansu, Ş. A.: (1991), **İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler**, I. Cilt, 4. Baskı, T.T.K. Basımevi, Ankara.

Karaaslan, Mehriban: Geleneksel Yapıda (Diyarbakır Evi) Restorasyon Çalışması, Fırat Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2002.

Karacadağ Kalkınma Ajansı, Diyarbakır Kültür ve Turizm Projeleri Raporu, Hazırlayanlar: Tanrıkulu Armağan, Aksoy M. Adnan, Mayıs 2012 Diyarbakır.

Karacadağ Kalkınma Ajansı, Diyarbakır Surları Bilgi Notu, Hazırlayan: Aksoy M. Adnan, Ocak 2012 Diyarbakır.

Karadoğan, Sabri ve Kozbe, Gülriz: "Yukarı Dicle Havzasının (Bismil-Batman Arası) Jeomorfolojik Özellikleri ve Arkeolojik Yerleşme/Buluntu Yerlerinin Dönemler Boyunca Mekân Etkileşimleri", **İlhan Kayan Anı Kitabı** içinde, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2013, s. 1-43.

Karadoğan, Sabri ve Yıldırım, Ahmet: "Birkleyn Mağaralarının (Diyarbakır/Lice) Jeomorfolojik Özellikleri, Oluşumu ve Turizm Potansiyeli" Dünden Bugüne Lice Sempozyumu, 05-06.09.2008, Mardin Artuklu Üniversitesi Yay., 2012 Mardin.

Karadoğan, Sabri ve Yıldırım, Ahmet: "Silvan (Diyarbakır)' da Az Bilinen Bir Doğal- Kültürel Miras: Hassuni Mağaraları ve Antik kenti" I. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi, 27-30.05.2010, **Detay Yay**, 2010 Ankara, s. 953-962.

Karadoğan, Sabri ve Yıldırım, Ahmet: "Silvan ve Yakın Çevresine Ait Doğal, Tarihsel ve Kültürel Varlıkların Korunması ve Tanıtılmasında Coğrafi Bilgi Sistemlerinin Kullanımı ve İnternet Uygulaması", Uluslararası Silvan Sempozyumu, 25-27 Nisan 2008, Diyarbakır.

Karakaş, Ayhan: "Eğil İlçesi Kırsal Turizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi", **KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 14/23 (2012), s. 5-18.

Karasar, Niyazi: **Bilimsel Araştırma Yöntemi**, Nobel Yayınevi, Ankara 2012.

Karataş, Esra: **Kültür Rotaları Planlama Rehberi**, ÇEKÜL Vakfı Tarihi Kentler Birliği Yayınları, İstabul 2015.

Karg, N.: (1999), "Gre Dimse 1998: Başlangıç Raporu", Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları, 643–693.

Karwıese, Stefan: **Antik Nümizmatiğe Giriş**, Arkeoloji ve Sanat Yayı., İstanbul 1995.

Kayserili, Alperen: Erzurum Şehrinin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre), Doktora Tezi, Erzurum, 2011.

Keçeli, Arif ve Sarıusta, Faruk: "Medya Alışkanlıkları ve Kent Algısı İlişkisi Üzerine Bir Deneme: Diyarbakır Örneği", **Erzincan Universitesi Sosyal Bilimler Enstitusu Dergisi,** vol.6, issue.2 (2014).

Kejanlı, D. Türkan ve Dinçer, İclal: "Diyarbakır Kale Kenti'nde Koruma ve Planlama Sorunları", **Megaron**, 6/2 (2011), s. 95-108.

Kejanlı, D. Türkan: "**Diyarbakır Hanları ve Kervansarayları", Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır**, Diyarbakır Valiliği Proje Koordinasyon Merkezi Yay.,Ankara 2010.

Kendle, Amanda: "**Dark Tourism: A Fine Line Between Curiousity and Exploitation**'' (2008) 16.12.2009, http://www.vagabondish.com/dark-tourism-travel-tours.

Kessler, K.: (1980), **Untersuchungen zur Historischen Topographie Nordmesopotamien**s, Beihefte zum Tübingen Atlas des Vorderen Orients, Wiesbaden.

Kılıç, Burhan ve Akyurt, Hande: "Destinasyon İmajı Oluşturmada Hüzün Turizmi: Afyonkarahisar ve Başkomutan Tarihi Milli Parkı", **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C/S: 10/1 (2011), s. 209 - 232.

Kılıç, Taner ve Tunçer, Harun: "Diyarbakır'da Turizmin Temel Unsurları Ve Turizm Hareketliliği", **e-Journal of New World Sciences Academy Nature Sciences**, Volume: 4, Number: 3, (2009), s. 137-146.

Kılıç, Taner: Kentsel Mekânların Kullanımı ve Seyyar Satıcılık: Diyarbakır Örneği, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ, 2010.

Kılınç, İzzet,; Kıngır Said; Mesci, Muammer: Türkiye'deki Seyahat Acentalarının Performans Değerlendirmelerinde Etkili Olan Faktörler, **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt: 24, Sayı: 1, 2010, s. 25-42.

Kınal, Füruzan: **Eski Anadolu Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998.

Köksal, M. Asım: **Peygamberler Tarihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2003.

Konyar, Hasan Basri: (1936), **Diyarbakır Yıllığı III**, Ulus Matbaası, Ankara.

Korkusuz, Şefik: **Seyahatnamelerde Diyarbakır**, Kent Yayınları, İstanbul 2003.

Köroğlu, Kemalettin: (1998), **Üçtepe I**, Ankara.

Köroğlu, Kemalettin: **Üçtepe I / Üçtepe ve Çevresinin Yeni Asur Dönemi Tarihi Coğrafyası**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1998.

Kousıs, M.: (2000). Tourism and The Environment A Social Movements Perspective, **Annals of Tourism Research 27**, (2), 468-489.

Kubat, Mehmet Cüneyt: Diyarbakır Tarihi Sur İçi Yerleşimi Dönüşüm/ Değişim Sürecinde Koruma Olgusu, Gebze Yüksek Teknoloji Üniversitesi Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Gebze 2001.

Küçükaltan, D.; Oğuzhan, A.; Apak, S. ve Boyacıoğlu, E. Z.: (2005). Bölgesel Kalkınmada Kültürel Turizmin Etkisi: Kırkpınar Yağlı Güreşleri Örneği, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** 6 (1), 1-22.

Kültür Ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü (2007), **Atatürk Evleri**, DÖSİMM Basımevi Ankara.

Lennon, John ve Foley, Malcolm: **Dark Tourism – The Attraction of Death and Disaster**, London: Continuum, 2000.

Lim, Richard: **Doğu ve Güneydoğu'ya Farklı Bir Bakış**, çev:, Metin Çulhaoğlu, Etik Ajans, İstanbul 2009.

Luckenbıll, D.D.: (1968) **Ancient Records of Assyria and Babylonia**, I- II, New York.

Mar, Yeşua: Vakayiname: **494-507 Yıllarına Ait Urfa, Amid ve Güneydoğu-Anadolu Vakaları, Bizans - Sasani Savaşları (The Chronicle Of The Stylite)**, Çev. Mualla Yanmaz. İstanbul 1958.

Matney, Timothy: (1998) "Preliminary Report on the First Season of Work at Ziyaret Tepe in the Diyarbakir Province" **Anatolica** 24: 7-30.

Matney, Timothy and L. Rainville: with contributions by T. Demko, S. Kayser, K. Köroğlu, H. McDonald, J. MacGinnis, K. Nicoll, S. Parpola, M. Reimann, M. Roaf, P. Schmidt and J. Szuchman "Archaeological Investigations at Ziyaret Tepe, 2003-2004" **Anatolica** 31: 19-68.

Matney, Timothy; J. MacGinnis; H. McDonald; K. Nicoll; L. Rainville; M. Roaf; M.L. Smith and D. Stein: ""Archaeological Investigations at Ziyaret Tepe, 2002"" **Anatolica** 29: 175-221.

Mckercher, B.: ve Cros, H.: (2002). **Cultural Tourism, The Partnership Between Tourism And Cultural Heritage Management**, New York: The Hawort Pres.

Melek, Ali ve Demir, Abdullah: **Dini Değerleri İle Diyarbakır**, Diyarbakır İl Müftülüğü Yayınları, Ankara 2009.

Melek, Ali: "**Diyarbakır'da Peygamber Makam ve Kabirleri**" (Diyarbakır Valiliği), Nebiler, Sahabiler, Azizler, Krallar Şehri Diyarbakır, Diyarbakır 2009.

Memiş, Ekrem: **Eski Çağ Türkiye Tarihi**, Ekin Kitabevi, Konya 1995.

Meşeli, Aydoğan: "Diyarbakır'ın Şehirsel Gelişimi ve Fonksiyonel Sınıflandırmadaki Yeri" Türk Coğrafya Kurumu Ulusal Coğrafya Kongresi", 2005, İstanbul, s. 596-614.

Miyake, Yutaka: 2005. 'Diyarbakır İli, Salat Camii Tepe ve Bismil Alt Bölgesi Yüzey Araştırması'. Araştırma Sonuçları Toplantısı 22/2, 1-10.

Miyake, Yutaka: 2007. 'Salat Cami Yanı: Dicle Havzası'nda Çanak Çömlekli Neolitik Döneme ait Yeni Bir Yerleşme'. In M., Özdoğan, N., Başgelen (eds.) Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar, Yeni Bulgular, **Arkeoloji ve Sanat Yayınları**, İstanbul, 37¬46.

Miyake, Yutaka: 2008. '2006 Yılı Diyarbakır İli, Salat Camii Yanı Kazısı'. Kazı Sonuçları Toplantısı 29/3. 211-222.

Miyake, Yutaka: 2009. 'Diyarbakır İli, Salat Camii Yanı Kazısı'. Kazı Sonuçları Toplantısı 30/2, 101-112.

Miyake, Yutaka: 2010. '2008 Yılı Diyarbakır İli, Salat Camii Yanı Kazısı'. Kazı Sonuçları Toplantısı 31/2, 435-450.

Mıynat, Ali: Bir Ortaçağ Kenti Hasankeyf, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2008.

Mor Afrem, Bet-Barşawmo: **Tur-Abdin Tarihi**, Çeviren: Vahap Kelat, Mardin 1996.

Murphy, P.: (1988) "Community Driven Tourism Planning", **Tourism Management**, 9/2, June, s. 96-104.

Nasır-ı Hüsrev: (1985), **Sefernâme**, çev: A. Terzi, İstanbul.

Nora, Pierre: **Hafıza Mekânları** (Çev. M. Emin Özcan), Ankara: Dost Yayınevi, 2006.

Oded, B.: (1979), Mass Deportations and Deportes in The Neo-Assyrian Empire, Wiesbaden.

Ökse, A. T.: (1998), "Salat Tepe 1998 Araştırması" Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları, 333–344.

Olalı, H.: (1990), **Turizm Politikası ve Planlaması**, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Olmstead, A.T.: (1918), "Assyrian Government of Depencies", **The American Political Science Review**, Vol 12, 63–77.

Önal, G.: (2003). Koruma Kültürü Ve Etik Kurallar, **Türkiye Mühendislik Haberleri**, (423), 27-28.

Önder, Oğuz: Sivas İli Merkezindeki Türk Devri Hamamları, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

Öner, Ç.: (1997), **Seyahat Ticareti**, Literatür Yayıncılık, 1. Basım, İstanbul.

Özçelik, Metin: Diyarbakır Merkez Maddi Kültür Varlıkları, (2011), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.

Özçelik, Metin: Diyarbakır Merkez Maddi Kültür Varlıkları, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2011.

Özdamar, Murat: Şanlıurfa'da Kültür Turizmi: Şanlıurfa'ya Kültür Turizmi Kapsamında Seyahat Acentaları İle Gelen Yerli Turistlerin Profilini ve Anlık Satın Alma Davranışlarını Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Mersin, 2011.

Özdemir, M. Ali; ve Karadoğan, S.: (1996), "Türkiye'de İl Merkezlerinin Coğrafi Mekanla İlişkileri", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 8 Sayı :2, Sayfa:223-242, Elazığ.

Özdoğan, Mehmet; Özdoğan, Aslı; Daniella, Bar-Yosef; Willem, Van Zeıst: "Çayönü Kazısı ve Güneydogu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Degerlendirme", XV. Kazı Sonuçları Toplantısı (24-28 Mayıs 1993), Ankara 1994, s. 104.

Özel, Ayla: (2006), Bismil-Batman Arası (Dicle Havzası) Paleolitik Dönem Buluntuları, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Özen, Nurtekin: Diyarbakır Sur İçi Evlerinin Ekolojik Yönden İncelenmesi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999.

Özgen, Hasan ve Aytekin, Hakan: **Taşlar ve Düşler**, Mart Matbaacılık Sanatları, Biyarbakır Büyükşehir Belediye Yayını, Diyarbakır 2004.

Özgüç, Nazmiye: **Turizm Coğrafyası**: Özellikler ve Bölgeler, Çantay Kitabevi, İstanbul 2011.

Özgüç, Tahsin: (1948), Öntarihte Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri, **Türk Tarih Kurumu-VII**, sayı: 17, Ankara.

Özhan, T.; Ete, H.: 2008, Kürt Meselesi: Problem ve Cözüm Önerileri, **SETA Analiz**, Sayi.1, Siyaset Ekonomi ve Toplum Arastirmalari Vakfi.

Özyılmaz, Havva: Diyarbakır Geleneksel Konut Mimarisinde Morfolojik Analiz: Geleneksel Konutların Güncel Kullanımda Değerlendirilmesi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2007.

Parker, J. Bradley, 2007. 'Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi (UTARP): 2005 yılı Kenan Tepe Arazi Çalışması Raporu'. Kazı Sonuçları Toplantısı 28/1, 323-340.

Parker, J.; Bradley, Creekmore A.; Dodd, L.S.; Paine R.; Abraham, M.: 2003. 'The Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP): An Overview of Archaeological Research Conducted at Kenan Tepe During the 2001 Field Season'. Kazı Sonuçları Toplantısı 24/2, 1-21.

Parla, Canan: " Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi ", **ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi**, (22/1), (2005), (s. 57-84).

Parla, Canan: Türk İslam Şehri Olarak Diyarbakır, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1990.

Parpola, S.: (2006) "Cuneiform Texts From Ziyaret Tepe" (Ancient Tushan) 2002-2003 State Archives of Assyria Bulletin 16.

Peasnall, Brian L.: 2000. The round house horizon along the Taurus-Zagros arc: a synthesis of recent excavations of Late Epipaleolithic and Early Aceramic sites in Southeastern Anatolia and Northern Iraq. Doctoral dissertation. Department of Anthropology. University of Pennsylvania..

Peasnall, Brian L.: 2002. Intricacies of Hallan Çemi. Expedition, 44(1): 5–6.

Peasnall, Brian L.: and Rosenberg, M. 2001. A preliminary description of the lithic industry from Demirkoy Hoyuk. In Beyond Tools (eds I. Caneva, C. Lemorini, D. Zampetti and P. Biagi). Berlin: **Ex Oriente**, pp. 363–87.

Peköz, M. ve Yarcan, S.: (1998), **Seyahat İşletmeleri**, Bogaziçi Üniversitesi Yayınları, 3. Basım., İstanbul.

Perihanoğlu, Hatice: Silvan ve Hazro'daki Mimari Eserler, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2004.

Pıeraccını, M.; Guıdı. G.; Atzenı, C.: (2001). "3D Digitizing of Cultural Heritage", **Journal of Cultural Heritage**, 2: 63-70.

Procopius: **History Of The Wars, Books I And II**, çev: H.B. Dewing, Harvard University Press, London 2005.

Radburn, M.; Goodall, B.: (1991), "Marketing Through Travel Agent", içinde Ashworth, G, Goodall, B. (Editörler) **Marketing Tourism Places**, 237–255, Routledge, London ve New York.

Radner, Karen ve Schachner, Andreas: (2001) "Tuşhan'dan Amedi'ye: Asur Döneminde Yukarı Dicle Havzasıyla İlgili Topografik Sorular", Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları, 729–776.

Radner, Karen ve Schachner, Andreas: (2001) From Tušhan to Amedi Topographical Question Concerning the Upper Tigris Region in the Assyrian Period. In Salvage Project of The Archaeology Heritage of the Ilısu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in Ankara: **Middle East Technical University**.

Radner, Karen: (2004) Das Mittelassyrische Tontafelarchiv Von Giricano/Dunu-šauzibi Excavations at Giricano I., Subartu14, **Turnhout**.

Relph, E.: 1976, **Place and Placelessness**, Pion, London, UK.

Relph, E.: 1997, **Sense of Place**, In. S. Hanson (ed.) Ten Geographic Ideas that Changed the World, pp. 205-207, New Brunswick: Rutger University Press.

Sabuni, Muhammed Ali: **Peygamberler Tarihi**, Ahsen Yay., İstanbul 2003.

Sandal, Ersin Kaya: " Sosyo Ekonomik Temelli Kültür Coğrafyası Açısından Bir İnceleme: Adana Örneği ", **Coğrafi Bilimler Dergisi**, sayı: 6, (2008), s. (53-66).

Sarısu, Ali: "Mustafa Kemal Paşa Kulp'ta", **Kara Amid Dergisi**, Atatürk Yılında Diyarbakır Özel Sayısı, (1981), s. 52-54.

Şat, Esra: Balikesir Ve İlçelerindeki Atatürk Anıtlari Ve Tören Alanlarının Kentsel Mekan Organizasyonundaki Rolü, Balıkesir Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2017.

Savcı, Süleyman: (1956), **Silvan Tarihi**, Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyat No: 1, Tarih Serisi No: 1, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır.

Sayılan, Hasan: Muş İlinde Kültür Turizmi Potansiyelinin Coğrafi Yönden Değerlendirilmesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

Seaton, A.V. Tony: "Guided by the Dark: From Thanopsis to Thanatourism", **International Journal of Heritage Studies**, C:2 (1996), s.234-244.

Seçilmiş, Cihan ve Sarı, Yaşar: "Türkiye'de İllerin Turizm Gelişmişlik Endeksinin Oluşturulmasına Yönelik Bir Araştırma", **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, C.9 S.32, 2010, s. (117-132).

Sever, Erol: **Asur Tarihi**, Kaynak Yayınları, İstanbul 1996.

Sever, Ramazan: "Polat Mağarası ve Turizm Potansiyeli", **Doğu Coğrafya Dergisi**, sayı: 19, (2008), s. 251-266.

Sevim, Ali: (1962), Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyeti, **Belleten**, XXVI / 103, s. 501-520.

Sheldon, J. P.: (1986), The tour operator industry: an analysis, **Annals of Tourism Reseach**, 13 (3), 349-365.

Shils, Edward: "Gelenek" **Doğu Batı**, Yıl 7 Sayı:25 Kasım Aralık Ocak 2003-04, s. 101-131.

Sigala, Marianna; Leslie, David: **International Cultural Tourism: Management, İmplications and Cases**, ELSEVIER, Oxford, 2005.

Sınclaır, T. A., Eastem Turkey: An Architectural and wheological Survey, Vol. III, London 1989.

Sis, Mine: Eski Diyarbakır Sur İçi Konutlarında İklimin Tasarıma Etkisi Üzerine Bir Araştırma, Dicle Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Diyarbakır 1993.

Slayton, L. Sharon: "Ground Zero - Tragedy, Terror, and Grief Tourism." (2006) 03.06.2010, http://www.grief-tourism.com/ground-zero-tragedy-terrorand-grief-tourism.

Smıth, S.: (1938) **Assyrian Sculptures in the British Museum from Shalmaneser III to Sennacherib**, London.

Soykan, Fisun: **Bir Turizm Coğrafyası Araştırması: Kırsal Alanların Turizm Potansiyelinin Saptanması ve Şirince (İzmir) Köyüne Uygulanması**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 122, İzmir 2004.

Soyukaya, Nevin; Bedirhanoğlu Esma; Timur, Fatma vd.: (2011), İç Kale Projesi, **Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez) I**, (cilt: I, s: 30-49), Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Müze Müdürlüğü.

Sözen, Metin ve Tanyeli, Ugur: (1986), **Sanat Kavram ve Terimler Sözlügü**, Remzi Kitabevi, Büyük Fikir Kitapları Dizisi:71, Evrim Matbaacılık, İstanbul.

Sözen, Metin ve Tanyeli, Uğur: **Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü**, Remzi Kitapevi, 2005 İstanbul.

Sözen, Metin, **Diyarbakır'da Türk Mimarisi**, Eren Kitap, İstanbul 1971.

Sözen, Muzaffer: **Anadolu Medreseleri: Selçuklu ve Beylikler Devri I**, İstanbul 1970.

Sözen, Muzaffer: **Diyarbakır'da Türk Mimarisi**, İstanbul 1971.

Sözen, Muzaffer: **Anadolu Medreseleri: Selçuklu ve Beylikler Devri II**, İstanbul 1972.

Sözer, Ahmet Necdet: **Beşeri ve İktisadi Coğrafya Açısından Bir Bölge Araştırması, Diyarbakır Havzası**, Ankara 1969.

Szuchman, J.J.: (2007) **Ziyarettepe / Tušhan / Upper Tigris**, London.

Tanrıkulu, Armağan ve Aksoy, M. Adnan: (Mayıs 2012), Diyarbakır Kültür ve Turizm Projeleri Raporu. Erişim tarihi: 21 Mayıs 2014, http://www.karacadag.org.tr/ContentDownload/Diyarbak%C4%B1r_Kultur_ve_Turizm_Projeleri_Raporu.pdf

Taşğın, Ahmet: "İnanç Merkezinin Sosyal Bütünleşmedeki İşlevi: Diyarbakır Örneği", Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi, **TÜKSEN Yay**., Ankara 2004.

Taşkıran, Harun ve Kartal, Metin: "2001 Yılı Ilısu Baraj Gölü Alanı Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması", 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II, 2003, s.191-202.

Taşkıran, Harun ve Kartal, Metin: "2001 Yılı Ilısu Baraj Gölü Alanı Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması", Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları, 2004a, **ODTÜ TAÇDAM Yayınları** s.695-724.

Taşkıran, Harun; Kartal, Metin; Sevencan, B.C.: "2003 Yılı Ilısu Baraj Gölü Alanı Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması", 22. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I, 2005, s.335-340.

Taylor, John George: "Travels in Kurdistan, with Notice of The Sources of The Eastern and Western Tigris and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", **Journal of The Royal Geographical Society of London**, Vol. 35, 1865, s. 21-58.

Tekin, Adil: **Diyarbakır Anadolu Tarihinin Taşlara Yazıldığı Kent**, Dicle Üniversitesi Basımevi, Diyarbakır 1997.

Tekin, Adil: **Diyarbakır**, İstanbul 1971.

Tekin, Halil: 2008. 'Hakemi Use (Diyarbakır) 2006 Yılı Kazıları'. Kazı Sonuçları Toplantısı 29/1, 1-10.

Tekin, Halil: 2011b. 'Diyarbakır'da Bir Halaf Yerleşimi: Karavelyan (Hınçıka) 2009 Yılı Kazıları'. Kazı Sonuçları Toplantısı 32/2, 350-363.

Temel, Mustafa: "Binlerce Yıldır Akan Bir Nehir, 33 Medeniyet Bir Şehir; Diyarbakır", Diyarbakır Valiliği Kültür Turizm Proje Birimi, Diyarbakır, 2012.

Teo, P. ve Yeoh, B. S. A.: (1997). "Remakıng Local Herıtage For Tourism", **Annals of Tourism Research**, 24-1: 192-213.

Tepelus, C. M.: (2005), Aiming for sustainability in the tour operating business, **Journal of Cleaner Production** 13, 99-107.

Tonbul, Sadettin ve Karadoğan, Sabri: "Dicle Havzasındaki Doğal Çevre ve Beşeri Özellikler ile Arkeolojik Değerlerin, Bölge Paleo-Coğrafik ve Paleo-Kültürel Koşulların Belirlenmesindeki Rolü ve Bugünkü Durum", (Ed: Haluk Sezgin), Türkiye'de Risk Altındaki Doğal ve Kültürel Miras, **Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı Özel Yayını**, 2001, s. 341-352.

Top, Mehmet ve Koç, Erkan: "Diyarbakır'ın Osmanlı Dönemi Öncesi Cami ve Mescitleri", İrfan Yıldız (ed.) Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi, içinde, **Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları 3**, Diyarbakır 2011, s. 227-256.

Torolsan, B., ve Scott J.: "The Grand Baths of Istanbul: Hamams" **Cornucopia** , 41, 2009, 43-81.

Tuncer, Orhan Cezmi: (1996), **Diyarbakır Camileri Mukarnas, Geometri, Orantı**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara.

Tuncer, Orhan Cezmi: (2002), **Diyarbakır Kiliseleri**, Ankara.

Turani, Adnan: (1993), **Sanat Terimleri Sözlügü**, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Ufuk, Esin: "Tarihöncesi Çağlarda Anadolu'da İlk Üretim Aşaması", **Toplum ve Bilim**, S. 6-7, (Aralık), İstanbul 1978.

Ülgen, A. S.: "Hamam Maddesi", **İslam Ansiklopedisi Cilt: 5**, (1950), İstanbul.

Uluçam, Abdüselam: "Hasankeyf Mimarlık Tarihi" I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, Batman, 15-17 Nisan 2008, s. 425.

Uludağ, Süleyman: **İslam'a Giriş (Temel Esaslar)**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2008.

Uygur, Selma Meydan ve Baykan, Eda: (2007), "Kültür Turizmi ve Turizmin Kültürel Varlıklar Üzerindeki Etkileri", **Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi**, 2 (3049).

Üzülmez, Müslüm: **Yazılı Kaynaklarda Çermik**, Kent Işıkları Yay., İstanbul 2012.

Valsıner, J. And Veer, R.: 2000, **The Social Mind: Construction of the Idea**, Cambridge University Press, New York, USA.

Wang, S.; Fu, Y. Y.; Cecıl, A.; Avgoustġs, S. H.: (2006). Residents' Perceptions of Cultural Tourism And Quality of Life- A Longitudinal Approach, **Tourism Today**, Fall 2006, 47-61.

Yalçınkaya, I. "Güneydoğu Anadolu'da Yapılan Paleolitik Çağ Araştırmaları Üzerinde Genel Bir Değerlendirme", **Türk Tarih Kongresi 10**, 1990, s.35-42.

Yalçınkaya, N. Ulben: (2010), 2002 Yılı Bismil-Batman (Dicle Güneyi) Arasında Saptanan Paleolitik Buluntular, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara. Ankara.

Yarcan, S.: (1998), **Türkiye'de Turizm ve Uluslararasılasma**, 2. Basım, Bogaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Yegül, K. Fikret: "Anadolu Su Kültürü: Türk Hamamları ve Yıkanma Geleneğinin Kökleri ve Geleceği", **Anatolia**, S. 35 (2009), s. 99-118.

Yeşilbaş, Evindar: "Diyarbakır Su Mimarisi", **Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez) I**, içinde, Diyarbakır Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Diyarbakır 2011, s. 158-224.

Yiğit, İsmail: **Peygamberler Tarihi**, Kayıhan Yay., İstanbul 2005.

Yıldırım, Mücahit: Geleneksel Diyarbakır Evlerinin Korunmasına İlişkin Bir Yöntem Araştırması, Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2002.

Yıldırım, Nurgül: "Anadolu'da Bulunan Yeni Asur'ca Belgeler", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:29/S:48, (2010), s.119-135.

Yıldız, Hatip: "Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır ve Sahabeler", I. Uluslararası Nebiler Sahabiler Azizler, Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır 2010.

Yıldız, İrfan: "Diyarbakır Türbeleri", **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi** içinde, (ed: İrfan Yıldız), Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları 3, Diyarbakır 2012, s. 319-416.

Yıldız, İrfan: **Eğil'in Kültürel Mirası**, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır 2012.

Yılmaz, Ali: "Beşeri Kaynaklar ve Turizm Türleri", Semra Günay Aktaş (Editör), **Turizm Coğrafyası**, içinde, Anadolu Üniversitesi Yayınları, s. 66-97, Eskişehir 2013.

Yılmaz, Aysel ve Baran, Mine: "Diyarbakır Sokakları (Küçeleri)", I. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler, Krallar kenti Diyarbakır Sempozyumu, 2010 Diyarbakır.

Yinanç, Mükremin Halil: (1945), Diyarbekir, **İslam Ansiklopedisi**, (3), s.601-626.

Yosmaoğlu, N. ve F. Engin: (2002), **Düzce İl Gelişim Planı**, Düzce.

Yurttaş, Hüseyin: Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 1991.

Yurttaş, Hüseyin: **Hasankeyf'te Artuklu, Eyyûbi, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi Mimarî Eserleri**, Türkler VIII, Ankara 2002.

Zengin, Burhanettin ve Erkol, Gül: "Bölge Turizmini Planlama Ve Sürdürülebilir Gelişim: Şanlıurfa Örneği", **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 3, Sayı: 17, 2015, s. (377-396).

EKLER

Ek 1: Araştırma Alanında Dönemlerine Göre Arkeolojik Turizme Yönelik Alanlar

No	Adı	İlçe	Dağınık Bul. Yeri	Kale	Kabartma	Höyük	Dönem
1	Abdullahın Düzü	Bismil				x	Kalkolitik
2	Adsız	Ergani				x	İTÇ
3	Affan Tepesi	Çermik-Başarı	x				İTÇ/DÇ
4	Ahmetli	Bismil-Ahmetli				x	DÇ
5	Akmaşat	Bismil-Ambar				x	Kalkolitik
6	Aktepe	Çınar-Aktepe				x	Kalkolitik
7	Ambarçiya	Bismil-Harmanlı				x	Kalkolitik
8	Aralık	Bismil-Aralık	x				Kalkolitik
9	Arkbaşı	Kocaköy-Arkbaşı				x	Kalkolitik
10	Aşağı Salat	Bismil-Yukarı Salat				x	İTÇ-DÇ
11	Babahaki	Bismil-Babahaki				x	DÇ
12	Beypınar	Silvan-Beypınar				x	Kalkolitik
13	Bımbareke	Çınar-Halkapınar				x	DÇ
14	Biçimli	Hazro-Biçimli				x	DÇ
15	Birike Tepe	Bismil-Yukarı Salat				x	Kalkolitik
16	Boztepe	Bismil-Merkez				x	Kalkolitik
17	Buçuktepe	Diyarbakır-Buçuktepe				x	İTÇ-DÇ
18	Büyük Ambar	Bismil-Ambar				x	Kalkolitik
19	Cingirşin	Ergani-Çakırtaş				x	Kalkolitik
20	Çakal Değirmeni	Bismil-Sinan	x				DÇ
21	Çakmaklı	Kocaköy-Çakmaklı				x	Kalkolitik

22	Çavlı	Dicle-Çavlı				x	DÇ
23	Çayırlık Tepe	Bismil-Korukçu				x	DÇ
24	Çayırlık Yanı	Bismil				x	Kalkolitik
25	Çaytepe	Lice-Çaytepe				x	DÇ
26	Çaytepe (Katin)	Kocaköy-Çaytepe				x	DÇ
27	Çeltikli Mevkii	Bismil-Yukarı Salat				x	Kalkolitik
28	Çevlik	Diyarbakır-Çevlik				x	Kalkolitik
29	Çiftlik	Bismil-Yukarı Salat				x	Kalkolitik
30	Dicle Tüneli	Lice-Abalı			x		DÇ
31	Doda	Çınar-Berkevır				x	İTÇ
32	Doğruç Tepe	Bismil				x	Kalkolitik
33	Dolak Tepesi	Çermik-Göktepe	x				DÇ
34	Doruç	Bismil-Köseli				x	Kalkolitik
35	Doruk	Bismil-Doruk				x	İTÇ
36	Düz ova	Silvan-Düzova				x	Kalkolitik
37	Embil Köy	Eğil-Çavlı				x	İTÇ
38	Eski Ergani	Ergani	x				DÇ
39	Eşkemerge	Silvan-Kuruçay				x	DÇ
40	Eyyubiler Mah.	Kocaköy-Merkez				x	Kalkolitik
41	Gır Salad	Hazro-Uzunark				x	DÇ
42	Gırblok	Silvan-Gördük				x	Kalkolitik
43	Gırharap	Silvan-Gözdere				x	İTÇ
44	Gir Beşik	Bismil-Meydanlık				x	Kalkolitik
45	Giri Cano	Bismil-Korukçu				x	Kalkolitik
46	Giri Tiltapam	Bismil-Suçıktı				x	DÇ
47	Girike Yusuf Şero	Bismil				x	Kalkolitik
48	Giriki Haciyan	Ergani-Ekinciler				x	Kalkolitik/İTÇ
49	GiriTemo Tepesi	Bismil				x	DÇ
50	Gola Kume	Ergani-Kortaş				x	DÇ
51	Goma Hesena	Çermik-Keklik	x				DÇ
52	Gökçetevek	Silvan-Gökçetevek				x	İTÇ
53	Göktepe	Çınar-Göktepe				x	Kalkolitik
54	Gözlü	Ergani-Gözlü				x	DÇ

	(Gregözlü)						
55	Gre Abdurrahman	Bismil-Sinan				x	DÇ
56	Gre Beyto	Hazro-Kırıktaş				x	Kalkolitik
57	Gre Çelebiya	Silvan-Şanlı				x	Kalkolitik
58	Gre Dimse	Bismil-Köprü				x	DÇ
59	Gre Encoze	Çermik-Alakoç				x	İTÇ
60	Gre Hacifaris (Tepecik)	Bismil-Tepecik				x	DÇ
61	Gre Hamediye	Silvan-Susuz				x	Kalkolitik
62	Gre İshaka	Diyarbakır-Kağıtlı				x	Kalkolitik
63	Gre İznop	Ergani-Kömürtaş				x	DÇ
64	Gre Kembero	Diyarbakır				x	Kalkolitik
65	Gre Kendeş	Diyarbakır-Yazılıpınar				x	Kalkolitik
66	Gre Koşe	Bismil-Kocahüyük				x	Kalkolitik
67	Gre Kuçe	Çermik-Akkoyunlu				x	DÇ
68	Gre Liçıka	Silvan-Sarıgül				x	İTÇ
69	Gre Momike	Silvan-Dönmezler				x	Kalkolitik
70	Gre Omera	Silvan-Çobantepe				x	Kalkolitik
71	Gre Pıra Hane (Dilaver Tepesi)	Çınar-Şeyhçoban				x	Yunan-Roma
72	Gre Reşe	Ergani-Tevekli				x	DÇ
73	Gre Seladun	Bismil-Balcılar				x	İTÇ
74	Gre Sertir	Bismil-Çeltikli				x	İTÇ
75	Gre Şağo	Silvan-Eşme				x	DÇ
76	Gre Zer	Bismil-Kurudere				x	İTÇ
77	Grefare (Güzelköy)	Diyarbakır-Güzelköy				x	İTÇ
78	Greke Gazele	Bismil-Köseli				x	DÇ
79	Greke Şebik	Çınar-Yuvacık				x	Kalkolitik
80	Gundi Abdi	Bismil-İsalı	x				DÇ
81	Gültepe	Bismil-Gültepe				x	Kalkolitik/İTÇ
82	Gündisa	Bismil-İsalı	x				DÇ
83	Güneşalan	Ergani-Üçkardeş				x	İTÇ/DÇ
84	HacıMuhammed	Çınar-Yuvacık				x	Kalkolitik
85	Hamistepe	Ergani/İncehıdır				x	Kalkolitik

86	Hanigevram	Bismil				x	İTÇ
87	Hanko Boğazı	Çermik-Bademli		x			DÇ
88	Harem Kask	Hazro-Kuluçtepe	x				DÇ
89	Harem-i Kezbani	Çınar-Yuvacık				x	Kalkolitik
90	Hazin	Çermik-Hazin				x	DÇ
91	Helbeto	Ergani-Yeşilköy				x	DÇ
92	Helva Tepe	Diyarbakır-Çarıklı				x	Kalkolitik
93	Herbeli	Çınar-Kuyulu				x	Kalkolitik
94	Hersin	Ergani-Yakacık				x	DÇ
95	Heybuz	Çermik-Keklik	x				DÇ
96	Hınçıka	Bismil-Tepe				x	Kalkolitik
97	Hırtapgurya	Silvan-Dinlendi				x	Kalkolitik
98	Hilar	Ergani-Sesverenpınar	x				İTÇ
99	Hirbelek Harabesi	Diyarbakır				x	DÇ
100	Hirbemerdon Tepe	Bismil-Mesudiler				x	Kalkolitik/İTÇ/DÇ
101	Hoca Ali	Ergani-Kocaali	x				İTÇ
102	Horozlu Ziyaret Tepesi	Bismil-Baharlı				x	DÇ
103	Hüsnüran	Çermik-Karakaya		x			Yunan-Roma
104	İmam Akil	Diyarbakır-Adaklı				x	Kalkolitik
105	İmamakıl	Çınar-Karakoç				x	Kalkolitik
106	Kakai	Çınar-Kuruyazı				x	Kalkolitik
107	Kale Önü	Çüngüş-Oyuklu				x	DÇ
108	Kaleşadi Tepe	Bismil-Diktepe				x	Kalkolitik
109	Kalhana	Ergani-Yolköprü				x	DÇ
110	Kaniya Kabe	Bismil-Ağıl	x				Kalkolitik
111	Kaniya Mira	Hazro-Varınca				x	Kalkolitik
112	Kara Bodura	Bismil-Karayiğit				x	Kalkolitik
113	Karacalar (Gre Hacica)	Silvan-Karacalar				x	Kalkolitik
114	Karacık	Bismil-Tepe				x	Kalkolitik/İTÇ
115	Karatepe	Çermik-Karamusa				x	Kalkolitik/İTÇ
116	Karavelyan	Bismil-				x	Kalkolitik

	Tarlası 2	Hıncıkauso					
117	Kardeş Tepe	Bismil-Kardeştepe				x	Kalkolitik
118	Kavuşan	Bismil-Yenice				x	İTÇ
119	Kazancı	Bismil-Kazancı				x	DÇ
120	Kazıktepe	Çınar-Kazıktepe				x	Kalkolitik
121	Kellaha Tarlası 2	Bismil-Üçkardeşler	x				Kalkolitik
122	Kemaliye	Hazro-Yazgı	x				Kalkolitik
123	Kenan Tepe	Bismil-Kenan				x	Kalkolitik/İTÇ /DÇ
124	Kılıç Baba Tepesi	Ergani-Şölen	x				DÇ
125	Koğuk	Bismil-Koğuk				x	DÇ
126	Kote Der	Dicle-Döğer				x	İTÇ
127	Kote Vıra	Silvan-Bağdere				x	DÇ
128	Kote Zera (Miraliyan)	Silvan-Alibey				x	DÇ
129	Köksalan	Çınar-Köksalan				x	Kalkolitik
130	Kölebaht	Ergani-Bozyer				x	İTÇ
131	Körkuyu	Ergani-Körkuyu				x	İTÇ
132	Körtepe	Diyarbakır-Körtepe				x	İTÇ/DÇ
133	Küçük Beserek Tepesi	Ergani-Alitaşı				x	DÇ
134	Küpeli	Bismil-Küpeli				x	DÇ
135	Kürdük	Diyarbakır				x	DÇ
136	Lagari	Ergani-Çimenli				x	İTÇ
137	Malagır	Hazro-Malagır				x	DÇ
138	Malönü Tepesi	Çermik-Boztarla				x	İTÇ
139	Merkez	Diyarbakır-Merkez				x	Kalkolitik
140	Mezela Türka	Diyarbakır-Karpuzlu	x				DÇ
141	Miyadin/Köyan ala	Ergani-Koyunalan				x	İTÇ/DÇ
142	Müslüman Tepe	Bismil-Şahintepe				x	Kalkolitik
143	Oğuzlar	Bismil-Oğuzlar				x	Kalkolitik
144	Payazköy	Diyarbakır-Kayapınar				x	İTÇ
145	Pir Hüseyin	Diyarbakır-Alibardak				x	İTÇ
146	Pirali	Ergani-Hançerli				x	DÇ

147	Pornak	Çınar-Murattaşı				x	Kalkolitik/DÇ
148	R 56/22	Ergani-Sallıca				x	Kalkolitik
149	R 56/23	Ergani-Sallıca				x	Kalkolitik
150	S 58/3	Diyarbakır-Şükürlü				x	Kalkolitik
151	S 58/4	Diyarbakır-Şükürlü				x	Kalkolitik
152	Saban	Çüngüş-Koçören		x			DÇ
153	Salat Tepe	Bismil-Yukarısalat				x	Kalkolitik/İTÇ/DÇ
154	Salih Baba Tepesi	Bismil-Merdan				x	DÇ
155	Seki Köyü	Bismil-Seki				x	DÇ
156	Sırım	Diyarbakır-Gömmetaş				x	Kalkolitik/İTÇ
157	Sittik Tepe	Diyarbakır-Yaytaş				x	İTÇ/DÇ
158	Suçıktı (Tıl Tapan)	Kocaköy-Suçıktı				x	DÇ
159	Sukıre Seyda	Kocaköy-Şaklat				x	Kalkolitik/DÇ
160	Sultan Seyit Tepesi	Bismil-Bakacak				x	DÇ
161	Sultan Tepe	Ergani-Çakırtaş				x	DÇ
162	Susam Tepe	Bismil-Yenice				x	DÇ
163	Şeyh Cafer	Bismil-Harmanlı				x	DÇ
164	Şığre	Çınar-Tekkaynak				x	DÇ
165	Şıh Ahmet Harabesi	Ergani-Olgun				x	Kalkolitik
166	Talavaş Tepe	Bismil-Çakıllı				x	DÇ
167	Tavşan Tepe	Çınar-Tavşantepe				x	Kalkolitik
168	Tavya	Hazro-Kartalı				x	DÇ
169	Tıl Alo	Diyarbakır-Karaçalı				x	Kalkolitik/İTÇ/DÇ
170	Tıl Haboş	Çınar-Bozçalı				x	DÇ
171	Tıl Harap	Çınar-İncirli				x	DÇ
172	Tıl Şeref	Diyarbakır-Kırmasırt				x	İTÇ
173	Tilharan	Yenişehir-Dikentepe				x	İTÇ
174	Tilhum	Ergani-Güzelyurt				x	İTÇ
175	Till Elek	Kocaköy-Özekli				x	Kalkolitik
176	Tilmin	Silvan-İncesu				x	Kalkolitik/İTÇ/DÇ

177	Tilver	Çınar-Tilver				x	DÇ
178	Topyolu	Diyarbakır-Topyolu				x	İTÇ
179	Üçtepe (Kerh)	Bismil-Üçtepe				x	Kalkolitik/İTÇ/DÇ
180	Yapılar	Bismil-Tepe				x	Kalkolitik/İTÇ
181	Yapılar	Bismil-Merdan				x	Kalkolitik
182	Yedi Kuyu	Ergani-Alitaşı				x	DÇ
183	Yenice Yanı	Bismil-Yenice				x	DÇ
184	Yenice Yanı I	Bismil-Merkez				x	Kalkolitik
185	Yeniköy	Çüngüş-Yeniköy		x			DÇ
186	Yukarıdarlı	Bismil-Ulutürk				x	DÇ
187	Zengetil	Ergani-Bereketli				x	Kalkolitik/İTÇ
188	Ziyaret Tepe	Bismil-Tepe				x	İTÇ/DÇ